

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2007

2

...

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Jerca Vodušek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk,
dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 5. 11. 2007

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 15 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Monika Stromberger, Znanost kot dejavnik kulturnega transferja:
Ljubljana na začetku 20. stoletja 7
Science as a Factor of Cultural Transfer : Ljubljana in the Beginning of the 20th Century
UDK 930.85(497.4)Ljubljana "18/19"
- Uroš Lipušček, ZDA in soška fronta : v interpretaciji New York Timesa
in londonskega Timesa 19
*USA and the Soča Front: the Interpretation of the New York Times
and the London Times*
UDK 355.4(450:436-89)"1917/1918"
- Irena Gantar Godina, Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja
Frana Radeščka 1911-1921 43
Forced Emigration of Political Agitator Fran Radešček 1911-1921
UDK 929 Radešček F.:323(494.4)"1912/1921"
- Tadeja Tomiňšek Čehulić, Civilne ųrtve druge svetovne vojne
in poveljnega nasilja na Primorskem (10. junij 1940 - februar 1946) 63
*Civilian Victims of World War II and Post-war Violence in the Slovene Litoral
(10 June 1940 - February 1946)*
UDK 94(497.4-151058.65)"1940/1946"
- Martina Grahek Ravančić, Konec Neodvisne drųzave Hrvaške
in umik njenih oboroųenih sil ter civilnega prebivalstva maja 1945 77
*The End of the Independent State of Croatia and the Retreat of its Armed
Forces and Civilian Population in May 1945*
UDK 94(497.5)"1945"
- Dmitar Tasić, Slovenija v obrambnih naćrtih Zahoda, Jugoslavije
in Balkanskega pakta 97
Slovenia in the Defense Plans of the West, of Yugoslavia and the Balkan Pact
UDK 355.02(497.1)"195"
- Anton ųabkar, Vojaške doktrine - opredelitev, klasifikacija in razvoj 111
Military Doctrines: Definition, Classification and Development
UDK 355.01
- Jurij Hadalin, Jugoslovansko-albanski gospodarski odnosi med letoma
1945 in 1992 131
Yugoslav-Albanian Economic Relations between 1945 and 1992
UDK 339.9(497.1:496.5)"1945/1992"

ZAPISI - NOTES

Dejan Vončina, Nadja Adam, Diego de Henriquez - fotokronist in zapisovalec medvojnih dogodkov v času italijanske okupacije Slovenije 151
Diego de Henriquez - a Photo Chronicler and Records Keeper of the Events During the World War II Italian Occupation of Slovenia
 UDK 929 Henriquez D.:77.03(497.4)"1941/1943"

Aleksander Lorenčič, Vpliv politike na gospodarstvo v ptujski občini od leta 1980 do leta 1995 175
The Influence of Politics on the Economy in the Ptuj Municipality from 1980 to 1995
 UDK 323:338(497.4 Ptuj)"1980/1995"

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION

Italijansko diplomatsko poročilo o slovenskem filmu "Na svoji zemlji" (Nevenka Troha) 187

OBLETNICE - JUBILEES

Boris Mlakar - šestdesetletnik (Vida Deželak Barič) 191

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Abteilung II. Das Ministerium Schwarzenberg, Band 2 (8. Jänner 1850 - 30. April 1850) (Franc Rozman) 197

Christan Klösch, Des Führers heimliche Vasallen. Die Putschisten des Juli 1934 im Kärntner Lavanttal (Brigitte Entner) 198

Milan Ževart, Izbrana dela (Tomaž Teropšič) 202

Tra Osoppo e Osvobodilna fronta (Nevenka Troha) 204

Alfred Elste, Michael Koschat, Paul Strohmaier, Opfer, Täter, Denunzianten : "Partisanenjustiz" am Beispiel der Verschleppungen in Kärnten und der Steiermark im Mai/Juni 1945: Recht oder Rache? (Avguštin Malle) 208

Mitja Ferenc, Želimir Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Prikrita grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji / Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia (Dunja Dobaja) 216

Zdenko Radelić, Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. (Zdenko Čepič) 221

Iz zgodovine Celja (Zdenko Čepič) 241

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejši zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urednika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati ključne besede, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena uporabljena literatura in arhivski fondii.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; recenzije so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 20. 4. 2007

UDK 930.85(497.4)Ljubljana "18/19"

Monika Stromberger*

Znanost kot dejavnik kulturnega transferja : Ljubljana na začetku 20. stoletja

IZVLEČEK

Osrednja tema avtoričinega članka je kranjsko deželno glavno mesto Ljubljana na prelomu med 19. in 20. stoletjem, ki predstavlja primer kulturnega transferja kot tudi primer zgotovitve kulturne mreže. Druga osrednja tema pa je prikaz vloge posrednikov (Vermittler) pri oblikovanju znanstvene mreže na primeru razvoja znanstvene infrastrukture v Ljubljani. Raziskovanje temelji predvsem na tiskanih virih iz obravnavanega obdobja. Kot konkretna primera posrednikov v znanstveni komunikacijski mreži, ki sta veliko doprinesla h kulturnemu transferju v Ljubljani avtorica navede raziskovalca, ki sta bila dejavna na področju zgodovinske znanosti. To sta publicist in zgodovinar Peter von Radics (1836-1912) ter zgodovinar, publicist, politik in PROFESOR Dragotin Lončar (1876-1954).

Gljučne besede: Slovenija, Ljubljana, kultura, znanost, 19. stoletje, 20. stoletje

ABSTRACT

SCIENCE AS A FACTOR OF CULTURAL TRANSFER: LJUBLJANA IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The central topic of this article is the Carniolan provincial capital of Ljubljana at the turn of the 20th Century, presenting an example of a cultural transfer as well as of the strengthening of the cultural network. The second important topic of this article is the description of the role of mediators (in German: Vermittler) in the establishment of the scientific network, in the context of an example of scientific infrastructure development in Ljubljana. The research is mostly based on the printed sources from the period that the article focuses on. The author refers to two researchers, who were active in the field of the historical science and contributed a lot to the cultural transfer in Ljubljana, as concrete examples of mediators in the scientific communication network. These are the publicist and historian Peter von Radics (1836-1912) and the historian, publicist, politician and PROFESOR Dragotin Lončar (1874-1954).

Key words: Slovenia, Ljubljana, culture, science, 19th Century, 20th Century

* Dr. Institut für Geschichte, Abt. Zeitgeschichte Karl Frances Universität, A-8010 Graz, Elisabethstraße 27; e-mail: monika.stromberger@uni-graz.si

Sodobni čas se z zanimanjem posveča mestu kot objektu opazovanja in to je veljalo za raziskovalce tudi v preteklosti. O "kraju", imenovanem mesto, pa lahko razmišljamo tudi kot o kulturnem transferu. Mesto moramo namreč obravnavati kot "komunikacijsko točko zgodovinsko dinamiziranega, v komunikaciji krožečega, gibajočega se duha."¹

Kulturni transfer v primeru razvoja znanstvene infrastrukture v Ljubljani lahko razumemo v okviru "kulture kot mreže", "spreminjanja konteksta kulturnih elementov", "vloge posrednika" in hibridnosti kulture nasproti "preprečenim" predstavam esencialnega značaja.² Pri tem gre za dinamičen kulturni pojem, ki je tesno povezan z vprašanji o konstrukcijah identitet, o prevzemanju elementov označenih kot "tujih" in o odstranitvi oziroma preprečevanju drugačnih pripisovanj (smisla) v oziru na holistična pojmovanja. Etnično nehomogena, kulturno pluralna regija, kot je Srednja Evropa, je idealno območje za raziskovanje vprašanj, ki se vežejo na prepletenost in oblikovanje identitete.³ Nekatere vidike vprašanj o kulturnem transferu je mogoče, glede na transfer v znanstveno-komunikacijskem pomenu, osvetliti na primeru Ljubljane.

Ljubljana kot center

Če želimo Ljubljano okoli leta 1900 dojeti kot zgostitev kulturne mreže, moramo osvetliti tako historični kot tudi funkcionalni vidik. Iz prvega vidika se je Ljubljana na prelomu stoletja v smislu izgradnje infrastrukture glavnega mesta razvila v center Slovencev, po drugi strani pa se je s centralizacijo in institucionalizacijo, v nadnacionalni kulturni komunikacijski prostor zapisala kot "relejna postaja". To so opazili in zabeležili tudi sodobniki, npr. v opisu Kranjske v *Kronprinzwerku*⁴ ali v publikaciji iz leta 1886, ki se je ukvarjala z zgodovino mesta: "Kot deželnoknežje, skoraj popolnoma avtonomno glavno mesto, je bilo predhodnik, vzorec in vzor preostalim deželnim mestom, katerih kulturno življenje predstavlja le senco kulturnega življenja v Ljubljani."⁵ Potemtakem se nam pri raziskovanju "transfera" kulturnih elementov pri konstrukciji samouvrščanja (*Selbstverortung*) Slovencev v znanost glede na ustanove in akterje kot predmet raziskovanja samo od sebe ponuja "ogledalo narodnega napredka", "center vseh naših duhovnih prizadevanj", "bela Ljubljana", kjer naj bi "že dolgo", v tesni povezavi z znanostjo in umetniki, obstajalo duhovno življenje.⁶

¹ Günther Oesterle: *Urbanität und Mentalität. Paris und das Französische aus der Sicht deutscher Parisreisender. V: Transfers. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle). Textes réunis et présentés par Michel Espagne et Michael Werner Paris 1988, Edition Recherche sur les Civilisations 71 832), str. 73.*

² Glej Werner Suppanz: *Transfer, Zirkulation, Blockierung. Überlegungen zum kulturellen Transfer als Überschreiten signifikatorischer Grenzen. V: Verrückte Kulturen. Zur Dynamik kulturellen Transfers. Tübingen 2003, Stauffenburg Discussion 22, str. 26 isl.*

³ Helga Mitterbauer: *Dynamik - Netzwerk - Macht. Kulturelle Transfers "am besonderen Beispiel" der Wiener Moderne. V: Ent-grenzte Räume. Kulturelle Transfers um 1900 und in der Gegenwart Wien 2005, Studien zur Moderne 22, str. 109-130.*

⁴ Eduard Samhaber: *Die deutsche Literatur in Krain. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Kärnten und Krain, Wien 1891, str. 410.*

⁵ Die wohlhällbliche landesfürstliche Hauptstadt Laibach. Nach archivalischen Quellen bearbeitet von J[ohann] Vrhovec, Laibach 1886, str. 1.

⁶ Shod ljubljanskega meščanstva. V: Vseučiliški zbornik. Zusammengestellt von Janko Polec und Bogumil Senekovič, Ljubljana 1902, str. 274. ("bela Ljubljana" - poreklo izraza ni znano.)

Institucionalizacija

V zvezi z institucionalizacijo znanstvenih ustanov v Ljubljani lahko razlikujemo štiri ravni transfera. Za prvo raven je značilna uvrstitev v slovanski referenčni prostor, ki se je zgodila s pomočjo prevzema simbolov in konceptov, opredeljenih kot slovanski.⁷ Druga raven se nanaša na interakcijo z Nemci oziroma z nemško govorečimi akterji na Kranjskem, zlasti v mestu, pri čemer lahko opazimo zanimivo dinamiko hkratnega zamejevanja in združevanja, "cirkulacije" in "blokade".⁸ Tretja oblika novega kontekstualiziranja transferiranih znakov in konceptov se nanaša na t. i. "obdobje francoske vladavine", in na diskurzivne reference, ki iz nje sledijo. Na četrti ravni lahko kot družbeno združevalni dejavnik opazimo prenos idej od intelektualcev k širšim ljudskim slojem znotraj slovenskega naroda samega.⁹

Rezultata prenosa, tj. uspeha "intelektualizacije" slovenskega jezika, ki je v praksi pomenil vzpostavitev znanstvene terminologije, se dotikam le obrobno. Najzgodnejši posredniki tega prenosa so bili pravniki, ki so že v 60. letih 19. stoletja izdajali redno publikacijo.¹⁰ S prevzemanjem in prilagajanjem pravne pojmovnosti slovenskemu jeziku so položili temeljni kamen slovenski poti do lastne države.

Z "narodnim prebujanjem" Slovencev in novo definicijo slovenskega naroda, ki je segala prek meja dežele Kranjske, so za kranjske oziroma ljubljanske intelektualce postajale vedno pomembnejše razvojne težnje na drugih slovanskih območjih. Tako znanstveno kot tudi literarno dejavnost je imelo nalogo pospeševati zlasti društvo Slovenska matica, ki ga je leta 1864 ustanovila skupina slovenskih intelektualcev. Idejo vpeljuje tovrstnega društva so prevzeli iz slovanskega referenčnega sistema in jo razumeli kot nadaljevanje istega. V Srbiji je tovrstna ustanova nastala že leta 1826, v Pragi leta 1831 in na Slovaškem leta 1862. K nalogam Slovenske matice je spadalo izdajanje originalnih slovenskih del in šolskih knjig, pa tudi izdajanje prevodov svetovne literature.¹¹

In drugi primer: referenčni središči na ravni mest sta za ljubljanske znanstvenike sprva predstavljala Dunaj in Gradec. Z vse večjo usmerjenostjo k slovansko opredeljenemu konceptu identitete so pričela postajati vse zanimivejša druga slovanska mesta kot referenčna središča. Predvsem Praga je postala osrednja tema razprav, ki so imele nalogo utemeljevati slovensko narodno identiteto. Čehi so se v monarhiji najbolj profilirali pri razvoju sodobne slovanske družbe in so jih imeli zato Slovenci iz več razlogov za svoj vzor. V Ljubljani je bila ustanovitev slovenske

⁷ Suppanz, Transfer, Zirkulation, Blockierung, str. 28.

⁸ Prav tam.

⁹ Katharina Scherke: Kulturelle Transfers zwischen sozialen Gruppierungen. V: Celestini, Mitterbauer: Verrückte Kulturen, str. 99-116.

¹⁰ Miroslav Hroch: Sprache, Literatur und nationale Identität. V: Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse - Umwelt - Wirkungen Wien/ Köln/ Graz 1993, Studien zu Politik und Verwaltung 46, str. 383.; Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966.

¹¹ Gestrin, Melik, n.d., str. 265; Friedrich Gottas: Universitäten, wissenschaftliche Gesellschaften und Akademien in Mitteleuropa des 19. Jahrhunderts. V: Mitteleuropa - Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht, Wien 1997, Zentral-europa-Studien 4, str. 47; France Koblar: Devetdeset let. V: Glasnik Slovenske Matice, 1954, str. 1-6.

univerze osrednja tema razprav na temo kulturne infrastrukture mesta in ravno češko univerzo se je dalo zelo dobro umestiti na področje znanosti.¹² Slovenci so razvili s Prago živahne odnose, ki so se tudi konkretno izražali v izobraževanju slovenskih pravnikov.¹³

Do prve svetovne vojne se je v referenčno središče kot zadnji razvil Zagreb, kjer je bila leta 1874 ustanovljena hrvaška univerza.¹⁴ Pri sodelovanju s Hrvati so Ilirske province pomenile pomembno "lieu de mémoire". V letih 1809-1813 je bila Ljubljana, poleg Trsta in Celovca, pomembno glavno mesto te upravne enote, ki jo je ustanovil Napoleon.¹⁵ Zgodovinska reminiscenca se je pomešale z idejo o okrepitevi znanstvenega sodelovanja z južnoslovanskimi sosedi.¹⁶

V zvezi z zahtevo po univerzi so bili tudi Srbi vključeni v samopodobo Slovencev. Po besedah ljubljanskega župana Ivana Hribarja, naj ne bi predstavljalo težave "za profesorje tega ali onega predmeta imenovati hrvaške oziroma srbske pravnike", če bi se to pokazalo za potrebno.¹⁷ Ustanovitev srbske univerze v Beogradu je pri sodobnikih vzbudila medijsko pozornost, v organizacijskem oziru, pa je postala vzor za leta 1919 ustanovljeno slovensko univerzo.¹⁸

Vsekakor pa je ta idejni transfer potekal ločeno glede na ideološka vidika. Kljub kulturnemu boju je predvsem univerzitetno vprašanje združilo obe najpomembnejši slovenski stranki, liberalce in klerikalce, vendar pa sta ti dve pri oblikovanju referenčnih točk oblikovali svoja stališča vsaka glede na svoj politični program. Medtem ko so se klerikalci čutili bolj povezane s Hrvati in Poljaki, so se liberalci zgledovali po Čehih.¹⁹ To moramo upoštevati pri obravnavi odnosa "nacionalno-radikalnih" študentov do univerze v Krakovu: "Tu ima klerikalizem, ki skrbi le za to, da vse najpomembnejše stolice zasedejo klerikalni agitatorji, svojo največjo moč." ²⁰ Klerikalci pa so svoj odpor do (češke) univerze v Pragi izrazili

¹² Jiří Kořalka: *Aufstieg moderner Nationalgesellschaften in Österreich*. V: *Wien um 1900. Aufbruch in die Moderne*, Wien 1986, str. 170 in 173; Gottas: *Universitäten, wissenschaftliche Gesellschaften und Akademien*, str. 50; Christophe Charle: *Vordenker der Moderne: die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1997, *Europäische Geschichte*, str. 120; František Jordán: *Skupno prizadevanje za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani in češke univerze v Brnu*. V: *Kronika*, 1970, str. 1-10; Janko Pretnar: *Na tujih univerzah*. V: *Omladina. Glasilo narodno-radikalnega dijaštva*, 1906/07, str. 57.

¹³ *Omladina*, 1906/07, str. 56; Ana Benedetič: *Pot do slovenske univerze*. Ljubljana 1999, str. 59; Irena Gantar-Godina: *Slovenski doktorji v Pragi 1882-1916*. V: *Zgodovinski časopis*, 1990, str. 451-455.

¹⁴ *Ambivalenz des Fin de Siècle*, Wien - Zagreb, Wien/Köln/Weimar 1998, *Buchreihe des Instituts für den Donauraum und Mitteleuropa* 5; Eugenia Ehgartner-Jovinac: *Zagreb um die Jahrhundertwende. Eine Ort der Moderne? V: Kultur - Urbanität - Moderne. Differenzierungen der Moderne in Zentraleuropa um 1900*, Wien 1999, *Studien zur Moderne* 4, str. 83-137.

¹⁵ Fran Zwitter: *Les origines de l'illyrisme politique et la création des provinces illyriennes*, ponatis iz *Le Monde Slave*, 1933, zv. 2, str. 6-77; *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1979, str. 396.

¹⁶ Andrej Veble: *Boj za slovensko vseučilišče*. Ljubljana 1909, str. 55

¹⁷ Ivan Hribar: *Promemoria in Sachen der Errichtung einer Universität respektive vorläufig einer Rechtsfakultät in Laibach*. Laibach 1. März 1905.

¹⁸ *Srbsko vseučilišče v Beogradu*. V: *Dom in svet: List s podobami za leposlovje in znanstvo*, 1906, str. 59; Ervin Dolenc: *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*. Ljubljana 1996, str. 113.

¹⁹ Vasilij Melik: *Das Bild der Slowenen von den anderen Nationen der Habsburgermonarchie 1830-1918*. Stuttgart 1987, *Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz Abt. Universalgeschichte, Beiheft* 15, str. 305-326.

²⁰ N. N.: *Klerikalizem na jagelovski univerzi v Krakovu*. V: *Omladina*, 1911, str. 19. Klerikalci so dejansko imeli večino znotraj univerze. Josef Buszko: *Die kulturelle und sozialpolitische Rolle der Krakauer Universität zur Zeit der Autonomie Galiziens (1869-1918)*. V: *Österreichische Osthefte*, 1964, str. 268.

takole: "Slovenski študent (v Pragi - op. a.) je najprej idealist, panslavist, svobodomislec in navdušen nacionalist, literat - poet, a kasneje dekadent: naturalist in cinik (...)."21

Bolj ambivalentno se je pri oblikovanju slovenske znanstvene infrastrukture izoblikoval transfer konceptov, opredeljenih kot "nemških". Najprej so bile prevzete in poslovenjene uveljavljene strukture - npr. Muzejsko društvo za Kranjsko22 - in nato označene za "nemški" znanosti konkurenčne ustanove.23 S poudarjanjem nacionalnega momenta univerze, tj. s poudarjanjem potrebe po ustanovitvi *slovenske* univerze, se je utrjevala ločnica z nemško govorečimi prebivalci mesta. Vendar pa so se slovenski intelektualci obenem z rastočo samozavestjo ravnali po nadnacionalnem komunikacijskem prostoru monarhije24 in se imeli zaradi tega za sposobne stopiti v enakopravni dialog z nemško govorečimi intelektualci.25 To se je kazalo zlasti v prevodih nemške literature in izidu nemško-slovenskega slovarja (1893).26 Z namenom, da bi v prizadevanja po ustanovitvi univerze vključili tudi Nemce na Kranjskem, ki so nanje gledali v glavnem s skepsjo, so obljubili, da bodo "samoumevno ustrezno upoštevali tudi *nemški* jezik".27 Po drugi strani so v okviru ustanoviteljskih zahtev vedno znova posegali po primerjavi z manjšimi nemškimi univerzitetnimi mesti (v okviru nemškega cesarstva), katerih samouvrščanje in uspeh v mreži znanstvene komunikacije so stilizirali v vzorčni primer za Ljubljano. To je zlasti veljalo za "prav tako majhno, a pomembno mesto" Heidelberg.28 Ta primer je zanimiv zato, ker ravno univerzitetno mesto Heidelberg predstavlja zglede primer uspešnega kulturnega vključevanja univerze v mestno okolje.29 Tako so se v Ljubljani po eni strani sklicevali na nemške oziroma nemško govoreče vzore in referenčne sisteme, po drugi strani pa se je pri vključevanju znanstvenih ustanov v oblikovanje nacionalne identitete kot nujnost pokazala ostrejša diskurzivna razmejitvev od nemških oziroma nemško govorečih akterjev.

21 Josip Puntar: Slovenski narod, njegova inteligenca in dijaštvo (razvoj od l. 1848). V: Čas, 1908, str. 333.

22 Josip Mal: Naše muzejsko društvo v teku sto let. V: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo : zbornik ob stoletnici društva 1839-1939, 1939, str. 20.

23 Vasilij Melik: Deutsche und Slowenen. V: Feliks J. Bister, Peter Vodopivec: Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur in slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. Ljubljana 1995, Wissenschaftliche Bibliothek Österreich - Slowenien 1, str. 17.

24 Stanislaus Hafner: Zur Typologie übernationaler kultureller Kommunikation. V: Wegnetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, Wien 1987, Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 12, str. 30-48.

25 Igor Grdina: Die Rezeption der Deutschen und der deutschen Kultur bei slowenischen Intellektuellen von der Aufklärung bis zur Moderne. V: Bister, Vodopivec: Kulturelle Wechselseitigkeit, str. 283.

26 O velikem pomenu slovarjev za nastanek nacionalnih konceptov glej Benedict Anderson: Die Erfindung der Nation : Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts. Frankfurt am Main/ New York 1988, str. 76.

27 Hribar, Promemoria in Sachen der Errichtung einer Universität.

28 Veble, Boj za slovensko vseučilišče, str. 53.

29 Marie-Luise Weber: Bürgerliche Kultur zwischen Stadt und Universität. Das Beispiel Heidelberg 1840-1914. V: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München 1988, str. 252-268.

Pri utemeljevanju, zakaj bi morala Ljubljana postati univerzitetno mesto, so vedno znova posegali v čas Ilirskih provinc, čeprav vedno tolmačeno glede na ideološki položaj. Okoli leta 1900 so to obdobje zlasti liberalni intelektualci razglašali za čas razsvetljenstva in napredka. To kaže npr. literat in zgodovinar Fran Levec, ki je v svoji predstavitvi zgodovine Kranjske izpostavil modernizacijski vidik Ilirskih provinc.³⁰ Po drugi strani pa je predvsem klerikalna ljudska stranka v smislu zavračanja idealov francoske revolucije v ospredje postavljala negativne vidike kot osrednje momente Napoleonove vladavine.³¹

Najpomembnejša ustanova, na katero so se liberalci sklicevali, je bila visoka šola, licej ustanovljen v času francoske vladavine - osrednja šola, école centale -, na kateri so bila predavanja tudi v slovenskem jeziku; vendar pa licej še ni veljal za univerzo v modernem smislu. Kljub temu jo je liberalna stran pogosto izpostavljala kot podlago za ustanovitev univerze. Nekoliko drugače je stvar predstavil zgodovinar in duhovnik Josip Gruden v svojem sestavku "Francoski interregnum in slovenski narod", v katerem je izrecno poudaril, da je bila ta visoka šola francoska in v nobenem primeru slovenska.³²

Z univerzo v Ljubljani je bilo po prvi svetovni vojni utemeljeno ne le osrednje raziskovalno in študijsko mesto slovenske znanosti, temveč je univerza odločilno prispevala tudi k temu, da so se lahko vrnilo akterji, izobraženi in delujoči v slovenskem kontekstu znanstvene dejavnosti na drugih univerzah Habsburške monarhije, ter s tem s seboj prinesli raziskovalne izkušnje, ki so jih nato posredovali naprej kot predavatelji. Tako so se v Ljubljano vrnilo - naj naštejemo le nekaj primerov - literarni zgodovinar Ivan Prijatelj, pomemben za slovansko literarno zgodovino, prej kustos v dvorni knjižnici na Dunaju in zgodovinar Ljudmil Hauptmann ter filolog Rajko Nahtigall, ki sta se vrnila iz Gradca. Matematika Josipa Plemlja so poklicali iz univerze v Czernowitzu.³³

Posredniki³⁴

Razprave glede institucionalizacije znanosti, ki so se vrtele zlasti okoli univerzitetnega vprašanja, so pripeljale do tega, da so njihovi akterji - znanstveniki in študentje, ki jih moramo imeti v tem kontekstu za najpomembnejše posrednike - pričeli iskati alternative univerzitetnima mestoma Gradcu in Dunaju, ki so ju Slovenci še posebno pogosto obiskovali.

³⁰ Franz Levec: Zur Geschichte. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Kärnten und Krain. Wien 1891, str. 351. Vendar pa avtor v nadaljevanju poudari, da je bila restavracija vladavine Habsburžanov sprejeta v Ljubljani z navdušenjem.

³¹ Egon Pelikan: Theater, Politik und Gesellschaft : Aspekte der Geschichte des slowenischen Theaters in Ljubljana/ Laibach in den Jahren 1867 bis 1918. V: Uhl, Kultur - Urbanität - Moderne.

³² Slovenec, 11. 1. 1912, št. 10.

³³ Slovenski biografski leksikon; Letopis Akademije znanosti in umetnosti, 20 (1938-1942), str. 166.

³⁴ O vlogi posrednikov (*Vermittler*) pri kulturnem prenosu na splošno glej Michaela Wolf: "Cultures' do not hold still for their portraits." Kultureller Transfer als "Übersetzen zwischen den Kulturen". V: Celestini, Mitterbauer, Ver-rückte Kulturen, str. 93sl.

Vlogo slovenskih študentov v tej razpravi lahko primerjamo z vlogo nemških študentov pri samouvrščanju Gradca in univerze.³⁵ V obeh mestih, Gradcu in Ljubljani, so študentje nastopali kot posredniki nacionalne samopredstavitve in obenem kot nosilci pospešene modernizacije. Slovenski študentje so bili, ravno tako kot nemški, razdeljeni v ideološke skupine, njihovo interpretacijo in način dojemanja znanstvenega dela pa je zaznamovala ideološka programatika. Medijska komunikacijska sredstva, ki so jih uporabljali, so bila tisk, javni nastopi in delovanje v okviru društev.³⁶ Razdrobljenost študentov iz slovenskega govornega območja po različnih univerzitetnih mestih je privedla do širjenja komunikacijske mreže čez velik del monarhije in do močne prisotnosti njihovih zahtev v javnosti.

Pomen študentskega delovanja so prepoznali tudi slovenski mediji: priljubljeni temi, katerima so se posvečali, sta bili pomembnost študentskih časopisov in relevantnost študentov, ki naj bi imeli, kljub vsem ideološkim razlikam, velik pomen za razvoj slovenske samozavesti. Slovenski časopisi in revije so vedno znova poročali o študentskih aktivnostih v univerzitetnih mestih (zlasti na Dunaju, v Gradcu in v Pragi), v poročilih pa so se osredotočali zlasti na dejavnosti društev.³⁷ S tem so predstavljali medijski javnosti tako znotraj slovenskega govornega področja, kot tudi prek njegovih meja, fasete znanstvenega delovanja in s tem v širši diskurzivni kontekst vnašali rezultate znanstvenega raziskovanja.

Razen komunikacijske funkcije je imela ta študentska "diaspora" tudi politično-združevalno funkcijo. Ravno študentje so bili tisti, katerih vrnitev v "domovino", so zagovarjali predstavniki vseh političnih taborov, saj je bila ta ideja sprejemljiva tudi zunaj ideoloških meja. Nacionalno opredeljeni liberalci so v ospredje svojih zahtev po univerzi postavljali njeno vsesplošno koristnost za narod. Ker je večina študentov izhajala iz kmečkih vrst, je bila njihova vrnitev dobrodošla tudi med klerikalno usmerjenimi Slovenci. S pomočjo te teme so se lahko - ločeno od mestnega zastopstva, v katerem so dominirali liberalci - profilirali, ne da bi pod vprašaj postavili bistvo zadeve, tj. ustanovitev univerze. To je bilo zanje toliko pomembnejše, ker so to stališče morali pojasniti pripadnikom lastne stranke in s tem preseči nasprotje med mestom in deželo, konstrukt, ki se je vedno znova pojavljal v bojih za kulturno prevlado. Namera je prišla do izraza v brošuri katoliškega Združenja slovenskih študentov iz leta 1909,³⁸ katere avtorji so predvideli konec vpliva "tuje" miselnosti na študirajočo mladino z njeno vrnitvijo domov. Posledice geografske izkoreninjenosti naj bi bile namreč odtujenost od lastnega "naroda" in še zlasti od "domače miselnosti". Študentje naj bi "se izgubili" in bili s tem izgubljeni tudi za lastni narod.³⁹ Te predstave so večkrat obravnavali razni članki v katoliških revijah in časopisih *Slovenec* in *Slovenski list*.⁴⁰

³⁵ Walter Höflechner: Die Baumeister des künftigen Glücks : Fragment einer Geschichte des Hochschulwesens in Österreich vom Ausgang des 19. Jahrhunderts bis in das Jahr 1938, Graz 1988, Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz 23; William H. Hubbard: Auf dem Weg zur Großstadt. Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914, Wien 1984, Sozial und Wirtschaftshistorische Studien 17.

³⁶ Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 11-30.

³⁷ Puntar, Slovenski narod, njegova inteligenca in dijaštvo.

³⁸ Veble, Boj za slovensko vseučilišče.

³⁹ Prav tam, str. 51, str. 61.

⁴⁰ Slovenski list, 9. 4. 1898.

Katoliška stranka je videla rešitev tega problema le v naslonitvi na krščansko tradicijo in katoliško inteligenco, ki naj bi bila v popolnem soglasju s slovenskim ljudstvom. Obratno je nasprotna stran silovito polemizirala s klerikalnim vplivom na splošno in še posebno s t. i. "teološko znanostjo". Obe strani sta svoji stališči izražali jasno in glasno. To nesoglasje je odražalo različna nacionalna koncepta obeh taborov; ljudski koncept, ki ga je zastopal krščanskosocialni tabor in sekularizirani nacionalni model, ki ga je zastopal liberalni tabor.

Politiki, študentje in publicisti pa so si bili edini v tem, da bi kot sedež slovenske visoke šole prišla v poštev le Ljubljana. To so utemeljevali s tem, da naj bi končno prišel čas, "da dobimo svoj lastni kulturni center".⁴¹ Študentje so se večkrat na leto zbrali v mestu in - "skoraj vsako leto" - poskrbeli za prireditve, ki so odmevale v javnosti. Obenem je bil pripravljen podpreti študente tudi mestni svet, čeprav je od leta 1898 njihove prošnje znatno manj upošteval. To je pojasnil z dejstvom, da bo študentom namenjena finančna sredstva raje porabil za bližnjo ustanovitev univerze.⁴²

Na diskurzivno samouvrščanje znanstvenikov v Ljubljani so po eni strani vplivali nacionalni konflikti in konkurenčni boj, saj so znanstveni spekter zasedali tudi nemški akterji, po drugi strani pa že omenjeni ideološki boj med liberalci in klerikalci. Obenem ravno v okviru znanstvenega diskurza ni bilo mogoče uveljaviti popolne razmejitve med obema taboroma in se je zato slednja najpogosteje omejevala na vprašanji uporabe jezika in ustanavljanja vzporednih ustanov. V devetdesetih letih 19. stoletja je bila dana pobuda za ustanovitev Leonove družbe, katoliške ustanove, nastale za časa papeža Leona XIII., ki je imela nalogo z založništvom, izdajateljstvom in predavanji spodbujati izobraževanje in raziskovanje. Leonova družba je predstavljala konkurenco Slovenski matici in malo pred prvo svetovno vojno je obe ustanovi ločevala dokončno začrtana ideološka meja.⁴³

Na ravni zgodovinske znanosti lahko na Kranjskem začetke profesionalne dejavnosti umestimo v osemdeseta leta 19. stoletja.⁴⁴ V tem procesu je igral pomembno vlogo pri izobraževanju slovenskih zgodovinarjev zlasti Inštitut za avstrijske zgodovinske raziskave na Dunaju (*Institut für Österreichische Geschichtsforschung*).⁴⁵ Tam izobraženi raziskovalci so, s prenosom možnosti in metod modernega zgodovinskega raziskovanja na raven deželnega zgodovinopisja, odločilno pripomogli k prehodu v profesionalizem. Ker so bile možnosti za zaposlitev zgodovinarjev v Ljubljani zelo majhne - obstajali nista niti univerza niti slovenska akademija znanosti - so slednji delovali predvsem kot duhovniki ali učitelji, pri čemer so moderno znanstveno metodiko in načine dela uporabljali tudi predstavniki katoliškega kroga.⁴⁶

⁴¹ Puntar, Slovenski narod, njegova inteligenca in dijaštvo, str. 351.

⁴² Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), Cod. III/ 57-58, Seja občinskega sveta ljubljanskega z dne 9. julija 1901; ZAL, Cod III/ 63, Seja občinskega sveta ljubljanskega z dne 7. februarja 1905.

⁴³ Gestrin, Melik, n.d., str. 228.

⁴⁴ Bogo Grafenauer: Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. V: Zgodovinski časopis, 1981, str. 15-27. Tudi Slovenska matica je v tem obdobju izdajala vedno več originalnih del v slovenskem jeziku. Glej Gestrin, Melik, n.d., str. 226.

⁴⁵ Karl Kaser: Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung. Wien/Köln 1990, str. 255; Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854-1954. Graz/ Köln 1954, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 17: Festgabe zur Hundert-Jahr-Feier des Instituts.

⁴⁶ Vasilij Melik: Katoličani zgodovinarji. V: Cerkev, kultura in politika 1890-1941. Ljubljana 1993, str. 245. Peter Vodopivec: Slovenski duhovniki in družbeno - gospodarske razmere na Sloven-

Ta poklica sta bila načeloma dosegljiva tudi pripadnikom nižjih družbenih slojev, kar je bilo toliko pomembnejše za mesto, katerega (slovensko) meščanstvo je bilo ekonomsko šibko in odvisno od tega, da so si tudi predstavniki kmečkega stanu s podeželja uspeli pridobiti višjo izobrazbo. S temi ljudmi je Ljubljana lahko krila svojo potrebo po izobražencih in strokovnjakih. Tako je katoliška organizacija s spodbujanjem in nudenjem izobraževalnih možnosti opravila transfer, ki je bil za majhen slovenski narod velikega pomena. Omenjeno podporo univerzi s strani katoliškega tabora moramo razumeti v tem kontekstu, čeprav je tudi tu veljalo, da bi moral "en narod imeti v svoji sredini le eno univerzo".⁴⁷

Dva konkretna primera tovrstnih posrednikov sta Peter von Radics in Dragotin Lončar. Oba zgodovinarja imamo lahko za pomembna akterja pri novem oblikovanju znanstvene infrastrukture na Kranjskem, prvega kot razsvetljenega "Kranjca", drugega kot politično dejavnega slovenskega socialdemokrata.

Kranjski publicist in zgodovinar Peter von Radics (1836-1912) je študiral na Dunaju in v Gradcu ter bil dejaven kot učitelj, novinar in zgodovinar v Ljubljani.⁴⁸ Čeprav je vedno znova (zaman) prosil za premostitev na Dunaj, se ni poistovetil niti s slovensko niti z nemško nacionalno opredelitvijo. Kot član Slovenske matice in (v osemdesetih letih 19. stoletja razpuščenega) Zgodovinskega društva za Kranjsko je pisal svoja dela v obeh jezikih. Šele pri ljudskem štetju leta 1910 je navedel kot občevalni jezik nemščino, dvajset let pred tem je pri štetju namreč kot občevalni jezik navedel slovenščino in nemščino. Radics sam se je v nekem svojem spisu opredelil za nemškega Kranjca s simpatijami do Slovencev in njihovih hotenj. V svojem spisu "Nationalizem in industrija na Kranjskem" (*Nationalismus und Fabrikswesen in Krain*) je tako poudaril velik pomen "tuje kulture nasploh in nemške še posebej" za deželo, vendar pa je opozoril tudi na "visoko sposobnost v deželi Kranjski prebivajočega plemena za vse vrste izobraževanja in na njegov eminentni smisel za praktično."⁴⁹

To samouvrščanje v medprostor razpravljanja je prepoznal tudi občinski svetnik mesta Ljubljane, ki je podprl njegovo knjigo o Valvasorju, "ker je von Radics temeljit zgodovinar z domoljubnimi stališči in se zaveda, da živi med Slovenci".⁵⁰

Von Radicseva dela, s katerimi je z zgodovino dežele in mesta seznanil široko javnost, so doživela objave v številnih slovenskih in nemških časopisih ter revijah. Njegovo navzočnost v medijih, delo raziskovalca in učitelja in prevajalsko dejavnost so v polni meri priznavali tako časopisi, ki jih lahko uvrstimo med liberalne, kot tudi klerikalno usmerjeni časopisi. "Temu izjemnemu nestorju kranjskih zgodovinarjev pripada častno mesto med ljubljanskimi literati preteklega desetletja"⁵¹ je zapisal v Radicsevem nekrologu liberalno usmerjeni časopis Ljubljanski Zvon.

skem v 19. stoletju. V: Vloga cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. Ljubljana 1989, str. 175-187.

⁴⁷ Shod "Slovenske krščansko-socijalne zveze" v Ljubljani 1901. V: Vseučiliški zbornik, Ljubljana 1902, str. 270.

⁴⁸ Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), 3. zvezek, Ljubljana 1960-1971, str. 4-7.

⁴⁹ Peter von Radics: Nationalismus und Fabrikswesen in Krain. Eine kulturgeschichtliche Studie. Separat-Abdruck aus der Vierteljahresschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte, 1885, 2. zv., str. 3.

⁵⁰ ZAL, Cod. III/ 46-47, Seja občinskega sveta ljubljanskega z dne 5. marca 1896.

⁵¹ Ljubljanski zvon, 1912, str. 567.

Zgodovinarja, ki je veliko naredil tudi za mesto Ljubljano, posebno za njegov arhiv, so imeli za "pravega kranjskega historiografa",⁵² za raziskovalca, ki mu v slovenskem zgodovinopisju pripada mesto vmesnega člana med (tradicionalno) deželno zgodovino in (modernim) slovenskim znanstvenim zgodovinopisjem.

Tretja politična opredelitev v kontekstu znanstvene institucionalizacije, ki je do sedaj še nismo omenili, je bila opredelitev socialdemokratov. Ta je za Slovence zlasti pomembna zaradi zgodovinarja, publicista, politika in učitelja-profesorja Dragotina Lončarja (1876-1954),⁵³ ki je bil v obdobju od preloma 19. in 20. stoletja do časa po drugi svetovni vojni pomembna osebnost na kulturnem področju. Na splošno pa so bili socialdemokrati kot gibanje, h kateremu uvrščamo tudi Lončarja, v kulturnem boju do prve svetovne vojne manj pomembni.

V zvezi z vprašanjem kulturnega transfera je Lončar po eni strani zanimiv zaradi svoje izobrazbe, po drugi pa zaradi svojih pogostih zavzemanj stališč do raznih vzgojno-političnih vprašanj na prelomu stoletja.

Sprva je spadal med relativno majhno število kranjskih študentov, ki so sledili pozivu za študij v Pragi. Tam je imel med drugim stik tudi z Masarykom, katerega ideje so močno vplivale na njegov politični svetovni nazor.⁵⁴ Po kratkem študijskem postanku na Dunaju je deloval kot profesor v Ljubljani, dokler ga niso prestavili v Idrijo. Njegova prva publikacija je izšla leta 1898 v *Izvestjih*, glasilu Muzejskega društva za Kranjsko. "*Politično življenje Slovencev*" (1906) je bila njegova prva pomembna, v slovenščini napisana monografija,⁵⁵ prikaz zgodovine Slovencev, ki se je pričela s prvo izdajo Vodnikovih *Ljubljanskih Novic (Laibacher Zeitung)* in je zastopala stališče o jasni povezanosti Slovencev z Zahodom.⁵⁶ Največjo pozornost pa je Lončar posvečal kulturnim ustanovam v Ljubljani. Do njihovega razvoja je zavzel stališče v številnih člankih že okoli leta 1900. Kot pristaš protiklerikalnih idej je polemiziral proti "katoliški znanosti", za katero naj bi po njegovem ne bilo prostora v Slovenski matici, katere predsednik je pozneje postal. Slovenska matica bi morala prevzeti vodilno mesto pri pospeševanju znanosti.⁵⁷ Pri univerzitetnem vprašanju, za katerega se je ravno tako zanimal, je zagovarjal stališče, da naj ne bi univerze označevali kot začetek kulturne emancipacije Slovencev, temveč kot njeno posledico in njen vrhunec.⁵⁸ Kot socialist je seveda tudi pri tem vprašanju videl delavstvo in izobražence kot "naravne zavznike".⁵⁹

⁵² SBL, 3. zv., str. 7.

⁵³ Franc Rozman: *Življenje in delo Dragotina Lončarja*. V: *Glasnik Slovenske matice: O življenju in delu Dragotina Lončarja*, 1994, št. 1-2, str. 30.

⁵⁴ Arnold Suppan: *Bildungspolitische emanzipation und gesellschaftliche Modernisierung. Die südslawische studenten an den tschechischen Universitäten Prag um die Jahrhundertwende und der Einfluß Professor Masaryks*. V: *Plaschka, Mack: Wegnetz europäischen Geistes*, str. 303-325; Irena Gantar Godina: *Lončar in Masaryk*. V: *Glasnik Slovenske matice: O življenju in delu Dragotina Lončarja*, 1994, št. 1-2, str. 36.

⁵⁵ *Politično življenje Slovencev* (od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919. leta), 2. popravljena in dopolnjena izdaja, Ljubljana 1921 (1. izd. 1906).

⁵⁶ Vasilij Melik: *Zgodovinsko delo Dragotina Lončarja*. V: *Glasnik Slovenske matice: O življenju in delu Dragotina Lončarja*, 1994, št. 1-2, str. 56.

⁵⁷ Dr. L.[ončar]: *Slovenska matica*. V: *Naši zapiski*, 1904-05, str. 120; *Naši zapiski*, 1911, str. 351.

⁵⁸ Dr. L.[ončar]: *Slovenska matica*, str. 351. O univerzitetnem vprašanju glej: *Dragotin Lončar: Slovensko vseučiliško vprašanje*. V: *Naši zapiski*, 1910, str. 257-260.

⁵⁹ *Dragotin Lončar: Pomen in naloga slovenske inteligencije*. V: *Naši zapiski*, 1906, str. 115.

S tem je Lončar kot osebnost poosebljal povezavo med Ljubljano in Prago - ki se je sicer kazala bolj kot diskurzivni konstrukt, med znanostjo in javnostjo kot tudi med praškimi socialdemokratskimi idejami in idejami socialdemokratskega gibanja, ki je bilo tedaj v Ljubljani še v povojih.

Vloga posrednikov v diskurzivni znanstveni mreži je v primeru razvoja v Ljubljani zelo jasno vidna. Reference na druge kontekste, ki so jih udeleženci pri tem zavzemali in tolmačili glede na ideološko perspektivo, so neprimerno bolj zapletene in smo jih tu predstavili le na kratko z nekaterimi primeri. Pa vendar bi moralo biti jasno, v okviru katerih komunikacijskih interakcij je potekala institucionalizacija znanosti v primeru transfera kulturnih elementov v "mestu drugega reda", Ljubljani, ki je bila na začetku 20. stoletja na poti k modernemu mestu in je obenem postala središče slovenskih nacionalnih prizadevanj.

Prevedel Mitja Sunčič

Monika Stromberger

SCIENCE AS A FACTOR OF CULTURAL TRANSFER: LJUBLJANA IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

S u m m a r y

In the following article the author describes the role of mediators (in German: *Vermittler*) in the formation of the scientific network in the context of an actual example of scientific infrastructure development in the Carniolan provincial capital of Ljubljana at the turn of the 20th Century. The article is based mostly on the research of printed sources from the aforementioned period. The author focused on the endeavours of all three Slovenian political parties, active in the beginning of the 20th Century - the liberals, Catholics and, to a lesser degree, labourers (social democrats), in the field of establishing the central institution of the scientific infrastructure, i.e. the Slovenian University of Ljubljana. The liberal as well as the Catholic side, which were the most important political (ideological) groups in Slovenia, agreed that establishing a university in Ljubljana is of utmost importance. Namely, in their opinion Ljubljana had to become the scientific centre of all Slovenians. With the Slovenian national awakening the Slavic reference space was becoming increasingly important for the Slovenian intellectuals, which is reflected in the abandonment of the traditional reference centres of the Slovenian scientists, Graz and Vienna, and of the universities located there, and in the shift of their interests towards the East Slavic as well as South Slavic space. However, the views of the Liberal and the Catholic Party about the reference universities differed in regard to their ideological standpoints. The liberals looked to the University of Prague, while the Catholic side sought their model in Bukovina (University of Czernowitz Černovyy) and Croatia (University of Zagreb). We should also not forget to mention the integration of the Belgrade University into the self-image of Slovenians. The University of Zagreb was the last one that the Slovenian intellectuals started perceiving as a reference.

Ljubljana - a city which is a perfect example of a cultural transfer in the scientific-communication sense and an example of the strengthening of the cultural network at the turn of the 20th Century - is the central topic of the author's research. In Ljubljana the strengthening of the cultural network took place on two levels: at the historical level Ljubljana in the beginning of the 20th Century developed (in the sense of building the infrastructure of a capital city) as a centre for Slovenians; while at the functional level it became the mediator in the transnational communication space due to the centralisation and institutionalisation. That is why Ljubljana is a major factor in the transfer of cultural elements, which had a role in the construction of self-inclusion (*Selbstverortung*) of Slovenians in the field of science.

In the end of the article the author describes two concrete examples of mediators in the scientific communication network, who contributed a lot to the cultural transfer in Ljubljana. Both examples are from the field of the historical science. These are the publicist and historian Peter von Radics (1836-1912) and the historian, publicist, politician and profesor Dragotin Lončar (1874-1954), who

represents the social democrat group in the context of scientific institutionalisation. Lončar embodied the scientific link between Ljubljana and Prague (the city where he studied) as well as between science and the wider Slovenian public.

1.01
Prejeto 30. 10. 2007

UDK 355.4(450:436-89)"1917/1918"

Uroš Lipušček*

ZDA in soška fronta : v interpretaciji New York Timesa in londonskega Timesa**

IZVLEČEK

Potek 12. soške bitke koncem oktobra 1917 leta oziroma ofenzive avstrijskih in nemških čet pri Kobaridu in strahovit poraz italijanske vojske ki ji je sledil, sta spremljala tudi posebna dopisnika londonskega Timesa in New York Timesa G. Ward Price in Perceval Gibbon. O dogajanju na italijanskem bojišču je zelo izčrpno poročal administraciji ZDA tudi ameriški poslanik v Rimu, Thomas Nelson Page. Analiza njihovih poročil je pokazala, da sta oba dopisnika pravočasno in celovito poročala o razmerah na fronti, kljub temu pa sta občasno nasedala lažnim preveč optimističnim informacijam, ki sta jih dobivala od visokih italijanskih generalštabnih častnikov. Interna poročila, ki jih je administraciji pošiljal v Washington poslanik Page so bila realna. Oba vodilna časopisa sta objavljala občasno tudi obsežne analize vojaškega položaja, ki so jih pripravljali neimenovani vojaški analitiki v Londonu in Washingtonu oziroma New Yorku. Omenjene analize so ustrezale dejanskemu stanju. Vojaški analitiki so namreč z veliko mero objektivnosti napovedovali tudi potek ofenzive. Če bi pred začetkom nemško-avstrijske ofenzive italijanska vojska udarila preko Krasa, bi po njihovem mnenju prek Ljubljane lahko vdrli v sam center monarhije. Slovensko ozemlje bi se v tem primeru spremenilo v eno samo bojišče.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, Londonski pakt, Soška fronta, Kobarid, italijanska vojska, ZDA, obveščevalna dejavnost, italijanska okupacija slovenskega ozemlja

ABSTRACT

USA AND THE SOČA FRONT: THE INTERPRETATION OF THE NEW YORK TIMES AND THE LONDON TIMES

The special correspondents of *The Times* -London and the *New York Times*, G. Ward Price and Perceval Gibbon, followed the events at the 12th Soča Front in the end of October 1917, reported on the offensive of the Austrian and German troops at Kobarid and on the utter defeat of the Italian army which followed. Thomas Nelson Page, the American ambassador in Rome, also reported to the US administration in great detail on the events at the Italian battlefield. The analysis of his reports showed that both correspondents reported fully and in a timely fashion about the conditions at the front, but despite that they would periodically fall for false and far too optimistic information they got from the senior Italian general staff officers. The internal reports that Page sent to the administration in Washington

* Dr., SI-1236 Trzin, Prešernova 25; e-mail: urosipuscek@yahoo.com

** Avtor je s tem prispevkom nastopil 5. oktobra 2007 v Čedadu na mednarodnem simpoziju "RiLeggiammo la grande Guerra".

were realistic. Both major newspapers would also periodically publish extensive analyses of the military situation, prepared by the unnamed military analysts in London and Washington or New York. These analyses corresponded to the actual situation. Namely, the military analysts also very objectively predicted the progress of the offensive. They were of the opinion that if the Italian army struck through the Karst region before the German-Austrian offensive, they could have invaded the very centre of the monarchy. In this case the Slovenian territory would turn into one big battleground.

Key words: World War I, Treaty of London, Soča Front, Kobarid, Italian army, USA, intelligence service, Italian occupation of the Slovenian territory

V tej vojni ni herojev.

Vsi heroji so že mrtvi.

Ernest Hemingway

Zgoraj navedene Hemingwayeve misli izrečene potem, ko je bil julija 1918 leta ranjen na italijanski fronti, opozarjajo na popolni nesmisel vojne. Tudi soška fronta je bila gledana z zgodovinsko distanco devetdesetih let, nepotrebno medsebojno pobijanje, ki pa je imelo svetovni odziv. Čeprav ameriška vojska v bojih na soški fronti ni sodelovala,¹ je imel italijanski vojaški poraz na tej fronti oktobra in novembra 1917, daljnosežne posledice tudi na ameriško politiko. Pod vtisom hudega poraza italijanske vojske v prvi fazi ofenzive, ko je obstajala nevarnost, da bo Italija doživela popoln vojaški poraz, so v Washingtonu namreč začeli razmišljati ne samo o vojni napovedi Avstro-Ogrski ampak tudi o širši strategiji na Balkanu, posebej na tistih območjih, ki so po mnenju vlade v Rimu (na osnovi tajnega londonskega pakta iz leta 1915) sodila v okvir Italije. Prav londonski pakt, ki je v osnovi negiral Wilsonovo doktrino o pravici narodov do samoodločbe, je kasneje na pariški mirovni konferenci postal jabolko spora med Wilsonom in italijansko vlado, ki se je borila za cilje Italie Irredente.

I.

Usoda je hotela, da je italijanski vojni minister general Giardino na predvečer ofenzive Centralnih sil na soški fronti na zasedanju parlamenta popoldne 24. oktobra 1917 zagotavljal članom poslanske zbornice, na osnovi poročil šefa generalštaba italijanske vojske generala Cadorne, "da je italijanska vojska zdrava kot dren in da lahko zagotovi, da je vojska soliden in varen branik Italije. Za ta nastopni govor je vojni minister v senatu požel enega izmed največjih aplavzov, ki jih je dobil kdorkoli od italijanskih ministrov".²

Še isto noč ob dveh zjutraj se je s štiriurnim topniškim obstreljevanjem nemškega in avstro-ogrskega topništva začela 12. soška ofenziva, ki je spravila na kolena italijanski vojaški stroj. Poročnik nemške vojske (kasnejši feldmaršal) Erwin

¹ Prve francoske izvidniške čete so prispele v Italijo že 27. 10. 1917, britanska predhodnica je prispela nekaj dni kasneje. Američani pa so poslali svojo vojsko (332 regiment del 83. divizije) šele julija 1918 leta.

² Thomas Nelson Page: Italy and the World War. New York 1920, (dalje Page, Italy and the World war) str. 305.

Rommel, ki je bil takrat v sestavu Württenberškega gorskega bataljona, je pozneje zapisal, "da je do takrat nema artilerija začela streljati 24. oktobra ob dveh zjutraj. Bila je temna in deževna noč in ves čas je na tisoče topov bruhalo ogenj na obe strani Tolmina. Vso to velikansko aktivnost smo spremljali in poslušali z velikim zanimanjem".³

Čeprav je italijanska obveščevalna služba razpolagala s podatki o koncentriranju nemške in avstro-ogrske vojske na soškem bojišču, je očitno podcenila moč in obsežnost napada centralnih sil na soški fronti, kljub temu je imela poročila, da sovražnik pripravlja novo ofenzivo. Italijani so dobivali informacije predvsem od dezertirjev iz avstrijske vojske. Kot navaja Falls so trije avstro-ogrski oficirji dezertirji, dva Romuna in en Čeh, povedali 21. oktobra, tri dni pred napadom, da se bo v kratkem začela ofenziva, da bo Steinerjev tretji korpus udaril na Tolmin, nič pa niso vedeli o napadu na Tirolskem.⁴ Zato Cadorna ni vedel, kje bo prišlo do glavnega napada. Kljub temu da je od svojih podrejenih poveljnikov dvakrat zahteval (prvič 18. septembra, drugič pa 10. oktobra), naj čete zavzamejo obrambne položaje, je bil njegov ukaz le delno izpolnjen, saj so nekatere enote druge armade ostale v ofenzivnih položajih, na nekaterih mestih pa so se tri obrambne črte praktično dotikale ena druge. To je veljalo posebej za poveljnika druge armade generala Capella. To dejstvo so napadalci učinkovito izkoristili.

Posebni dopisnik londonskega Timesa z italijanskega bojišča G. Ward Price je v članku napisanem 21. oktobra 1917 (objavljen je bil sicer šele 24. oktobra), poročal, da so na bojišče prispele znatne nemške sile. Z ruskega bojišča je prišlo tudi večje število avstrijskih divizij. Po njegovem mnenju je vse več znakov da so Centralne sile pripravljene na enega izmed velikih sunkov proti italijanski armadi. Mogoče je navzočih več čet kot lansko leto v Trentinu, kljub temu pa so obojone na končni poraz. Soška fronta je bila po oceni tega britanskega dopisnika izbrana verjetno za eno izmed zadnjih velikih ofenziv pojemajoče moči Nemčije in Avstrije. Po eni strani je čas za kampanjo na soški fronti dobro izbran, po drugi strani pa ima sovražnik tako politične kot vojaške cilje. Centralne sile so napačno, vendar trdno prepričane, da so Italijani naveličani vojne in da bodo spričo začetnih uspehov in šoka, ki so vedno del obsežnih napadov, sprožili alarm in obup. Samo en dan je treba preživeti z italijansko armado, da se ti povrne zaupanje v njeno moč. Dopisnik Timesa je svoje optimistično poročilo sicer zaključil s preroškimi besedami, "da ko bodo Avstrijci še enkrat vrženi nazaj, bo reakcija njihovi državi mnogo bolj ostra kot tista, ki jo sedaj načrtujejo v Italiji".⁵

Uredniki omenjenega časopisa so sicer ugotavljali, da je dejstvo, da je bila italijanska fronta tokrat prvič omenjena v nekem nemškem vojaškem komunikeju potrditev, da imajo Nemci na tej fronti znatne sile.⁶ Izračunali so tudi, da je do napada prišlo 4 leta in 83 dni po začetku vojne.⁷

Tako New York Times kot londonski Times sta poročili o začetku ofenzive zaradi pomanjkanja uradnih informacij na italijanski strani objavila na podlagi uradnega sporočila nemškega generalštaba v Berlinu. V kratkem poročilu na prvi strani, ki je bilo rezervirano za najpomembnejše novice, je New York Times

³ Erwin Rommel: *Attacks*. Virginia 1979, str. 20.

⁴ Cyril Falls: *The battle of Caporetto*. Philadelphia 1966, (dalje Falls, Caporetto) str. 28.

⁵ *The Times*, London (dalje TL), 24. 10. 1917, *Germans on Italian Front*.

⁶ V soški ofenzivi je sodelovalo 9 avstrijskih in 6 nemških divizij.

⁷ Dejansko je bilo od začetka vojne 3 leta in 83 dni.

poročal, da so v nemškem general štabu sporočili, "da so avstrijsko-nemške sile začele ofenzivo na italijanskem bojišču in da je nemška in avstrijska pehota zasedla položaje blizu Kobarida, Tolmina in Banjške planote".⁸ Londonski Times pa je pisal, da so močne nemške in avstrijske sile napadle Italijane v območju zgornjega Posočja. Navajali so uradno nemško poročilo, po katerem operacije potekajo po predvidenem načrtu in da so zajeli več tisoč italijanskih vojakov. Najnovejši italijanski vojaški komunikate pa govori samo o zbiranju velikih vojaških sil in opreme, s katero bodo napadli Nemce, je pisal londonski Times.⁹

New York Times je sicer v isti izdaji prenesel poročilo iz Züricha, da so Nemci z ruskega bojišča umaknili približno 40 divizij, v katerih je najmanj 520 tisoč vojakov, ki naj bi jih uporabili v akciji proti Italijanom. Pričakovati je, da se bo Teutonski napad začel iz Trentina na območje vzhodno od Lago di Garda in nadaljeval do Benetk ali v zahodni smeri do Lombardije. New York Times tudi piše, da bo napad na italijanske položaje v Kobaridu na zahodnem bregu Soče 13 milj severozahodno od Tolmina bolj taktičnega kot strateškega značaja.¹⁰ Omenjena vest je bila več kot očitno podtaknjena s strani Centralnih sil, ki so poskušale zмести italijansko obveščevalno službo. Napad je namreč potekal povsem v nasprotju z omenjeno novico iz Züricha.

Posebni dopisnik New York Timesa z italijanskega bojišča Perceval Gibbon je v dopisu, poslanem 26. oktobra, ocenil, da je sedaj povsem jasno, da se je začela dolgo pričakovana ofenziva. Napadu je po njegovem mnenju manjkala element presenečenja, saj so Italijani vedeli, da se pripravlja. New York Times je sicer prav tako na prvi strani poročal, da se je 30 tisoč italijanskih vojakov začelo umikati in da je odstopila vlada.¹¹

Dopisnik londonskega Timesa Price je 26. oktobra poslal poročilo z italijanske fronte, v katerem je poročal, da je sovražnik razbil drugo armado, (kje ni navedel) in prebil njeno obrambo. Sovražnik je v prvem napadu na levo krilo druge armade uporabil poseben plin, kar so mnogi sprejeli s presenečenjem. Napadeni so bili med hudim deževjem v najbolj depresivnih pogojih. Napadu s plinom je sledilo hudo bombardiranje z raznimi topovi, katerih prisotnost je bila dotlej neznana.¹²

Ameriški diplomati so se na začetek ofenzive odzvali razmeroma pozno. Poslanik ZDA v Rimu Nelson Page je v telegramu State Departmentu, poslanem 27. oktobra ob peti uri popoldne (sprejet je bil 28. oktobra ob 17.30 uri), poročal, "da večina poročil govori o tem, da je nemško-avstrijska ofenziva zelo uspešna in nevarna. Uradna tiskovna agencija opisuje položaj kot zelo resen, vendar izraža zaupanje v armado in ljudi. Nemške okrepitve na italijanski fronti ocenjujejo v dobro obveščeni krogih na več kot 150 tisoč. Identificirali so deset divizij. Vladni uslužbenci pa ocenjujejo, da jih je dvakrat več. Kriza vlade zapleta položaj. Kralj se je vrnil v Rim in, kot poročajo, lahko zavrne odstop ministrov kot najboljšo pot za pomiritev položaja, vendar pa nekateri dobro obveščeni ljudje ocenjujejo, da bodo mogoče jutri sestavili novo vlado, katere člani bodo Orlando, Sonino, Nitti, Bis-

⁸ The New York Times (dalje NYT), 25. 10. 1917, str. 1, Germans Break into Italian Lines, Takes Thousands.

⁹ TL, 25. 10. 1917, str. 6, Attack on Italy.

¹⁰ NYT, 25. 10. 1917, str. 1, Germans Break into Italian Lines, Take Thousands.

¹¹ NYT, 27. 10. 1917, str. 1, Attack in Rhick Mist.

¹² TL, 28. 10. 1917, str. 8.

solati. Velika prednost in okrepitev, če seveda dovoljujejo razmere, bi bila, če bi mi napovedali Avstriji vojno. Menim, da bi to takoj pomagalo".¹³

Ameriški veleposlanik v Franciji William Sharp pa je 28. oktobra opoldne poslal v Washington telegram (sprejet je bil še isti dan popoldne ob 17.00 uri), v katerem piše, "da je od nekega neuradnega, vendar zanesljivega vira izvedel, da francoski vojni svet namerava razpravljati o sedanji krizi na italijanskem bojišču, kjer je bilo po poročilih zajetih 60 tisoč italijanskih vojakov in 500 topov. Vprašanje največjega pomena je možnost, da bi v Italijo kot pomoč takoj poslali francosko vojsko".¹⁴

New York Times je istega dne na prvi strani navajal enake izgube na italijanski strani kot poslanik Sharp, obenem pa je poročal, da so prve ameriške čete zasedle prve bojne linije na okopih na francoski fronti. Nepodpisani vojaški analitik tega časopisa¹⁵ je v prilogi nedeljske izdaje ocenil, "da je najpomembnejša novica tedna velik poraz, ki so ga Nemci in Avstriji prizadejali Italijanom. Italijani so bili samo tri milje pred največjo in mogoče najpomembnejšo zmago v vojni.¹⁶ Če bi se to zgodilo, bi bili Avstriji v veliki nevarnosti, ogroženo bi bilo njihovo levo krilo, s tem pa bila odprta pot do Trsta in Ljubljane ... Nevarnost je bila tako velika, da si Nemci niso mogli dovoliti, da se z njo ne bi ukvarjali. Nadaljnji italijanski uspehi bi lahko vrgli Avstrijo iz vojne in odprli linijo za napad na Nemško vojsko v Rusiji. Nemčija se je bila zato prisiljena odpovedati vsem načrtom, ki jih je mogoče imela v Rusiji, umakniti močne sile iz te fronte in takoj pomagati svoji zaveznici ... Avstriji pohajajo moči, njena ofenzivna moč je skrhana. Če bi se Rusija izvelela iz socialistične reakcije in strahopetnosti, ki je zajela njeno vojsko in če bi se njeno sodelovanje v vojni poznalo, bi bilo z Avstrijo konec. V tem primeru ji Nemčija ne

¹³ Papers relating to the Foreign Relations of The United States 1917, Supplement 2, vol 2, Washington Government Printing Office 1931, (dalje FRUS 1917) str. 282.

¹⁴ FRUS 1917, str. 281.

¹⁵ Zanimivo je, da so praktično vse analize, ki so jih napisali vojaški analitiki, nepodpisane, najbrž zato, ker so jih pisali poklicni vojaki. Omenjanje njihovih imen bi namreč lahko škodovalo nacionalnim interesom ZDA, še posebej v primeru, kadar so bili kritični do zavezniške Italije, poleg tega pa je že takrat v ZDA veljalo načelo, da se vojaki ne smejo vmešavati v politiko.

¹⁶ Vojaški analitik očitno misli na strateško pomembno točko Mt. Hermada. Med 10. soško bitko je italijanska vojska namreč prodrla do točke, ki je bila nekaj več kot 2 km oddaljena od strateško pomembne avstro-ogrske utrdbe na Mt. Hermadi (tudi Mt. Ermada), kjer se je avstrijska bojna linija stikala z Jadranskim morjem. Omenjena strateška točka (323) m je odpirala vrata na Kras. Njena zasedba bi italijanski vojski omogočila zasedbo Trsta in ofenzivo proti Ljubljani. Za avstrijsko vojsko je bilo držanje te točke zato največjega strateškega pomena. Avstrijski generali so namreč uvideli, da avstro-ogrska vojska sama ne bo sposobna držati te strateške točke, saj so jih Italijani v zadnjih bitkah vse bolj potiskali nazaj. Pred začetkom 12. soške ofenzive je namreč imela Avstro-Ogrska vojska samo še približno 7 km široko mostišče čez Sočo pri Tolminu. Zato je avstrijski cesar Karl prosil za nemško vojaško pomoč. "Izkušnje iz 11. bitke me prepričujejo, da lahko v 12. pričakujemo najhujše ... Mi nimamo nujno potrebnih čet na področju spopadov in jih bomo morali vzeti iz vzhodne fronte. Prosim nadomestite avstrijske čete na tem bojišču z nemškimi, je pisal avstrijski cesar nemškemu suverenu". (Falls, Caporetto, str. 18) Zaradi nevarnosti, da bi Avstro-Ogrska doživela vojaški poraz na italijanski fronti in zaradi ruske revolucije in državljanske vojne, ki je zmanjšala vojaški pritisk na nemško vojsko na ruski fronti, je nemški cesar na prošnjo avstro-ogrskega cesarja Karla iz konca avgusta odobril začasno sodelovanje nemške vojske na fronti v Italiji pod vodstvom nemškega generala von Belowa. Dogovorjeno je bilo, da bodo nemške čete ostale v Italiji le toliko časa, da bodo lahko sodelovale v načrtovani spomladanski ofenzivi na zahodni fronti, to je nekako do srede decembra 1917. Prvotni cilj skupne ofenzive obeh centralnih sil ni bil izločitev Italije iz vojne, ampak predvsem potisniti italijansko vojsko na črto Korada-Čedad, oz. na frontno črto iz leta 1916. S to akcijo naj bi avstro-ogrski vojski podaljšali življenje do pomladi 1918, ko se je Nemčija nadejala, da bo z uspešno ofenzivo končno prebila zahodno fronto in premagala Antanto, še preden bi v vojno lahko odločilno posegla ameriška vojska.

bi mogla pomagati. Avstrija se sama ni sposobna soočiti z Italijo, kaj šele da bi imela pomembno vlogo v bojevanju v Rusiji. In drugič, zdi se, da so Italijani povsem nemočni v bojevanju proti prvorazrednim (nemškimi - op. U. L.). Italijani se zdijo prav tako nemočni (impotentni) kot so bili Rusi pred nemškim napadom pred dvema letoma".¹⁷

Štiri dni po začetku ofenzive so novinarji londonskega Timesa ocenjevali, da je vojaški položaj zelo resen. Sovražne predhodnice so se prebile skozi italijansko obrambno črto, ter se prek furlanskih prelazov bližajo in obstreljujejo Videm. General Cadorna je včeraj pogumno priznal, da je neurejen umik posledica slabega odpora nekaterih enot druge armade. Nemci medtem poročajo, da so zajeli 100.000 ujetnikov in 700 topov.¹⁸

Zaradi nevarnosti, da bo Italija vojaško poražena, so bili zelo zaskrbljeni tako v Parizu kot v Londonu. Predsednika britanske in francoske vlade Lloyd George in Paul Painlevé sta že 28. oktobra poslala šefa svojih generalštabov na nujni pogovor s poveljnikom italijanske vojske generalom Cadorno, ki je svoj štab predelil v Treviso. Generala Foch in Robertson sta sicer napovedala vojaško pomoč, vendar sta dala vedeti, da njune čete ne bodo pod italijansko vrhovno komando in da je nujna zamenjava na vojaškem vrhu.¹⁹

Zaradi alarmantnih novic z italijanske fronte je na primer predsednik britanske vlade Lloyd George že 28. oktobra sklenil (brez posvetovanja z vlado) poslati na italijansko bojišče dve diviziji.²⁰ Dejstvo, da je britanska vlada imenovala za poveljnika britanskega ekspedicijskega korpusa maršala Douglasa Haiga, ki je poveljeval drugi armadi v Franciji in je veljal za enega izmed najbolj sposobnih britanskih vojskovodij, dokazuje, da so v Londonu italijanski fronti posvečali izjemno pozornost. V Washingtonu so zaenkrat samo spremljali dogajanje, saj ZDA niso bile v vojnem stanju z Avstro-Ogrsko. "Obrobni" pobudi poslanika Pagea v Rimu, da bi bilo koristno Avstro-Ogrski napovedati vojno, pa takrat še niso namenjali posebne pozornosti. Tako predsednik Wilson kot državni sekretar sta takrat namreč menila, da bi bilo mogoče Avstro-Ogrsko po diplomatski poti nagovoriti, da prekličje svoje zavezništvo z Nemčijo, kar naj bi pripomoglo k hitremu koncu vojne oziroma k nemškemu vojaškemu porazu.

Poslanik v Rimu Page je 29. oktobra opoldan poslal iz Rima telegram (v Washingtonu so ga prejeli 30. oktobra ob 15.00 uri), v katerem opisuje položaj na soški fronti kot izredno slab. Nemci, ki imajo po njegovih podatkih 23 divizij so prebili fronto druge italijanske armade in ji prišli za hrbet v očitnem poskusu, da bi razbili italijanski center in odrezali desno krilo. Čedad je bil po govoricah požgan zato, da bi uničili zaloge, generalštab pa je bil, kot poročajo, premaknjen iz Vidma v Treviso. Vse kaže na to, da si Nemci in Avstrijci prizadevajo, da bi s skrajnimi napori predrli italijansko fronto, ker menijo, da bi s tem v Italiji povzročili revolucijo. Nič takšnega se ne bo zgodilo. Polom druge armade je povzročil

¹⁷ NYT Magazine, 28. 10. 1917, str. 4, Teuton Smash Italian Line.

¹⁸ TL, 28. 10. 1917, str. 8, Grave Italian Reverse.

¹⁹ General Cadorna je že v prvih dneh bitke zaprosil vladi Francije in Velike Britanije na osnovi medzavezniškega dogovora iz decembra 1915 o medsebojni pomoči, za vojaško pomoč. Britanci in Francozi so obljubili, da bodo poslali na italijansko fronto dva armadna korpusa s 120.000 vojaki in 26.000 konji, vendar te obljube niso v celoti uresničili. Francozi so na italijansko fronto poslali šest divizij, Britanci pa dve.

²⁰ Falls, Caporetto, str. 70.

sicer velik šok, vendar se zdi, da se Italija pobira ... Anglija in Francija bosta, kot poročajo, v kratkem poslali v Italijo svoje topništvo".²¹

New York Times je 30. oktobra poročal, da je italijanska fronta na Soči razpadla, da se vojska umika proti Tagliamentu in da je napad s plinom paraliziral drugo italijansko armado. Ugotavlja tudi, da je velika nemška zmaga nad Italijo opozorilo ZDA, da so ogroženi vsi zavezniki. Vendar pa naše poizvedovanje o tem, ali naša vlada razmišlja o tem, da bi se pridružila Italiji, ni bilo uspešno. Diplomatski stiki med ZDA in Avstro-Ogrsko so bili sicer pretrgani, vendar pa obe državi nista v vojni ... Kot je videti, vlada ni pripravljena spremeniti svoje politike. Sedaj, ko se je v vojno vključila Nemčija, je čas za ponovni premislek. Prevladuje prepričanje, piše New York Times, da se ne bo nič spremenilo do zasedanja kongresa v decembru. Očitno so imeli novinarji New York Timesa dobre informatorje oziroma analitike, saj so ZDA napovedale vojno Avstro-Ogrski šele 7. decembra 1917.²²

Page je isti dan ob šestih popoldne obvestil Washington (njegovo poročilo je bilo sprejeto 31. oktobra ob 15.00 uri), "da se vojaški položaj po vsem videzu umirja. Italijanski umik proti obrambni črti na Tagliamentu je bil, kot poročajo, izveden v dobrem redu. Na splošno je boljše tudi vzdušje. Reorganizacija kabineta je končana, kar je dobro. Zdi se, da so vse stranke pripravljene končati nesoglasja, dokler nacionalna kriza ne bo končana. Avstrijci in Nemci trdijo, da so zajeli veliko mož in materiala. Verjetno pretiravajo, kljub temu so italijanske izgube velike. Danes sem bil sprejet na avdienco pri kralju. Zdi se, da je prepričan v končni uspeh".²³

Zanimivo je, da je Page ocenjeval, da se položaj na italijanski strani umirja. New York je na primer isti dan na naslovni strani poročal: Italijanska fronta na Soči je razpadla. Armada se umika proti Tagliamentu. Teutoni so zasedli Krmin blizu Vidma. Zavezniki so obljubili pomoč. Rešitev Italije je v pridobivanju časa. Vojaški analitiki, kot je poročal omenjeni časopis, niso prepričani, da bo mogoče preprečiti zasedbo Benetk. Nemški maršal von Mackensen se po njihovem ne bo ustavil v Gorici, ki so jo Italijani zasedli 9. avgusta 1916 leta, ampak se bo usmeril na Videm, da bi zasedel pomembno železniško križišče med Benetkami in Trstom. Nemci se bodo, kot trdijo italijanski funkcionarji, usmerili predvsem proti Benetkam, saj ocenjujejo, da bi z njihovo zasedbo praktično dobili vojno. Isti funkcionarji po pisanju New York Timesa pričakujejo, da bo Cadorna vzpostavil obrambno črto na Tagliamentu. To naj bi bil za Nemce dokončni poraz. Območje, za katerega se sedaj bojujeta Mackensen in Cadorna, je prav toliko pomembno "bojišče Evrope" kot je bilo območje Waterlooja za Belgijo. To je območje, ki so ga nekdaj zasedli Atila in njegovi Huni, na katerem so Rimljani na otokih v beneški laguni našli zatočišče pred lombardskimi zavojevalci, območje, ki so si ga prilastili Benečani pri osvajanju Verone, Padove, Trevisa in Vicence in prizorišče, ki ga je uporabil Napoleon za pokoritev beneške republike, je pisal New York Times.²⁴

²¹ FRUS 1917, str. 283.

²² ZDA so sicer napovedale vojno Nemčiji že 6. aprila 1917. Avstro-Ogrski v Washingtonu niso napovedali vojne, ker so menili, da jo bo mogoče nagovoriti, da se odpove zavezništvu z Nemčijo, poleg tega pa so v skladu s Palackyjevo tezo, "da bi bilo potrebno Avstro-Ogrsko ustvariti, če je ne bi bilo" ocenjevali kot dejavnik stabilnosti v srednji Evropi.

²³ FRUS 1917, str. 284.

²⁴ NYT, 30. 10. 1917, str. 1, May Force Us to War on Austria.

Page je 1. novembra, ko je New York Times pisal o padcu Vidma in Gorice, poslal v Washington telegram (sprejet je bil naslednji dan ob 1. zjutraj), v katerem je poročal, da je položaj še vedno zelo slab. Po tem, kar sem slišal, je zapisal, sodim, da bo končna obrambna črta na reki Piave. Pravijo, da bo general sir William Robertson dopotoval to jutro. General Foch je na fronti.²⁵ Danes sem videl Sonina. V neuradnem pogovoru mi je dejal, da bi imela ameriška vojna napoved Avstriji, velik moralni učinek.²⁶ Page je v svojih spominih ocenil, da je v drugi armadi prišlo do popolnega nereda po padcu Vidma. Veliko število starejših in bolj izkušenih častnikov je bilo namreč ubitih v ofenzivi, mnogi preostali častniki pa so bili premladi in preveč neizkušeni, da bi se lahko znašli v tem izredno tragičnem položaju. Po njegovem mnenju je druga armada po umiku iz Čedadada popolnoma razpadla. Potem ko je zapustila Videm, so se nekatere enote še galantno borile, vendar pa je kot armada popolnoma razpadla. Obsedena od misli, da je vse izgubljeno, je začela odmetavati orožje in opremo in se razpuščena razlila po državi namenjena ali k Tagliamentu ali domov.²⁷

Vodja britanskega Rdečega križa v Italiji, zgodovinar Trevelyan je v svojih spominih ocenil, "da druga armada ni bila nič slabša armada kot katerakoli druga, razen nekaterih nepreizkušenih in nezaželenih elementov, ki so jim oblasti tisto jesen v Kobaridu povsem brezskrbno zaupale. Pol milijona mož, ki so sestavljali drugo armado, ne smemo kar počez obsojati ... Znano je, da je bilo moštvo regimentov (v Kobaridu - op. U. L.) sestavljeno iz več tisoč delavcev v tovarnah streliva, ki so bili udeleženi v zadnjem uporu v Torinu. Zbrati te može v Kobaridu za kazni, ni bila posebno dobra zamisel. Tisti, ki so bili v Kobaridu v zadnjih tednih pred polomom, so mi povedali, da vojaki niso skrivali svojih namenov in da so mnogi častniki živeli v strahu pred svojimi lastnimi možmi, ter se ponoči trdno zaklepali pred njimi".²⁸

Tudi britanski častnik Hugh Dalton, ki je bil v sestavu britanskega topništva na italijanski fronti, v svojih spominih ocenjuje, "da je bilo takrat splošno prepričanje, da je bila druga armada, armada strahopetcev in defetistov ... Toda ista druga armada je v daljnih avgustovskih dneh zavzela Banjško planoto, za kar je dobila priznanje vsega zavezniškega sveta. Armade ne spreminjajo svoje narave čez noč, celo če so izčrpane od bojov in hudih izgub. Stvari niso tako preproste."²⁹

New York Times se v tistih dneh ni ukvarjal s tem, kdo je bil odgovoren za nemški preboj fronte pri Kobaridu in z razpadom druge italijanske armade. V izdaji 1. novembra je poročal, da je bilo zajetih okoli 120 tisoč italijanskih vojakov, da je nova avstrijska armada pod vodstvom generala von Krobatina začela napadati Gemono, 14. nemška armada pa, pod poveljstvom von Belowa, prodira proti jugu, da bi Italijane prisilila, umakniti se s Krasa. Italijani so dvojno ogroženi. Nemškemu generalu je, kot ocenjuje omenjeni časopis, uspel manever, ki ga je mogoče absolutno primerjati z Napoleonovim zmagovitim pohodom v Italiji leta

²⁵ Foch in Robertson sta se 1. novembra srečala s predsednikom italijanske vlade Orlandom, ki ju je presenetil z izjavo, da se bo Italija upirala, čeprav bi bilo njeno zadnje oporišče na Siciliji, na kar je Foch odvrnil: "To je na Piavi, tam se morate upreti." Falls, Caporetto, str. 72.

²⁶ FRUS 1917, str. 286.

²⁷ Page, Italy and the World War, str. 312-313.

²⁸ G. M. Trevelyan: Scenes from Italy's War. London 1919, str. 166-168.

²⁹ Hugh Dalton: With British Guns in Italy. London 1919, str. 188.

1797.³⁰ Dopisnik iz Pariza Charles H. Grasty pa je v isti izdaji poročal, da bosta zaradi težkega položaja Francija in Velika Britanija poslali Italiji vso možno pomoč. Analitiki v Washingtonu so začeli po navedbah tega časopisa resno dvomiti, ali lahko Italijani ubranijo fronto na Tagliamentu. Amerika je odločujoč (vitalni) dejavnik, je poudarjal dopisnik.³¹

Naslednji dan je New York Times objavil, da je državni sekretar Lansing dobil od poslanika Pagea telegram, da se italijanska vojska urejeno umika. Kljub temu so bili ameriški vojaški analitiki vse bolj skeptični, ali lahko italijanska vojska vzdrži na Tagliamentu, saj Nemci napredujejo na fronti široki približno 30 milj. Samo zadnji dan oktobra naj bi v globino napredovali za približno 11 milj. Okupatorji so dosegli Tagliamento. Vojaški analitiki so vse bolj v dvomih, ali lahko Cadorna vzdrži na novi obrambni črti. New York Times citira italijanskega mornariškega častnika kapitana Vannutellija, da se bodo Nemci v kratkem znašli v hudih težavah, saj je tretja armada, ki se sedaj umika, ofenzivna sila. Poleg tega je bil tedaj Tagliamento poplavljen, kar bo za sovražnika težka ovira, saj bo čezenj zelo težko postaviti mostove.³²

Položaj je bil očitno zelo dramatičen, saj je Page poslal 2. novembra v Washington kar tri sporočila. Ob 13.00 uri je poslal v Washington depešo (sprejeta je bila 3 novembra ob 9.10 uri), v kateri pravi, da je položaj nespremenjen, da pa se po nekaterih vesteh druga armada pripravlja na stavko in na razglasitev miru, z izjemo določenih enot. Vse je odvisno od tega, ali je izdajalska propaganda, ki temelji na socialistični literaturi in papeževih mirovnih predlogih, omajala ostale sile, posebej tretjo armado na kateri slonijo upi za takojšnjo obrambo ... Če bo Italija takoj reorganizirala drugo armado, poraz ni nujen, saj jo bodo zavezniki hitro oskrbeli s četami. Italijani poročajo, da sedaj držijo del črte na Tagliamentu, vendar prevladuje prepričanje, da se bodo umaknili na obrambno črto na Piavi. Šef britanskega generalštaba Robertson in general Foch preučujeta tukaj položaj. Cilj je ubraniti Benetke.³³

V drugem poročilu, oddanem ob 18.00 uri (sprejet je bil naslednji dan ob 9.25 uri) je Page obvestil State Department, da se je srečal z britanskim generalom Robertsonom. Dejal je, da so doslej identificirali 6 nemških divizij, Anglija in Francija lahko pomagata, vendar ne moreta nositi vse teže ... Slišal sem, da je Cadorna izjavil, da je bila njegova obrambna črta nepremagljiva, vendar so bili izdani ... Od dvesto do tristo tisoč mož je položilo orožje. Okoli tretjina vojaških magazinov je izgubljenih. Predsednik vlade Orlando, ki je na fronti skupaj s kraljem, je zelo samozavesten.³⁴

Ob 21.00 uri pa je poslal tretje sporočilo (sprejeto je bilo naslednji dan ob 15.00 uri), v katerem poroča, da mu je šef Soninovega kabineta, ki je govoril s predsednikom vlade Orlandom, ki se je pravkar vrnil s fronte, dejal, da bi bili veseli vsake pomoči, ki bi jo lahko poslali, vključno s kontingentom čet.³⁵

³⁰ NYT, 1. 11. 1917, str. 1, Over 120.000 Italians taken Prisoners.

³¹ NYT, 1. 11. 1917, str. 1, Quick Aid to Italy.

³² NYT, 2. 11. 1917, str. 2, Doubt if Cadorna Hold New Lines.

³³ FRUS 1917, str. 286.

³⁴ Prav tam, str. 287.

³⁵ Prav tam.

New York Times je 3. novembra prenesel sporočilo nemške vrhovne komande, da je vzhodna struga reke Tagliamenta očiščena italijanskih sil. Dopisnik Perceval Gibbon, ki je poročal iz italijanskega generalštaba, pa je 4. novembra ocenjeval, da se italijanska vojska umika brez panike. "Kot dopisnik s ruskega bojišča sem videl že veliko umikov, vendar nobenega, v katerem bi se zmeda in kaos³⁶ tako hitro spremenila v disciplinirano ravnanje", piše Gibbon. Poročal je tudi, da je sovražnik uporabil plin, zaradi česar je mnogo vojakov skoraj oslepel. Poročilo zaključuje z ugotovitvijo, da so italijanske čete prepričane v končno zmago.³⁷

New York Times v isti izdaji v poročilu iz Washingtona ugotavlja, da je kot je videti, nemško napredovanje zaustavljeno.³⁸ V zvezi s to trditvijo, ki je v nasprotju s poročilom njihovega dopisnika Gibbona z italijanske fronte, navajajo, da je ameriški veleposlanik v Italiji Thomas Nelson Page sporočil State Departmentu, da so mu italijanske oblasti zagotovile, da imajo položaj trdno pod nadzorstvom. Page naj bi tudi sporočil, da ljudje po vsej Italiji podpirajo vlado v duhu patriotizma. Italija je postala po teh navedbah združena fronta proti sovražniku.³⁹

Londonski Times pa je 4. novembra prenesel (zapozneno) poročilo agencije Associated Press, poslano iz generalštaba italijanske vojske v severni Italiji 2. novembra, "da je s strateškega vidika italijanski umik v severni Italiji določeno namdestilo. Italijanska fronta se je namreč iz približno 70 milj zavite fronte, skrčila na kompaktno ravno obrambno črto. Stara obrambna črta ni imela rek ali naravnih ovir. Nova linija je bistveno krajša, s tem da je za njo osredotočena celotna armada, podprta z naravnimi ovirami. Strateško gledano bosta invazijsko vojsko ustavila močan gorski tok in armada, ki se hitro preureja na novi obrambni črti. Poročila, ki jih dobivamo, so ohrabrujoča. Kažejo, da italijanska vojska še vedno zadržuje sovražnika vzhodno od Tagliamenta". To reko bo sovražna vojska težko prekoračila, saj je nemogoče postaviti pontonske mostove", je trdil analitik omenjene agencije.⁴⁰

Zadnja trditev kaže na to, da ni bila geografija najbolj močna točka omenjenega ameriškega vojaškega analitika. Tagliamento je namreč majhna reka, ki ni pomenila bistvene ovire, kljub temu da so njene vode zaradi močnega deževja v tistih dneh začele poplavljeni okolico, zato nekaj dni ni bilo mogoče postavljati pontonskih mostov. Očitno je poročevalec omenjene agencije nasedel preveč optimističnim ocenam italijanskih generalov. Res pa je, da sta se tu nemška in avstrijska vojska začeli prvič od začetka ofenzive soočati z vrsto težav, saj logistično nista bili pripravljene na tako velik premik, poleg tega pa, kot je ugotovil že Clausewitz, začno ofenzivne operacije zaradi različnih vzrokov (utrujenost vojakov, slabo vreme itd.) po določenem času stagnirati. Nemški in avstrijski generali so bili, kot piše A.J.P. Taylor, tudi sami presenečeni nad uspehom svoje ofenzive. Ker niso imeli na voljo transportnih sredstev za pehoto, topove pa so vleкли samo s konji,

³⁶ Ameriški poslanik v Rimu Page je v svojih spominih zapisal, "da je na nekaterih mestih zajela umikajoče se enote panika oziroma najhujša nadloga, ki lahko prizadene neko vojsko. Na drugih krajih so se italijanske enote borile z začudujočo hrabrostjo, da bi dezorganiziranim elementom omogočile rešitev, tistim ki so ostali trdni, pa čas za umik." Page, *Italy and the World War*, str. 311.

³⁷ NYT, 4. 11. 1917, str. 1, No Panic in the Italian Retreat.

³⁸ NYT, 4. 11. 1917, str. 1, News from Italy Cheers Washington.

³⁹ NYT, 4. 11. 1917, str. 1, Demonstration in Rome.

⁴⁰ LT, 4. 11. 1917, str. 2, Shortens Italian Front.

niso mogli slediti italijanskemu umiku.⁴¹ Italijanske enote so zato pri Tagliamentu dosegle prve manjše taktične uspehe, ki so jih analitiki in vojni poročevalci očitno precenjevali. Po drugi strani pa je general Below s tem, ko ni sprejel predloga dela svojih generalov naj udari proti Krasu in prepreči umik tretje armade, ki je bila v dobrem stanju, storil verjetno strateško napako. Če bi namreč tako kot drugo armado Centralne sile uničile tudi tretjo italijansko armado, potem bi bile posledice nepredvidljive.

4. novembra ob 18.00 uri je poslanik Page poslal svojim nadrejenim telegram (sprejet je bil 5. novembra ob 6.30 uri), v katerem v nasprotju z optimističnimi ocenami New York Timesa, da bo italijanska vojska vzdržala na Tagliamentu, poroča "da je iz zanesljivih virov izvedel, da se italijanska vojska umika s Tagliamenta, kjer je bilo njeno levo krilo potisnjeno nazaj kljub hrabremu odporu ... Umik na črto Piave je povzročil tudi umik četrte armade iz Carnie in Dolomitov, kjer so pravkar osvojili vrh Mormolade. Nemci in Avstrijci zbirajo velike sile v Trentinu in nameravajo začeti z napadom, ki bo, če bo učinkovit, povzročil umik (italijanske vojske - op. U. L.) s Piave na črto Adige."⁴² V tem primeru bodo izgubljene Benetke, vendar pa Cadorna trdi, da Italija lahko drži bojno črto na Adigu in zmaga. Vzdušje v četrti armadi, je kot pravijo fino, v prvi in tretji pa dobro. Uradna poročila so zelo skopa in ljudje le počasi spoznavajo realno situacijo.⁴³

Omenjeno zaupno poročilo Pagea državnemu sekretarju Lansingu potrjuje da je tudi New York Times slikal položaj na italijanskem bojišču precej rožnato. Italijanska uradna sporočila so bila namreč zelo skopa in pretirano optimistična, nemškim in avstrijskim uradnim sporočilom, v katerih so običajno pretiravala z navajanjem velikosti italijanskih izgub, pa očitno tudi ameriški dopisniki in analitiki niso zaupali. 4. novembra, tako kot je poročal poslanik Page, so se italijanske čete umaknile z bojne črta na Tagliamentu. "Italijani so po njegovem mnenju naj tej črti vzdržali dovolj dolgo, da so civilisti in dezorganizirana vojska lahko našli zatočišče zahodno od reke Piave".⁴⁴

Očitno dobro obveščeni ameriški poslanik je 7. novembra ob 17.00 uri poslal v Washington depešo (sprejeta je bila istega dne ob 23.30 uri), v kateri seznanja State Department, "da sta bili, kot je obveščen, dve diviziji, poveljeval jima je general Giorgi, ki sta branili Tagliamentu, uničeni, vojaki pa zajeti ... Zaenkrat mu ni še nič znanega o konferenci zavezniških generalov in ministrov na italijanski rivi-eri. Francoske in britanske čete so bile poslani v Italijo z železnico in na kamionih. Govori se, da jim bo poveljeval general Pétain. Slišati je kritike na račun italijanskega vojaškega vodstva pa tudi govorce, da je bil med častniki druge armade ustreljen tudi poveljnik druge armade general Capello, ki je bil v času preboja bolan, ki pa so težko verodostojne."⁴⁵

⁴¹ A.J.P. Taylor: *The First World War*. New York 1980, (dalje Taylor, *The First World War*) str. 196.

⁴² Page navaja izjave italijanskih funkcionarjev, da francoski general Foch ni verjel, da bi lahko Italijani vzdržali na obrambni črti na Piavi, zato je predlagal Cadorni, da bi se umaknili za črto Po-Mincio, vendar je bil Cadorna drugačnega mnenja in je na koncu prevladal. Page, *Italy and the World War*, str. 318.

⁴³ FRUS 1917, str. 288.

⁴⁴ Page, *Italy and the World War*, str. 314.

⁴⁵ FRUS 1917, str. 296. General Capello poveljnik druge armade, ki je bil eden izmed glavnih krivcev za poraz pri Kobaridu, je preživel vojno in bil 1919 izključen iz armade. Najprej je bil vnet privrženec fašizma. 1925 leta je bil obtožen kovanja zarote proti Mussoliniju. Umrl je leta 1941.

Naslednji dan je Page sporočil Washingtonu, (telegram je bil poslan 8. novembra ob 19.00 uri, sprejet pa je bil naslednjega dne ob 12.50 uri), "da se zdi, da je položaj, upošteva je okoliščine dokaj dober in je videti, da se bo izboljšal, vendar pa so nekateri ljudje nedvomno zelo razočarani in potrebujejo kakršno koli vzpodbudo. Govori se, da se povečuje nezadovoljstvo med določenimi elementi v vojski in da se vojaki pritožujejo, da dobijo samo po 3 cente na dan in da nimajo dopustov. Na drugi strani se zdi, da je armada v dobrem stanju in da je izvedla z vojaškega vidika uspešen umik proti Piavi, čeprav je izgubila ogromno topov, materiala in ljudi, posebej v prvih dneh ... Slišal sem, da bo Cadorna ostal navidezno poveljnik, vendar bo resnično poveljstvo vodil svet štirih ali petih generalov, ki ga bo verjetno vodil kralj ... Tu vse bolj razpravljajo o tem, da nismo v vojni z Avstrijo. Giornale d'Italia je zjutraj objavil uvodnik, v katerem govori o veliki in spontani solidarnosti Amerike z Italijo, vendar pa poudarja, da je ameriška intervencija nujno potrebna na vseh zahodnih frontah, med njimi je v tem trenutku italijanska na kritični točki. Poudarja, da odsotnost Amerike iz koalicije proti habsburški monarhiji zelo slabi koalicijo in da je intervencija ZDA na italijanski fronti absolutno potrebna za uspeh zaveznikov.⁴⁶

Nemške in avstrijske čete so dosegle Piavo 9. novembra. Italija je bila takrat na najnižji točki. Ameriški poslanik v Rimu Page je takole komentiral tisti trenutek: "Italija je bila v globokem šoku. Njen obstoj je bil na preizkušnji. Vse, za kar so se zavzemali zavezniki, je bilo pod vprašajem".⁴⁷ Posledice italijanskega poraza so bile vsestranske. Zaradi nevarnosti razpada italijanske fronte in možnosti, da bo zaradi revolucije v Rusiji Nemčija lahko skoncentrirala ogromne sile na zahodni fronti, je predsednik britanske vlade Lloyd George spodbudil ustanovitev skupnega poveljstva vseh zavezniških sil. 5. novembra so se v Rapallu sestali vodilni državniki Antante in razpravljali o tem, kako bi lahko na najbolj učinkovit način pomagali Italiji. Dogovorili so se o ustanovitvi vrhovnega vojnega sveta (Supreme War Council). "Predsedniki vlad Velike Britanije, Francije in Italije naj bi se redno srečevali v Versaillesu. Upali so, da bo v tem svetu sedel v imenu predsednika Wilsona tudi enigmatični teksaški polkovnik House. Končno naj bi poenotili strategijo".⁴⁸ Katastrofalne dimenzije italijanskega poraza so postale jasne, prav ko je polkovnik House na čelu ameriške misije dopotoval v Pariz, dva dni kasneje so v Petrogradu vrgli Kerenskega, 8. novembra pa so oblast v Rusiji prevzeli boljševiki.

Predsednik britanske vlade Lloyd George je takrat prišel do sklepa, "da je za zaveznike edino upanje, da na vsa bojišča gledajo kot na skupno fronto in da vzpostavijo skupno poveljevanje".⁴⁹ Vojaški analitik New York Timesa je bil še bolj jasen. Po njegovem mnenju so zavezniki dovolili, da je Italija šla po svoji poti in se borila povsem sama. Nad izolacijo in nevernostmi, ki izhajajo iz tega, je opozarjala več kot pol leta. Svoj poraz je celo napovedala, vendar pa so njena opozorila v Londonu, Parizu in v Washingtonu naletela le na majhno pozornost. "Italijo so

⁴⁶ Prav tam, str. 297.

⁴⁷ Page, *Italy and the World War*, str. 315.

⁴⁸ Taylor, *The First World War*, str. 198.

⁴⁹ Charles Seymour: *The Intimate papers of Colonel House*. Boston and New York 1928, str. 212. To tezo je v poročilu predsedniku Wilsonu podprl tudi načelnik štaba ameriške vojske general Bliss, ki je ocenil, da je do krize (v zavezniških vrstah - op. U. L.) prišlo zaradi kolapsa Rusije in nedavnega italijanskega vojaškega poraza. Kriza pa je tudi posledica pomanjkanja vojaške koordinacije in pomanjkanja skupne kontrole pri delu zavezniških sil na bojiščih, str. 303.

obdolžili, da je volk, ki neprestano tuli. Njeno tuljenje se je pretekli teden tudi uresničilo ... Italija je bila obsojena na to, da je bila vedno v drugem planu, saj ji ni bilo nikoli dovoljeno, da bi se vpletla v zahodno bojišče", je ocenjeval takrat vojaški analitik *New York Timesa*.⁵⁰

Tudi v Washingtonu so takrat očitno prišli do istega sklepa. Londonski *Times* je namreč 5. novembra poročal, da nekateri tesni sodelavci ameriškega predsednika Wilsona ocenjujejo, da Nemčija svoje vojaške uspehe dolguje dejstvu, da ima enotno poveljevanje, ki ji dovoljuje, da vodi vse teutonske akcije iz Berlina. Če zaveznikom ne bo uspelo vzpostaviti podobne kontrole, kot jo ima Nemčija, se bo držala mnogo dlje kot mislimo, da je mogoče.

Izkušnje so sicer pokazale, da je bil vrhovni vojni svet bolj ali manj politično telo, saj so vojaške operacije na frontah še naprej bolj ali manj suvereno vodili generali posameznih držav. Vrhovni vojni svet je ustanovljen tudi zato, ker niti Francija niti velika Britanija nista hoteli svoje vojske podvreči italijanskemu vrhovnemu poveljstvu, kar je general Foch italijanskemu premierju Orlandu med njunim srečanjem v Rimu 1. novembra tudi povedal. *New York Times* je 11. novembra poročal, da se bo z ustanovitvijo centralnega vojaškega sveta vzpostavila enotna, recipročna kontrola nad celotno zahodno fronto. Italija je z ustanovitvijo omenjenega sveta postala prvič sestavni del zahodne fronte. Kljub temu pa je iz časopisnih poročil v tistih dneh razvidno, da si Washington, London in Pariz prizadevajo poslati Italiji sicer kar največjo pomoč, kljub temu pa še vedno ocenjujejo, da ima zahodna fronta prednost.

Generala Cadorna, formalno glavnega krivca za poraz na soški fronti, je 9. novembra na mestu vrhovnega poveljnika zamenjal general Armando Diaz. *New York Times* je njegovo imenovanje komentiral 18. novembra z ugotovitvijo, da "je trojica novih vodilnih italijanskih generalov, Diaza, Giardina in Badoglia, zunaj armade neznana količina. Kljub temu pa ocenjuje, da je topniški general Diaz miren, dobro uravnovešen vojak s precejšnjimi izkušnjami". Nepodpisani vojaški analitik postavlja vprašanje, ali bo italijanska vojska zdržala na Piavi ali pa se bo morala umakniti na novo bojno črto na reki Adige. Dejstvo, da bodo na Piavo prispeli kot okrepitev samo britanski vojaki, ne pa tudi pripadniki francoskega ekspedicijskega korpusa v Italiji, omenjeni analitik ocenjuje kot potrditev teze, da reka Piave ni glavna italijanska obrambna črta.⁵¹ Njegovi pomisleki niso bili upravičeni. Italijanska vojska je podprta z britanskimi in francoskimi enotami vzdržala na obrambni črti na Piavi naslednjih šest mesecev, nato pa je ob vidnem razkranjanju avstro-ogrske vojske prešla v ofenzivo. Poslanik Page je v svojih spominih zapisal, da so trditve, da sta britanska in francoska vojska rešili Italijo pred popolnim vojaškim porazom neutemeljene, saj je bila kriza na Piavi v trenutku, ko so tja prispele francoske in britanske enote, že premagana.⁵²

⁵⁰ *NYT Magazine*, 4. 11. 1917, str. 8, *Help for Italians*.

⁵¹ *NYT*, 18. 11. 1917, str. 8, *Records of Italy's three New generals. Supplement*.

⁵² Page, *Italy and the World War*, str. 318. Britanci in Francozi so imeli sicer na soški fronti še pred začetkom ofenzive po podatkih, ki jih navaja Page (str. 304), nekaj topniških enot. Britanci so imeli približno 100 topov, Francozi pa približno tretjino manj. Po uspehih italijanske vojske na Banjški planoti in San Gabrielu, je Cadorna ocenil, da so italijanski obrambni položaji nepremagljivi, zato so Francozi in Britanci umaknili večino svojih topov. Na fronti naj bi ostalo samo približno 30 britanskih in mogoče deset ali dvanajst francoskih topov.

II.

Potem, ko so se ZDA pridružile vrhovnemu vojaškemu svetu zavezniških držav, ki je bil ustanovljen uradno za koordiniranje vojaških akcij med zavezniškimi državami, neuradno pa zato, da bi Velika Britanija in Francija, ki sta medtem v Italijo poslali svoje ekspedicijske sile, lahko vplivali na italijanske vojaške odločitve, so se v Washingtonu znašli pred hudo dilemo. Državni sekretar Robert Lansing, ki je bil po poklicu pravnik je namreč ugotavljal, da so se ZDA s sodelovanjem v vrhovnem vojaškemu svetu Antante znašle v nevzdržnem mednarodno pravnem položaju, "da odločajo o vojaških operacijah na italijanski fronti, čeprav formalno z Avstro-Ogrsko niso v vojnem stanju".⁵³ V Washingtonu je tako vse bolj zorelo prepričanje, da bodo morale ZDA napovedati vojno Avstro-Ogrski. Dilema je bila še toliko večja, ker se je predsednik Wilson odkrito opredelil zoper razpad habsburške monarhije.⁵⁴

Potem ko so članice Antante na Wilsonov poziv, naj objavijo svoje vojne cilje, 10. januarja 1917 sporočile, da je del njihovega mirovnega programa tudi "osvoboditev Italijanov, Slovanov, Romunov in Čehoslovakov izpod tuje nadvlade",⁵⁵ je postalo jasno, da se je Antanta opredelila za razbitje Avstro-Ogrske. Predsednik Wilson se s to točko v načelu ni strinjal, zato je poslaniku Walterju H. Pageu v Londonu naročil, naj "prepriča Britance in prek njih ostale zavezniške vlade, naj odstopijo od tega cilja, ker je v nasprotju z njegovimi prizadevanji, da bi z Avstro-Ogrsko sklenili separatni mir in da bi postala nasprotnica Nemčije".⁵⁶ Wilson je bil celo mnenja, "da je visoka stopnja avtonomije, ki jo imajo starejše enote (Ogrska in Češka - op. U. L.) dovolj velika garancija za mir in stabilnost v tem delu Evrope, vsaj kar zadeva nacionalne in rasne vidike".⁵⁷

Antanta sicer ni odstopila od omenjenih ciljev, vendar pa so velika Britanija, Francija in ZDA začele v marcu 1917, serijo tajnih pogovorov s predstavniki Avstro-Ogrske o sklenitvi separatnega miru. Omenjena tajna diplomacija je trajala do aprila 1918, oziroma do objave tako imenovanega Sixtusovega pisma, s katerim je predsednik francoske vlade Clemenceau odkril, da igra Avstro-Ogrska dvojno igro, oziroma da se cesar Karl boji prekiniti zavezništvo z nemškim kaiserjem. Wilson je dogmatsko vztrajal pri tem projektu tudi potem, ko so ZDA 4. aprila 1917 napovedale vojno nemškemu cesarstvu in celo potem, ko so ZDA pretrgale diplomatske stike s habsburško monarhijo. Tajne pogovore, ki jih je do takrat vodil ameriški poslanik Penfield na Dunaju, je do aprila 1918 vodil Wilsonov osebni zaupnik v Švici, prof. George Herron. Ameriški državni sekretar Robert Lansing je v svojih spominih zapisal, "da so imeli (v Washingtonu - op. U. L.) občutek, da bi

⁵³ Robert Lansing: War Memoirs. New York 1935, (dalje Lansing, War Memoirs) str. 257.

⁵⁴ Woodrow Wilson je kot univerzitetni profesor v svojem temeljnem znanstvenem delu *The State*, ki je bilo izdano 1904 leta, temeljito obdelal razne politične sisteme. Med drugim je preučil tudi avstro-ogrski politični sistem. Ni izključeno, da je pod vtisom te svoje sinteze raznih političnih sistemov prišel do sklepa, da je v Avstro-Ogrski, čeprav zelo omejeni federalizem, vendarle dejavnik stabilnosti v multinacionalni srednji Evropi. Ta spoznanja naj bi vplivala tudi na njegovo kasnejšo, dokaj popustljivo politiko do habsburške monarhije.

⁵⁵ Victor S. Mamatey: *A History of a Czechoslovak Republic 1918-1948*. New Jersey 1973, str. 1.

⁵⁶ Victor S. Mamatey: *Journal of Central European Affairs*, Vol. 10. University of Colorado 1950, str. 257.

⁵⁷ Prav tam.

bila vojna hitro končana, če bi z Avstro-Ogrsko lahko sklenili separatni mir".⁵⁸

V zameno za mir oziroma prestop v tabor Antante je bil Wilson pripravljen zagotoviti nadaljnji obstoj Avstro-Ogrske. Od te politike ni odstopil niti v svojem govoru v kongresu 4. decembra 1917, v katerem je predlagal napoved vojne Avstro-Ogrski. "Dolžni smo do samih sebe, da povemo, da v nobenem primeru ne želimo oslabiti niti preurediti avstro-ogrskega imperija".⁵⁹ To strateško opredelitev je Wilson izrazil tudi v svojih znamenitih 14 točkah 8. januarja 1918, ko je v 10. točki za narode Avstro-Ogrske, razen za Poljake predvidel "zgolj najširši možni avtonomni razvoj".⁶⁰

Ločitev Avstro-Ogrske od Nemčije bi imela lahko daljnosežne posledice. Ena izmed možnih posledic bi bila lahko, "da bi italijansko vojsko prepeljali na zahodno fronto, čeprav je to dvomljivo. V vsakem primeru pa ne bi bilo potrebno britansko in francosko delovanje v Italiji. Britanska mornarica bi se lahko iz Sredozemlja preusmerila na območja južno in zahodno od Irske. Eliminacija Avstrije bi povzročila tudi hiter kolaps Bolgarije in Turčije ... S tem bi se končal priljubljen nemški projekt "Müttel-Evropa", s tem pa tudi nemške sanje o ekspanziji od Severnega morja do Perzijskega zaliva ... Praktično tega cilja (ločitve Avstrije od Nemčije - op. U. L.) ni bilo mogoče doseči. Italija je bila nepremostljiva ovira". Ta ovira je bila, gledano s stališča Dunaja, ne samo strah pred pruskim škornjem, ampak tudi tajni londonski pakt iz aprila 1915, na podlagi katerega je Antanta z ruskim privoljenjem Italiji v zameno za njeno sodelovanje v vojni na njeni strani, izročila dobršen kos ozemlja habsburške monarhije (Slovensko Primorje, velik del Notranjske in Gorenjske, Istro, velik del Dalmacije razen Reke, del Albanije itd.). Če bi obveljala določila londonskega pakta, bi bila Avstro-Ogrska ob izhod na morje, s čimer bi izgubila dotedanji status velike sile. Glede na velike ozemeljske apetite Italije, posebej potem ko je po kobariškem porazu postal njen zunanji minister ekstremno nacionalistično usmerjeni baron Sidney Sonino, je bilo le malo upanja, da bi Avstro-Ogrska kljub morebitni naklonjenosti zaveznikov, predvsem ZDA, ostala v okrnjeni obliki pri življenju. Spor, ki ga je imel predvsem Wilson kasneje z italijanskimi politikami, predvsem s Soninom na pariški mirovni konferenci 1919 glede italijanskih ozemeljskih zahtev do tako imenovanih jugoslovanskih ozemelj, potrjuje, da bi bilo kompromis praktično nemogoče doseči. Terjal bi namreč odstop Italije od tajnega londonskega pakta, na kar pa takrat vse močnejša italijanska iredenta ne bi pristala.

Italijanski vojaški polom oktobra in novembra 1917, ko so se tudi v Washingtonu začeli resno spraševati ne samo, ali bo italijanska vojska vzdržala obrambno črto na Piavi ali pa bo doživela popoln vojaški zlom, kar bi bistveno oslabilo Antanto, je bil eden izmed glavnih razlogov zato, da je Wilsonova administracija 7. decembra 1917 Avstro-Ogrski končno napovedala vojno.⁶¹ Ome-

⁵⁸ Lansing, War Memoirs, str. 246.

⁵⁹ NYT, 5. 12. 1917, str. 1, The President Adress.

⁶⁰ Omenjeni izjavi sta sicer v nasprotju s pravico do samoodločbe narodov, ki je kasneje postala temelj Wilsonove politike in ki je vsaj formalno omogočila razpad Avstro-Ogrske in nastanek novih neodvisnih držav.

⁶¹ Vojaški analitik New York Timesa je v izdaji 18. 11. v analizi (Will Italians Fall back From the Piave to the Adige) odkrito dvomil, ali bo italijanska vojska uspela ubraniti obrambno črto na Piavi. Po njegovem mnenju ni nujno, da bodo Nemci poskušali prečkati reko, obstaja namreč možnost, da bodo udarili s severa prek gora. Možnost branilcev, da se obdržijo na spodnjem toku Piave, je zato po njegovem mnenju odvisna od tega, ali bodo Italijani uspeli nadzorovati poti od Faltre in val Sugana proti

njen sklep je še posebej pospešil pristop ZDA k vrhovnemu vojnemu svetu, ki so ga ustanovili predsedniki vlad Velike Britanije, Francije in Italije na konferenci v Rapallu 9. novembra 1917.⁶² "Kako naj sodelujemo v sovražnostih proti državi, s katero smo nominalno v miru? S predsednikom sva neodvisno preučevala to vprašanje in prišla do istega sklepa, da je edina možnost Avstro-Ogrski napovedati vojno", pojasnjuje to dilemo v svojih spominih takratni državni sekretar.⁶³ Naslednje vprašanje, ki je mučilo Lansinga, je bilo, kakšni naj bodo formalni vzroki za vojno napoved, saj "vlada te države pravzaprav ni bila udeležena v vojni proti ameriškim državljanom na odprtem morju."⁶⁴ Ne glede na to, da pravega formalnega vzroka nista našla, se je predsednik odločil za vojno napoved Avstro-Ogrski. S tem je nadaljeval politiko, ki jo je napovedal 4. aprila ob vojni napovedi Nemčiji, ko je dejal, "da Avstrija v tem trenutku ni svoja gospodarica, ampak preprosto vazal nemške vlade ... Ista logika nas bi vodila tudi v napoved vojne proti Turčiji in Bolgariji, saj sta prav tako orodji v rokah Nemčije",⁶⁵ se sprašuje Lansing, vendar pa ni dal odgovora na to vprašanje.

Uspeh nemške in avstrijske vojske je po mnenju Lansinga globoko pretresel Italijane, poleg tega pa je potrdil Avstrijce v njihovem prepričanju, da bodo Nemci na koncu doživeli triumf. "Položaj je bil za zaveznike še toliko bolj nevaren, ker so ali pa bodo Centralne sile Italiji ponudile separaten mir. Vojaški porazi so bili tako hudi, držanje obrambne črte na Pavi pa tako negotovo, da bi italijanska vlada lahko začela razmišljati o tem, da je treba skleniti mir, zato da bi Teutonom preprečila, da bi nadaljevali z invazijo do zasedbe Rima."

Državniki zavezniških držav so storili vse, da bi Italijanom obnovili moralno. Francija in Velika Britanija sta poslali v Italijo eskpedicijske sile, vendar ne tako močne kot sta obljubili, vrhovni vojaški svet pa naj bi začel s koordiniranjem vojaških aktivnosti.

Italijanska fronta je do spodletele zadnje velike nemške ofenzive na zahodni fronti marca 1918, postala glavna zavezniška skrb. Vsi so se namreč zavedali, da bi v trenutku, ko je Rusija zaradi revolucije izpadla iz vojaškega stroja Antante, ko so ameriške čete šele začele množično prihajati v Evropo, kapitulacija Italije lahko pomenila uvod v hitro nemško vojaško zmago in prevlado pruskega militarističnega sistema v Evropi, ki bi ogrozil obstoj anglosaškega koncepta demokracije. Te dileme so se zavedali tudi v Washingtonu, saj so ocenjevali, da bi se v primeru nemške zmage ZDA morale same soočiti s pruskim junkerstvom. Wilsonov osebni prijatelj iz mladih let, ameriški poslanik v Londonu Walter H. Pages, je že avgusta 1915 posvaril predsednika Wilsona, "da če bodo zavezniki sklenili z Nemčijo takšen mir, da bo ostala zmagovita, se bodo morali ponovno boriti. Takrat jih bo verjetno manj enotnih kot danes." Tako imenovana Zimmermanova afera spomladi

jugu. Druga strateška točka je po njegovem mnenju železniška proga od Verone prek Vicence do Trevisa, ki je edina italijanska oskrbovalna linija, ki ni samo nujna ampak je Italijanom absolutno potrebna. Zaradi teh kritičnih točk je po njegovem mnenju jasno, da obramba na Pavi ni glavna italijanska obrambna črta. Zato obstaja možnost, da se bodo italijanske čete umaknile do obrambne črte na reki Adige.

⁶² Predsednik Wilson je za predstavnika ZDA v vrhovnem vojnem svetu imenoval svojega zaupnika polkovnika Housa in načelnika generalštaba ameriške vojske generala Taskerja H. Blissa.

⁶³ Lansing, War Memoirs, str. 257.

⁶⁴ Prav tam, str. 258.

⁶⁵ Prav tam, str. 259.

1917, ko je Nemčija tajno ponudila Mehiki v primeru, če le ta stopi na njeno stran v vojni z ZDA, izgubljena ozemlja v Teksasu, Arizoni in Novi Mehiki, je ameriško vodstvo opozorila, da imajo v Berlinu globalne ambicije. Tudi v Washingtonu so se zato strinjali, da je treba za vsako ceno preprečiti italijanski vojaški poraz.

Amerika je po vojni napovedi Nemčiji aprila 1917 spravila v pogon svoj ogromni vojaški in gospodarski stroj, vendar je trajalo kar nekaj časa, da so ameriški vojaki začeli množično prihajati v Evropo.⁶⁶ 5. junija 1917 so registrirali v ZDA 10 milijonov nabornikov, na začetku pa so vpoklicali pod orožje zaradi pomanjkanja vojaške opreme samo milijon nabornikov. Od marca 1918 naprej je začelo prihajati v Evropo po 250 tisoč vojakov na mesec.⁶⁷ Ob koncu vojne je bilo v Evropi že približno dva milijona ameriških vojakov. Države antante brez izdatne ameriške pomoči v hrani, materialu in finančah ne bi vzdržale vojne, posebej potem, ko je Nemčija februarja 1917 razglasila totalno podmorniško vojno.

Ko so ZDA 7. decembra 1917 napovedale vojno habsburški monarhiji, se je postavilo vprašanje neposredne udeležbe ameriške vojske na italijanski fronti. To vprašanje so sicer takoj po porazu pri Kobaridu začele vse bolj glasno postavljati italijanske izseljeniške organizacije, ki so zahtevale, da ZDA tudi vojaško podprejo zavezniško Italijo. ZDA so namreč potem, ko so 6. aprila 1917 napovedale vojno Nemčiji, pristale na to, da dobijo status pridružene zavezniške države (Associated power). Wilsonova administracija je na te pritiske odgovorila z ustanovitvijo ameriške vojaške misije v Italiji, ki pa je imela le izvidniško in posredniško vlogo. Takoj po katastrofi pri Kobaridu je ameriški Rdeči križ začel pošiljati Italiji materialno pomoč, poleg tega pa je začelo v Italijo prihajati tudi ameriško zdravniško osebje. V sestavu pripadnikov ameriškega Rdečega križa (ARC) je bil na fronti pri Fossalti di Piave kot voznik ambulante 8. julija 1918 ranjen tudi pisatelj Ernest Hemingway. Njegov roman *Zbogom orožje* je soško fronto zapisal v svetovno literaturo. Med ameriški letalci pa se je najbolj proslavil član ameriškega kongresa in kasnejši župan New Yorka Fiorello La Guardia. Njegova mama je bila iz Reke.

Ameriški poslanik v Rimu Page je v svojih depešah po italijanskem porazu pri Kobaridu večkrat opozarjal administracijo, da italijanske oblasti pričakujejo tudi konkretno vojaško pomoč. Glede te pa so bili v Washingtonu precej zadržani. Februarja 1918 je na sestanku v Chantillyju predsednik vlade Orlando ponovno zaprosil, naj ZDA pošljejo manjšo enoto, kar bi bilo posebej s stališča dviga morale zelo pomembno. Načelnik štaba ameriške vojske general Bliss, ki je kot Wilsonov predstavnik sodeloval na konferenci, je priporočil vladi, "da se izogne vsem obljubam o sodelovanju na italijanskem bojišču, dokler ne bo dobila točnih informacij od svoje vojaške misije v Italiji".⁶⁸ Tako general Bliss kot njegov adjutant general Henry P. McCain sta ocenila, da je zahodna fronta kritična točka, zato je tja treba

⁶⁶ Prve ameriške enote so začele prihajati v Evropo oktobra 1917. *New York Times* je 28. 10. poročal, "da so prve ameriške enote zasedle svoje položaje v rovih na francoski fronti. Ob 6.00 zjutraj so ameriški topovi začeli obstreljevati nemške položaje. Tulec prve izstreljene granate bodo poslali za spomin predsedniku Wilsonu. Omenjeni sektor je bil po pisanju *New York Timesa* med najbolj mirnimi na fronti. Nemci jih še niso opazili". Na zahtevo poveljnika ameriških sil generala Johna J. Pershinga je ameriški ekspedicijski korpus ostal izključno pod ameriškim poveljstvom. Ameriške čete so odigrale pomembno vlogo v protiofenzivi julija in avgusta 1918. Med prvo svetovno vojno je padlo v Evropi čez 50.000 ameriških vojakov.

⁶⁷ J. M. Winter: *The experience of World War I*. New York 1989, str. 103.

⁶⁸ Francis Mackay: *Touring the Italian Front 1917-1918*. South Yorkshire 2002, str. 163.

usmeriti prav vse ameriške moči. Edina izjema, na katero sta bila pripravljena, je bila izpolnitev obljube, dane s strani State Departmenta, da bodo ZDA poslale v Italijo neko medicinsko enoto. Tudi poveljnik ameriškega ekspedicijskega korpusa general John. J. Pershing je nasprotoval, da bi v Italijo poslali vojaške enote. Kljub temu se je predsednik odločil preglasovati svoje generale in poslati v Italijo manjšo enoto. Jeseni 1918 so bile namreč delne kongresne volitve, zato demokratska administracija ni hotela izgubiti glasov številne italijanske izseljeniške kolonije v ZDA, ki je sicer tradicionalno glasovala za demokrate. Ker ameriških vojakov v aprilu 1918 še vedno ni bilo na spregled, so Italijani generala Blissa prosili, naj pošlje vsaj enoto v velikosti ene brigade.⁶⁹ Medtem je Nemčija v marcu sprožila veliko ofenzivo na zahodni fronti, zato Italija v tistem trenutku ni bila na prioritetni listi. General Pershing je dobil ukaz, naj pošlje eno enoto v Italijo šele junija, na italijanska tla pa je prispela šele julija. General Pershing je sklenil poslati na italijansko bojišče en pehotni regiment. V njegovi sestavi so bili trije bataljoni in podporne enote. 332. pehotni regiment v sestavi 33. divizije je prispel v Italijo v juliju. Regiment so sprva namestili v okolici gardskega jezera, kjer so ga učili večšin gorskega vojskovanja, v začetku oktobra 1918 pa so ga premestili v zaledje fronte na Piavi, kjer je sodeloval v zadnjih bojih z avstro-ogrsko armado. Po podpisu premirja 3. novembra 1918 so bile ameriške čete v sestavi italijanskih enot, ki so v imenu zaveznikov zasedale ozemlje bivše habsburške monarhije. Posamezne enote 332. regimenta so delovale v Avstriji, v Dalmaciji, na Reki in v Kotorju v Črni Gori.⁷⁰

Ker je v prvih dneh po koncu prve svetovne vojne postalo jasno, da italijanska vojska ne zaseda ozemlja bivše Avstro-Ogrske kot osvoboditeljica, ampak kot novi okupator, ki si hoče prilastiti ozemlje, ki so ga članice Antante predale Italiji s tajnim londonskim paktom kot nagrado za sodelovanje v vojni, je predsednik Jugoslovanskega odbora Ante Trumbić poskušal doseči s pomočjo angleških prijateljev Arthurja Evansa in Henryja Wichama Steeda, da bi "sporna" ozemlja zasedle ameriške enote. Podobno zahtevo je 1. novembra poslal v Washington tudi slovenski član Jugoslovanskega odbora dr. Bogumil Vošnjak.

Prav na dan premirja sta se v Rimu sestala predsednik italijanske vlade Orlando in Wilsonov zaupnik polkovnik House. "Orlando je hotel zagotovilo, da bodo italijanske čete lahko zasedle sporna ozemlja vsaj od podpisa premirja do začetka mirovne konference. Polkovnik House se je izrekel v prid tej zahtevi in poudaril, da bo komisija (Inquiry - op. U. L.), ki jo je ustanovil zato, da bi preučevala mirovne probleme, Orlando na razpolago takoj, ko bo prispela v Evropo. Zagotovil mu je, da bo italijanske probleme preučila celovito in z naklonjenostjo ... Orlando je dejal, da je zadovoljen z razglasitvijo premirja, še bolj pa s pogovor, ki jih je imel s polkovnikom Housom",⁷¹ piše v ameriški verziji zapisnika tega srečanja. Poveljnik ameriških enot na Jadranu admiral Bullard je sicer v tistih dneh poročal v Washington, "da je Reka videti tako, kot da je pod okupacijo italijanskih ne pa zavezniških sil, oziroma da je videti, kot da gre za stalno okupacijo in da so ukrepi

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Podatke o sodelovanju 332 regimenta so povzeti po: Doughboys in Italy: <http://www.worldwar1.com/italfront/dbsitaly.htm>

⁷¹ Uroš Lipušček: Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919-1920. Ljubljana 2003, str. 165.

obsežnejši, kot bi jih zahtevalo samo vzdrževanje reda in premirja".⁷² Ameriški sekretar za obrambo Baker, ki je bil proti temu, da bi se ZDA skozi zadnja vrata vpletla v jadransko vprašanje, je od poveljnika ameriških sil v Evropi generala Pershinga zahteval, naj umakne ameriške vojake. Predsednik Wilson po nasvetu polkovnika Housa ni sprejel zahteve sekretarja za obrambo.

V Washington je 11. novembra 1918 ostro protestno noto poslal tudi predsednik Narodnega vijeća Države SHS dr. Anton Korošec z zahtevo, naj sporne kraje zasede ameriška vojska ter zapisal, "da se na žalost črta premirja ujema z londonskim paktom, ki je bil sklenjen proti željam in pravicam Jugoslovanov v času, ko načela samoodločbe zavezniki še niso priznavali kot načela mednarodnega prava med civiliziranimi ljudmi. Zato se boji, da takrat ko bo določena dokončna meja, pravica do samoodločbe ne bo upoštevana".⁷³ Korošec je ob tem zapisal, da jih še posebej skrbi, ker okupacijske vojske ne sestavljajo zavezniške ampak samo italijanske sile, ki so v nasprotju z določili premirja, začele na zasedenih ozemljih postavljati tudi lokalne oblasti. House je na pogovoru s Korošcem 18. novembra, ko je bila italijanska vojska tik pred tem da vkoraka v Ljubljano, miril Korošca ter mu odločno priporočil, naj vpliva na Pašića, da ne bo tja poslal srbske vojske. Dejal je, da se je bolje sprijazniti z okupacijo katerega koli mesta na spornem ozemlju, kot pa izzvati konflikt. House je s pogovorom, vključno s Koroščevo zahtevo, da bi na strateške točke ter tja, kjer pričakujejo težave, poslali ameriške čete skupaj z italijanskimi, seznanil predsednika Wilsona.

Dejstvo je, da je polkovnik House na svojo roko brez posvetovanja z Wilsonom odobril italijansko okupacijo ozemelj, ki si jih je Italija lastila na osnovi londonskega pakta, ter da so vodilni ameriški častniki na terenu administracijo opozarjali na to, da italijanske čete kršijo določila o premirju. Predsednik je na izrecno zahtevo člana ameriške delegacije na mirovni konferenci sicer bivšega načelnika generalštaba ameriške vojske generala Blissa ukazal ameriškim četam, ki so jih Italijani uporabljali kot figov list, ki naj prikrije pravo bistvo okupacije, naj delujejo strogo v okviru določil o premirju. 22. marca 1919 pa je podpisal ukaz o umiku ameriških čet. S tem se je končalo ameriško vojaško posredovanje na bivšem italijanskem in avstro-ogrskem bojišču, ki je bilo neposredna posledica preboja na soški fronti oziroma italijanskega poraza.

III.

Posledice katastrofalnega italijanskega vojaškega poraza pri Kobaridu so bile vsestranske. Neposredna posledica poraza je bila velika politična nestabilnost v Italiji ter naraščanje vpliva sil Italie irredente, ki so zahtevale ne samo več kot stoodstotno uresničitev določil londonskega pakta (D'Annunzio je s svojimi privrženci zasedel celo Reko, čeprav je bila izvzeta iz ozemelj, ki so po londonskem paktu pripadla Italiji), ampak tudi obnovitev glorie rimskega imperija (Imperium Romanum). Čeprav je bila italijanska vlada, ki jo je sestavil bivši notranji minister Orlando. "po svojih barvah demokratična in socialno reformistična",⁷⁴ je njen zunanji minister ostal Sonino. "Omenjeni konservativni nacionalist se je najprej

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam, str. 166.

⁷⁴ Arno J. Mayer: *Politics in Diplomacy of Peacemaking*. London 1968, str. 197.

zavzemal za priključitev k Centralnim silam, nato je bil nekaj časa za nevtralnost, nato pa se je končno opredelil za zaveznike. Ko se je začela vojna, je vodil skrajno protislovansko politiko.⁷⁵ Socialist Gaetano Salvemini ga je označil za "kralja, papeža in boga italijanske zunanje politike".⁷⁶ Komentator New York Timesa ga je 4. novembra 1917 po preboju pri Kobaridu ocenil "za sicer najmočnejšega politika v Italiji, vendar pa tudi najmanj prožnega ... Sonino ne bo ostal v Orlandovi vladi, če ne bo prepričan v politiko njenega predsednika". Predsednik Wilson, ki se je kasneje na pariški mirovni konferenci s Soninom zapletel v hud spopad zaradi londonskega pakta in Reke, ga je še pred začetkom konference označil "za človeka, ki pripada prejšnjemu stoletju".⁷⁷

Poraz pri Kobaridu je med drugim tudi pokazal, da je nasprotovanje avstro-ogrskih vojakov, ki so pripadali južnoslovanskim narodom, močan element, ki krepil avstro-ogrsko vojsko. Zato se je začelo postavljati vprašanje, kakšna naj bo italijanska politika do jugoslovanskega gibanja. "Po ameriški intervenciji (vstopu v vojno na strani antante - op. U. L.), posebej pa še po ponižujočem italijanskem porazu pri Kobaridu, se je začelo v Italiji razvijati močno javno mnenje, ki je bilo naklonjeno razumevanju z Jugoslovani".⁷⁸ Tudi predsednik vlade Orlando je začel vse bolj postavljati pod vprašaj smotrnost ostre protijugoslovanske politike, ki jo je vodil Sonino. Del javnosti je vlado odkrito pozival, naj se postavi na čelo gibanja zatiranih narodov Avstro-Ogrske. Posledica te politike je bil kongres zatiranih narodov Avstro-Ogrske aprila 1918 v Rimu, v zgodovino je prišel kot Rimski pakt, na katerem je bile priznana legitimnost "jugoslovanskih prizadevanj za nacionalno in ozemeljsko integriteto".⁷⁹ S to gesto so italijanski politiki poskušali pridobiti na svojo stran ne nemške pripadnike avstro-ogrške vojske na italijanski fronti in spodbuditi njen notranji razkroj. Dejstvo je bilo namreč, da so se po eni strani Hrvati in Slovenci pa tudi drugi Jugoslovani hrabro borili na fronti predvsem zaradi londonskega pakta, po drugi strani pa so prav vojaki slovanskih narodov Avstro-Ogrske postajali v vse večjem številu tudi dezertjerji. New York Times je po koncu vojne ocenjeval, "da so Avstrijci sprejeli slogan brani svojo domovino proti italijanskemu imperializmu, s čimer so veliko Hrvatov in Slovencev prepričali, da so se z novim elanom borili pod avstrijskimi barvami na italijanski fronti".⁸⁰

Posebni ameriški predstavnik pri srbski vladi na Krfu Percival Dodge je 2. novembra 1917, nekaj dni po preboju fronte, obvestil Washington, da mu je predsednik srbske vlade Pašić dejal, da če bi italijanska vlada objavila deklaracijo, v kateri bi izrazila razumevanje za težnje vojakov jugoslovanskih narodov v avstro-ogrski vojski, bi se le ti praktično prenehali boriti, tako kot so se v Rusiji.⁸¹ Kljub temu da so vojaki slovanskih narodov na italijanski fronti začeli množično dezertirati, pa do splošnega zloma avstro-ogrške vojske ni prišlo tako, kot je napovedoval Pašić. Pro-jugoslovanska politika italijanske vlade je bila namreč le kratke sape, saj je zunanji minister Sonino po kratkem predahu, ki je nastal po rimskem kongresu, znova vzel stvari v svoje roke in začel voditi zunanjo politiko v duhu

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam, str. 212.

⁷⁸ Ivo Lederer: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*. New Haven 1963, str. 29.

⁷⁹ Prav tam, str. 30.

⁸⁰ NYT, 15. 12. 1918, str. 7. sec. IV. Povzeto po Lederer, n.d., str. 13.

⁸¹ FRUS 1917, str. 320.

londonskega pakta. Zato so na primer italijanske oblasti blokirale priznanje Jugoslovanskega odbora do konca vojne, pa tudi delovanje enot jugoslovanskih dobrovoljcev v Italiji, čeprav so nekateri, na primer slovenski podporočnik v avstro-ogrski vojski Ljudevit Pivko, s tem ko so izdali italijanski obveščevalni službi položaje avstro-ogrskе vojske v Sugarski dolini, nekaj mesecev pred soško ofenzivo, dokazali svojo protiavstrijsko usmerjenost. Potem, ko je Italija zasedla ozemlja, ki so ji pripadla po londonskem paktu, so postali v očeh javnosti celo narodni izdajalci.

IV.

Niti New York Times niti londonski Times se po italijanskem polomu na soški fronti nista veliko ukvarjala niti z vzroki poraza niti s tem, kdo ga je zakrivil.⁸² Opazna pa je bila težnja, da je bila večina poročil o dogajanju na soški fronti v obeh vodilnih časopisih proitalijanska, čeprav sta oba objavljala tudi uradne avstrijske in nemške vojne komunikacije o njihovih vojaških uspehih na fronti. Oba dopisnika (za New York Times je poročal Perceval Gibbon, za londonski Times pa G. Ward Price), ki sta informacije dobivala neposredno od visokih italijanskih častnikov v generalštabu na fronti, sta v prvih dneh po preboju pri Kobaridu občasno pretiravala z opisovanjem neokrnjene morale v italijanski vrstah in to v dneh, ko je italijanska vojska podlegala paniki. Več kot očitno je, da sta v določeni meri samo prenašala enostranske informacije. Staro pravilo je, da je resnica prva žrtev vojne. Italijanske vojaške oblasti so iz razumljivih razlogov v prvih dneh prikrivale razsežnost poraza, da ne bi ustvarile še večje panike ne samo v vojski ampak tudi v javnosti, saj je obstajala nevarnost, da bo prišlo do popolnega zloma. Najvišji italijanski politiki so sicer v pogovorih z ameriškim poslanikom tudi v najtežjih trenutkih izražali prepričanje v dokončno zmago in niso podlegali malodušju. Po prvem šoku, ko je Cadorna priznal poraz in zavezniške države pozval na pomoč, so časopisna poročila odražala realno stanje na fronti. Opazno je tudi, da je imel londonski Times v prvi fazi boljše informacije od New York Timesa, kar je verjetno posledica dejstva, da so imeli Britanci še pred soško ofenzivo na fronti tudi svoje (topniške) enote.

Vojaški komentatorji obeh časopisov so z dokajšnjim posluhom za realnost opisovali vojaški položaj na fronti, kljub temu pa so občasno pretiravali v ocenah. Nepodpisani vojaški komentator New York Timesa je v nedeljskem Magazinu tega časopisa 4. novembra 1917 na primer ocenil, da obstajajo številne razlage, zakaj so

⁸² Ameriški komentatorji niso postavljali niti vprašanja kako to, da italijanska vojska že na začetku vojne maja 1915, ko Avstro-Ogrska ni bila pripravljena na vojno z Italijo, ni dosegla, večjih uspehov na fronti oziroma preboja v avstro-ogrsko zaledje. Če bi v začetku vojne italijanske sile začele z ofenzivo, "bi se bile obmejne avstrijske čete prisiljene umakniti na črto Nanos in na Koroškem celo izza Trbiža, v južni Tirolski pa do višin, ki zapirajo dolino Adiže, dočim naj bi se v tem času zbrala glavna (avstro-ogrška - op. U. L.) armada zapadno od Zagreba in Maribora. Pod takimi okolnostmi bi lahko Italijani prvi dan vojne in brez strela zasedli Trst in Gorico. Toda do pričakovanega napada ni prišlo, ker je Italija zamudila važen trenutek in pokazala, da je preveč previdna, s tem pa je omogočila, da so Avstrijci pripeljali več močnih divizij na Sočo in organizirali odpor v dvanajstih soških bitkah. Vojaško je torej Italija razočarala zaveznike, katerim se je za tako visoko ceno prodala in vsak se je lahko prepričal, da je antanta Italiji zaman žrtvovala jugoslovanske pokrajine ...". Povzeto po Dr. Ernest Turk: Zgodovinski oris pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni". V: Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912-1918. Ljubljana 1936, str. 45-46.

armade generala Cadorne po dve in pol letnem *čudovitem* (podčrtal U. L.) vojskovanju doživele poraz. Italijanska vojska je v 11 bitkah, v katerih je imela skoraj ves čas premoč v moštvu, le počasi potiskala avstro-ogrsko vojsko, ki so jo sestavljale v glavnem enote druge kategorije (na primer tako imenovani črnovojniki), čez staro mejo in to kljub dejstvu, da se je izčrpana Avstro-Ogrska monarhija borila na treh frontah (v Galiciji, v Srbiji in severni Italiji), italijanska pa samo na eni fronti.

Razlage o tem, zakaj je italijanska vojska pogorela pri Kobaridu, po mnenju omenjenega komentatorja vsebujejo tako strogo vojaške vidike kot tudi pomanjkanje sodelovanja med zavezniškimi armadami. Že četrtrič v tej vojni se je po mnenju tega komentatorja pokazalo, da so Nemci zahvaljujoč svojim vohunom vedeli, kdaj in kje napasti. Dvakrat so v pravem trenutku udarili v Rusiji, podoben trik so uporabili tudi v Romuniji, deloval je tudi proti Italijanom. Napad so začeli v Kobaridu, ki je bil najbolj šibka točka na celotni fronti, v mestu na katerem so bile zbrane najbolj zanikrne čete, v mestu kjer ni bilo dovolj streliva.⁸³ Obtožbe, da je do poraza prišlo zaradi strahopetnosti vojakov, ki so se vdajali, so v Rimu umaknili, vendar pa obtožbe, da so v italijanskem generalštabu hudo grešili, ostajajo. Daleč najpomembnejši vojaški vzrok za poraz pa je bil po mnenju tega komentatorja pomanjkanje streliva, saj nekateri topovi zaradi tega sploh niso streljali, pa tudi pomanjkanje težkih topov.

Ameriški poslanik v Rimu Page je tem dejavnikom dodal še enega - nezadovoljstvo množic, slabe življenjske razmere in pomanjkanje hrane ter množično protivojno propagando. "Vpoklicane delavce iz Torina so množično zapirali in pošiljali v Kobarid, da bi jim dali lekcijo. Namesto, da bi jo dobili, so oni dali lekcijo - to je defetizem. Nekateri so bili globoko okuženi s teorijo sovjetizma. Vsi so bili proti nadaljevanju vojne in proti sedanjemu režimu. Na fronti so dobivali svoj časopis. Avanti je bil časopis zmerjanja sedanjosti in razglašanja, da je dolžnost sabotirati vojno. Sekretar socialistične stranke je poslal cirkularno pismo vsem socialističnim celicam, v katerih jih je pozival na nespoštovanje vseh ukrepov, ki bi omogočali nadaljevanje vojne", je poročal poslanik Page.⁸⁴

Charles H. Grasty je v New York Timesu zapisal, da je pri ocenjevanju italijanskega poraza treba imeti pred seboj predvsem tri dejstva. Prvi dejavnik je geografija. Že Napoleon je dejal, "da je Italija čudovita država, vendar je predolga". Iz Torina do Neaplja je s capronijem (letalom - op. U. L.) prav tako dolga pot kot od Torina do Londona. Drugi dejavnik je rasni in dinastični. Italijansko kraljestvo je staro komaj 50 let, sestavljeno iz različni enot, ki se med seboj razlikujejo tako rasno kot tudi zgodovinsko. Tretjič, v Italiji obstaja kraljestvo znotraj kraljestva. Vatikan je v Italiji, obenem pa tudi zunaj nje ... V Italiji obstajata na istem prostoru dve antagonistični sili.⁸⁵

Vzroki italijanskega poraza so bili širši kot samo vojaški. Glede na to, da je italijanska vojska do soške ofenzive stalno napadala, so v italijanskem generalštabu očitno podcenjevali nasprotnika, oziroma precenjevali svojo moč. Vojaški analitik

⁸³ NYT Magazine, 4. 11. 1917, str. 1, Help for Italians. Kritičen strateški pomen Kobarida je ugotovil že Napoleon. "1809 leta je pisal princu Eugenu ... in ga svaril pred nevarnostjo zloma na tej točki, ki bo omogočila Avstrijcem preboj do doline Natisone in prisilila k umiku do Piave ..." Kmalu po tem sporočilu je Avstrija udarila na Kobarid, nato pa se je dogajalo natančno tako kot je napovedal Napoleon. Povzeto po Michael S. Reynolds: Hemingway's First War. New Jersey 1976, str. 144.

⁸⁴ Page, Italy and the World War, str. 307.

⁸⁵ NYT, 14. 11. 1917, str. 1, Rome lacking Defiant Spirit.

New York Timesa je na primer opozarjal na to, da je Italija do poraza trdila, da je edina od zavezniških držav, ki je resna grožnja Nemčiji, saj je zasedla del avstrijskega ozemlja. Avstrija je bila po mnenju Italijanov na robu propada. Po njihovih ocenah bi zasedba Trsta povzročila takšno nezadovoljstvo, da ga ne bi bilo mogoče več nadzorovati. Avstrija po njihovem mnenju ne bi preživelala zime. Nemčija je to vedela, zato je poslala Avstriji na pomoč pol milijona ali več vojakov za napad, ki ga Italija ni vzdržala.⁸⁶

Londonski Times je po preboju soške fronte v za zgodovinarje zelo zanimivem sestavku iz Washingtona, opozoril na to, da zavezniki Italiji niso pravočasno priskočili na pomoč, ko je bila njena vojska v ofenzivi. Takrat bi po mnenju nepodpisanega dopisnika lahko premagali Avstro-Ogrsko. Ameriški vojaški strokovnjaki menijo, je poročal, "da če bi zavezniki prihiteli na pomoč generalu Cadorni, da bi zaustavil invazijo in vzpostavil ravnotežje, ko so bile italijanske čete 40 milj pred Ljubljano, bi bili zavezniki sposobni prodreti do Dunaja. Zmaga pri Ljubljani bi pripeljala do novega Austerlitzu.⁸⁷ Izjemna nagrada, ki je bila skoraj na dosegu njegove roke, je, kot so prepričani tukaj, opravičevala tveganje generala Cadorne, da je center premaknil daleč naprej in s tem začasno oslabil svoje levo krilo. Tukaj dolžijo za poraz predvsem nezadostno sodelovanje med Francijo, Veliko Britanijo in Italijo. To se ne bi zgodilo, če bi združene vojaške operacije zaveznikov vodili z enim samim ciljem to je zmage, ne glede na druge razloge".⁸⁸

Argumenti ameriških analitikov o vzrokih italijanskega poraza na soški fronti v trenutku, ko so bile italijanske čete po dveipolletnem vojskovanju v prednosti, saj so začele ogrožati Trst, so se zdeli predsedniku britanske vlade Lloydu Georgu tako močni, da jih je v celoti ponovil v svojem govoru v Parizu 12. novembra 1917, v katerem je pojasnjeval vzroke za ustanovitev Vrhovnega vojaškega sveta in razloge za splošen zavezniški zastoj na vseh frontah.

Ljubljana je bila v prvi svetovni vojni potemtakem predvidena kot centralna točka, kjer se bo odločala usoda Avstro-Ogrske na obeh straneh. Generali na Dunaju so namreč v začetku vojne razmišljali, da bi namesto na Soči, poskušali zaustaviti italijansko vojsko v zaledju Slovenije. To se ni zgodilo samo zahvaljujoč feldmaršalu Svetozarju Borojeviću, ki je vzpostavil bojno črto na Soči. Drugič pa je očitno Ljubljano in Slovenijo rešilo dejstvo, da so tako na Dunaju kot v Berlinu spoznali, da utegnejo izgubiti vojno, če bodo italijansko vojsko spustili do Ljubljane. Zanimivo pa je, da so prav ameriški vojaški analitiki ocenjevali, da bi avstro-ogrsko cesarstvo pokleknilo, če bi najprej padla Ljubljana. V tem idejnem krogu je bila očitno rojena tudi ideja britanskega generalštaba, ki je 1944 leta predlagal, da bi se zavezniki izkrcali v Istri in prek Ljubljane udarili v mehki trebuh tretjega rajha.

⁸⁶ NYT Magazine, 4. 11. 1917, str. 1, Help for Italians.

⁸⁷ Bitka pri Austerlitzu (pri Slavkovu blizu Brna) 2. 12. 1805, znana kot bitka treh cesarjev, je bila ena izmed največjih Napoleonovih zmag. Pod njegovim vodstvom so francoske čete težko porazile rusko-avstrijsko vojsko, ki jo je vodil ruski car Aleksander I.

⁸⁸ TL, 5. 11. 1917, str. 7, Urgency of Allied Cooperation.

Uroš Lipušček

USA AND THE SOČA FRONT: THE INTERPRETATION OF THE NEW YORK TIMES
AND THE LONDON TIMES

S u m m a r y

Although the American army did not participate in the Soča Front, the Italian military defeat at this front in October and November 1917 also had long-term consequences for the policy of the USA. Under the impression of a terrible defeat of the Italian army in the first stages of the offensive (the breakthrough at Kobarid), when the danger of the utter military defeat of Italy existed, the authorities in Washington started contemplating not only the declaration of war against the Austro-Hungarian Empire, but also the broader strategy at the Balkans, especially in those regions, which belonged to Italy according to the Italian government on the basis of 1915 so called secret Pact of London treaty.

Even though the Italian intelligence service had information about the concentration of the German and Austro-Hungarian troops at the Soča battlefield, it obviously underestimated the power and the expanse of the Central Forces attack at the Soča front, which is why the offensive, which started on 24 October early in the morning, took the Italian army by complete surprise. The New York Times as well as the London Times published the reports on the beginning of the offensive on the basis of the official message of the German headquarters in Berlin due to the lack of official information on the Italian side. G. Ward Price, the correspondent of the London Times, sent a message from the Italian front on 26 October, in which he reported that the Austrian-German units broke through the defence of the Italian Second Army. Nelson Page, the US ambassador in Rome, reported on the success of the German-Austrian offensive in his telegram to the State Department on 27 October. Four days after the beginning of the offensive the London Times journalists evaluated the military situation as very serious. Because of the danger of the Italian military defeat they were worried in Paris as well as in London. The British and French prime ministers, Lloyd George and Paul Painlevé, sent their Chiefs of the General Staff to the emergency meeting with the Commander of the Italian Army, General Cadorno. The New York Times reported on 30 October that the Italian Front broke down at the river Soča, that the army was retreating to Tagliamento and that the attack with gas paralysed the Italian Second Army. Therefore the American military analysts were sceptical whether the Italian Army can hold the line at Tagliamento. Opposite of that, the London Times claimed, on the basis of the analyses of the Italian General Staff officers, that the Italian defence line would hold at Tagliamento, since the Austro-Hungarian and the German army were also hindered by floods and a strong river current. The military analysts at the same time also thought that the Italian Army would have a very hard time to hold the defence line at the river Piava. Lloyd George, the British Prime Minister, believed that the Italian military defeat could also endanger the Western Front (in France), and that is why he recommended the establishment of a Supreme Allied Military Council for the coordination of military operations. Besides, France and Great Britain decided to send strong expeditionary forces to Italy. When the Austro-Hungarian and German troops reached the Italian defence line at the river Piava and when the military analysts started to warn very clearly about the very possible breakdown of the whole Italian front, Washington also started thinking about changing the American policy. The State Secretary Lansing ascertained that USA could only intervene at the Italian battlefield if they declared war against the Austro-Hungarian Empire. This has happened on 7 December 1917. Because the leading American generals believed that the Western Front was far more important than the Italian Front, USA only sent one infantry regiment to the Italian Front as late as in June 1918.

The American military analysts were not overly occupied with the question who was to blame for the catastrophic Italian military defeat. The London Times established in the report sent from Washington on 5 November that the allies could have beaten the Austro-Hungarian Empire if they had offered timely military assistance to Italy as early as in the summer of 1917, when the Italian troops were just 60 kilometres from Ljubljana. According to the American generals the allies could have broken through to Vienna at that time. In their opinion, the victory of the Entente forces at Ljubljana would be comparable to Napoleon's victory at Austerlitz. The Slovenian territory was mentioned in the World War I as the potential battleground by the Austro-Hungarian headquarters as well as by Entente.

In the end of the war the American troops took part in the Italian occupation of a part of the Slovenian territory. This occupation was approved, without the knowledge of the US president Wilson, by his closest confidant, Colonel House. After the demand of the American generals and the Secretary of Defense Baker, who warned Wilson many times that the Italians were abusing the American troops for long-term occupation instead of just a temporary military occupation in accordance with the cease fire agreement, president Wilson ordered the retreat of all American troops from this region in March 1919.

1.01
Prejeto 11. 6. 2007

UDK 929 Radešček F.:323(494.4)"1912/1921"

Irena Gantar Godina *

Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911-1921

IZVLEČEK

V članku je orisana izkušnja začasno izseljenega slovenskega političnega agitatorja in organizatorja, publicista in urednika Frana Radeščka; kot prepričan narodni socialist in "Jugo-Slovan" in predvsem uspešen politični agitator, je bil velika grožnja tedanji politični eliti. Prav ta je dosegla, da je moral zapustiti domovino prvič leta 1911 in drugič leta 1912.

V Srbiji je ostal, leta 1921 pa se je v domovino vrnil kot povsem drug, svetovno-nazorsko skorajda neprepoznaven človek. Razočaranje nad srbsko politiko ob ustanavljanju nove države se je prepletalo z razočaranjem nad tedanjo slovensko politiko. Tako kakor leta 1911 in 1912 je Radešček tudi v novi državi ostal bolj ali manj nerazumljen, na obrobju slovenske politike.

Ključne besede: Slovenija, politične stranke, izseljenstvo, Srbija, biografija

ABSTRACT

FORCED EMIGRATION OF POLITICAL AGITATOR FRAN RADEŠČEK 1911-1921

Temporary emigrant Fran Radešček Slovene political agitator, publicist and editor, had to leave his homeland twice. As a good political organizer he was great threat to the then most established Slovene political parties. Thus they forced him to leave Slovenia, first time in 1911, second time in 1912. Radešček had to leave Slovenia as an ardent National-Socialist (after the pattern of the Czech politician Vaclav Jaroslav Klofač) and Yugo-Slav. But in 1921, when he returned to Slovenia, he came back as completely different, almost irrecognizable person. His disappointment with Serbia and its policy when creating a new Yugoslav state intertwined with his disappointments with the then Slovene policy. Same as in 1911 and 1912 Radešček lacked understanding after his return to Slovenia in 1921, too.

Key words: Slovenia, political parties, emigration, Serbia, biography

* Dr., znanstvena svetnica, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: irenagg@zrc-sazu.si

Slovenske izobražence, ki so se odločali za selitev v slovanske dežele, trajno ali začasno, je mogoče opredeliti kot t.i. "češke" oz. "praške" pa kot "ruske" in "hrvaške" izseljence. Na prvi pogled oz. primerjalno z ekonomskimi izseljenci so odhajali v netipične izseljenske dežele; vendar pa sta postali Češka in Rusija v drugi polovici 19. stoletja tipični destinaciji za tiste slovenske izobražence, ki so se (samo)oklicali za slovanofile, panslaviste ali rusofile.

Najpogostejši motivi trajnih ali začasnih izseljencev v te t. i. netipične dežele so bili šolanje (npr. na Hrvaškem, Češkem pa tudi Slovaškem), protinemštvo in kot protiutež slovanska ideja (npr. Češka, Hrvaška), pa tudi panslavizem oziroma rusofilstvo, in med drugim tudi boljši zaslužek (npr. Rusija).

Med motive lahko štejemo tudi njihove želje delati, študirati in živeti v slovanskem okolju; razlikovali pa so se po tem, da so npr. v Rusijo odhajali že bolj ali manj šolani Slovenci, idejno že povsem oblikovani intelektualci, ki so si želeli izboljšati tudi gmotni položaj, saj je ruska oblast ponujala občutno višje plače. Ti t. i. "praški" izseljenci, večinoma začasni, pa so v devetdesetih letih 19. stoletja z vpisom na češko univerzo demonstrirali svoj odpor do pretiranega vsiljevanja nemštva, protestirali proti ukinitvi Badenijevih jezikovnih sprememb; s študijem na slovanski univerzi so nameravali še poglobiti in hkrati dokazati "svetu" svojo pripadnost slovanstvu, svojo slovanskost. Nazore, s katerimi so se srečevali v začasni domovini, so dokaj uspešno prenašali tudi med Slovence doma.

Med začasno izseljenimi Slovenci v slovanske dežele pa so bile tudi izjeme, med katere zagotovo spada Fran Radešček, med drugim že zato, ker ni bil izobraženec v pravem pomenu besede,¹ saj je bil bolj ali manj samouk; v prvi vrsti je bil politični agitator, publicist in pisec krajših iger. Njegova (prva) izselitev na Češko ni bila niti protest proti germanizaciji niti motiv za študij. Za izselitev na Češko se namreč ni odločil sam, temveč so ga praktično "izselili". Ne na Češko ne v Srbijo ni odšel povsem prostovoljno. Pa kljub temu zanj ni mogoče reči, da je bil politični izseljenec, saj ga ni "izselila" oblast. Radeščka so "izselile" tedanje politične razmere, boj strank in osebnosti za prestiž, predvsem med slovenskim delavstvom. Njegova izselitev je bila tesno povezana z njegovimi političnimi in ideološkimi odločitvami, veliko vlogo pa pri tem lahko pripišemo tudi njegovemu značaju. V bistvu je bil "izgnan", izgnali oz. znebili so se ga tedaj politično in deloma nazorsko najbližji liberalci.

Fran Radešček se je rodil 27. marca 1886 na Trški gori v župniji Št. Peter pri Novem Mestu. Sin v Pittsburgh izseljenega čevljarja, ki se je 1899 v rudniku smrtno ponesrečil, je moral zaradi finančnih težav po končani osnovni šoli 2. letnik srednje šole zapustiti in se zaposliti kot trgovski vajenec v Zagorju. Leta 1902 je končal vajeniško dobo po preselitvi v Trst. Tu se je "samoizobraževal" tako, da je obiskoval tečaje nemškega in italijanskega jezika, se seznanjal s hrvaško in italijansko književnostjo; pri tem sta mu pomagala prof. Kušar in prof. Ferdo pl. Kleinmayr.² Že kot vajenec se je vključeval v narodno-politično delo v okviru narodnih društev, organiziral veselice in dramske predstave, dopisoval oz. objavljaval v Edinosti s psevdonimom Prostoslav R., in od 1908 v Narodnem delavcu.

¹ Peter Vodopivec: Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti, Ljubljana 1998; Marina Lukšič-Hacin: Different Understandings of the Notion Intellectual. V: Intelektualci v diaspori, Ljubljana 1999.

² Ferdo pl. Kleinmayr (1881-1944), mestni učitelj v Trstu, pisatelj. Med drugim je pisal priročne slovnice in slovarje italijanščine za Slovence in slovenske za Italijane.

Leta 1905 se je zaposlil kot pomožni arhivist v tržaški podružnici *Ustředni banky českých spořitelén (Osřednji banki českých hranilnic)*, leta 1907 pa se je kot arhivist zaposlil v leta 1905 ustanovljeni Jadranski banki. Leta 1910 se je preselil v Ljubljano.

V Trstu se je seznanil s političnim delovanjem in idejami češkega narodnega socialista Vaclava J. Klofača,³ ki je v času rusko-japonske vojne kot vojni dopisnik obiskal tudi Trst. Klofač je že v programu češke narodno-socialne stranke predvidel vključevanje južnoslovanskega delavstva v narodno-socialno gibanje oz. načrtoval ustanovitev podobne stranke. Zato je imel za slovenske delavce tudi nekaj predavanj in jih seznanil z delom in programom tedaj že uveljavljene češke narodno-socialne stranke. Poleg Josipa Mandića⁴ se je nad Klofačevimi idejami in političnim programom navdušil tudi Fran Radešček. Najbolj ga je navdušilo Klofačevo razumevanje nacionalnega in socialnega vprašanja in skozi to Klofačeva kritika socialne demokracije, zlasti avstrijske in češke. Klofačeva naklonjenost slovanski in jugoslovanski ideji pa je bila še posebej dobro sprejeta. Ne le zaradi službe, morda tudi zaradi Klofačevih idej, se je začel učiti tudi češčino.

V delo Josipa Mandića, ki je leta 1907 v Trstu začel z agitacijami predvsem, kakor je to označil Henrik Tuma⁵ med inteligentnimi delovodji, in ustanovil Na-

³ Vaclav Jaroslav Klofač (1868-1942), češki politik in novinar; od 1901 do 1918 češki poslanec v avstrijskem državnem zboru. Že v času študija na medicinski in pozneje na filozofski fakulteti je bil med najbolj aktivnimi študenti, zlasti pri naprednem gibanju mladine. Že tedaj je na Češkem izstopal po svojih antimilitarističnih stališčih in imel zaradi tega pozneje številne težave. Leta 1890 je študij opustil in začel delati za mladočeško glasilo *Narodní listý*. Potem ko so češki socialni demokrati leta 1897 v državnem zboru po mnenju večine čeških strank nastopali netaktično in v nasprotju s koristmi in interesi češkega naroda ter glasovali proti uveljavitvi češkega državnega prava, je bil Klofač med najglasnejšimi v kampanji mladočehov proti t.i. 'breznarodnosti' čeških socialnih demokratov. Socialnim demokratom je očital, da so zanikali oz. "izdali" češko nacionalno identiteto. Logično nadaljevanje Klofačeve kampanje proti češkim socialnim demokratom in brezbrzičnosti mladočehov do socialnega vprašanja je bilo njegovo načrtovanje ustanovitve nove stranke, ki bi vsebovala vse tiste elemente, ki so jih socialni demokrati in mladočehi ignorirali. Najprej je skupina mlajših delavcev ustanovila novo stranko, ki se je sprva poimenovala Stranka narodnega delavstva Čehoslavije; kmalu so ustanovili več mestnih odborov v Češki in na Moravskem, ki so se jim pridružili. 30. 1. 1898 so ustanovili Politický klub narodní strani delnictva Československeho a Morave (politični klub narodne delavske stranke Českoslovaške in Moravske), ki bi lahko bil neke vrste priprava na ustanovitev Stranke moravskega narodnega delavstva; to so ustanovili 27. 3. 1898. Sicer pa so se na prvem sestanku v Pragi, od 9.-11. 3. 1898, poimenovali Narodní Socialisti Češke, Moravske, Šlezije, za zg. in spodnjo Avstrijo in šele na 3. sestanku so našli dokončno ime nove stranke - Narodno socialna stranka. V program so zapisali, da se bo stranka bojevala proti vsem socialnim krivicam, da se bo zavzemala za enakomeren razvoj in blaginjo vseh razredov, toda predvsem za blaginjo srednjega razreda in delavstva. Posebej odločno so nastopili proti internacionalizmu socialne demokracije in se posebej zavzeli za vseslovansko delavstvo, za slovanski proletariat, v okvir katerega so prištevali in kot potencialne zaveznike narodnih socialistov računali tudi na "jugoslovansko", tj., slovensko in hrvaško delavstvo; pozneje so dodali tudi "boj za slovanski tip socializma". Njihovo glasilo *Česki delník (Češki delavec)* je sprva izhajal dvakrat mesečno, urejala pa sta ga Josef Klečák in Alois Simonides. List *Probuzení (Prebujeni)* je bil namenjen predvsem obravnavi ideoloških in kulturnih vprašanj, medtem ko je bil list *Vpred (Naprej)* namenjen mladini in ženskam. V času od 1899 do 1902 je Klofač izdajal tudi tednik *Česka demokracie*; šele 1907 so začeli izdajati strankarsko glasilo *Česko slovo (Česka beseda)*. Klofač je bil prepričan, da mu je v programu nove stranke uspešno združiti obe ključni vprašanji, nacionalno in socialno vprašanje. Krajši sestavek o vplivu Klofača na Slovence bo objavljen koncem oktobra 2007 v Slovanske historice studie 32. Klofač je bil Radeščekov mladostni vzor.

⁴ Josip Mandić (1883-1959), hrvaški pravnik in skladatelj; s svojim gibanjem je v kratkem času uspel pridobiti približno 3000 članov, predvsem z obale in Istre; NDO je tedaj postala druga najmočnejša delavska organizacija, ki ji je uspelo pridobiti precej članstva tudi na Štajerskem in na Kranjskem. Člani so bili predvsem železničarji, ki pa so 1909 ustanovili svoj sindikat. Mandić se je po letu 1918 povsem posvetil glasbenemu ustvarjanju in se zato preselil v Prago, kjer je tudi umrl.

⁵ Henrik Tuma: *Iz mojih spominov*. Ljubljana 1937, str. 306.

rodno delavsko organizacijo,⁶ se je vključil tudi Radešček. Mandičevo gibanje ni ostalo neopaženo. Henrik Tuma je ocenil, da je gibanje "v kratkem času postalo tako intenzivno, da sta se dr. Gregorin in dr. Rybař začela bati za svoji poziciji. Razvoj narodne delavske organizacije v Trstu nam tudi potrjuje, da razvoj slovenskega življa v Trstu ni bil plod političnega dela Gregorina in Rybařa in njunega kroga... Zaradi nesoglasij med socialnimi demokrati je pristopilo od njih nekaj nadarjenih agitatorjev k Mandičevi Narodni delavski organizaciji, ki se je v Trstu precej zasidrila ...". Tuma je bil prepričan, da "... ako bi bil Mandić nekoliko bolj poučen o socialnih problemih in bolj samosvoji ter stalni, bi gotovo izpodrinil oba narodna prvaka ...".⁷

Liberalci so 3. januarja 1909 tudi v Ljubljani ustanovili Narodno delavsko organizacijo,⁸ kjer je sodeloval tudi Radeščkov poznejši kolega, krojač Slavoj Škerlj iz Trsta. Program je vseboval tudi nekaj Klofačevih misli, npr. njegovo izjavo na seji avstrijske delegacije 30. oktobra 1908, ko je poudarjal nezdržljivost socialdemokratskega internacionalizma in slovenskega delavstva. Škerlj je v Klofačevem slogu poudaril, da je "krušni boj ... pri nas Slovencih identičen z narodnim ... Narodni čut ima največ podlage za reševanje socialnega vprašanja ... Zato mora biti vsak posameznik naroden ... Da bi bili slovenski delavci pristaši dr. Adlerjevi, kot je socialno-demokratska stranka, ni mogoče. Socialna demokracija samo raznaroduje delavstvo in narodnega programa nikakor ne izvršuje ...".⁹ Na ljudski veselici NDO, ki so se je udeležili župan Ivan Hribar, deželni poslanci Ivan Tavčar, Turk in dr. Josip Vilfan, ter predstavniki NDO iz Trsta, je med drugimi govoril tudi Slavoj Škerlj, ki je zahteval, tako kot pred časom češki poslanec Vaclav Klofač, "dosledno izvajanje gesla Svoji k svojim ..., kar so navzoči sprejeli z viharnim odobravanjem."¹⁰

Leta 1910 se je Radešček preselil v Ljubljano, leto po "liberalni" ustanovitvi ljubljanske organizacije NDO, in se - tudi zaradi dobrega znanja češkega jezika - kot korespondent zaposlil v češki tovarni *Kolinska*; po vzoru čeških narodnih

6 Salvator Žitko: Manifestacije tržaških liberalnih delavskih društev pred 1. svetovno vojno. V: Kriza socialnih idej: Britovškov zbornik, Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav, Ljubljana 1996, str. 90-105.

7 Tuma, Iz mojih spominov, str. 306.

8 Napoved ustanovitve NDO v Ljubljani 2. 1. 1909, Slovenski narod (dalje SN), Priloga.

9 SN, 5. 1. 1909, Ustanovni občni zbor "Nar. del. organizacije v Ljubljani. Predsednik NDO je postal Adolf Ribnikar, 1. podpredsednik Rudolf Juvan, modelir, 2. podpredsednik Janko Likar, učitelj, Slavoj Škerlj je postal 1. tajnik. Objavili so tudi izjavo Klofača na seji avstrijske delegacije 30. 10. 1908, ki je že tedaj poudarjal nezdržljivost socialdemokratskega internacionalizma in slovenskega delavstva.

10 SN, 8. 1. 1910, Slovenci in Slovenke; geslo "svoji k svojim" so v SN ponatisnili že leta 1909 (18. 2. 1909); natisnili so govor oz. odgovor Vaclava Klofača na hišne preiskave posameznih čeških politikov, (SN, 17. 2. 1909, Z železno pestjo na Slovane!) na seji avstrijske delegacije 30. 10. 1908: "Uporabljam, zavedajoč se tega, svojo imuniteto v to, da s te delegacijske tribune naravnost z gromovitim glasom kličem vsemu narodu, da naj se ravna po načelu "Svoji k svojim", posebno sedaj strogo in konsekventno, da ne razbija nemških oken, ampak da ne obiskuje nemških in nemško-židovskih trgovin, da ne kupuje tujih izdelkov in tako mogočno uveljavi svojo moč kot konsument, ki zamore v odločilnem trenutku uprizoriti čudeže, če je organizira in četudi na nas pošiljajo orožnike in vojake! Ti nas sicer zamorejo razganjati, morda tudi raniti, toda niti z artiljerijo niti s celimi divizijami konjenice nas ne more nihče prisiliti, da bi zahajali v prodajalne naših sovražnikov, katerih sini nas provocirajo, ter jim nosili težko zaslužene groše. Zločinec proti češki stvari je sedaj vsak, kdor bi ravnal drugače. Niti vinarja ne več onim, ki nas zasramujejo in nas žalijo. Ponavljam; niti ena češka noga ne sme več v trgovine onih, ki pljujejo na vse kar nam je sveto in drago. Čeh mora podpirati Čeha, Čeh mora kupovati pri Čehu!" "Sestavek zaplenjen oz. prepovedan, toda SN ga je 8. 1. 1910 objavili še enkrat, ker je "zaplembo tega sestavka razveljavilo višje sodišče v Gradcu".

socialistov je takoj začel uresničevati svojo vizijo organiziranja delavstva in mladine; ustanovil je narodno-socialno izobraževalno društvo *Bratstvo*,¹¹ ki je bilo diametralno nasprotno tedaj že oslABLJENI struji narodno radikalnega dijaštva.

Radeščkova dejavnost v Trstu ni bila v neposredni povezavi z že leta 1904 ustanovljeno strujo Narodno-radikalnega dijaštva v Ljubljani.¹² V nasprotju z narodnimi radikali, ki so tudi po letu 1909 poudarjali svoje nadstrankarstvo, je Radešček na ustanovnem sestanku Bratstva posebej poudaril, da bo program Bratstva temeljil na pravilih češkega Društva mlade generacije (Klub mlade generace), ki je bil praktično sestavni del Klofačeve Narodno socialne stranke. Povezavo s Čehi je omenil zato, da bi poudaril, da društvo Bratstvo ni osamljeno, saj jim je češka mladina pripravljena pomagati. Malce pozneje je še dodal, da so z "ustanovitvijo društva Bratstvo ... izpolnili široko zevajočo vrzel v našem skupnem organu ... ki bo predvsem vzgajalo in širilo kulturne cilje med našimi pristaši."¹³

Prevedel je tudi politični program čeških narodnih socialistov, ki je ob koncu leta 1910 postal idejni temelj programa slovenskih narodnih socialistov. Poudaril je, da je program čeških narodnih socialistov popolnoma sprejemljiv tudi za Slovence oz. za slovensko delavstvo. Slovenskim razmeram ga je prilagodil le z za-

¹¹ Kmalu je Radešček v NS objavil celoten seznam tistih, ki so s finančnimi prispevki podprli dejavnost izobraževalnega društva Bratstvo.

¹² Slovenci so se lahko seznanili s Klofačevimi nazori in delovanjem stranke že ob njenem nastanku, saj je v času ustanovitve stranke, leta 1898, na češki univerzi v Pragi študiral že manjše število slovenskih študentov; med temi so sicer prevladovali simpatizerji profesorja T.G.Masaryka. Zagotovo so poznali tudi program Klofačeve stranke in ideje, ki niso bile tako zelo daleč od Masarykovih, npr. o vlogi inteligence, o položaju in pomenu delavstva, o sodelovanju delavstva in inteligence, ipd. Masaryk in Klofač sta se razlikovala pri pojmovanju nacionalnega in socialnega vprašanja in zlasti v razumevanju internacionalizma in kozmopolitizma. Razlika med Masarykom in Klofačem je bila tudi v tem, da je prvi nagovarjal vse družbene sloje, medtem, ko je Klofačeva stranka videla svojo vlogo predvsem med delavstvom, obrtniki, nižjim uradništvom, med vajenci in nekoliko zadržano tudi med kmeti. Študente in inteligenco je nagovarjala "le" po potrebi in morda tudi zato za tedanja Klofačeva politično dejavnost med slovenskimi študenti ni bilo tolikšnega zanimanja kot za Masaryka. Že 1904 je struja, ki je zagotavljala svoje nad- ali zunaj-strankarstvo, začela izdajati svoje glasilo Omladina s podnaslovom oz. z geslom Iz naroda za narod; geslo se je, čeprav tega ni nihče "priznal" oz. poudarjal, vsebinsko navezovalo oz. bilo le parafraza Klofačevega gesla Enakost narodov, Enakost v narodu!. Čeprav samo obrobno omenjene, je mogoče, da so slovenski dijaki, nezadovoljni s takratno politiko obstoječih strank, poskusili kombinirati ali morda celo združevati - vsaj v začetku delovanja - Masarykove in Klofačeve ideje širitve kulture in politike med širšimi množicami. Njihov program ni predvideval kakega sodelovanja s povsem določenim slojem ali razredom. Na eni strani so, povsem v duhu Klofača, poudarjali pomen naroda in izobraževanja, na drugi strani pa - v nasprotju s Klofačem - niso nagovarjali delavskega razreda, ne obrtnikov ne kmetov, marveč, tako kot Masaryk, predvsem bodočo inteligenco oz. so svojo dejavnost omejili na dijake in študente, tj. na tedanja in bodočo slovensko inteligenco. Od Masaryka so tako prevzeli geslo oz. se zavzemali za izvajanje t.i. drobnega dela/ "drobna prace"/, od Klofača pa poudarke na nacionalnem. Že prvi urednik Omladine, Gregor Žerjav, je v svojih uvodnikih "uporabil" nekaj Klofačevih idej; vztrajal je pri t. i. "narodni politiki", oz. "narodovi individualnosti", svoje delovanje v okviru struje narodno-radikalnega dijaštva pa je utemeljeval predvsem kot "boj proti indolenci, ki so ji narodna vprašanja zadnja briga ...". (Uvodnik, Omladina, 1904). Žerjav je, podobno kot Klofač, ostro nastopal proti vsakršnemu kozmopolitizmu, oz. internacionalizmu, ki ga je očitil tako slovenskim klerikalcem kakor socialistom. Zavzemal se je predvsem za t. i. "narodno delo", "za vzbujanje narodnega čuta", kar vse naj bi pripomoglo k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda. Tako kot Klofač so tudi slovenski narodni radikali predvideli - in sprva tudi izvajali - sodelovanje z dijaškimi in študentskimi organizacijami v slovanskih deželah znotraj in zunaj Avstrije. Slovanska ideja oz. slovanska vzajemnost v povezavi z jugoslovansko idejo je bila in je ostala ena osrednjih programskih točk narodnih radikalov. Anton Dermota je imel o narodno radikalni struji dobro mnenje, čeprav je poudaril, da se "narodno-radikalni naraščaj v mnogem zgleduje po Klofaču ...", vse do leta 1909, ko so začeli vstopati v liberalno stranko, saj se je takrat "začelo izenačevanje resnega dela iz univerzitetnega časa" ... s poznejšo slabo prakso v liberalni stranki." (Slovansky Přehled, 1913).

¹³ SN, 25. 2. 1911, Bratstvo oživljeno.

htevo po oblikovanju jugoslovanske federativne republike, katere samostojni člen naj bi bila Zedinjena Slovenija. Le-ta bi, po Radeščku, obsegala tudi Celovec, Beljak, Gorico, Trst, Istro, Reko in Slovensko krajino; identičen program je že leta 1904 v Omladini predstavil Gregor Žerjav in to tvorbo imenoval Velika Slovenija.¹⁴

Radešček in Slavoj Škerlj¹⁵ sta se odločila izdajati strankino glasilo *Narodni socialist*, ki je izhajalo od 1. januarja do junija 1911. Glasilo sta podnaslovila s Klofačevim sloganom *Enakost narodov, Enakost v Narodu!* in s tem napovedala popolno naslonitev na program Klofačeve stranke. Lastnik in izdajatelj prvih štirih številk Narodnega socialista je bil Kamil Černy, glavni urednik pa Radešček; potem ko je Radešček moral zapustiti Ljubljano, je od 4. številke naprej list urejal Škerlj, od 6. številke naprej pa je postal lastnik in izdajatelj Stanko Novak. Slavoj Škerlj je o izhajanju lista zapisal, da so sprva nameravali glasilo izdajati kot tednik, toda "vsled nerazumevanja s strani občinstva ... ni mogla kot tednik izhajati, ter je pač izhajala po možnosti ... v nadalje pa gotovo kot tednik ...".¹⁶

Uvodnik v prvo številko Narodnega socialista je mogoče razumeti kot manifest nove stranke; Radešček je pojasnil razloge za ustanovitev stranke, njen namen in cilje. Največji del je posvetil kritiki obstoječih strank na Slovenskem: "Beseda! Preprosto merilo nastajanja politične stranke naj bi bilo nezadovoljstvo, kot se reče 'malkontentstvo', to pa nima temelja, ker nima jedra, ki bi pognalo kali in korenine v narodu ... Z nami se to ne more staviti niti zdaleka v privero, ker je narodni socialista oni politični Benjamin, katerega vsa naša javnost opravičeno pričakuje z najboljšimi nadami. Kdor resno razmotri naše geslo Enakost narodov ..., ga ne more zavreči, a čisto gotovo je, da nobena doslej obstoječih političnih strank na Slovenskem nima predpogojev to geslo izvajati ...". Nadaljuje, da je na Slovenskem "dosedanje politično delo stremelo edino za 'afirmacijo narodnosti' (do Bleiweisa), pozneje pa bolj ali manj poteka kot politični duel liberalizma in klerikalizma. Prepričan je, da se ta boj "jedra narodovega ni dotaknil, ker se samo 10% Slovencev udeležuje političnega delovanja". Eden od ciljev nove stranke naj bi bil "probujati še kosmatih 90% naroda, ki mu ni mar ne meščanska ne klerikalna politika ...".¹⁷ Kot najpomembnejše cilje programa je izpostavil: "... stremi za tem, da se vsi sestavni deli primerno razvijajo in vzporedno napredujejo. Ker le v tem vidimo rešitev našega naroda, da se osamosvoji iz rok vsiljivega tujca in dosledno in povsod zahteva vsak zaveden Slovenec edino le svoje domače izdelke, ter se točno in vedno drži gesla: Svoji k svojim".¹⁸ Kot dober primer je navedel tovarno Kolinska, ki je podpirala šolsko družbo sv. Cirila in Metoda. Tudi nadaljnje številke sta Radešček in Slavoj Škerlj posvetila kritiki tedanjih strank, predvsem socialno demokratični stranki. Na prvo mesto sta vseskozi postavljala socialno demokratično stranko: "... Socijal demokracija stoji pod partonanco z Dunaja in bi se

¹⁴ Omladina, 1904, str. 5, Gregor Žerjav, Uvodnik.

¹⁵ Slavoj Škerlj, krojač iz Trsta, umrl decembra 1916 v Trstu. Februarja 1911 je organiziral tečaj češkega jezika v Ljubljani.

¹⁶ Avtobiografski zapis hrani Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

¹⁷ Narodni socialist (dalje NS), 7. 1. 1911. Uvodnik.

¹⁸ Radešček je ponovil geslo "svoji k svojim", ki ga je že leta 1908 "uporabil" Klofač. Dermota pa je poročal, da je tudi dr. Orožen to geslo razglašal po septembrskih demonstracijah leta 1908 v Ljubljani. Dermota je bil prepričan, da je Orožen tako dosegel, "da je cena njegove pivovarne dosti narasla - istočasno pa se dogovarjal in dogovoril z nemškimi pivovarskim kartelom in prodal svoje podjetje dražje, kot pa mu bi bilo to sicer mogoče ..." (SP XIII, 1910).

naša dva Kristana rajši zamerila rablju kot pa g. milijonarju Adlerju, ker ta bi jima lahko odpovedal - službo in dolge klobase. Kratki konec bi bil: hajdi! ... Za delavca na socialdemokratskem polju neče skrbeti Dunaj za vso slovensko zemljo niti v toliko, kolikor za Trst. Za to se steguje socialdemokratska stranka že nad 30 let, pa ne more niti živeti niti umreti. Na Slovenskem je pač premalo kalinov zanj."19 Drugi na seznamu so bili katoliki: "Klerikalizem ima z delavstvom prav res podle namene. Gre mu samo zato, da ko nastopi ločitev cerkve od države de facto, kot je to v zakonu že določeno, ne bo imel praznih rok kot na Francozkem ... pač pa bo imel široko zaslonbo v delavstvu, kot jo ima v kmetu. Zato rastejo klerikalne delavske organizacije pod bleščečo firmo krščanskega socializma, ki pa tudi crkajo na suši ..."20 Tudi v politiki liberalcev nista videla kaj posebej pozitivnega: "Liberalci nimajo z delavstvom sploh nobenih namenov. V njih vidimo ravno tako kot v drugih meščanskih strankah svoje socialne nasprotnike, kar nas pa ne moti, da ne bi priznavali narodnost in naprednost v še bolj jasni luči kot jo izvajajo ti gospodje ..."21

V vseh številkah Narodnega socialista so bili češki narodni socialisti v ospredju Radeščkove in Škerljeve pozornosti. Bralci so bili podrobno seznanjeni z njihovo dejavnostjo, s kongresnimi sklepi in delovanjem mladine, kar je bil za mnoge dokaz, da za ustanovitvijo slovenske narodno-socialne stranke stojijo češki narodni socialisti, ki so na volitvah dosegali dobre rezultate. Karel Pūlpān22 je češkim narodnim socialistom poročal, da je Narodni Socijalist s svojo prvo številko povzročil velik glavobol tako socialnim demokratom kakor slovenskim liberalcem. Omenil je poročanje Slovenskega Naroda, da naj bi novo glasilo delavstva izdajali in financirali s pomočjo Prage, in na vprašanje lista Jutro, kdo se je odločil ustanoviti novo stranko na Slovenskem, kratko odgovoril: "Liberalci naj si preberejo uvodnik v Narodnem Socijalistu in spoznali bodo, da nova stranka ne namerava organizirati meščanstva, saj je le-to včlanjeno v liberalno ali klerikalno stranko, marveč delavstvo ..., ki ne verjame mednarodni socialni demokraciji in, ki prav tako ne more biti včlanjeno v društva liberalnih in klerikalnih organizacij z domačimi gospodi in delodajalci ...". Poudaril je, da nova stranka ni bila ustanovljena na zapoved Prage, da so slovenski bratje sami spoznali, da delavstvo potrebuje tako nepolitično kakor politično organizacijo.23

Že februarja 1911 se je v Ljubljani razširila vest, da bo stranka razpuščena, saj sta morala Kamil Černy in Slavoj Škerlj na policiji izjaviti, da so aktivnosti narodnih socialistov v mejah zakona. Češki somišljeniki so verjeli, da so tovrstne novice po Ljubljani razširili klerikalci, ki se niso mogli sprijazniti z dejstvom, da obstaja na Kranjskem delavska organizacija, ki se ne "moli svojemu papežu Šušteršiču ...". Pri klerikalcih je sicer velik del delavstva, toda s pravim bojem so začeli narodni socialisti, ki se ne bodo pustili zastrašiti.24

Povod za prvo Radeščkovo začasno izselitev, ki je imela zanj dolgoročne posledice, je bila torej njegova politična in organizacijska dejavnost; ustanovil je novo -

19 NS, 14. 1. 1911. Narodnost in socializem na Slovenskem.

20 Prav tam.

21 Prav tam.

22 O Karlu Pūlpānu zapisi: Kladivar, 1924, št. 1, str. 4, Emil Špatny, Za Pūlpānom; Kladivar (priloga Nove Pravde), 6. 6. 1924, Tvoji smo, brat Pūlpān, K desetletnici Pūlpānove smrti.

23 Česke Slovo, 4. 1. 1911, št. 3, Karel Pūlpān, Ze slovenskeho jihu.

24 Česke Slovo, 22. 2. 1911, Karel Pūlpān, Ze Slovanskeho jihu.

konkurenčno - stranko, začel izdajati lastno glasilo, ki je bilo polno kritik politike tedanjih strank, ter organiziral mladino v Kolinski januarja 1911. Zlasti potem, ko sta Radešček in Slavoj Škerlj februarja 1911 za delavce Kolinske organizirala t. i. narodno-socialno pesno prireditvev, ki so se je, po poročilih Narodnega socialista, udeležili malone vsi vodilni v tovarni, je Škerlj uspeh pospremil z ugotovitvijo, da je "eksclentna udeležba bila dokaz, da se delavci zavedajo svojih narodnih in socialnih nalog, še več, da imajo pravico organizirati prireditve in ne le delati in se boriti za svoje ideale ...".²⁵ Proti sebi ni obrnil le socialnih demokratov, marveč tudi liberalce, ki so grožnje socialdemokratov, da bodo bojkotirali proizvode Kolinske, vzeli zelo resno in Radeščku svetovali, naj se (raje) umakne iz Ljubljane.

Kljub vsemu se mu liberalci niso povsem odpovedali. Hitro so mu našli primerno delovno mesto v centrali tovarne Kolinska v češkem Kolinu na Labi. V domovini narodnih socialistov se je Radešček dobro znašel; še bolj podrobno je spremljal delo in program čeških narodnih socialistov, 25. aprila 1911 pa se je v Kolinu tudi poročil s Čehinjo Mario Rejna, o čemer je poročal tudi Narodni socialist.²⁶

"Prisilno" izseljeni Radešček je iz Kolina rojakom poslal pismo, v katerem je poudaril,²⁷ da je odšel iz domovine "v času preporoda v slovenskem narodu, kterege socialne razmere ubija slepo, negativno in škodljivo strankarstvo ..." in obžaloval, da ne more biti z njimi oz. s stranko in njenim narodno-socialnim programom, čeprav "telo (je) sicer tu, a duša in srce pa je pri Vas ...". Zavezal se je, da bo sledil razvoju in delovanju čeških narodnih socialistov v prepričanju, da "prej ali slej mora prodreti tudi med slovensko ljudstvo blagodejno solnce naše ideje in razpoditi črne oblake nazadnjaškega klerikalizma, liberalnega pustolovstva in utopistično socialdemokraško jato vampirjev, ki slovenskemu delavstvu trgajo kruh na domačih tleh ter ga tlačijo v nenasitno žrelo švabske požrešnosti ... (in) s svojo brezbarvnostjo celo pospešujejo Drang nach Süden".²⁸ Omenil je tudi sestanek s češkimi narodnimi socialisti v Pragi, kjer so se mu Čehi pohvalili, da pri njih povsod in vsak dan ustanavljajo narodno-socialne organizacije ter da - kar je bilo zanj posebej pomembno - težko čakajo poročila iz Opatije in Trsta, "kjer bodo naše najjužnejše postojanke ... Tudi Pula se giblje...". Poročal je tudi o siceršnjih razmerah v Kolinu; navduševala ga je češka odprtost, saj je lahko prisostvoval sejам narodnih socialistov, "... bodisi strokovnim, mladinskim ali pa političnim ...", ter hkrati ugotavljal, da se "žal vrši dosedaj vse gibanje v gostilnah ...", predvsem zaradi pomanjkanja denarja za lastne prostore. Toda ti gostilničarji, je ugotavljal, "... so odkriti pristaši naše ideje. Istotako je tudi mnogo trgovcev, obrtniki pa imajo itak tudi svojo strokovno organizacijo ... Uradništvo je večinoma v našem taboru."²⁹

Sodelovanje s češkimi narodnimi socialisti je navajal kot primer "kako umevajo narodni socialisti slovansko vzajemnost in kako jo pa umevajo n.pr. vulgo Slovenec in Narodni Listy ...".³⁰ Veliko pohval je namenil češki mladini, ki da je "najbolj agilna, najbolj delavna, in uspehi njenega dela se kažejo povsod ... Medtem ko

²⁵ NS, št. 7, 1911.

²⁶ NS, št. 18, 1911. Razno.

²⁷ NS, št. 11, 1911, Fran Radešček, Pismo, 5. 3. 1911.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ NS, št. 12, 1911, Fran Radešček, Pismo 12. sušca iz Kolina.

se socijaldemokratje rujejo za svoje zgodovinske osebnosti, nastopa narodno-socialna mladina brezobzirno na pot realnosti ...".³¹ Primerjal je delo čeških narodno-socialnih organizacij s socialdemokrati, ki hočejo "s korenino ... zruvati že stoletja zlasti v nižjih slojih vkoreninjene nazore in navade ... narodni socijalizem (je) praktičnejši in vsled tega strpljivejši. V zavesti, da ne more odstraniti na mah ljudstvu škodljivega naziranja, enostavno isto ignorira ... medtem ko svojo socijalno in narodno smer vzdržuje nedotaknjeno in neoskrunjeno ...". "Narodni socijalizem ne pozna herostratstva, ker deluje in zida le na razvalinah, ktere je napravil velikanski razvoj človeštva ... nasprotno pa mednarodni socijalizem ne zida, ampak razdira in šele ko razdere in uniči ves današnji sistem, šele potem 'obljublja' zidati ...". Prepričan je bil, da "velikanski razvoj narodnega socijalizma v kratki dobi svojega faktičnega obstanka pokazuje z delom vse drugačno bodočnost, kakršno 'obljublajo' z besedami socijalni demokratje. Kdor ne najde pravega umevanja za socialno delo, kdor si želi socijalizma po vzorcu sodrugov, ta le naj ostane suženj svojega lastnega mišljenja in prepričanja ... *Mi smo pač sluge našega razuma in prepričanja, ali sužnji utopij nismo.*"³²

Radeščkova odsotnost pa je odločilno vplivala tudi na usodo "njegove" stranke, saj je medtem delo Narodno-socialne stranke zamrlo,³³ prenehalo je izhajati tudi njihovo glasilo Narodni socijalist. Zato je skupaj s češkimi kolegi začel snovati obnovev dela stranke in izdajanje novega glasila. V strogi zaupnosti je o tem poročal Ivanu Hribarju: "V imenu osrednjega izvrševalnega odbora češke narodno-socialne stranke v Pragi ... da namerava osrednji izvršilni odbor ustanoviti, poleg redne organizacije, tudi svoje glasilo. Za slovenske dežele pod vodstvom sposobnih in inteligentnih mož, katerim je pri srcu, da sanirajo današnje gnjile razmere 'kranjske politike' in vzpostavijo na njeno mesto zdravo načelno tekmovanje med strankami na podlagi narodno-radikalnega demokratizma."³⁴ V pismu je posebej poudaril, da se "osrednji izvrševalni odbor zaveda, da bi novi dnevnik tangiral interese drugih slovenskih dnevnikov ... zato je sklenil, da se eventualno kupi že obstoječi, precej razširjen in v finančnih stiskah se nahajajoči dnevnik ter istemu podeli novo politično smer ...".³⁵ Hribarju je zagotovil, da bodo aktivno sodelovale in nudile "eventualno gmotno podporo novi politični formaciji" nekatere "vplivne osebe in rodoljubi". Menil je, da to ne bi bil "samo protest proti dosedanji politiki, temveč tudi pozdrav novi bojni postojanki proti Lahom na jedni in proti Nemcem na drugi strani ...".³⁶

Ponovno ustanovitev stranke je utemeljil z "indiferentizmom, ki je zlasti med nami Slovenci še zelo ukoreninjen ... ako se posreči novi stranki vzbuditi vsaj deloma narodno zavest in ponos, je njena potreba že več kot upravičena. Od tega pa bo imela dobiček predvsem slovenska podjetnost, ker ne stojimo na razrednem boju ... Vzbuditi je torej treba spečo letargijo in začeti s političnim delom ...". V drugem dopisu, tudi brez datuma in brez podpisa, je Radešček Hribarju sporočil

³¹ NS, št. 13, 1911, Pismo iz Kolina, Vestnik nar. soc. mladine.

³² Prav tam.

³³ NS, št. 15, 1911, Razno. Zaupni sestanek narodnih socijalistov 2. aprila 1911. Na sestanku je Škerlj poročal o razpustu "ljubljske delavske organizacije nar. soc. ...", brat Černy pa je apeliral "na navzoče, naj se oklenejo z vso ljubeznijo NDO ...".

³⁴ NUK, rokopisni oddelek (Rkp), MS 1411, tipkano pismo, podpisano Fran Radešček, Kolin m/L, Češka, brez datuma.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

ceno "dotičnega dnevnika", tj., med "K 9000 do K 12000", "izvršilni odbor v Pragi je pripravljen financirati podjetje s polovico tega zneska ...". Obenem je Hribarju zagotovil, da "Čehi ... nočejo započeti te akcije sami, ampak hočejo prepustiti to važno zadevo slovenskim politikom, ki so našemu gibanju na Slovenskem prijazni ...". Omenil je, da bosta pri predpripravi v Ljubljani sodelovala češka poslanca dr. Buřival in "eventuelno tudi J. V. Klofač, katera bodeta ... stopila v stik z vsemi merodajnimi ...".

Žal so Hribarjevi (možni) odgovori verjetno izgubljeni; to je mogoče sklepati iz pisma leta 1938, v katerem je Radešček zapisal, da "v emigraciji, kar sem pisal, vsega nisem mogel vlačiti s seboj, kar pa je bilo v Beogradu, so mi Avstrijci pobrali ...".³⁷

Radešček v Kolinu ni ostal dolgo. Že v začetku leta 1912 je Ivanu Hribarju uspelo Radeščku najti delo v Banki Slavija v Pragi, kjer naj bi se usposobil za nadaljnje delo v Ljubljani. Tudi tu je nadaljeval sodelovanje s češkimi "brati", dopisoval v češka lista Česko Slovo in Mlade Proudya, pa tudi v novoustanovljeni slovenski list Dan, kjer je postal tudi član uredništva.

Radeščkovo odsotnost pa so izkoristili tudi liberalci, saj so medtem uspeli ustanoviti novo sindikalno organizacijo v Ljubljani, Narodno socialno zvezo (NSZ), s katero so dokončali pluralizacijo sindikalnega gibanja na Slovenskem, društvo Bratstvo pa uspešno priključili liberalni stranki. V programu NSZ so poudarili, da so jo ustanovili predvsem zato, da "preprečijo slovenskim delavcem, da bi se izgubili/utopili v mednarodni socialni demokraciji ali bi jih zastrupil klerikalizem ...".

Morda je Radeščka prav to dejanje liberalcev navdihnilo, da je v Mlade Proudya poslal zelo kritičen pogled na slovenske politične razmere. V prispevku "Klerikalizem in Slovenci"³⁸ se je najprej vprašal, zakaj je "vodstvo slovenske oficijalne politike v rokah SLS?" Krivdo je videl predvsem v strankah, ne v ljudeh. Potem, ko je v začetku ustavne dobe zadoščala ena sama stranka, ki je zastopala narodove pravice, se je po 1880 "pojavi" Ivan Tavčar, ki se je poskusil z maloštevilnimi somišljeniki upreti konservativcem. Toda, je pisal Radešček, je Tavčarjeva stranka napravila napako, da je "razvijala svoj program edino tam, kjer je (bila) svesta, da brez truda najprej doseže uspeh ...". To je bila meščanska stranka, ki je bila "tako udarjena s slepoto, da ni videla pred seboj ljudstva, ni poznala kmeta in delavca, katera sta bila izročena na milost in nemilost vladajoči stranki ...".³⁹ Liberalci tudi niso imeli "niti moči niti globokejšega smisla za obrambo učiteljstva ...". Le-to je pasivno in apatično opazovalo naraščajočo moč SLS, ki pa je uspela pridobiti "v vsaki občini ... svoje zaupnike v osebah župnikov in kaplanov ...". In čeprav se je učiteljstvo skušalo upreti "duhovni komandi", je bila "vsemogočnost župnika prevelika ...".⁴⁰ Liberalcem je tudi očital, da so delavce prepustili samim sebi, še več, prepuščeni so bili samim sebi, če niso sledili "stopinjam asimilatoričnih tendenc nemške socialne demokracije in rimsko-klerikalne slovenske Krščanske socialne zveze ...". Socialna demokracija, da je "importirana iz tujine ... in ni znala izkoristiti položaja. "Krivce je videl predvsem v agitatorjih, "večinoma rokodelskih pomoč-

³⁷ NUK Rkp, MS 1411, pismo Ivanu Hribarju, brez datuma, verjetno 1938.

³⁸ Mlade Proudya, 25. 4. 1912, št. 9, Fran Radešček, Klerikalizem in Slovenci.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

nikih ... ki so nastopali tako netaktno ... s protiversko demagoško agitacijo, da so jih kmetje in delavci nagnali kot 'antikriste'. In prav zaradi tako neustreznega dela teh dveh strank je lahko "izborna organizacija klerikalcev žela največje uspehe ...". Hkrati pa je bil prepričan, da je tudi na Slovenskem mogoče "pri večji strankarski diferenciaciji ... spraviti klerikalce na njegove prirodne meje. Uničiti ga (klerikalizem, op. avt.) bilo bi iluzorno ...". Rešiteljica slovenskega delavstva naj bi bila torej Narodno-socialna stranka, predvsem zato, ker slovenski delavec, kot del slovenskega naroda spada v narodno stranko, in kot pripadnik "širših slojev, ki so krvavo potrebni gospodarskega zboljšanja, pa v socialno stranko ...". Za Radeščka je bila rešitev na dlani: "Združimo oboje v slovensko narodno-socialno stranko, pristopimo bratje v krog čeških narodnih socialistov in z njim razširjajmo načelo slovanskega narodnega socializma med vsemi Slovani v prid in blagor vsega - delavstva."⁴¹

Maja 1912 se je začasno Radeščkovo "izgnanstvo" končalo. Vrnil se je v Ljubljano in v Banki Slavija dobil mesto oddelkovnega načelnika. Kaže, da mu je bil Hribar precej naklonjen, saj mu je poleg delovnega mesta zagotovil tudi popolnoma svobodno politično delovanje. Toda Radešček je imel drugačne načrte. Njegova prva misel je bila oživiti Narodno-socialno stranko, oživiti glasilo in v stranko znova vključiti društvo Bratstvo. Vendar glasila Škerlju in Radeščku ni uspelo oživiti, saj sta uspela dobiti le svojo stran v časopisu Dan z rubriko "Mladinski vestnik", pa jima je uspelo v stranko ponovno vključiti društvo Bratstvo, čeprav je že tedaj nekaj članov prestopilo k socialnim demokratom; po njegovem mnenju predvsem tistih, ki so "bili premalenkosti, da bi se mogli bojevati za tako vzvišene cilje, kakor je ideja narodnega socializma ...".⁴² Društvo Bratstvo je torej nadaljevalo z delom; organizirali so razne prireditve in predavanja, pridobili pa so tudi nekaj simpatizerjev na podeželju, in Radešček je zadovoljno ugotavljal, da je tudi tu precej "delovoljnih ljudi, ki bi začeli agitacijo narodu v prid, socializmu v prilog, sebi v korist in ponos ... Ni dvoma, da tudi na kmetih vzklije čimprej j-slovanski socializem."⁴³ Liberalci so "prevzem" društva "Bratstvo" sicer kritizirali, toda kritike ne njega ne Škerlja niso odvrnile od nadaljnega dela.

Kljub mnogim oviram sta s Škerljem začela s pripravami na prvi kongres slovenskih narodnih socialistov, ki je bil 12. avgusta 1912 v Ljubljani. Vabila sta poslala predstavnikom čeških narodnih socialistov, Radešček je osebno povabil ljubljanskega župana Ivana Tavčarja in mnoge člane Narodno-napredne stranke. Kongresa so se češki predstavniki udeležili, npr. Vaclav Choc,⁴⁴ toda na pritisk vodstva Narodno-napredne stranke so se odpovedali sodelovanju na kongresu.

Kongresu je predsedoval Radešček in v svojem govoru obsodil predvsem ravnanje liberalcev. Govor je imel tudi češki poslanec Vaclav Choc, ki se je po kongresu "demonstrativno v odprti kočiji peljal z dež. glavarjem dr. Šušteršičem kot gost slednjega po ljubljanskih ulicah v deželni dvorec ...". Kljub uspešnemu kongresu se je članstvo (in simpatizerji) narodnih socialistov razdelilo; veliko članov slovenskih narodnih socialistov, "ki to nikoli bili niso ...", se je vrnilo k liberalcem.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Mlade Proudye, 23. 5. 1912, št. 11, Fran Radešček, Jihoslovanska korespondenca, Iz Logatca.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Vaclav Choc (1860-1942), odvetnik, češki narodni socialist, publicist, novinar. Od 1901-1918 poslanec v državnem zboru.

Ti pa so si najbolj želeli zase pridobiti prav Radeščka.⁴⁵ Ponovno je bil najbolj dejaven Ivan Hribar, ki je - v imenu Tavčarja - Radeščku ponudil zelo vplivno in pomembno mesto v izvršnem odboru stranke, toda Radešček je vse ponudbe zavrnil.

Ponovna Radeščkova dejavnost, vključitev društva Bratstvo v Narodno-socialno stranko, predvsem pa Radeščkova zavrnitev Hribarjeve ponudbe, vse to je bilo za liberalce kaplja čez rob. Izgubili so potrpljenje in dosegli, da je Radešček tudi v Banki Slavija izgubil službo.

Jeseni leta 1912 se je torej začela njegova druga, usodnejša izselitev. O pritiskih, ki jih je tedaj doživljal, je leta 1938 pisal Hribarju: "... Vi ste imeli tehten vzrok, ko ste mi službo odpovedali; ker je Slovenski Narod zagrozil z bojkotom, in vi bolj kakor jaz veste, da bi dr. Tavčar, ki ni poznal skrupulov, to grožnjo tudi izpolnil ...".⁴⁶

Edino možnost zaposlitve so mu ponudili v časopisu Dan, neodvisnem političnem dnevniku; odšel naj bi v Beograd, v Srbijo, kjer bi poročal o pripravah Srbije na vojno s Turčijo. Sprva se je zdelo, da je bila to zanj huda kazen, toda v pismu Ivanu Hribarju leta 1938 je priznal, da mu je izguba službe pripomogla, "da sem po dr. Lahovi iniciativi odšel v Srbijo in rešil življenje in razširil obzorje ...".⁴⁷

V Srbijo je prispel prav med mobilizacijo srbske vojske oktobra 1912. Njegovo prvo poročilo za Dan, za katerega je z veseljem ugotovil, da je v Trstu "... razširjen ... med vsemi sloji, predvsem delavstvom ...",⁴⁸ je časopis objavil 15. decembra 1912. Tedaj še prepričan "Jugoslovan" je poročal o poskusih "vplivati na merodajne faktorje v Srbiji, kakor tudi v Avstriji na zблиžanje in ohranitev evropskega miru ...". Čeprav je bilo za to prepozno, za to ni krivil Srbije, saj "... Srbija nima pri tem niti najmanjše sence krivde. Vse obdolžitve so spuhtele v zrak ...". Tudi usoda Albanije in njene bodoče meje naj bi bile v rokah velesil in v škodo Srbije: "Ako bi hoteli ustanoviti Albanijo po ozemlju, na katerem stanujejo albanske narodnosti, morala bi Srbija prepustiti velik del novoosvojenih krajev. Že iz teh dejstev se vidi, kako malo je nade v - mir."⁴⁹ V tem obdobju še prepričan protiklerikalec v svojih poročilih ni mogel mimo pisanja in delovanja slovenskih katolikov oz. njihovih glasil. Posebej je omenil pisanje Slovenca in Straže, ki da "objavljajo slavospeve in slike dr. Šušteršiča, o njegovih govorih proti Srbiji pa previdno molči ...".⁵⁰

V Beogradu zaslužek pri časniku Dan ni zadoščal za življenje in vzdrževanje družine, zato je začel iskati dodatno zaposlitev, ki jo je kot sprevodnik na tramvaju našel šele decembra 1912. Zaradi protiavstrijske države so ga avstrijske oblasti kmalu obtožile srbofilstva, potem pa, ko je oblast tudi časopis Dan proglasila za srbofilski, je moral zapustiti tudi službo dopisnika. Junija 1913 je nastopil službo kot uradnik pri Direkciji srbskih železnic v Beogradu, ob začetku vojne⁵¹ pa so ga, kot

⁴⁵ Avtobiografski zapis hrani Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

⁴⁶ NUK, Rkp, MS 1411, pismo Ivanu Hribarju, 1. 6. 1938.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Dan, Neodvisen politični dnevnik, 2. 1. 1913, št. 366, Dan v Trstu.

⁴⁹ Dan, 2. 1. 1913, št. 366. Mars, Pismo iz Belgrada, Belgrad 15 (28) dec. 1912.

⁵⁰ Dan, 8. 1. 1913, št. 372. Mars, Pismo iz Belgrada (Belgrad, 22. 12. 1912 (4. 1. 1913)). Šlo je predvsem za kritiko delovanja društva "Apostolstvo sv. Cirila in Metoda", ki da je zbiralo darove "le za katoliške ranjence, katerih je pa na Balkanu preklicano malo...".

⁵¹ Začetek 1. svetovne vojne je orisal tudi v razgovoru za Delo ob 50. obletnici sarajevskega atentata. Povedal je, da je Gavrila Principa poznal le na videz, "pač pa sem bolje poznal Gačiničiča, ki je bil

avstrijskega državljan, oblasti internirale in ga kmalu po posredovanju polkovnika Janka Stibila-Vukasoviča⁵² iz Vipave izpustile.⁵³ Takoj je zaprosil za srbsko državljanstvo in sprejem v vojsko.

V tem času se je v Beogradu zbralo že okrog 20 Slovencev in leta 1914 je bil Marij Čok proglašen za vodjo slovenske emigracije v Srbiji; Radeščka so "šaljivo" imenovali slovenski konzul. Kmalu so, tudi po njegovi zaslugi, ustanovili slovensko društvo "Triglav".

Težave, ki jih je imel z avstrijsko oblastjo, so se nanašale predvsem na njegovo pismo in pesem, posvečeno Ivanu Hribarju. Hribar se spominja, da čeprav so se politične razmere v Avstriji malce umirile, omilile, so se "nad mojo glavo zbirali novi, temni in težki oblaki. Vojna policija je namreč v Belem gradu našla v stanovanju našega emigranta Frana Radeščka koncept nekega pisma, katero je pred časom poslal meni."⁵⁴ Samo pismo, piše Hribar, niti ni bilo tako "nevarno", huje je bilo, da je policija zasegla pesem, ki jo je Radešček posvetil Hribarju potem, ko se je v Beogradu razširila vest, da so ga Avstrijci ustrelili. Seveda so novico objavili tudi beograjski časopisi in v Politiki je izšla vest, "da je bil streljan stari Ivan Hribar, nekrunisani kralj, kralj slovenački, vladar nad dušama žudnim slobode."⁵⁵ Hribar je imel zaradi tega zapisa velike težave, saj so mu hoteli dokazati, da je podpiral delovanje "Narodne obrane", za kar bi ga lahko obtožili veleizdaje.

Dogodka se je dobro spominjal tudi Radešček, ki je o tem pisal Hribarju leta 1938; prosil ga je, naj mu pošlje "prepis tiste kočljive pesnitve, ker vem, da Vam bo izvirnik zaradi okoliščin drag spominek ... Hudo mi je, da so vprav tiste moje stihotvorbe povzročile v tistih kritičnih dneh leta 1917⁵⁶ in vprav Vam preganjanja in duševno in telesno trpljenje. Razumeli pa boste, da je bilo menda edino Vaše ime, ki se je v Srbiji najčešče in z vsem spoštovanjem imenovalo. Kot vseslovenski nacionalist sem smatral za svojo dolžnost, da po svojih skromnih močeh propagiram slovensko misel v zvezi z jugoslovanstvom, in bi bil grešil, če ne bi velik pomen vašega za slovenstvo prevažnega imena ob vsaki priliki porabil v obrambo slovenskih interesov ..."⁵⁷ Pojasnil je, da so se ob začetku vojne širile v srbskem časopisju "najfantastičnejše vesti o trpljenju, preganjanju in ubijanju naših ljudi v Avstriji ...". Tako se je med imeni streljanih pojavilo tudi ime Ivana Hribarja in Radešček ni, glede na Hribarjeve slovanske zveze "... niti najmanj podvomil v resničnost ... napisal kratek sestavek o vas v takratni Politiki. In v tistih trenutkih so se porodili tudi tisti stih ..."⁵⁸

stavec pri 'Politiki' ter Ciganovića, ki je prav tako kot jaz delal na železnici ...". Po objavi ultimata Avstrije 22. 7. se je veliko prebivalcev Beograda začelo seliti v notranjost Srbije, toda Radešček in njegova družina so ostali. Delo, 27. 6. 1964, št. 174, Leto 1914 v očeh beograjskega Slovenca.

⁵² Kratek življenjepis Janko Stibila, ki je kasneje privzel tudi priimek Vukakovič v Ernest Turk: Zgodovinski oris pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni. V: Dobrovoljci - kladivarji Jugoslavije, 1912-1918. Ljubljana 1936, str. 21-22.

⁵³ Slovenski biografski leksikon (SBL), zv. 9, Ljubljana 1960, str. 4. Fran Radešček.

⁵⁴ Ga ni med korespondenco Ivana Hribarja v Rkp NUK.

⁵⁵ Ivan Hribar: Spomini, 2. zv. Ljubljana 1984, str. 200.

⁵⁶ Hribar je bil zaprt dvakrat (od 17. avgusta do decembra 1914) in od januarja do marca 1915, od aprila 1915 do junija 1917 pa je bil konfiniran na Salzburškem (VM, MS, str. 645). Bolj verjetno je, da so avstrijske oblasti Radeščkovo pismo našle že leta 1914, saj je že 1915 odpotoval v Skopje oz. skozi Albanijo na Krf.

⁵⁷ NUK, Rkp MS 1411, Radeščkovo pismo Ivanu Hribarju, brez datuma.

⁵⁸ Prav tam.

Pred prvo ofenzivo je moral z družino zbežati v Niš, se kmalu vrnil in takoj zaprosil za srbsko državljanstvo, da bi ga sprejeli tudi v srbsko vojsko. Toda njegova prošnja je bila rešena šele aprila 1915; skupaj s slovenskimi dobrovoljci (Drago Marušič, Tomo Šorli, Vladimir Miselj, Ernest Krulej, Mihel Zupančič, Anton Lušin)⁵⁹ je odpotoval v Skopje. Dodeljen je bil v pisarno štaba Komande trupa nove oblasti, s katero se je umaknil čez Albanijo na Krf, kjer je zbolel. Leta 1916 so ga zdravili v francoskih vojaških bolnicah v Marseillu in v Bastii na Korziki, toda še ne povsem zdrav se je vrnil na Krf. Sprva je delal za tiskovno predstavništvo vojnega in zunanjega ministrstva, ki se je kmalu preselilo v Solun. Ponovno je zbolel in septembra 1916 so ga oprostili vojaške službe in ga zaposlili v tiskovnem predstavništvu na Krfu. Junija 1917 do oktobra 1918 pa je deloval v Jugoslovanskem odboru v Rimu.⁶⁰ S Krfa je pošiljal članke in pesnitve v Srpske Novine in Zabavnik, daljši članek "Slovenačka" pa je objavil tudi v koledarju Domovina⁶¹ za leto 1918. Leta 1918 se je, še vedno bolan, vrnil v Solun, kjer je od Viktorja Jelenca prevzel uredništvo dnevnika "Srpski Glasnik".

Leta 1919 se je Radešček vrnil v Beograd in se zaposlil v tiskovnem predstavništvu predsedstva vlade. Postal je tudi stalni dopisnik Slovenca, ne le z novicami, tudi s feljtonom o umiku srbske vojske čez Albanijo, ki pa je ostal nedokončan. Toda dopisnik Slovenca ni ostal dolgo. Potem ko je spomladi 1921 objavil intervju z Mihajlom Avramovićem,⁶² ki je ostro napadel in obsodil delovanje poslancev slovenske Samostojne kmetijske stranke, je tedanji minister za kmetijstvo Ivan Pucelj⁶³ dosegel, da so ga takoj odpustili iz državne službe.

Leta v emigraciji - predvsem v vojnem času - so bila za Radeščka prelomna in so morala bistveno vplivati na njegov politični in svetovno-nazorski preobrat. Tako se je leta 1921 v Slovenijo vrnil zelo razočaran in idejno povsem preoblikovan. V Novem mestu je prevzel uredništvo časopisa Sedanost, ki je kot nadomestek za Dolenjske Novice začel izhajati 4. junija 1921, ki je izhajal do 28. maja 1922, tj. do Radeščkove odločitve, da "prisluhne želji stranke" /SLS/, ki je odločila, da "se moje skromne časnikarske moči uporabijo tam, kjer je mnogo večja potreba ...", tj. da je postal urednik Straže, pa tudi Slovenskega Gospodarja v Mariboru. V Mariboru je bil tudi predsednik društva Orel. Od 1. julija 1923 do 1. septembra 1924 je bil v službi mestnega magistrata v Ljubljani, od tedaj dalje pa je bil zaposlen kot korektor v Jugoslovanski tiskarni v Ljubljani. Kot član SLS je aktivno sodeloval v mnogih društvih, zadrugah in zvezah, med drugim v šišenskem Kato-

⁵⁹ Dobrovoljci-kladivarji Jugoslavije. Ljubljana 1936, str. 157, Lušin Anton.

⁶⁰ V pismu Hribarju (18. 5. 1938) je omenil pogovor z Ljudevitom Pivkom, s katerim sta se v pisarni Jugoslovanskega Odbora v Rimu pogovarjala "kako težko je Srbe prepričati o pravem jugoslovanstvu ...". Radešček je ob tem zapisal, da mu je Pivko potrdil, da je on sam po rodu Slovak in da smo Slovenci pravzaprav Slovaki. Zgodovinski dogodki v Srednji Evropi so nas odtrgali od Slovakov".

⁶¹ Urednik je bil prof. dr. Jeremija Živanović, pozneje vzgojitelj kralja Petra II. Karađorđevića.

⁶² Mihajlo Avramović (1964-1945), organizator kmečkih zadrug in pisec. Upravnik prve Zadružne zveze, ustanovljene 1985, vse do 1927. Dvajset let je urejal list "Zemljoradniška zadruga", napisal več knjig, študij in člankov s področja zgodovine zadrुžnega gibanja, teorije in prakse zadružništva. Ustanovitelj in ideolog Kmečke stranke.

⁶³ Ivan Pucelj (1877-1945), slovenski politik, publicist. Po povratku iz ZDA 1902 je deloval v Narodno-napredni stranki, opozarjal predvsem na probleme kmetov; po 1918 je, potem, ko je bila ustanovljena Jugoslovanska demokratska stranka, izstopil in pristopil k 1919 ustanovljeni Samostojni kmetijski stranki. V Pašičevi vladi je bil 1921-1922 kmetijski minister, prav tako leta 1926 v Uzunovičevi vladi. Leta 1927 se je stranka združila s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (Prepeluh in Lončar), v Slovensko kmetisko stranko, ki se je zavzemala za federalizem in slovensko narodno samostojnost. Branko Marušič: Sto slovenskih politikov. Ljubljana 2002, str. 156-157.

liškem prosvetnem društvu, bilje član Obrtniške stavbne zadruge, Zadrugne čebelice, Stavbne zadruge vojnih prostovoljcev, ipd. Veliko je s prispevki sodeloval pri Slovencu, Socialni Misli, Mentorju, Vrtcu, Angelčku in Bodočnosti. Odlikovan je bil z vojno spomenico, s spomenico za umik čez Albanijo in z redom Sv. Save V. razreda.⁶⁴

Z izdajanjem Sedanjosti se je torej za Radeščka končalo obdobje "emigracije" in se začelo novo obdobje v novi državi. Radeščkovo novo politično usmeritev in "novo" pripadnost drugi stranki je mogoče razbrati že iz njegovega uvodnika: "V naši novi državi mi Slovenci smo in hočemo biti sogospodarji. Nam slovenstvo ni prazen pojem že - hvala Bogu - prebolelega narodnjaštva. Ako se druge narodnosti in plemena v naši državi odrečejo svoje *posebne* individualnosti in svojemu imenu, mi Slovenci gotovo ne bomo zadnji, ki bomo to storili z istim navdušenjem, s katerim smo sodelovali za - Jugoslavijo. Ravno zato pa ne priznavamo nikomur nobenih predprav, najmanj pa gospodstva nad nami ...". "... Slovenskemu ljudstvu je posvečena Sedanjost in ž njo pojdemo iz boja v boj v boljšo bodočnost zedinjene, samostalne, nedeljive in avtonomne Slovenije v okviru pravične - Jugoslavije ... Za ta program Sedanjosti, ki je tudi program SLS, se je izrekla absolutna večina našega ljudstva pri zadnjih občinskih volitvah v Sloveniji ...".⁶⁵ "... Sedanjost stopa pred javnost kot odločen sobojevnik SLS. Poleg obrambe kmetskih, verskih in specifično dolenjskih splošnih koristi Sedanjost bo zasledovala vse važnejše dogodke in gibanja v naši državi in izven nje, posebno pozornost pa bo obračala Belgradu, kjer se kuje naša bodočnost ali pa verige suženjstva ...".

Na očitke o klerikalnosti SLS pa je odgovoril: "Ako bi bilo res, da naša stranka stremi za nadvlado "klerikalizma" v Sloveniji, mi bi že davno imeli v Ljubljani svojo vlado, Hrvate pa bi prepustili njihovi usodi ...". In še: "Nahajamo se še vedno v povojnem vrtincu splošnih zmešnjav. Skozi ta labirint nam bo na težavni poti edina svetilja večna Resnica svete katoliške vere, s katero je pravi kristjan vedno našel svoj cilj in pravi smisel svojega predsmrtnega in posmrtnega življenja ...".⁶⁶ Čeprav je še leta 1911 ugotavljal, da SLS oz. "klerikalci na vse kriplje poneumljajo ljudstvo in je delajo v narodnem oziru indiferentno ...", je po vojni ugotavljal, da je imela SLS zasluge za slovenstvo že davno pred 1914 oz. 1918: "... Slovenci so že leta 1848 v program Zedinjene Slovenije zapisali 1. točko: zedinjeno Slovenijo ...", in kritiziral avstrijsko državo, ki da je "razdrobila slovenstvo politično v več pokrajin ..." Po razpadu "Hribarjeve liberalno-nemške zveze" ... "je prišla na krmilo SLS, ki je s svojo mogočno slovensko večino znala razširiti ozek delokrog deželnega zbora v pravo avtonomno pokrajino ... Ko bi ne bilo v tej dobi slovenske Kranjske in v njej na krmilu močne Vseslovenske ljudske stranke, bi tudi naše obmejne manjšine že zdavnaj propadle ...".

Vse do odhoda iz domovine je Radešček verjel, da Slovenci, posebej slovensko delavstvo potrebuje svojo stranko; po letu 1918 oziroma 1919 pa je to misel povsem opustil. Leta 1921 se je pridružil SLS, ki ji je pripisal odločilno vlogo pri ohranjanju slovenstva: "... naša stranka je preveč storila za Jugoslavijo, da bi se ji odrekla radi strankarske koristi: Hrvatov ne izdamo! ... Mi zahtevamo enotno državo in sicer tako, v kateri bo vsaka pokrajina imela v mejah avtonomije odlo-

⁶⁴ SBL, zv. 9, Ljubljana 1960, str. 3-4. Fran Radešček.

⁶⁵ Sedanjost, 4. 6. 1921, št. 1, Fran Radešček: Na pot med svet: Uredništvo Sedanjosti.

⁶⁶ Prav tam.

čilen glas v skupni državni politiki ...". "Naš boj torej ni naperjen proti pravoslavju in srbstvu, pač pa proti njunim političnim izrodkom, ker smatramo, da je katoličanstvo ter slovenstvo in hrvatstvo namenjeno višjim smotrom, kot pa robovanju komurkoli ...".

In podobno kakor Ivan Hribar⁶⁷ se je tudi Radešček v vojnih letih navdušil za politiko, ki jo je vodil dr. Janez Evangelist Krek. Kot narodni socialist je bil oster kritik krščanskih socialistov in J. E. Kreka, o katerem je, med drugim, zapisal: "Veliki socijolog posl. Dr. Krek, ki je spisal debelo knjigo o socijalizmu in sodeluje pri zakonih v avstr. Parlamentu in ki želi pridobiti delavstvo za svojo stranko je rekel delavcem, ki delajo od 5. ure zjutraj do 7. ure zvečer in tega ne morejo več prenašati, da sedaj ne morejo zahtevati, da se jim zboljša njih težki položaj. Ta krščanski "ljudski" zastopnik ni bil niti toliko pošten, da bi bil dotičnemu delavcu povedal, da je tako delavno razmerje sploh protizakonito ...".⁶⁸ Po vrnitvi v domovino pa je postal velik Krekov simpatizer, saj mu je posvetil celo pesem.⁶⁹

Kaže, da je prav vojni čas, življenje v Srbiji, soočanje s srbskim pojmovanjem jugoslovanstva, pa tudi povojno ukvarjanje s "pravo" politiko v Beogradu, vplivalo in močno preobrnilo njegova prepričanja. Radeščkova tesna idejna in politična naslonitev na Čeha oziroma na Klofača in njegovo - trialistično - razumevanje jugoslovanstva je bilo ključen razlog, da je imel že ob začetku vojne težave z razumevanjem srbskega pojmovanja jugoslovanske ideje.

Že leta 1915 se je seznanil s "strupenim" člankom 'Srbija in jugoslovanska ideja' v listu Pijemont, "organ častnikov", na katerega je lahko odgovoril šele leta 1921: "V tem članku se je na najogabnejši način blatilo nadškofa Strosmajerja, Ljudevita Gaja in druge slavne boritelje jugoslovanstva, češ, Srbija ne sme imeti nobenega ozira na te predhodnike, temveč mora uveljaviti izključno svojo voljo s šumadijsko pestjo - Srbija mora postati na Balkanu to, kar je pruska v Nemčiji ...". Slovenci so sicer že tedaj zahtevali, naj kot slovenski časnikar v obrambo napiše primeren članek in poudari zahtevo po slovenski avtonomiji, kar je tudi storil, toda odgovora noben srbski list ni hotel objaviti, "ako ne spremenim zahtevo avtonomije z lažnjivo ugotovitvijo češ, da je cela Slovenija za brezpogojno priključenje pod Srbijo. Moj odgovor - kot odgovor Slovencev - torej ni izšel, ker nisem hotel izdati avtonomije ljudstva ...".⁷⁰

Še bolj konkretno se je moral soočiti s srbsko politiko oziroma srbskim razumevanjem skupne države po njenem nastanku, saj je bila v velikem nasprotju z njegovimi pogledi in pričakovanji. Kot eden od sodelavcev presbiroja v Jugoslovanskem odboru v Rimu,⁷¹ v začetku 1919 pa v presbiroju predsedništva vlade v Beogradu, je Radešček zapisal: "Kot navdušen pristaš zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev nisem zamudil nobene priložnosti, da se vživim v naše medsebojno razmerje z vso resnostjo problema. Celota jugoslovanskega vprašanja v inozemstvu je koreninila ne tolikanj v ideji sami, kolikor v osebah, ki so jo zastopale ...", npr. dr. Trumbić in Frano Supilo.⁷² Vse do konca vojne je bil prepričan, da je za Slovence najprimernejša politična oblika federativna Jugoslavija oziroma trialistična

⁶⁷ Hribar, Moji spomini II, str. 243.

⁶⁸ NS, 1911, št. 3. Pregled.

⁶⁹ Sedanjost, 3. 10. 1921, št. 9, str. 72, Fran Radešček, Spominu J. E. Kreka.

⁷⁰ Sedanjost, 23. 7. 1921, št. 8, Fran Radešček, Spomin v opomin!

⁷¹ SBL, zv. 9, Ljubljana 1960, str. 4. Fran Radešček.

⁷² Sedanjost, 29. 10. 1921, št. 22, Fran Radešček, Vsesrbstvo.

rešitev jugoslovanskega vprašanja, pri čemer so bile zanj najbolj merodajne besede Frana Supila: "Nikdar pod Srbijo, pač pa s Srbijo!". Supilova izjava je bila zanj dokaz, da "so vsi poštenomisleči srbski, hrvatski in slovenski boritelji za jugoslovansko idejo imeli vedno v mislih avtonomijo ljudstva ... To idejo in te misli zastopam še danes kot urednik Sedanjosti ...".⁷³ Trdil je, da so Srbi jugoslovansko idejo "nasilno pogazili s centralizmom ...", zato "boj vsesrbstva z jugoslovanstvom še ni dobojevan ... Vsesrbstvo nam je ravno tako nevarno kot Velika Srbija z Malo Hrvatsko in Malo Slovenijo ...". Še večje razočaranje je doživel po sprejetju vidovdanske ustave, s katero naj bi "samostojneži (Samostojna kmetijska stranka, op. a.) prodali avtonomijo Slovenije ... ko so glasovali za policaj-demokratarški centralizem, ko so v korist svojega globokega žepa (!) glasovali za turške bege ... ko so izdali agrarno reformo in ko še danes sede v klopeh tiste vlade, ki je pomagala v škodo ljudstvu na Vidovdan do zmage - Turkom."⁷⁴

Razočaran je bil tudi nad slovensko politiko v novi državi: "In, kdo je tisti, ki si prisvaja pravico dati privoljenje za razkosanje Slovenije? Mi vemo, da je to peščica liberalcev, ki se zbira okrog dr. Žerjava, ki je židovskega pokolenja ... Proti razkosanju, kakršnega si niti Avstrija ni dovolila, je treba najodločneje protestirati ... Cilj, ki vodi izdajalce in njihove plačilodajalce, je isti, kakor ga je zasledovala Avstrija: raznarodovanje ...".⁷⁵

Nastopil je proti uvajanju protiverskega sokolskega duha, proti pouku v cirilici in temu, da slovenščino "smatrajo za srbsko narečje ...", kar vse je uporabil v volilni propagandi za avtonomiste.

Ne v Sedanjosti ne v poznejših prispevkih ni več razpravljal ne o narodnem socializmu ali omenjal svojega mladostnega vzornika pred 1914, češkega narodnega socialista Vaclava Klofača; nič več ni omenjal boja za pravice "malega" človeka; nič več ni polemiziral s socialdemokrati ali klerikalci ali razpravljal o slovanskem tipu socializma, kritiziral je celo sokolske aktivnosti. Radešček je ostal zvest le ideji uresničenja avtonomije Slovenije v okviru jugoslovanske države. Njegove kritike so bile uperjene predvsem na liberalce in "samostojneže" oziroma Samostojno kmetijsko stranko.

Radešček je po 1918 ostal zvest slovenstvu, "svojemu ljudstvu", stanu delavcev in obrtnikov, pa tudi, še v dvajsetih letih 20. stoletja, svoji protijudovski drži. Odgovornost, da je velik del slovenskega ozemlja ostal zunaj države in da država namerava razdeliti Slovenijo na štajersko in kranjsko "oblast", je pripisal Srbom in nekaterim slovenskim politikom, npr. "židovskim Žerjavom z mesarskim nožem iz Velikih Lašč ...",⁷⁶ ki so si prisvojili pravico "dati privoljenje za razkosanje Slovenije ... Mi vemo, da je to peščica liberalcev, ki se zbira okrog Žerjava, ki je židovskega pokolenja ...". Prepričan je bil, da je edini cilj te in take politike raznarodovanje. In nadaljuje: "Mi hočemo nerazdelno in nedeljivo Slovenijo v mejah kakršna je obstajala po prevratu pod Narodno vlado v Ljubljani in sicer z zakonodavnim avtonomnim deželnim zborom v Ljubljani!"⁷⁷ "Zato mi prav malo imponirajo strupeni pogledi nekaterih liberalcev in samostojnežev in malo duhovite njihove grožnje temnanj, če ti ljudje - kot člani sokolske organizacije - ne občutijo

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Sedanjost, 23. 7. 1922, št. 8, str. 1, Frane Radešček, Spomin v opomin.

⁷⁵ Sedanjost, 17. 12. 1921, št. 29, str. 115, Fran Radešček, Razkosavanje.

⁷⁶ Radešček se je zmotil; v Velikih Laščah rojen in sin mesarja in posestnika je bil Ivan Pucelj.

⁷⁷ Sedanjost, 17. 12. 1921, št. 29, str. 115-116, Fran Radešček, Razkosavanje.

nobene sramote, ko vidijo *na svojih lepakih podpis židovske tvrdke iz nemškega Gradca ... Zares, svoje protinarodno in protiljudsko liberalno mišljenje niti kot Sokoli niso mogli bolje dokumentirati ...*".

Svoj idejno-politični obrat/preobrat je (morda) najbolj jasno prikazal v prispevku Ideje in smeri na delu za zedinjenje v reviji Socialna Misel,⁷⁸ ki so jo sprva urejali Fran Terseglav,⁷⁹ Andrej Gosar in Engelbert Besednjak, po letu 1926 pa je uredništvo prevzel Fran Erjavec.

V zgodovinskem pregledu je orisal stanje pred 1914, ko naj bi med Slovenci, Hrvati in Srbi prevladovala tri idejne smeri: jugoslovanska, katere nosilci so bili, po Radeščku, Slovenci; s to idejo so simpatizirali tudi Hrvati, ki so bili tudi nosilci velehrvaške ideje in Srbi, nosilci velesrbske ideje.

Radešček je videl rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja v trialistični ideji, ki je "pospešila zedinjenje, dočim ga je velesrbstvo z Rusijo oviralo in omejevalo."⁸⁰

Politiko Srbije, Rusije in Italije, oziroma celoten potek dogodkov je Radešček strnil v ugotovitev, da po vseh burnih dogodkih ni mogoče ostati "brez trpkosti v duši, da se je mnogo fizičnih in duševnih moči brezplodno izživilo v medsebojnem *trenju najrazličnejših idej in smeri na delu za zedinjenje*. Brezplodno? Ne povsem! ... Zlasti je prostovoljstvo dokazalo svojo visoko razumevanje dobe in v glavnem trezno presojalo situacijo ter prešlo preko vseh predsodkov k delu ... In nesporno je, da bi se storilo še mnogo, mnogo več za mnogo večjo Jugoslavijo kljub neugodnim mednarodnim političnim razmeram, ko bi odločevali o usodi domovine po svojih legitimnih zastopnikih vsi južnoslovanski narodi."⁸¹

Svoje razočaranje je še bolj nazorno orisal v pismih Ivanu Hribarju leta 1938. Najbolj so ga razočarali Srbi, toda, kot je zapisal, je to, kar je dotlej "samo slutil", v Srbiji tudi "doumel ...", predvsem po pogovoru "z nekim prof. Petrovićem ... (ki) ni mogel doumeti, zakaj se mi Slovenci za jugoslovanstvo tolikanj ogrevamo, ko vendar spadamo k Slovakom in po njih k srednjeevropskim Slovanom. Predočil mi je idealno zvezo za skupno državo Slovencev, Čehov in Slovakov ...", saj Hrvati, Srbi in Bolgari spadajo k južnoslovanski skupini.⁸² Petrovićevo oziroma srbsko razumevanje jugoslovanske misli ni "predvidelo" tudi Slovencev: "Slovenci bi bili le v napoto, ker se noben vodilni Srb ne umišlja, da bi absorbiral Slovence v enoten narod, ki bi ne mogel biti drug kot srbski ...".⁸³

V pismu z dne 12. maja 1938 je komentiral tudi Hribarjeve Spomine: "V svojo sramoto moram priznati, da šele zdaj utegnem čitati vaše zanimive spomine ...", iz katerih "sem šele zdaj zvedel, koliko bridkosti Vam je prizadejala tista nesrečna moja oda, ki je vendar bila dobro mišljena pod neposrednim vtisom verjetnosti. Dasi sem nekoliko takrat že poznal nizki nivo beograjske senzacijske žurnalistike, si vendar nisem mogel misliti, da bi s takimi lažmi ... polnili svoje prazne stolpce."⁸⁴

⁷⁸ Socialna Misel : mesečnik za vse panoge socialnega in kulturnega življenja.

⁷⁹ Dan, 10. 1. 1913, št. 374. O Terseglavu je imel še leta 1913 zelo slabo mnenje, kajti srbsko časopisje naj bi ponatiskovalo "konfuzne članke kakega Terseglava ...".

⁸⁰ Socialna Misel, 1926, št. 7-8, str. 171, Fran Radešček, Ideje in smeri na delu za zedinjenje.

⁸¹ Prav tam, str. 276.

⁸² NUK, Rkp, MS 1411, pismo Ivanu Hribarju, 18. 5. 1938.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ NUK, Rkp, MS ..., pismo Ivanu Hribarju, 12. 5. 1938. Pismo je očitno napisal zato, ker je bil ponovno v težavah: da so ga v Jugoslovanski tiskarni odpustili, vse pa je, po čl. 333 obrtnega zakona predal odvetniku. Hkrati je zapisal: "Zdravnik dr. Breclj, v čigar katoliško skupino spadam in kamor smo tacite et in silentio - če po pravici ne vem - prištevali tudi dr. Kulovca, je kot urednik zdravstvene

Tako doma kot v emigraciji je imel Radešček pred letom 1914, v nasprotju z deloma podobno mislečimi narodnimi radikali, ambicioznejše načrte. Že z ustanovitvijo stranke in izdajanjem lastnega glasila je pokazal, da načrtov oziroma politike ne liberalcev ne narodnih radikalov ni razumel kot dostojnega nasprotnika klerikalcem in posebej socialnim demokratom. Čeprav so tudi narodni radikali kot temelj svojega delovanja postavili narodnost, je bilo za Radeščka njihovo delo premalo prepoznavno in predvsem premalo radikalno in premalo "nacionalno".

Radešček se ni ukvarjal s teorijo - v nasprotju z narodnimi radikali, ki so skušali združiti idealizem z realizmom in se zgledovali po Masaryku - svoje delovanje je začel s konkretnim političnim delom v konkretnih razmerah. Medtem ko se je velik del narodnih radikalov odpovedal svojim temeljnim nazorom in si uspel utrditi svoje položaje z vstopom v liberalno stranko, je Radešček vztrajal pri svojih načelih in odklanjal vsako drug(ačn)o pot, ki jo je želel uresničevati tudi v emigraciji. Po zgledu Čehov oziroma Klofača je bil pred letom 1914 zelo naklonjen jugoslovanski (trialistični) ideji, zato si je tudi od sodelovanja s slovenskimi dobrovoljci in pozneje z Jugoslovanskim odborom v Rimu velik obetal. Daleč od domovine je Radešček, v povsem novem položaju, verjel, da aktivno sodeluje pri oblikovanju nove avtonomne Slovenije. Tudi v novi državi je s svojim urednikovanjem doživel nasprotovanje in - kot *deja vu* - bil odpuščen.⁸⁵ Ponovila se je zgodba, ki jo je že poznal: samosvoj značaj in strankarska politika sta ponovno (u)krojili njegovo usodo.

Kateri vzgibi so Radeščka privedli do tako radikalnega svetovnonazorskega in političnega osebnega preobrata - razen izkušnje trdih let emigracije - še ne vemo. Morda je bila to na eni strani izguba zaupanja v cilje, ki so se s propadom Avstro-Ogrske in prvo svetovno vojno podrli in na drugi spoznanje, da se je nekako treba vdati "realpolitik" in poskusiti v novi situaciji najti pot v prihodnost naroda v novonastali državi.

Da se je kljub obratom skozi vse Radeščkovo delovanje vendarle vlekla neka "rdeča nit", namreč, prizadevanje in boj za samostojnost in avtonomijo slovenskega naroda je mogoče razbrati iz besed, ki razkrivajo njegovo razočaranje po vrnitvi v domovino: "Žrtvoval sem svojo državno službo radi tega boja ... odločno borbo za ljudstvo in njegovo avtonomijo, žrtvoval svojo in svoje rodbine bodočnost, žrtvoval svoje zdravje, - ko mi vendar ni bilo treba drugo storiti kot 'tuliti z volkovi!' ... se žrtvoval iz ljubezni do svojega ljudstva, za ljudstvo na katerem je ležala kot težka mora gadja zalega liberalne in samostojneške stranke. Liberalce ljudstvo že itak pozna; ž njimi je obračunalo. ... Zato sem s svojim skromnimi močmi pomagal razkrinkati hinavce in - doletela me je njihova maščevalnost. Sedaj pa očitajo meni ... maščevalnost ...". Toda, je poudaril, "*moj boj je dosleden, moj boj je boj zati-ranih, boj ljudstva za ljudstvo!*"⁸⁶

rubrike Slovenca odžagan. Čiščenje in pregrupiranje se torej nadaljuje tudi v gospodarskih podjetjih ... Predlanskim sem v Delavski pravici napisal nekaj načelnih člankov ... posihmal nisem bil več klican na nobeno predavanje, ker me je Prosvetna zveza izločila iz seznama predavateljev..."

⁸⁵ Opomba 62 in 63.

⁸⁶ Sedanost, 1921, št. 8, Fran Radešček, Spomin v opomin.

Irena Gantar Godina

FORCED EMIGRATION OF POLITICAL AGITATOR FRAN RADEŠČEK 1911-1921

S u m m a r y

The article is a survey of Fran Radešček's temporary emigration in the years 1911 up to 1921, although it is partly incomplete due to several gaps in his biography up to 1921. There were many hidden opponents of his political "struggle" particularly of the then Slovene political elite (Hribar, Tavčar); they had the power to "deport" him but never exposed their demands publicly. Thus one could trace only indirect evidence. Due to these gaps and the fact that his personal archive will be admitted to be opened only in 2008 his biography is still to be supplemented.

Nevertheless it was possible - at least partly - reconstruct the era of his temporary emigration in Czech lands and in Serbia. Radešček's living in Kolin and Prague only stimulated him for political work in his homeland, which he began already in 1907 in Trieste and continued after 1910 in Ljubljana. He was decisively influenced by the Czech politician Vaclav Jaroslav Klofač. Radešček's foundation of National-Socialist Party in 1911 was a result of his closest leaning upon Klofač's political affiliation. This was one of indirect arguments for his being expelled from Slovene society/community.

His second leaving homeland was also a result of the then Slovene political conditions and relations. And last, but not least, his stubborn character. At first he was content to move to a "Slavic" Serbia but returned home - in 1921 - not only disappointed but also as a completely different person in political and ideological terms. The burdens of his disappointments could be noticed in all his articles published after 1921. As an ardent sympathizer of Yugo-Slav idea he found the new state in striking contrast with his expectations.

1.01
Prejeto 13. 4. 2007

UDK 94(497.4-151058.65)"1940/1946"

Tadeja Tominšek Čehulič*

Civilne žrtve druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Primorskem (10. junij 1940 - februar 1946)¹

IZVLEČEK

Struktura in število žrtev druge svetovne vojne sta trenutno najboljše raziskana za Primorsko, saj je upoštevano vse obstoječe arhivsko gradivo, dostopno v Sloveniji. Prispevek je namenjen razmišljanju o procesih, ki so vplivali na število civilnih žrtev vojne (5121), ki pomenijo skoraj tretjinski delež vseh žrtev in o tistih, ki so vplivali na število civilnih žrtev, ki so jih povzročile partizanske formacije (432). Fašizem, primorski protifašizem in odnos Slovencev do sodelovanja z Italijani so zaviralno vplivali na razvoj domače kolaboracije, vplivali pa so tudi na razvoj partizanstva, ki se je po zlomu Italije izoblikovalo v najmočnejše politično gibanje v pokrajini. Bilo je pod vodstvom komunistov, ki so prepoznali pomen Primorske, zato so tam vzpostavili zmernejši odnos do svojih nasprotnikov. Vse, to se je odrazilo na manjšem številu žrtev "medslovenskega" konflikta v primerjavi s tistimi slovenskimi pokrajinami, kjer je bilo partizanstvo dobro organizirano in bolj aktivno.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Primorska, fašizem, osvobodilno gibanje, civilne žrtve, nasilje, revolucionarno nasilje

* Mag., strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: tominsek-rihtar.tadeja@inz.si

¹ Prispevek med drugim temelji na raziskavi Inštituta za novejšo zgodovino, ki ugotavlja število žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej (1941-1946) in jo omogočajo: Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za delo družino in socialne zadeve, Ministrstvo za pravosodje in Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Raziskavo pa iz lastnih sredstev financira tudi sam Inštitut za novejšo zgodovino Slovenije. Prispevek med drugim temelji na seznamu žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani (stanje na dan 20. 2. 2007), ki so ga sestavile mag. Tadeja Tominšek Čehulič, dr. Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Marta Rendla. Opira se zlasti na dognanja raziskovalcev Inštituta za novejšo zgodovino, ki sodelujejo pri omenjenih projektih. To so dr. Bojan Godeša, dr. Boris Mlakar, dr. Damijan Guštin, dr. Vida Deželak-Barič, dr. Peter Vodopivec. (dalje Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje). Pričujoč prispevek pa sega teritorialno še v večinsko slovenske občine v zaledju Gorice in Trsta, pri čemer se opira na raziskavo in publikacijo Furlanskega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja Julijske krajine v Vidmu: Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Trieste, Volume IV, Istituto Friulano per la storia del movimento di Liberazione, Videm/Udine, 1991. Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Gorizia, Volume III, Istituto Friulano per la storia del movimento di Liberazione, Videm/Udine, 1990. (dalje Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina. Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.)

ABSTRACT

CIVILIAN VICTIMS OF WORLD WAR II AND POST-WAR VIOLENCE IN THE SLOVENE LITORAL (10 June 1940 - February 1946)

The structure and number of World War II victims are currently best explored in the Primorska region (Litoral), since all relevant archive materials available in Slovenia have been taken into account. The following article is a deliberation about the processes influencing the number of civilian victims of war (5121). Fascism, anti-fascism in the Primorska region and the attitude of Slovenians to collaboration with Italians had a detrimental effect on the slow expansion of local collaboration and also influenced the development of the partisan movement, which after the capitulation of Italy turned into the strongest political movement in this region. Partisans movement led by the communists and they recognized the importance of the Primorska region, thus they established more of a moderate attitude to their opponents here. All this was reflected in a smaller number of victims of the conflict "among Slovenians" in comparison to those Slovenian regions where the partisan movement was well organised and more active.

Key words: World War II, the Primorska region (Litoral), fascism, Liberation movement, civilian victims, violence, revolutionary violence

Raziskave kažejo, da število civilnih žrtev iz vojne v vojno narašča. Za Slovenijo je dovolj zgovorna že primerjava števila civilnih žrtev prve svetovne vojne, ki se je tedaj gibalo okrog 10% vseh žrtev,² z njihovim številom v drugi svetovni vojni, ko je življenje izgubilo v povprečju več kot 30% civilistov,³ medtem ko v zadnjem številu niso upoštevani tisti civilisti, ki so umrli doma zaradi lakote. Odgovor na vprašanje, zakaj je tako naraslo število žrtev med neoboroženim prebivalstvom, leži tako v sami naravi druge svetovne vojne in v razvoju vojaške doktrine ter orožja v smer, ki je zabrisala ločnico med zaledjem in fronto. Regionalne raziskave, kot je pričujoča, ki se bo ozrla na Primorsko med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, so le kamenček v mozaiku poznavanja problematike vojnih žrtev in zgodovinskih procesov v tistem času.

Tabela 1: *Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Primorskem glede na narodnost*⁴

Narodnost	Slovenci	Italijani*	Hrvati	Srbi	Drugo in neugotovljeno	Skupaj
Število žrtev	15.433	493	38	12	57	16.033

*avtohtona italijanska narodna skupnost in tisti priseljenci, ki so se tu ustalili.

² Petra Svoltšak: Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med prvo svetovno vojno. V: Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov. Ljubljana 1999, str. 225-240.

³ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁴ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

Tabela 2: *Žrtve druge svetovne vojne in neposredno po njej na Primorskem*⁵

Kategorija žrtev	Živeči med rapalsko in današnjo državno mejo	Živeči zunaj tega območja, a rojeni v Slovenskem Primorju	pretežno slovenskih občinah v zaledju Gorice	Skupaj	Delež vseh žrtev (%)
Partizani	6874	282	391	7546	47
Civilisti	4461	440	220	5121	32
Italijanska kraljeva vojska	1198	127	108	1433	9
Italijanski partizani	53	42	108	203	
Tigr*	7	8		15	
Domobranci	238	10		248	
Slovenski četniki	6	4		10	
Neugotovljene protipartizanske formacije	7			7	
Vaške straže		1		1	
Italijanska fašistična milica	5	7	6	18	
Italijanska kolaboracija	19	10	6	35	
Karabinjerji			5	5	
Jugoslovanska kraljeva vojska		4		4	
Evropski odpor	15		1	16	
Zavezniške enote	52	5		57	
Nemške uniformirane enote	8	5	1	14	
Neugotovljen vojni status	1258	27	15	1300	
Skupaj	14.200	971	861	16.033	

* V tem številu niso upoštevani tisti Tigrovc, ki so med vojno sodelovali v partizanskih in drugih enotah

⁵ Seznam žrtev 2. svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina; opozarjam na ključen metodološki problem pričujoče raziskave, kajti ta upošteva le žrtve, katerih identiteto in usodo smo doslej ugotovili, torej izpadejo vse "brezimne žrtve". Obenem v konkretno analizo posameznega zgodovinskega fenomena lahko zajamemo zgolj tiste žrtve, za katere smo ugotovili njihovo natančno usodo, zato prihaja do razlik v skupnih številčnih prikazih v tabelah in posamičnih razrezih po skupinah žrtev v tekstu, ki zato pomenijo najnižje ugotovljeno število žrtev. Zgornji statistični prikaz je nastal na podlagi literature in številnih arhivskih fondov, ki pa jih na tem mestu ne moremo vseh navesti, zato se bomo v prispevku omejili na citiranje seznama žrtev.

Tabela 3: Vse civilne žrtve, ki so bile doma s Primorske (skupaj s tistimi, ki so živeli v drugih slovenskih pokrajinah (10. junij 1940 - februar 1946)⁶

Vzrok smrti	Neugotovljen status žrtve	Civilne žrtve
Talci in izvršene smrtne kazni pred Posebnim sodiščem za zaščito države	19	89
Zapor	63	123
Čistke, represalije	264	2022
Prisilno delo	2	46
Izgnanstvo, konfinacija	11	72
Taborišča	628	1296
Posledice vojne	44	118
Z vojno povezane nesreče	8	208
Bombardiranja	19	342
Napad na trgovsko mornarico		28
Pogrešani	120	88
Žrtve partizanskega nasilja	66	432
Žrtve domobranskega nasilja		40
Žrtve povojnega nasilja	10	106
Izvršene smrtne kazni pred vojaškimi in hitrimi sodišči (po vojni)	4	2
Neugotovljeno	42	108
Skupaj	1300	5120

Tabela 3a: Civilne žrtve med ženskami (10. junij 1940 - februar 1946); so že upoštevane v tabeli 1, gre le za izločen prikaz⁷

Vzrok smrti	Neugotovljen vojni status	Civilistke
Zapor	14	17
Talke	4	3
Čistke, represalije, pomori	33	375
Izgnanstvo, konfinacija	1	25
Taborišče, prisilno delo	108	229
Posledice vojne		24
Nesreče, kolateralne žrtve	2	23
Napad na trgovsko mornarico		
Bombardiranje	3	122
Pogrešane	4	46
Žrtve partizanskega nasilja	2	145
Žrtve domobranskega nasilja		13
Povojni pomori		11
Neugotovljeno	2	103
Skupaj	173	1136

⁶ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁷ Prav tam.

Tabela 3b: *Žrtve med mladoletnimi civilnimi osebami (ne glede na spol), ki so že upoštevane v tabeli 1 in gre le za izločen prikaz; 10. junij 1940 - februar 1946⁸*

Vzrok smrti	Neugotovljen vojni status	Civilisti
Zapor		1
Talci	1	5
Čistke, represalije, pomori	9	233
Izgnanstvo, konfinacija		8
Taborišče, prisilno delo	17	65
Posledice vojne		13
Nesreče, kolateralne žrtve		118
Bombardiranje		60
Pogrešani	2	2
Žrtve partizanskega nasilja		8
Žrtve domobranskega nasilja		9
Neugotovljeno	56	13
Skupaj	85	535

Na Primorskem, ki jo je sprva pretresalo dvajsetletno fašistično nasilje, so Slovenci do vstopa Italije v vojno junija 1940 utrpeli tudi že prve smrtne žrtve, mnogo so jih fašistične oblasti preteple ali drugače mučile, zaprle iz političnih razlogov, internirale, konfinirale, vpoklicale v italijansko vojsko (v posebne delovne bataljone in redne oddelke), ali pa obsodile na razne administrativne kazni. Več tisoč pa jih je odšlo v emigracijo.⁹

Razpoloženje med Slovenci v Italiji je bilo ob izbruhu druge svetovne vojne protifašistično in kar je za vojne razmere tudi ključno, bili so dobro tajno organizirani, saj so dotlej italijanske fašistične oblasti zatrle njihovo javno politično nastopanje. Ker so italijanske fašistične oblasti dejansko obglavile nacionalno inteligenco, je tam obstala in postala njen glavni nosilec večinoma duhovščina. Vsi trije svetovnonazorski tabori so tajno še naprej opravljali narodnoobrambno delo in razne protifašistične aktivnosti, kar je šlo tudi v korist Britancev. Izbruh druge svetovne vojne jeseni 1939, ki je Slovence navdal s skrbjo in neodobravanjem, ni zaustavil njihovih političnih povezovanj, ki so potekala od srede tridesetih let. Sodelovanje je že potekalo med tigrovci in komunisti, ko so še leta 1939 stopili skupaj tržaški liberalci in goriški krščanski socialci ter ustanovili skupen politični organ Narodni svet Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Vendarle je Italija naslednje leto upočasnila ta zagon, saj je leta 1940 njena tajna policija "udarila" z množičnimi aretacijami, konfinacijami in obsodbami pred Posebnim sodiščem za zaščito države in s tem uničila prej omenjena politična povezovanja med Slovenci. Prizadete so bile vse politične skupine, najtežje pa narodnoliberalna in komunistična. Slovensko duhovščino je spet obvarovalo njeno dobro organizirano in zelo

⁸ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁹ Milica Kacin-Wohinz: Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, (dalje Kacin-Wohinz, Razmere na Primorskem) str. 21-34; Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000, (dalje Kacin-Wohinz, Pirjevec, Slovenci v Italiji) str. 63-79.

konspirativno delovanje. Večino od aretiranih 300 protifašistov so italijanske fašistične oblasti konfinirale ali internirale, 60 obtožencem pa je decembra 1941 sodilo omenjeno sodišče na drugem tržaškem procesu. Več kot 50 obtožencev je sodišče obsodilo na daljše ali krajše zaporne kazni, štiri Tigrovce in enega komunisto pa so 15. decembra 1941 usmrtili na Opčinah. Narodno gibanje je s tem doživelo hud udarec, kar ni bila dobra popotnica za vojni čas. Italijanske fašistične oblasti so po napadu na Jugoslavijo (Slovenijo) še posebej poostrile nadzor in represijo nad Primorci, zlasti nad Slovenci in Hrvati, pa tudi antifašisti italijanske narodnosti.¹⁰ Poleg petih ustreljenih protifašistov je imela fašistična represija po vstopu Italije v vojno (a pred aprilom 1941) za posledico še nekaj mrtvih civilistov (8). Enega je ustrelil finančni stražnik, drugi pa so umrli za posledicami zaporov, internacij in konfinacij.¹¹

Ko so italijanske oblasti zaznale na Primorskem rast odporniškega razpoloženja, kar jih je vznemirjalo zlasti od pomladi 1942 dalje, so še okrepile represijo nad civilnim prebivalstvom, zlasti nad sorodniki partizanov in tistimi, ki so to gibanje podpirali. Južni del Primorske, ki je upravno spadal v Reško pokrajino, je tedaj občutil najhujše nasilje. Tam so marca 1942 požgali prve hiše, zaselke in junija sedem vasi v okolici Ilirske Bistrice, prav tako pa so junija požgali na Vipavskem. Približno 500 oseb so internirali in 57 pobili, večinoma pri Kilovčah, 5 pa javno obesili v Ilirski Bistrici in Bukovici. Nekaj vaščanov je za posledicami teh represalij umrlo kasneje. Na območju, ki je bilo Italiji priključeno 1941, so podobno kot v Ljubljanski pokrajini italijanske oblasti še v večji meri internirale prebivalstvo v razna italijanska taborišča, največ na Rab. Medtem ko je na Rabu umrlo vsaj 1056 oseb z današnjega slovenskega državnega območja, je z območja Reške pokrajine, ki je bila pod Italijo od leta 1918, med njimi en Slovenec. Nekaj jih je umrlo tudi v Gonarsu, Trevisu in Renicciju (3). V drugi polovici maja 1942 so oblasti sicer ukazale pospešeno interniranje ljudi tudi z drugih območij Primorske, a je bilo vendarle do srede poletja 1942 interniranje omejeno pretežno na Reško pokrajino.¹² Na Goriškem in Tržaškem pa so prebivalstvo internirali zlasti odtlej, ko so opazili povečano odhajanje mož v partizane, ki so se s tem izogibali mobilizaciji v posebne delovne bataljone. Septembra leta 1942 so zato uvedli internacijo za družinske člane partizanov, kamor so jih pošiljali prek zaporov v Zdravščini (moške), ženske pa prek raznih krajevnih zaporov in kasneje iz Kostanjevice pri Gorici. V petih mesecih so zapore prenapolnili, kajti v tako kratkem času niso mogli vseh zapornikov razporediti v predvidena koncentracijska taborišča, tako so jih začeli pošiljati v konfinacijo in razna zbirna taborišča v severni Italiji. Ženske so nato internirali v Frascette d' Alatri, kamor so poslali približno 1000 žensk in

¹⁰ Kacin-Wohinz, Razmere na Primorskem, str. 28-34; Egon Pelikan: Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918-1945. V: Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka, Ljubljana 1997, str. 21-49; Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Ljubljana 1977, str. 43-114; Gorazd Bajc: Iz nevidnega na plan, Koper 2002, str. 75-79; Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

¹¹ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

¹² Maks Zadnik: Požig sedmih vasi na Primorskem: ob tridesetletnici. Trst 1972, str. 592-597; Tone Ferenc: Primorska in italijanska koncentracijska taborišča. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2000, št. 1, (dalje Ferenc, Primorska in italijanska) str. 197-215; Vlasta Beltram: Vojno nasilje v Brkinih in na Bistriškem v času druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 100. Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

otrok, tam jih je umrlo 9. V Cairu Montenotte so poslali prek 2250 moških, tam so umrli 4 Slovenci z obravnavanega območja. V italijanskih taboriščih, izgnanstvu in konfinaciji je umrlo vsaj 45 Slovencev, medtem ko jih je vsaj 18 umrlo za posledicami le-teh, nekateri pa so obveljali za pogrešane. Po kapitulaciji Italije so se italijanske straže v omenjenih taboriščih umaknile in taboriščniki so se začeli razhajati. To ni bilo mogoče le v nekaterih italijanskih taboriščih, med drugim ne v Cairu Montenotte in Perugi, ki so ju zasedle nemške sile in večino internirancev odvedle v taborišče Mauthausen. Iz Cairu Montenotte so v Mauthausenovo podružnico Gusen premestili približno 1250 moških.¹³

Policijsko represijo, aretacije in nasilna zasliševanja je vodil Posebni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino. Od vseh aretiranih slovenskih protifašistov, ki so prišli zatem pred Posebno sodišče za zaščito države, so v letih 1942 in 1943 smrtno kazen izvršili nad 14 Slovenci, ki so jih ustrelili v Forte Brevetta pri Rimu.¹⁴ Po podatkih iz raziskave o žrtvah druge svetovne vojne v Sloveniji je bil tedaj v Rimu ustreljen še en Slovenec, vendar podatka, ali so mu pred tem sodili pred omenjenim sodiščem, nimamo.¹⁵ To sodišče namreč po juniju 1942 ni sodilo več nikomur, ki je imel ob aretaciji v posesti orožje, so pa odtlej vojaški oddelki pobijali civilno prebivasstvo tudi brez poprejšnjega sodnega postopka, kar se je dogajalo pri Ilirski Bistrici, Raši, Podgriču, Lozicah, Ustju, Štjaku, Vojskem itd.¹⁶ Na ta način je bilo ubitih vsaj 128 civilistov in 13 oseb, za katere ne vemo, ali so pripadale kakšni vojaški formaciji.¹⁷ Nekateri so odpeljali v zapore, kjer so jih ustrelili ali mučili do smrti, tako je umrlo vsaj 25 civilistov in 4, za katere ne vemo vojnega statusa. Vojna je tedaj zahtevala tudi nekaj "kolateralnih" žrtev, zlasti žrtev navzkrižnega ognja, nesreč z eksplozivnimi sredstvi in raznih drugih vojnih okoliščin. Neposredno so italijanske enote samo na območjih, ki so bila pod Italijo od leta 1918 povzročile najmanj 270 civilnih žrtev do kapitulacije Italije (med njimi 28 žensk), a za 21 oseb ne vemo vojnega statusa, poleg tega pa za 111 posameznikov nimamo natančnega datuma smrti, ponekod niti leta smrti, zato je lahko žrtev, ki so jih zakrivilo italijanske enote, še več. Nekaj Primorcev, ki so tedaj živeli v osrednji Sloveniji, je prav tako izgubilo življenje v italijanski zaporih in taboriščih, ali pa kot talci (21).¹⁸ Glede na vse osebe, ki so izgubile življenje na raziskovanem delu Primorske (brez območij, ki so jih priključili Italiji leta 1941) do kapitulacije Italije (2088) pomeni 270 civilnih žrtev (neposrednega) italijanskega nasilja 13% delež vseh dotedanjih žrtev ali 1,9% delež vseh žrtev vojne. Če pogledamo njihov delež glede na vse civiliste, ki so tam življenje izgubili do kapitulacije Italije (462), so italijanske enote zakrivilo v dobrih treh letih 58% civilnih žrtev in vse zato, da bi zavrle, če ne že zatrle, razvoj odporništva.¹⁹

Primerjava števila žrtev, ki so jih zadale italijanske sile na eni in drugi strani rapalske meje, pokaže, da so na območjih, kjer je bilo partizansko gibanje močnejše

¹³ Ferenc, Primorska in italijanska taborišča, str. 216; isti, Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Ljubljana 1983, (dalje Ferenc Primorska pred vstajo) str. 264-293; Kacin Wohinz, Pirjevec, Slovenci v Italiji, str. 97; Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

¹⁴ Kacin Wohinz, Pirjevec, Slovenci v Italiji, str. 97.

¹⁵ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

¹⁶ Ferenc, Primorska pred vstajo 1943, str. 174, 293.

¹⁷ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam.

razvito, ostreje nastopale proti civilnemu prebivalstvu. Razmerje med oboroženimi in neoboroženimi žrtvami italijanskega nasilja je v Ljubljanski pokrajini za časa italijanske zasedbe (ne glede na tamkajšnjo začetno milejšo italijansko okupacijsko politiko) mnogo večje od tistega na Primorskem, kjer partizansko gibanje še ni razvilo močnejših partizanskih oddelkov (glej tabeli 1 in 2). Italija je namreč na Primorskem (kot njenem integralnem državnem območju) del prebivalstva že odtegnila odporu tako, da je izvedla mobilizacijo slovenskih mož v posebne delovne bataljone, a tudi v svoje redne vojaške oddelke in 1433 Slovencev je v teh oddelkih izgubilo življenje.²⁰

Tabela 4: *Civilne žrtve italijanskega fašističnega nasilja na Primorskem in na ozemljih, ki so bila leta 1941 priključena Italiji (10. 6. 1940 - 8. 9. 1943)*²¹

Civilne žrtve	Ljubljanska pokrajina (336.279 prebivalcev)	Primorska z deli Reške pokrajine, ki so bili priključeni Italiji leta 1941 (262.564 Slovencev)
Število žrtev	3.613	530

Tabela 5: *Žrtve med oboroženimi osebami, ki so jih povzročile italijanske vojaške ali policijske enote na Primorskem in na ozemljih, ki so bila leta 1941 priključena Italiji (10. 6. 1940 - 8. 9. 1943)*²²

Oborožene osebe (partizani, MVAC, slovenski četniki)	Ljubljanska provinca	Primorska z deli Reške pokrajine, ki so bili priključeni Italiji leta 1941
	Žrtve med partizani, MVAC in slovenskimi četniki	Žrtve med partizani
Število žrtev	1259	347

Po kapitulaciji Italije je prišlo na Primorskem do očitnega porasta partizanskega gibanja, čemur je botrovalo tako splošno protifašistično razpoloženje ljudi, kot novice o uspehih partizanov in razglas vodstva partizanskega gibanja o priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Nemške enote, ki sicer niso uspele zasesti celotnega teritorija, so izjemno nasilno nastopile proti prebivalstvu, zlasti proti sorodnikom partizanov in tistim, ki so jih podpirali. Na eni strani so nemške sile postajale vedno bolj agresivne zaradi zanje vedno bolj neugodnega položaja na svetovnih frontah, na drugi strani pa so imeli do jeseni 1943 že do potankosti razvit in institucionaliziran sistem nasilja.²³ Zaradi šibkosti lastnih sil so se posluževali raznovrstnih kolaborantskih subjektov, tako na upravnem, vojaškem in gospodarskem področju, kar jim je dajalo dejansko moč. S tem sicer niso pridobili nadzora nad (vsem) ozemljem, ki so ga v veliki meri nadzorovali partizanski oddelki, temveč zlasti nad

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam.

²² Prav tam.

²³ Več o tem Wolfgang Sofsky: Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager. Fischer, Frankfurt 1997.

življenjem posameznikov. Nemškimi okupacijskim silam podrejena italijanska kolaboracija, ki se je želela prvim "odkupiti za izdajo", je prav tako nastopala vedno nasilneje, čemur je botroval tudi strah pred "slavo-komunistično" nevarnostjo. Naj opozorim le na Glavni inšpektorat javne varnosti v Trstu in na njegovo soodgovornost pri nasilju v Rižarni. Medtem ko primorsko domobranstvo na vojaškem področju ni odigralo pomembnejše vloge, je vendarle v samostojnih akcijah proti partizanstvu in njihovim sodelavcem usmrtilo 40 civilistov (med njimi je bilo 9 mladoletnih fantov in 13 žensk) ter naslednjih 73 skupaj z nemškimi enotami. Vsi omenjeni procesi pa so še bolj očitno vzpostavili razmere totalne vojne, ki je zabilasala ločnico med zaledjem in fronto.²⁴

Med ofenzivnimi operacijami so nemške enote izvajale hudo nasilje nad prebivalstvom. Požgale ali bombardirale so mnoge vasi, med njimi Komen, Branik, Cerkno, okolico Čepovana in Nabrežine, naselja v Brkinih in druge kraje. Ugotovili smo vsaj 101 žrtev nemških bombardiranj. Eden od nasilnih ukrepov je bilo streljanje talcev, npr. v Trstu, na Opčinah in v Vidmu, kjer je bilo ustreljenih vsaj 56 civilistov in 5 z neznanim vojnim statusom. Število izgnanih Primorcev v nemška koncentracijska taborišča ni znano, tako so samo ob požigu Komna na Krasu in okoliških vasi nemške sile v internacijo izgnale kar 1100 ljudi. Za razliko od italijanskih taborišč, kjer so interniranci umirali zlasti zaradi slabih bivanjskih, prehranjevalnih in higienskih razmer, so se temu v nemških koncentracijskih taboriščih pridružile brutalne metode usmrtilcev s ciklonom B, množična streljanja, medicinski poizkusi na ljudeh in izčrpavanje z delom do smrti ter cela vrsta mučenj in eksekucij. V internaciji, izgnanstvu in za njunimi posledicami je umrlo vsaj 1194 civilistov s Primorske in 513 oseb, za katere ne vemo, ali so pripadale kakšni vojaški formaciji, in vsaj 42 Primorcev, ki so živeli drugod. Največ življenj so zahtevala taborišča Mauthausen, Dachau, Buchenwald in Auschwitz, kjer je umrlo 737 civilistov in 373 oseb neugotovljenega vojnega statusa. V internaciji so umrle vsaj 403 ženske, največ v Auschwitzu in Ravensbrücku. Nemške okupacijske sile so ljudi uporabljale tudi za prisilno delo v tujini in doma, kjer so bili izpostavljeni hudim pritiskom, ostrim delovnim in splošnim življenjskim razmeram ter nasilju, zaradi česar je umrlo vsaj 47 Primorcev.²⁵

Ob nemškem prodoru na Primorsko v septembru 1943 in nato v jesenski nemški ofenzivi istega leta, ki je bila na tem območju tudi edina večja nemška ofenziva, so nemške sile na Primorskem pobile vsaj 412 civilistov. Medtem ko so v kasnejših ofenzivah pobile vsaj še 943 civilistov, večino v času zaključnih bojev, ko so Nemci na tem območju zbrali raznovrstne kolaborantske enote, ki so jim pomagale "čistiti" teren. Med omenjenimi žrtvami je bilo 393 žensk (39 mladoletnih) in 151 nedoletnih moških. Za posledicami mučenj in ran, ki so jih dobili v omenjenih "čiščenjih terena", je umrlo še vsaj 41 civilistov, 34 pa za raznimi drugimi posledicami nasilja. V zaporih jih je življenje izgubilo ravno tako vsaj 41. Če tokrat pustimo ob strani odgovornost, ki jo nosi nacistična Nemčija za začetek druge svetovne vojne in za sproženo nasilje, so nemške okupacijske sile na Primorskem v dobrem letu in pol

²⁴ Enzo Collotti: *Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo*. Vangelista Editore, Milano 1974; Ana Maria Vinci: *Trst 1943-1945 : problem kolaboracionizma*. V: *Trst 1941-1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*. Koper 1988, str. 75-87.

²⁵ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; *Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina*.

zasedbe (neposredno) zakrivile smrt vsaj 3600 civilistov, ki pomenijo več kot 20% delež vseh žrtev vojne in povojnega nasilja na tem območju in približno 43% delež vseh smrti, ki so jih tedaj tam zakrivile. Med omenjenimi žrtvami je bilo 1025 žensk (28% delež). Mladoletnih civilnih žrtev (če ne upoštevamo žrtev z vojno povezanih nesreč) so nemške enote s svojimi pomožnimi silami povzročile 481 in med njimi je bilo (vsaj) 159 predšolskih otrok.²⁶

Če si pogledamo še druge vojne razmere, v katerih so življenja izgubljali Primorci, je vsaj 241 civilistov umrlo v zavezniških bombardiranjih, poleg tega pa še 19 oseb, katerih vojnega statusa ne poznamo. Pri tem ni šlo zgolj za bombardiranja strateških ciljev, kot so industrijski obrati in prometne povezave v Sloveniji, temveč tudi za bombardiranja taborišč in krajev, kjer so bil Slovenci v izgnanstvu in na prisilnem delu.²⁷ Po zaključku vojne so ljudje umirali za posledicami vojnega nasilja, predvsem nemškega, tako je do februarja 1946 umrlo vsaj 170 civilistov. Omeniti je treba tudi 208 žrtev raznih vojnih nesreč in navzkrižnega ognja, ki so jih utrpeli civilisti, med katerimi je bilo kar 118 otrok in drugih mladoletnikov, ki so izgubili življenje ob nesrečah z eksplozivnimi sredstvi.²⁸

Čeprav je bila po priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji rapalska meja še vedno "neprodušna" za pretok ljudi, je na Primorsko vendarle prodirala politična propaganda iz osrednje Slovenije. Na Primorce so tamkajšnji dogodki sicer vplivali, a je šel na Primorskem medvojni razvoj kljub temu svojo pot. Primorci si sodelovanja s fašistično Italijo niso predstavljali, a tudi zaradi vloge primorske sredine se "medslovenski" konflikt tam ni mogel zaostri do take mere, kot se je v Ljubljanski pokrajini. Kljub temu, da je primorska sredina zavzela kritično distanco do sodelovanja z Italijani in do komunistov, je spomladi 1942 spoznala, da v vojnih razmerah ne koristi odkrito nasprotovanje OF in partizanstvu, ker ju je ljudstvo podprlo, saj ju je prepoznalo kot nadaljevanje protifašističnega boja in priložnost za spremembo mej.²⁹ Partizansko nasilje pa je bilo tedaj na Primorskem bolj sporadično in žrtve manj številne kot v osrednji Sloveniji, kjer so partizanske enote samo v letu 1942 obračunale s 1170 civilisti Ljubljanske pokrajine (tabela 6),³⁰ tako so se zdele primorski sredini oborožene vaške straže še vedno nesprejemljive. Ker pa so morali tudi primorski komunisti priznati specifičnost primorskih razmer in upoštevati priljubljenost predvojnih primorskih politikov, očitnih protifašistov, so uvideli, da bi partizanstvo izgubilo veliko naklonjenosti in podpore, če bi z njimi močno zaostri odnos. Takšnemu spoznanju je zato sledila bolj umirjena politika proti lastnim nasprotnikom, Primorski pa so bile s tem prihranjene mnoge človeške žrtve. Na počasnejši razvoj protirevolucije, ki je tedaj ostajala na ravni propagande, je verjetno vplivalo tudi dejstvo, da italijanske oblasti zaradi prestiža na Primorskem verjetno niso imele namena podpreti oboroženih protipartizanskih oddelkov, saj bi s tem priznale neuspeh svojih dvajsetletnih prizadevanj.³¹

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Boris Mlakar: *Domobranstvo na Primorskem (1943-1945)*, Ljubljana, 1982, (dalje Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*) str. 7-16, 21-37; isti, *Goriška sredina. V: Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, št. 2, (dalje Mlakar, *Goriška sredina*) str. 325-334.

³⁰ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

³¹ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 7-16, 21-37; Mlakar, *Goriška sredina*, str. 325-334; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Re-

Tabela 6: *Civilne žrtve partizanskega nasilja na Primorskem v času druge svetovne vojne*³²

Civilisti (Slovenci)	1941	1942	1943 (1.1. - 7.9)	1943 (8.9. - 31.12)	1944	1945 (do 1.5.)	Celo obdobje vojne	Po vojni
Število žrtev	1	32	58	105	214	22	432	106
Neugotovljen datum smrti			8				8	
Delež vseh civilnih žrtev Primorske glede na obravnavano obdobje	19,7%		8,5%			8,6 %		
Delež vseh medvojnih žrtev glede na obravnavano obdobje	4,4%		2,5%			2,8 %		

*V tem številu je štetih 10 Primorcev, ki so živeli v osrednji Sloveniji in so jih partizanske formacije ustrelile tam in nistem zajela 14 oseb, katerih smrt so zakrivali po nesreči (razne z vojno povezane nesreče). Večina žrtev je bila doma z Goriške, 55 pa z drugih delov Primorske.

Na Primorskem se je partizansko nasilje nad civilisti deloma pojavljalo zaradi preslikavanja razmer iz Ljubljanske pokrajine na primorska tla, ki je izviralo iz zaostrovanja na ideoloških osnovah, ko sta si stala nasproti komunizem in protikomunizem. Kot kaže, je obračun delno izviral tudi iz primorskih razmer, ko se je med vojno zaostroval odnos med fašizmom in protifašizmom. Torej je šlo v določeni meri tudi za maščevanje protifašistov nad dejanskimi ali domnevnimi fašisti, med drugim nad nekaterimi, ki so bili za časa fašizma nosilci javnih funkcij (župani, javni uradniki). Do kapitulacije Italije je bilo (vsaj) 75 civilnih žrtev partizanskega nasilja doma z Goriške, 11 pa z drugih delov Primorske.³³ Ne samo, da je bil na Goriškem osredinjen tisti del primorskega katoliškega tabora okrog dr. Janka Kralja, ki je zagovarjal politiko ljubljanske Slovenske ljudske stranke, ampak je bilo tedaj tam bolje organizirano tudi partizanstvo.³⁴

Po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko nad Julijsko krajino formalno še ni prenehala italijanska suverenost, a se je dejansko fašistična oblast tam sesula, partizanske enote z bežečimi vojaki in civilisti večinoma niso nasilno postopale. Vendarle pa so se maščevale (zlasti) nad ujetimi fašističnimi funkcionarji, kolaboranti in konfidenti. Temu je botrovalo preživeto obdobje fašističnega nasilja in tudi večstoletna socialna in nacionalna nasprotja. Maščevalnost je v največji meri izbruhnila v hrvaški Istri. Tam in na drugih območjih so postrelili nekaj sto ljudi, ocene segajo od 500 do 700, ki so jih nato pometal v kraška brezna ali "fojbe". Po oče-

publike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina) str. 684; Bojan Godeša: Primorska sredina in predvojni primorski protifašizem v očeh slovenskih komunistov med drugo svetovno vojno. V: Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka, Koper 2001, (dalje Godeša, Primorska sredina) str. 70-75.

³² Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

³³ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

³⁴ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 23. Slovenska novejša zgodovina, str. 677, 689-691.; Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 152-177, 240-243, 288-314, 567.

nah Borisa Mlakarja, naj bi jeseni 1943 samo na Primorskem partizanske formacije postrelile do 350 "slovenskih fašistov", kolaborantov in drugih nasprotnikov.³⁵ Na obravnavanem območju Primorske smo (poimensko) ugotovili, da so partizanske enote v septembru postrelile 60 in v oktobru 34 oseb (od tega 72 civilistov), a do konca leta še vsaj 50. Med vsemi pobitimi je bilo 45 žensk. Vsemu temu nasilju je botrovalo tudi dejstvo, da je z jesenjo 1943 začela na Primorskem delovati Varnostno obveščevalna služba OF, ki je s seboj prinesla metode iz Ljubljanske pokrajine.³⁶ Primerjava tudi pokaže, da so nato leta 1944 na Primorskem partizanske enote obračunale z 214, a v Ljubljanski pokrajini tedaj s 149 civilisti. Razlogi za poboje civilistov na Primorskem leta 1944 se očitno skrivajo v dejstvih, na katere opozarja Bojan Godeša, torej v tedanji začasni krizi partizanskega gibanja, ki je nastopila po prvotnih uspehih jeseni 1943 in dejstvu, da se je protirevolucija na Primorskem tedaj številčno okrepila, postala aktivnejša in ponekod prevzela pobudo, OF pa je obenem težila k monopolizaciji odpora in prevzemu oblasti.³⁷

Naraščanje partizanskega nasilja nad civilnim prebivalstvom je razbilo dotedajno skoraj enodušno podporo partizanstvu, a je to kljub temu ostalo na Primorskem do konca vojne najbolj množično gibanje.³⁸ Ker pa na Primorskem, kot smo že omenili, ni bilo pogojev za razvoj neke močnejše oborožene protirevolucije, je bil tudi delež žrtev "medslovenskih" oboroženih spopadov manjši, kajti v njih je življenje izgubilo 93 partizanov in 206 primorskih domobrancev (ki niso bili vsi Primorci).³⁹

Že avgusta 1944 se je slovensko partizansko gibanje pripravljalo na zasedbo Primorske ob koncu vojne. Med te priprave so sodila tudi navodila partizanskim enotam, dana tik pred zasedbo Trsta in Gorice, da ne smejo izvajati "čiščenj" terena na narodnostni osnovi, temveč se morajo osredotočiti na kaznovanje fašistov.⁴⁰ Jugoslovanske vojaške oblasti so s 1. majem 1945, torej z vzpostavitev štiridesetdnevne jugoslovanske zasedbe v Julijski krajini, pričele s prvimi ukrepi, kot so bili omejevanje gibanja, razveljavljanje fašističnih zakonov, cenzura tiska, pa tudi z aretacijami, deportacijami in usmrtitvami. Aretiranih je bilo približno 9000 oseb, od teh pa 1600 pobitih oziroma odvedenih v Slovenijo, kjer so izginili v ujetniških taboriščih, saj je šlo med njimi v glavnem za vojake. Večinoma so bili Italijani, priseljeni v času med obema vojnama, da bi italijanizirali to področje. Večina usmrtitev se je na Primorskem zgodila med 2. in 15. majem 1945.⁴¹ Ker pa so se nekateri civilisti s Primorske umaknili z delom primorskih domobrancev na Koroško, so z njimi delili usodo, ko so bili konec maja 1945 vrnjeni in kmalu pobiti brez sojenja. To pa so doživeli tudi nekateri Primorci, ki so živeli v osrednji Sloveniji. Skupaj je v povojnih množičnih pobojih izgubilo življenje vsaj 106 civi-

³⁵ Raul Puppò: *Violenza politica tra guerra e dopoguerra: Il caso delle foibe giuliane 1943-1945*. V: *Foibe: Il peso del passato*, Venezia Giulia 1943-1945. Marsilio, Venezia 1997, str. 36; Alojzij Novak: *Črniška kronika*, Gorica 1992, str. 135; Arhiv Republike Slovenije, fond Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica (AS 1829) t.e. 1036, a.e. 3, mapa 2, Likvidacije partizanskih nasprotnikov na Goriškem 1942-1943.

³⁶ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; *Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina*. Ferenc, Primorska pred vstajo, str. 661.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 114-115, 147-150.

³⁹ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje.

⁴⁰ Nevenka Troha: *Komu Trst*. Ljubljana 1999, str. 9-10.

⁴¹ Prav tam, str. 46-56. 67-71. Slovenci in Italijani med dvema državama.

listov s Primorske (in 10 oseb neugotovljenega vojnega statusa, ki so bili vsi italijanske narodnosti), za katere nimamo podatka, da bi jim sodili, vemo pa še za dva civilista in 4 posameznike, za katere ne vemo vojnega statusa, ki so bili usmrčeni s sodbo pred hitrimi ("ljudskimi") sodišči. Med civilnimi žrtvami povojnih pobojev je bilo 24 oseb italijanske narodnosti in 1 nemške.⁴²

Glede na vse žrtve, ki jih je med vojno in po njej utrpela Primorska, so poboji civilistov slovenske narodnosti, s katerimi so med vojno obračunale partizanske formacije in po vojni nove oblasti, pomenili skupaj približno 3% delež (ali 10% delež vseh civilnih žrtev). Kljub temu da je teh žrtev več, kot je bilo morda pričakovati, to razmerje potrjuje trditve raziskav, ki ugotavljajo, da je Primorska ena tistih slovenskih pokrajin, ki jo je tovrstno nasilje nad Slovenci manj prizadelo.

Vojna in z njo povezano povojno nasilje je samo med Slovenci na Primorskem terjala 15.433 smrtnih žrtev, ki pomenijo izgubo 5,9% njene populacije.⁴³ S tem se je Primorska po številu žrtev približala splošnemu slovenskemu, a obenem tudi jugoslovanskemu povprečju, ki se giblje okrog 6%.⁴⁴ Prav tako so se na Primorskem izkazale tudi druge obče značilnosti druge svetovne vojne, kot je na primer njena vseobsežnost, saj je zajela večino človeških sil. V vojno je zapletla množico civilistov, ki v skupnem številu žrtev predstavljajo približno tretjinski delež. Z drugimi območji, ki so jih v Evropi tedaj okupirale nemške sile, pa jo lahko primerjamo po deležu mladega prebivalstva, ki ga je izgubila, kar je imelo težke posledice za povojno družbo.⁴⁵ Raziskava je doslej pokazala tudi prve obrise socialne strukture žrtev. Glede na večinoma ruralno podobo obravnavanega območja pri vseh kategorijah žrtev prednjači kmečki stan, ki jim po številu žrtev skoraj povsod z več kot polovico manjšim deležem sledijo delavci in s podobnim deležem sledijo obrtniki.⁴⁶ Če poleg izgube človeških sil upoštevamo, da je bilo zaradi vojne tudi na Primorskem razdejanih precejšnje število stavb, največ na Idrijskem, prometnih poti in gospodarskih obratov,⁴⁷ so več kot očitne tudi negativne posledice za povojno gospodarstvo.

Raziskava o smrtnih žrtvah vojne pa vendarle nudi le podatek o njenih najhujših posledicah, medtem ko za seboj vojna pušča tudi sirote, invalide in drugače prizadete posameznike, brez katerih ni celostne podobe "vojnega opustošenja".

⁴² Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Več o tem Vladimir Žerjavić: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

⁴⁵ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁴⁶ Slovenska novejša zgodovina, str. 526-528; Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

⁴⁷ Slovenska novejša zgodovina, str. 797.

Tabela 7: *Socialni status žrtev druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Primorskem*⁴⁸

Socialni status*	Kmetje, ribištvo, lov	Delavci	Obrt/storitve	Otroci	Dijaki/študentje	Promet	Trgovina	Gostinstvo/turizem	Uradniki/nameščenci	Akademski poklici	Drugi poklici
Partizani	2169	1215	846	4	78	31	91	19	42	21	32
Civilne žrtve sil osi	1204	459	265	239	27	259	40	37	48	17	273
Civilne žrtve part. nasilja	92	40	31	7	5	2	14	14	19	6	37
Mobilizirani v italijansko vojsko	428	212	198		11	50	17	2	15	4	2
Domobranci, slovenski četniki	57	46	25			3	3		2		3

*V tabeli so zajete le osebe, pri katerih smo ugotovili njihov poklic oziroma socialni status.

Tadeja Tominšek Čehulić

CIVILIAN VICTIMS OF WORLD WAR II AND POST-WAR VIOLENCE IN THE SLOVENE LITORAL (10 June 1940 - February 1946)

S u m m a r y

The research of the structure and number of victims of World War II and the post-war violence, worked on by the Institute for Contemporary History in Ljubljana, already shows a more detailed view of some Slovenian regions. Primorska is one of these regions, since all existent archive resources available in Slovenia with the exception of registers of death kept by the Administrative Units, have already been reviewed.

The deaths - the ultimate and worst consequence of war violence - can only be discussed in the context of preceding and simultaneous historical processes. In the Primorska (Litoral) region, which was first shaken by twenty years of fascist violence, then by the war and finally by the related post-war violence, there were (according to the information currently available) 15.433 casualties among Slovenians, which translates into 5,9% of the Slovenian population there. The war and the post-war violence claimed 5.121 civilian lives, among them 432 were victims of the partisans during the war and 106 were the victims of post-war violence.

This article focuses on the impact of the aforementioned processes on the structure of the civilian victims and, within these processes, it analyses the consequences of the opposition between fascism - anti-fascism and communism - anti-communism. There are at least two more important questions about the issues discussed herein: how the attitude of the communists to the pre-war anti-fascism in the Primorska region influenced the number of deaths among civilians, dealt with by the partisans, and how this attitude was influenced by transferring the "Ljubljana situation" to the Primorska region. The article also compares Primorska to other Slovenian regions, and the comparison shows that the number of victims of the conflict "among Slovenians" in Primorska was smaller in contrast to those Slovenian regions where the partisan movement was well organised and active. Namely, fascism, anti-fascism in the Primorska region, the attitude of Slovenians to collaboration with Italians and the social impact of the moderate "Primorska Middle" had a detrimental effect on the expansion of local collaboration and also influenced the development of the partisan movement, which after the capitulation of Italy turned into the strongest political movement in this region. In Primorska the partisan movement was also led by the communists; however, they recognized the importance of the region and thus established more of a moderate attitude to their opponents here.

⁴⁸ Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje; Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina.

1.01
Prejeto 19. 7. 2007

UDK 94(497.5)"1945"

Martina Grahek Ravančič*

Konec Neodvisne države Hrvaške in umik njenih oboroženih sil ter civilnega prebivalstva maja 1945

IZVLEČEK

V članku avtorica analizira konec druge svetovne vojne v Neodvisni državi Hrvaški (NDH), ki je bila na strani poražencev. Nova, zmagovita oblast je s "potencialnimi sovražniki" ostro obračunala. Skupno razmerje odnosov in sil ni bilo naklonjeno tedanjemu vodstvu NDH, zato avtorica preučuje dejavnike, ki so spodbudili številno vojsko NDH in tudi civilno prebivalstvo za umik proti britanski okupacijski coni v Avstriji. Opisuje izvedbo umika, smeri gibanja in posledice.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Nezavisna država Hrvatska, oborožene sile NDH, umik, Pliberg (Bleiburg), žrtve

ABSTRACT

THE END OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THE RETREAT OF ITS ARMED FORCES AND CIVILIAN POPULATION IN MAY 1945

In the following article the author analyses the end of World War II in the Independent State of Croatia (ISC=NDH), which was on the losing side. The new victorious authorities dealt with the "potential enemy" severely. The overall relations and forces were not favourably inclined to the NDH leadership at that time, and the author of the article studies the factors which encouraged the large army and also civilian population to retreat towards the British Occupation Zone in Austria. She describes how the retreat was carried out, the direction of their movements and the consequences.

Key words: World War II, Independent State of Croatia, NDH armed forces, retreat, Bleiburg (Pliberk), victims

* Mag., asistentka, Hrvatski institut za povijest, HR-10000 Zagreb, Opatička 10; e-mail: martina@isp.hr

Vojne dogodke v Evropi so konec leta 1944 označevala napredovanja protinacističnih enot. Znašle so se na nemških mejah v Belgiji in Franciji, bile so blizu doline reke Pad v Italiji in v veliki meri se je stanje na zahodnem bojišču izkristaliziralo, medtem pa je Rdeča armada z napredovanjem skozi Belorusijo, Ukrajino, Romunijo, Bolgarijo, Madžarsko, Čehoslovaško in Jugoslavijo zagotovila vzhodno bojišče. Aprila 1945 je bilo napredovanje zaveznikov vse hitrejše; 13. aprila so zavezniške enote prešle reko Labo, medtem ko so sovjetske zasedle Dunaj. Dvanajst dni kasneje je bila končana obkolitev Berlina.¹ V istem času je razpadlo nemško bojišče v Grčiji, kar je prisililo Skupino armad E na umik prek Balkana proti zahodu. Glede na celotno stanje v začetku maja je bil konec druge svetovne vojne le še vprašanje dni. Dejstvo, da je bila Neodvisna država Hrvaška (NDH) na začetku leta 1945 še edina zavezna Tretjega rajha v Evropi, je bistveno določilo njen politični in vojaški položaj.²

Marca 1945 se je sovjetsko-nemško bojišče raztezalo po črti Odra-slovaške Rudne planine-Erste-Blatno jezero-ob NDH in skozi njeno območje-Drava-Donava-Bosut-ustje Drine-Brčko-Doboj-Sarajevo-Banja Luka-Bihać-Gospić-Karlobag. S splošnim napredovanjem zaveznikov se je črta bojišča na ozemlju NDH bistveno zoževala, z zaokroženjem prostora med Bilogoro, rekama Ilovo in Uno in prihodu h Karlovcu.³ Takšen razvoj je spremljalo pet vojnih zborov oboroženih sil NDH (OS NDH).⁴

O številčnem stanju teh enot ob koncu leta 1944 in na začetku 1945 obstajajo različne, bolj ali manj utemeljene ocene. Prve podatke o sestavi in številčnem stanju OS NDH sta zapustila profesionalna vojaka, generala Fedor Dragojlov in Vjekoslav Vrančić. Po njunih podatkih, je bilo ob koncu leta 1944 skupno število

¹ Oslobojilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945 : od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobeđe. Beograd 1965, (DALJE Oslobojilački rat naroda Jugoslavije) str. 581, 623.

² Ivo Perić: Slom Nezavisne Države Hrvatske u proljeće 1945. godine. V: Vjesnik HAZU, Zagreb 1995, št. 4-5, str. 51-55; isti, Hrvatska u vrijeme Drugoga svjetskoga rata. V: Spomenica. Bleiburg 1945.-1995., Zagreb 1995, str. 25-28.

³ Stjepan Kerečin: Svetski rat, Drugi. V: Vojna enciklopedija, zv. 9., Beograd 1975, str. 446-447.; Anđelko Mijatović: Politički i vojnički kraj NDH. V: Časopis za suvremenu povijest (dalje ČSP), 1995, št. 3, str. 498.

⁴ Vojska NDH je bila od svojega nastanka sestavljena iz več delov. Domobranstvo je bilo regularna, redna vojska, ki je vključevala kopensko vojsko, letalstvo in vojno mornarico; Ustaška vojnica kot posebna vojaška sila ustaškega gibanja (sestavljala jo je Ustaška vojnica v ožjem smislu, Poglavnikov tjelesni združ in paravojaške enote); Orožništvo (nekdanja žandarmerija) je bilo na začetku v sestavi Domobranstva, kasneje pa v Ustaški vojnici. Poleg tega so obstajale tudi posebne t. i. legionarske formacije, ki so bile poslani na Vzhodno fronto. Z vrsto povelj iz konca leta 1944 in začetka 1945 so bile ustvarjene enotne Oborožene sile NDH. Vendar takrat ni bila ukinjena razlika med domobranstvom in ustaši, zato so do konca vseeno ohranile določene razlike med ustaškimi in domobranskimi formacijami. Vojno dogajanje ob koncu leta 1944 in v začetku leta 1945 je zahtevala novo organizacijo 18 divizij v okviru zbornih območij, kasneje v okviru petih vojnih zborov. Glej Damir Jug: Oružane snage NDH sveukupni ustroj Zagreb 2004; Nikica Barić: Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945. Zagreb 2003.; Vjekoslav Vrančić: Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga u godinama 1941-1945. V: Godišnjak Hrvatskog Domobrana, Buenos Aires 1953, (dalje Vrančić, Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga u godinama 1941-1945) str. 141-169; Fedor Dragojlov: Der Krieg 1941-1945 auf dem Gebiete des Unabhängigen States Kroatien - Rat od 1941-1945 na području Nezavisne Države Hrvatske. V: Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift, (dalje Dragojlov, Der Krieg 1941-1945) zv. 5-7, Frauenfeld svibanj - srpanj 1956, zv. 5, str. 345-364; zv. 6, str. 425-448; zv. 7, str. 509-524; isti, Rat od 1941-1945 na području Nezavisne Države Hrvatske. V: Hrvatska, Buenos Aires 1956, št. 18-24, 26 rujna 1956-22 prosinca 1956 (dalje Dragojlov, Rat od 1941-1945); Ante Ljerkić: Od Ivan Planine do Bleiburga-dokumenti o povlačenju hrvatske vojske 1945. godine. V: Drina Madrid 1963, št. 2, (dalje Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga) str. 11-13.

209.000 oseb. Dragojlov dodaja, da je bilo resnično stanje zaradi pomanjkanja dopolnitev 179.000 oseb.⁵ Te ocene so prevzete in navajane v večjem delu emigrantske literature, navajajo jih pa tudi nekateri domači avtorji.⁶ Širok razpon ocen nudijo tudi nekateri novejši naslovi in raziskave. Tako na primer Zdravko Dizdar na osnovi različnega arhivskega gradiva sklepa, da je bilo marca 1945 v OS NDH okoli 230.000, a na samem koncu vojne okoli 200.000 oseb.⁷ Bistveno manjše število navaja Mladenko Colić, namreč da je bilo leta 1945 okoli 130.000 pripadnikov OS NDH.⁸ Med novejšimi ocenami je treba omeniti ugotovitve Davora Marijana, po mnenju katerega se je od konca leta 1944 številčno stanje OS NDH stalno zmanjševalo. To potrjujejo tudi obveščevalni podatki Glavnega štaba NOV in POJ z dne 9. decembra 1944. Po teh podatkih so hrvaške divizije NDH (ne računajoč na 14. in 15. divizijo) šteje 91.000 oseb.⁹ Glede na to Marijan sklepa, da "številčno stanje celotnih oboroženih sil NDH (...) ni moglo biti večje od 100.000 oseb."¹⁰ Vsi navedeni podatki so pogosto protislovni in pravzaprav ponujajo le okvirno oceno.

Pred zaključnimi operacijami v drugi svetovni vojni na jugoslovanskem ozemlju je bila izvedena prestrojitev Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, ki se je v začetku leta 1945 preimenovala v Jugoslovansko armado (JA). Za končno osvoboditev so bile ustanovljene štiri armade, ki so po navedbah imele 700.000 borcev.¹¹ Generalštab JA je na sestanku maršala Josipa Broza Tita in poveljnikov zavezniških sil v Italiji feldmaršala Harolda Alexandra februarja 1945 izdelal operativni načrt. Dosežen je bil sporazum tudi z maršalom Rdeče armade Viktorjem Tolbuhinom, kar je bilo vse potrjeno na sestanku, ki je bil od 26. februarja do 2. marca; takrat se je Tito sestal s poveljniki štirih jugoslovanskih armad.¹² JA je dobila nalogo, da "osvobodi jugoslovanske narode na njihovem celotnem etničnem ozemlju vključno z Istro, Slovenskim primorjem in Koroško in obkoli ter prisili h kapitulaciji ali jih uniči glavne sile okupatorjev in njihovih sodelavcev, ki so se spomladi 1945 nahajale na prostoru Zagreb-Maribor-Celovec-Trst. Predvideno je, da se s skupnimi silami prebije fronta v Liki in Sremu, nato pa z energičnim in s smelim prodi-

⁵ Vrančić, Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga, str. 141-169; Dragojlov, Der Krieg 1941-1945. str. 345-364; zv. 6, 425-448; sv. 7, 509-524; Dragojlov, Rat od 1941-1945. V: Hrvatska, št. 19, 10. 10. 1956.

⁶ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 11; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, München-Barcelona 1976, 1977, (dalje Bleiburška tragedija) str. 134; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, Zagreb 1993, str. 138.

⁷ Zdravko Dizdar: Brojtni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. V: ČSP, 1996, št. 1-2, str. 161-197; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knj. 34. Beograd 1966, dok. 110; Josip Jurčević: Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima. Zagreb 2005, str. 205, 207.

⁸ Mladenko Colić: Kolaboracionističke oružane formacije u Jugoslaviji 1941.-1945. godine. V: Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, kn. 2. Beograd 1977, str. 61-79.

⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knj. 36. Beograd 1986, str. 525-564.

¹⁰ Davor Marijan: Ustaške vojne postrojbe. Neobjavljeni magistarski rad Sveučilište u Zagrebu 2004, str. 66.

¹¹ Mladenko Colić: Pregled operacija na jugoslovanskom ratištu 1941.-1945. Beograd 1988, (dalje Colić, Pregled operacija) str. 324.

¹² Prav tam, 321.-322.; Narcisa Lengel-Krizman: Zagreb u NOP-u. Zagreb 1980, (dalje Lengel-Krizman, Zagreb u NOP-u) str. 281; Kosta Nađ: Kako smo pripremali i vodili ofanzivu. V: Za pobedu i slobodu : završne operacije za oslobodenje Jugoslavije (učesnici govore). Beograd 1986, str. 99.

ranjem levega krila (4. armada) ob jadranski obali proti Trstu, Soči in gornjemu toku Drave in desnega krila (3. armada) po dolini Drave proti Koroški s hkratnimi močnimi napadi s fronte (k liniji Zagreb - Karlovac in dalje proti Sloveniji) in ob maksimalnem angažiranju sil v zaledju sovražnika, da se zapre obroč okoli okupatorskih in kvizlinških enot na območju Julijskih Alp in Karavank in jih prisili h kapitulaciji."¹³

Zaključne operacije JA in boje v Sloveniji opisuje jugoslovansko zgodovinopisje kot "končni obračun s sovražnikom". Medtem ko dogodke z avstrijsko-slovenske meje redko omenja.¹⁴ Posamezne zanimive podatke nam dajejo spomini samih udeležencev,¹⁵ pa tudi Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov.¹⁶ Z operacijami je začela 4. armada JA pod poveljstvom generala Petra Drapšina v smeri Istre, prek Primorja in Like, da bi prišla na Sočo in prodrla v Avstrijo. Koča Popović je poveljeval 2. armadi JA, njena smer je bila proti Uni, Kolpi in Zagrebu.¹⁷ Prva armada JA pod poveljstvom Peka Dapčevića, je dobila nalogo, da nastopa prek Save in Drave, kot tudi 3. armada JA pod poveljstvom Koste Nađa;¹⁸ ta je nastopala od Dolnjega Miholjca do Dalja, v medrečju Save in Drave, proti Zagrebu in Mariboru, vse do Celovca (Klagenfurta), kjer naj bi se spojila s 4. armado JA.¹⁹

Zaradi opisanih vojaških razmer in zaradi pomanjkanja oborožitve in streliva so se OS NDH znašle v nezavidljivem položaju.²⁰ Na njihovo splošno stanje je vplival umik nemške Skupine armije E pod poveljstvom generalpolkovnika Aleksandra Löhra iz Grčije, preko Bolgarije, Albanije in velikega dela Jugoslavije.²¹ Z

¹³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, knj. 15, dok. 197, 198.; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, str. 634-635; Colić, Pregled operacija, str. 322; Nikola Anić: Osnovni podaci o završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije 1945. V: Za pobjedu i slobodu, str. 113-118.

¹⁴ Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije; Tone Ferenc: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 110-138; Konec druge svetovne vojne u Jugoslaviji. Ljubljana 1985; Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986; Colić, Pregled operacija; Zdravko Klanjšček: Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941-1945 na Slovenskem. Ljubljana 1989.

¹⁵ Petar S. Brajović: Konačno oslobođenje : sjećanja i obrade. (dalje Brajović, Konačno oslobođenje) Zagreb 1983; P. S. Brajović: Konec druge svetovne vojne v Sloveniji. Ljubljana 1977; Kosta Nad: Pobjeda (dalje Nad, Pobjeda) Zagreb 1980.

¹⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom XI (Završne operacije), kn. 1-4. Beograd 1971-1975; tom XII. (Dokumenti nemačkog Reicha), kn. 1-4. Beograd 1973-1979.

¹⁷ Koča Popović: Beleške uz ratovanje : dnevnik, beleške, dokumenti. Beograd 1988, str. 314.-315.

¹⁸ Jovo Popović: Druže Tito, rat je završen 15. maja 16,00 na Dravi. Zagreb 1985, Beograd 1986; Sreta Savić- Žarko Atanacković: Treća armija. Novi Sad 1981, (dalje Atanacković, Treća armija) str. 320-333; Milutin Morača: Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofenzivi oslobođenja Jugoslavije, Vukašin Subotić: Učešće Treće armije u završnim operacijama; Đoko Ivanović: Rad pozadine 3. armije u završnim operacijama. V: Za pobjedu i slobodu, str. 123-164, 281-284, 303-312.

¹⁹ Colić, Pregled operacija, str. 322-323; Petar Gračanin: Završna ofenziva Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje. V: Za pobjedu i slobodu, str. 51-64.

²⁰ Vjekoslav Luburić: The End of The Croatian Army. V: Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres In Yugoslavia. Philadelphia 1970, Pittsburgh 1995, (dalje Luburić, The End of The Croatian Army) str. 43-71; John Ivan Prcela, Dražen Živić: Hrvatski holokaust - dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji. Zagreb 2001, (Prcela, Živić, Hrvatski holokaust) str. 48.

²¹ Ernest Bauer: General Löhrr i kapitulacija njemačke vojske pred Bleiburgom. V: Hrvatska revija, München prosinac 1970, zv. 4, (dalje Bauer, General Löhrr i kapitulacija) str. 741-751; isti, General Löhrr i događaji oko Bleiburga. V: 50 godina Bleiburga. Zagreb 1995, (dalje Bauer, General Löhrr i događaji) str. 101-105; Erich Schmidt - Richenberg: Der Endkampf auf dem Balkan : Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen. Heidelberg 1955, str. 89-160; Franz Schraml:

istočasnim napredovanjem enot JA ter izmikanjem sil NDH se je začelo umikanje prebivalstva iz različnih predelov Bosne in Hercegovine in južnih predelov Hrvaške. Vprašanje je, ali je bilo to prebivalstvo prisiljeno zapustiti svoje domove, kot to opisuje Narcisa Lengel-Krizman, ki pravi, da je v Zagreb "začelo prihajati vse večje število sovražnih vojaških sil in z njimi so se zgrinjale tudi skupine civilnega prebivalstva na begu pred partizanskimi silami zaradi njihovega dotedanjega protiljudskega delovanja, ali ker so bile zavedene z ustaško propagando."²² Poudarja, kako je ta propaganda vplivala na civilno prebivalstvo, da se jim je pridružilo v čim večjem številu na poti v emigracijo. Na tak način, kot navaja, se je želelo zaveznikom prikazati, da imajo podporo večine ljudi.²³ Ali je bilo res tako, je težko trditi, kajti dostopni spomini kažejo na splošni strah in nestrinjanje, ki se je širilo z prihodom partizanskih enot, "a te so bile znane po svoji surovosti, zločinih in hudodelstvu", na posamezna območja.²⁴ Oktobra 1944 se je začel umik OS NDH iz Dubrovnika in Pelješca. S prihodom partizanskih enot v Dubrovnik so se začele aretacije tamkajšnjih uglednih oseb, "ki bi lahko bile v napoto vzpostaviti nove oblasti."²⁵ Vsi so bili brez sodnih odločitev likvidirani na otoku Daksi in Rojnica, zato sklepa: "Dubrovnik je začetek konca, začetek Bleiburga"^{26,27}

S padcem Mostarja 15. februarja 1945 je "zavladal nočni strah, obračunavanje, maščevanje in pokoli. Kamor so partizani prišli, se je začelo s splošnimi likvidacijami, zapiranjem in kaznovanjem brez vsakega, najmanj pa nepristranskega, poštenega sodišča."²⁸ Vso množico beguncev je Vinko Nikolić opisal kot tiste, "ki so zapuščali svoja domovanja že prej, preden so v njih vdrli partizani (...) Ljudje so bežali v pravi paniki pred samimi govoricami o prihodu partizanov, ki so posamezne kraje zavzemali v najbolj krvavem in najokrutnejšem nasilju in z zločini."²⁹ Pot je nato vodila prek Ivan Planine, kjer je bila na začetku marca pod poveljstvom Vjekoslava Luburića vzpostavljena obrambna črta. V času bivanja na Ivan Planini, po pričevanju Anteja Ljerkića, je nenehno rasel priliv vojakov z juga. Z vojaštvom se je umikal tudi "del hrvaškega ljudstva in ves upravni aparat."³⁰ U Konjicu "(...) je ostalo majhno število meščanov, ker se je vse umaknilo poti Sarajevu. Nihče jih ni silil, da zapustijo svoje domove, a so ostali le starci in starke."³¹ Ob koncu aprila je

Hrvatsko ratište. Zaprešić 1993, str. 259; Karlo Hnilicka: Das Ende auf dem Balkan 1944/45 : Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht-Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Göttingen, Zürich, Frankfurt 1970, passim.

²² Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, str. 276; ista, Oslobođenje Zagreba. V: Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, str. 97-108; Bogdan Krizman: Ustaše i Treći Reich, kn. II. Zagreb 1986, str. 274.

²³ Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, str. 277.

²⁴ Tomislav Obrdalj: Kolona duha više od 70 kilometara. V: Bleiburg 1945-1995. Zagreb 1995, str. 130-134; Stepan Slipac: Moj križni put. V: Bleiburg 1945-1995, str. 113-119.

²⁵ Joško Radica: Sve naše Dakse. Dubrovnik 2003, str. 224.

²⁶ Op. prevajalca: ko se v tekstu pojavlja Pliberk (Bleiburg) kot kraj, je navajan s svojim slovenskim imenom, takrat ko pa gre za razumevanje tistega, kar je dobilo v hrvaškem zgodovinopisju (politiki in javnosti) naziv bleiburška tragedija ipd., je uporabljeno nemško oz. hrvaško ime kraja.

²⁷ Ivo Rojnica: Susreti i doživljaji : razdoblje od 1938. do 1975. u mojim sjećanjima, kn. 1 München 1969, Zagreb 1994, str. 231-232.

²⁸ Lucijan Kordić: U danima srdžbe i gnjeva. V: Bleiburg: uzroci i posljedice. Zagreb 1998, (dalje Kordić, U danima srdžbe i gnjeva) str. 112.

²⁹ Bleiburška tragedija, str. 29; Darko Sagrak: Zagreb 1941.-1945. Zagreb 1995, str. 185-199.

³⁰ Ljerkić: Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 43-44.

³¹ V. Vrančić: Na povlačenju s hrvatskom vojskom. U: Drina, Madrid travanj 1953, br. 3-4, str. 12; V. Vrančić: Na povlačenju s hrvatskom vojskom. V: Hrvatska, Buenos Aires 10. travnja 1953, str. 5, 7; V. Vrančić: Branili smo državu (uspomene, osvrti, doživljaji) München - Barcelona 1985, str. 423-444.

sledila izpraznitev Sarajeva, zapustitev Ivan Planine in umik proti Savi. Na poti iz Sarajeva opisuje Rojnica umik: "Nemci in civilisti, žene z otroci, starci in starke s torbo, nahrbtnikom, vrečo ali s kovčkom."³²

O pripravah na umik ni mnogo spominov. Le Nikola Pavelić navaja, kako je "bilo organizirano po strogi vojaški taktiki za umikanje."³³ Dejstvo je, da bi tudi bolje organiziran umik bilo težko izvesti glede na to, da so velike kolone civilnega prebivalstva z vprežnimi vozovi omejele pretočnost prometnih poti. "Slika teh kolon je bila grozljiva, ker so ob poti ostajala mnoga vozila in ubite živali in tudi ljudi, kar je še bolj ustvarjalo med ljudmi paniko."³⁴ Edina izjava poveljnika umika Vjekoslava Laburića je bila prvič objavljena v knjigi "Operation Slaughterhouse". V svojih spominih poudarja, kako je ne glede na obstoječe pogoje bila "visoka morala naših čet in civilnega prebivalstva."³⁵ Del poti od Ivan Planine je prešel tudi Ante Ljerkić, ki navaja, da so bili za umik v glavnem trije razlogi: "Popuščanje Nemcem, pomanjkanje streliva in prisotnost ruskih in bolgarskih enot v zaledju prek Drape."³⁶ Laburić prepisuje poglobljeno odgovornost za umik tudi Nemcem (približno 400.000 nemških vojakov, od tega je okoli 250.000 predstavljalo glavnino, 150.000 pa zaščitnico), ki so zapustili Hercegovino brez predhodnega dogovora z vojaškimi oblastmi tega območja.³⁷ Iskanje odgovornosti pri nekom drugem je videti kot utečeno pravilo, ko se postavlja vprašanje odgovornosti. Pričakovanje hitrih sprememb ob zaključku vojne je bilo zaman. Pričakovanje "nove oborožitve" je predstavljalo varljivo upanje, časovni okviri pa niso omogočali pomembnejše spremembe (v kolikor je bilo pravih zaznamb). V obstoječih pogojih je vlada NDH sprejela odločitev o umiku vojske. Z njo se je umikalo določeno število civilnega prebivalstva, čeprav je določnejše število le-teh težko ugotoviti. Velik del izpovedi pa vendar potrjuje strah, ki je zavladal ob partizanskem zavzemanju posameznih krajev. Celotno stanje, ne glede na posamezna pričevanja, gotovo ni omogočalo organiziranega umikanja proti notranjosti, pa se Zagreb kot končni cilj večine kolon mnogokrat opisuje "kot pravi človeški panj, v katerega se je zgrnila celotna Hrvaška."³⁸ Ocena prebivalstva, ki naj bi se znašlo ob koncu vojne v Zagrebu se giblje od "skoraj 500.000 civilnega prebivalstva"³⁹ pa vse do milijona.⁴⁰ Vendar ne glede na številko takratni Zagreb gotovo ni mogel nuditi bivanja omenjenim beguncem.⁴¹ Razen velikega števila civilistov je na celotno situacijo v veliki meri vplivala tudi prisotnost številne vojske Tretjega rajha, ki je bila v zagrebski okolici.⁴² O

³² Rojnica, Susreti i doživljaji, str. 241.

³³ Nikola Pavelić: Tragom krvi i užasa. V: Bleiburg: uzroci i posljedice, (dalje Pavelić, Tragom krvi) str. 192.

³⁴ Vladimir Šklopčan: Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945. V: Od Bleiburga do naših dana. Zagreb 1994, str. 78-79.

³⁵ Luburić, The End of The Croatian Army, str. 43-71; Prcela, Živić: Hrvatski holokaust, str. 39.

³⁶ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 44.

³⁷ Luburić, The End of The Croatian Army, str. 43-71.

³⁸ Kordić, U danima srdžbe i gnjeva, str. 116.

³⁹ Bleiburška tragedija, str. 29-32; Ante Beljo: Yugoslavia Genocid : A documented Analysis/Yugoslavia: genocid: dokumentarna analiza. Sudbury 1985, (dalje Beljo, Yugoslavia Genocid) str. 88-98.

⁴⁰ Bleiburška tragedija, str. 29-32; Beljo, Yugoslavia Genocid, str. 88-98.

⁴¹ M. Rupiće, Z. Dizdar: Izjave zarobljenih i izručenih dužnosnika NDH. V: Spomenica Bleiburg, str. 100.

⁴² Ivan Košutić: Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu, II dio. Zagreb 1994, (dalje Košutić, Hrvatsko domobranstvo) str. 313-314; isti, Odlazak neporaženih. V: U Bleiburgu iskra. Zagreb 1993, str. 33-42.

prisotnosti različnih vojaških formacij na širšem območju Zagreba priča tudi Vjekoslav Vrančić, ki je ob koncu aprila pri Sesvetih srečal enote črnogorskih federalistov, kako so se z družinami umikali, "da bi ušli sigurni smrti od pobesnelih komunistov."⁴³ Iz vsega tega so zato logična sklepanja Narcise Lengel-Krizman, da je "Zagreb tedaj ponujal skoraj panično podobo", medtem ko so "nemške enote, ki so prihajale v Zagreb, takoj nadaljevale pot, kar je bil znak, da Nemci Zagreba ne nameravajo braniti."⁴⁴ Brezglavost ni izhajala iz dejstva, da se je ta množica zavedala pravega stanja in dejstva, da gre popolnoma nepripravljena proti "cilju", za katerega ni vedelo se nič določnejšega. Obremenjenost mestnega tkiva je bila povzročena zaradi številčnosti beguncev, ki je bila ne glede na še neugotovljene številke vendar očitna.

Zadnja obrambna črta, t. i. "Zvonimirjeva linija" ("Postav Zvonimir") bi se morala raztezati od Karlovca proti Dugemu selu, Vrbovcu, Križevcem, Koprivnici in proti Dravi, kjer bi se vezala na položaje 2. nemške armade na Madžarskem.⁴⁵ Tej obrambni črti, katere uspostavitve se je začela šele jeseni 1944, so dali velik pomen.⁴⁶ Morala bi predstavljati zaključno zbiranje sil NDH. Vendar Erich Schmit-Richberg pravilno sklepa, da aprila 1945 ta črta še ni bila končana in da gradnja v veliki meri sploh ni bila začeta. "Daljše oboroženo vzdrževanje te črte bi otežilo preskrbovanje prebivalstva in vojske, ki je bila severno-vzhodno od te smeri."⁴⁷ Iz tega izhaja, da je bil tudi to še en "slab členek" v celotnem nizu poskusov obdržati neobdržljivo.

V samem zaključku vojne je vlada NDH večkrat poskušala vzpostaviti zvezo z zahodnimi zavezniki in si tako zagotoviti boljši položaj. Na začetku aprila 1945 so se vodila pogajanja z odposlanci Draže Mihailovića, ki se je nameraval umakniti v Novo mesto in stopiti v stik z Đujevičevo in Jerđevičevo skupino v Istri in nadaljevati pot v Italijo. Celoten načrt ni uspel, zato niso imela pomena niti pogajanja.⁴⁸ Istočasno so bila pogajanja tudi z ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom in predsednikom nemške pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini Leonom Rupnikom, ki sta zagovarjala zbiranje vseh obstoječih sil, da bi se ustvarila protikomunistična koalicija.⁴⁹ Zadnji teden pred umikom se je skušala sestaviti "demokratska vlada", pri čemer sta sodelovala zagrebški nadškof Alojzij Stepinac in Vladko Maček, vendar je ta poskus propadel. Ob tem je treba omeniti tudi Memorandum, katerega je vlada NDH nameravala poslati zaveznikom s pozivom, da zavezniške sile vstopijo v NDH. V Memorandumu so se sklicevali na pravico vsakega naroda na nacionalno svobodo in enakopravnost. Ta pravica pripada tudi

⁴³ Vjekoslav Vrančić: Na povlačenju s hrvatskom vojskom. V: Drina. Madrid travanj 1953, št. 3-4, 12.

⁴⁴ Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, str. 276; Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, str. 274.

⁴⁵ E. Schmidt-Richberg: Der Endkampf auf dem Balkan : Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen, karta broj 5 (dalje Schmidt-Richberg, Der Endkampf auf dem Balkan).

⁴⁶ Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, str. 274; Duško Doder: NOB u Zagrebu od kraja 1944. do oslobođenja - 8. svibnja 1945. godine. V: Zagreb 1941.-1945. Zagreb 1972, str. 439-456.

⁴⁷ Schmidt-Richberg, Der Endkampf auf dem Balkan, str. 118.

⁴⁸ Svetomir Đukić: Iz šume u emigraciju. V: Srpska zastava, Buenos Aires 1954-1955, št. 33-38; isti, Iz šume u emigraciju. V: Povlačenje 1945. Krivci i žrtve. Zagreb 2000, str. 285-302; Hrvoje Matković: Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb 2002, str. 229-241; Fikreta Jelić-Butić: Snage kontrarevolucije u Hrvatskoj u 1945. godini. V: Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, str. 271; ista, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska : 1941-1945. Zagreb 1978, str. 304-306.

⁴⁹ Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, str. 281-288.

NDH, ki je "nastala v vojni, vendar ne zaradi vojne", ko je izkoristila "ugodno zunanjepolitično stanje, vendar ne predstavlja tvorbo tujih sil."⁵⁰ Za en izvod Memoranduma sta bila zadolžena dva ameriška letalca, ki sta bila v hrvaškem ujetništvu, medtem ko bodo drugega nosili odposlanci vlade NDH, minister Vjekoslav Vrančić in kapetan vojne ladje Andrija Vrkljan. Misija ni bila izvršena, odposlanci so bili ujeti in nameščeni v taborišča Meste in Forli v Italiji.⁵¹ Z zanemarjanjem dotedanjih nestrpnosti in razlik se je skušal organizirati skupen boj protikomunističnih sil, da bi, so naivno verjeli, dobili podporo zaveznikov, ki pa so prav tedaj koordinirano izvajali zaključne operacije z JA. Vsi ti nastopi niso bili resnega značaja, poleg tega pa so prišli prepozno. Zavedanje o celotnem stanju najbolje kaže Danijel Crljen, ko navaja, da "so to bili zadnji poskusi reševanja v stanju, ki ni mnogo obljubljalo."⁵²

Celoten razplet dogodkov, o katerih je general Löhr 2. maja 1945 obvestil Pavelića, o nezmožnosti obrambe Zagreba in umiku nemških enot proti Sloveniji, kjer bodo nadaljevale z bojem na črti Maribor - Celje,⁵³ je postavil vodstvo NDH pred vprašanje, kaj storiti. Bili sta dve mnenji: nadaljevati z odporom ali se umakniti. Ena od omenjanih smeri umika je bila prek Istre v Italijo, vendar pa je ta del bil pod močnim pritiskom, zato se je pričakovalo, da bo nemško bojišče padlo samo. Poleg tega je bilo mnenje, da bi po tej poti prihajalo do manjših prometnih težav, glede na to da naj bi se tam umikale sile NDH in slovenska vojska.⁵⁴ Za razliko od tega, navaja Ljerkić, bi bil umik preko Istre daljši, brez ustreznih poti in levi bok umika bi bil nebranjen.⁵⁵ Druga smer, prek Avstrije, je bila za Ljerkića bolj sprejemljiva, kajti v tej smeri so se umikali tudi Nemci, "na katere so bili Hrvati v vsakem oziru naslonjeni."⁵⁶ Tisti, ki so zagovarjali boj, so se delili v dve skupini; prva je zastopala mnenje, da se je treba umakniti v gozdove in tam nuditi odpor, medtem ko so se drugi zavzemali za umik proti Istri, kjer bi se povezali z zahodnimi silami in bi, kot so verjeli, imeli v skorajšnjem spopadu zahodnih sil s Sovjetsko zvezo svojo možnost. Malo je verjetnosti, da bi tistim, ki so "v vsakem oziru naslonjeni" na Nemce, zavezniki dali prisrčno zaščito. Glede na vse je videti, da je le Vjekoslav Luburić realno spoznal celotno stanje, ko je navedel: "Nihče ni bil tako naiven, da bi menil, da bodo zahodne demokracije naredile tisto, kar smo zares želeli - opremile nas s topništvom, tanki in letali, s čimer naj bi ustavili rusko napredovanje proti zahodu."⁵⁷ Na seji, bila je 4. maja, se je bilo treba odločiti za

⁵⁰ Jerome Jareb, Ivo Omrčanin: Croatian Government's Memorandum to the Allied Headquarters Mediterranean, May 4, 1945. V: Journal of Croatian Studies, New York 1980, str. 133; Krizman, Ustaše i Treći Reich, II, str. 289-305; Aleksandar Vojinović: Zločin je bježao na zapad. Zagreb 1987, str. 84-290.

⁵¹ Vjekoslav Vrančić: S bielom zastavom preko Alpa : u misiji Hrvatske državne vlade za predaju hrvatskih oružanih snaga. Buenos Aires 1953; Katarina Spehnjak: Britanski pogled na Hrvatsku 1945.-1948. Zagreb 2006, str. 156.

⁵² Danijel Crljen: Čimbenici bleiburškog sloma. V: Hrvatska revija, München 1970, sv. 1 i 2, str. 46-47.

⁵³ Bauer, General Löhr i kapitulacija, str. 752; Josip Aleksić: Vojnički aspekti hrvatskog povlačenja u svibnju 1945. V: Na Prekretnici, Brugg 1986, zv. 7, (dalje Aleksić, Vojni aspekti hrvatskog povlačenja) str. 33.

⁵⁴ Rojnica, Susreti i doživljaji, str. 236; Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, str. 276-277.

⁵⁵ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 14.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 49.

umik 5. maja.⁵⁸ General Dragojlov navaja: "Sprejeta je ta odločitev, ker se ni zdelo dobro prelivati 'v zadnji bitki tudi zadnjo kapljo krvi' in s tem postaviti ljudstvo v še težji položaj. Odločitev je bila, da se nadaljuje z načrtom, kako bi si mlada hrvaška vojska z okoli 200.000 borci, ki so v NDH videli svoj ideal, rešila življenje."⁵⁹

Skozi velik del literature se vleče razprava o pravilnosti te odločitve. Del avtorjev je mnenja, da bi nadaljevanje spopadov s partizani še bolj otežil položaj NDH ter povzročil trpljenje in uničenje številnih gospodarskih dobrin.⁶⁰ Vendar se večina strinja, da je bila omenjena odločitev napačna.⁶¹ Tako na primer Josip Aleksić navaja, da bi morali vojsko dati na razpolago poveljnikom, ki jim ne bi padlo na pamet povesti celotno vojsko Britancem naproti.⁶² Ko ocenjuje odgovornost za "bleiburško katastrofo", navaja Petar Bareza, da so s sprejetjem take odločitve poglavnik in vlada sami likvidirali NDH. Z odhajanjem oboroženih sil se je izgubila vsaka možnost za nadaljnje "krojenje svoje usode". Avtor meni, da je takšni odločitvi o umiku botrovalo dejstvo, da bi bilo življenje v gorah težko, in bi mnogi izgubili oblast in pomen. S takšno odločitvijo ni bila dana prednost državi, ampak posameznikom, meni avtor.⁶³ Še več, zanimivo je, kako je nekaj dni pred tem (3. maja), na sestanku članic Ženske loze Ante Pavelić poudaril: "Bodite prepričane, mi bomo za zadnjo ped hrvaške zemlje in hrvaške države dali vse moči in vse sile ter vložili vse žrtve, da ohranimo tudi najmanjši del Neodvisne države Hrvaške."⁶⁴ Vendar se zdi, da ni državno vodstvo bralo zadnje številke "Nove Hrvatske", katere uvodnik je razglabljal o nujnosti obstanka države kot najvišjega zakona.⁶⁵ Celo na samem koncu se je pričakovala neka "pomembna" sprememba ali pa se je s frazami slepila javnost.⁶⁶ Vinko Nikolić navaja, da je tistega dne "bilo v zraku nekaj strašnega (...) vsi v nekakšnem diru, nihče se ne ozira na nikogar, nihče nikogar ne pozdravlja, kaj šele da bi se ustavil. (...) Nič gotovega še ne vemo. (...) No, kot je slišati, bo zvečer premik."⁶⁷ Zelo podobno se je spominjal tudi Stjepan Slipac: "Niso nam povedali, kam bomo šli, kdaj bomo prestopili in ali nas bo kje kdo počakal in sprejel."⁶⁸

Poglavnik Ante Pavelić in šestnajst ministrov so Zagreb zapustili 6. maja popoldan; šli so proti Novim dvorom pri Zaprešiću.⁶⁹ Naslednji dan se je kolona usme-

⁵⁸ Kazimir Katalinić: Konac NDH, povlačenje, bleiburški pregovori, predaja. V: Bleiburg 1945-1995, str. 41-43.

⁵⁹ Bleiburška tragedija, str. 156.

⁶⁰ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 10; Zvonimir Dusper: U vrtlogu Bleiburga. Rijeka 2001, str. 201-202.

⁶¹ Dragutin Kamber: Slom NDH : Kako sam ga ja proživio. Zagreb 1995, str. 33-34; Luburić, The End of The Croatian Army, str. 64; Stjepan Buć: Da li smo Hrvatsku mogli sačuvati? V: Hrvatska revija, Buenos Aires 1960, št. 2-3, str. 226.

⁶² Aleksić, Vojni aspekti hrvatskog povlačenja, str. 31-32; Josip Aleksić: Bleiburg. V: 50 godina Bleiburga, str. 95.

⁶³ Petar Bareza: Bleiburška katastrofa. V: Hrvatska revija, Buenos Aires 1960, št. 1, str. 31-43.

⁶⁴ Upriet ćemo sve sile i snage. V: Hrvatski narod, 6. 5. 1945, št. 1326.

⁶⁵ Košutić, Hrvatsko domobranstvo, II, str. 312-313.

⁶⁶ Ob pripravljanju zadnje številke "Nove Hrvatske" se je pričakovala objava tudi "enega pomembnega obvestila" (o vstopu nekaterih članov HSS v vlado NDH, vendar ni bilo nič precizirano), do česar pa ni prišlo in je bila številka zaključena; Rupiće, Dizdar: Izjave zarobljenih i izručenih dužnosnika NDH. V: Spomenica Bleiburg, str. 112.

⁶⁷ V. Nikolić: Tragedija se dogodila u svibnju. Jedna (prva) godina egzila u dnevniku "ratnog" zarobljenika broj 324.664, knjiga prva. Barcelona-München 1984-1985, Zagreb 1995, str. 88.

⁶⁸ Stjepan Slipac: Svjedok : moj križni put. Novi Travnik 1999, (dalje Slipac, Svjedok) str. 29.

⁶⁹ Jere Jareb: Sudbina posljednje hrvatske državne vlade i hrvatskih ministara iz Drugog svjetskog rata : Prilog za studiju o hrvatskoj državnoj vladi. V: Hrvatska revija, München-Barcelona lipanj 1978, sv. 2, str. 218-224.

mila proti Rogaški Slatini, kjer je bila 8. maja ob vesti, da bo Tretji rajh kapituliral tudi na vzhodnem bojišču, zadnja seja Glavnega stana.⁷⁰ Zanimivo je, da Ernest Bauer, naslanjal se je na podatek J. Diakowa, osebnega pribočnika generala Löhra, ne navaja, da je Löhr v noči iz 7. na 8. maj obvestil Pavelića o nemški kapitulaciji in vodenje vojske NDH položil v njegove roke.⁷¹ Pavelić je poveljstvo nad vojsko do predaje Britancem predal Vjekoslavu Luburiću.⁷² Bilo je to "zadnje Paveličevo dejanje kot vladarja hrvaške države in zadnje povelje, ki so ga poveljniki hrvaških vojaških enot dobili na terenu".⁷³ Njegova kolona pa je kmalu odšla proti Celovcu.⁷⁴ To območje je bilo polno partizanov, zato je bila določena smer proti Judenburgu in od tam proti Salzburgu, ki je bil v rokah ameriških enot. Paveličeva skupina je nadaljevala skozi gozd in ko je prešla reko Enns, je vstopila v ameriško vojno cono ter se predala.⁷⁵

Večina beguncev je iz Zagreba odšla 7. maja 1945. Tega dne se je začel umikati tudi Danijel Crljen, v dnevniku katerega je zapisano: "Po Vrapču se je naš voz potopil v pravo reko velike množice. (...) Do koder mi je segal pogled in nazaj, je bila cesta zabasana z vojaštvom v manjših in večjih skupinah ali osamljenih civilistov obeh spolov in vseh let, z avtomobili, vozovi, s kolesi (...)". Postal sem "samo nepomemben del nepomembne in brezoblične množice, ki se je gibala bolj po inerciji kot po volji".⁷⁶ Kazalo je, da so bili vsi prepričani, da bodo najkasneje v osemindesetih urah prišli do Angležev in se jim predali.⁷⁷

Zadnje vojaške enote OS NDH so zapustile Zagreb 8. maja 1945. V zaščitnici z Vjekoslavom Luburićem, kateremu je bilo ukazano, da onemogoči kakršenkoli odpor, da bi se ohranilo mesto, je bil tudi Nikola Pavelić, ki pripoveduje: "Bilo je to mesto žalosti in puščobe, z redkimi mimoidočimi oziroma prebivalci, ki so v hišah čakali težke dneve, ki so prihajali."⁷⁸ Na drugi strani je bil 8. maj za Aleksandra Vojinovića "najdaljša noč Zagreba v drugi svetovni vojni - Samo še ena noč in eno jutro do - svobode."⁷⁹ Še 9. maja so bili ostri boji severovzhodno od Zagreba in po Zagrebški gori,⁸⁰ kjer se je znašel tudi Stanko Lasić. V svojih zapiskih opisuje: "Jugoslovanska armada je tega dne prišla v Zagreb, a tu se še gredo različno vojno. Nikomur ne moreš zaupati, povsod mrtvi ljudje. (...) vsi se skrivajo pred ustaši in partizani, ker ti, eni in drugi, čistijo, likvidirajo".⁸¹

⁷⁰ Bogdan Krizman: Pavelić u bjekstvu. Zagreb 1986, str. 13-14; isti, Ustaše i Treći Reich, str. 340-341.

⁷¹ Ernest Bauer: Bleiburg u njemačkoj povijesnoj i političkoj literaturi. V: Bleiburg: uzroci i posljedice, str. 463-474.

⁷² Bauer, General Löhr i događaji, str. 101-102; Dragojlov, Der Krieg 1941-1945, sv. 7, str. 520.

⁷³ Bauer, General Löhr i događaji, str. 101-102; F. Dragojlov: Der Krieg 1941-1945. auf dem Gebiete des Unabhängigen Staates Kroatien, sv. 7, str. 520.

⁷⁴ Jere Jareb: Sudbina posljednje hrvatske državne vlade i hrvatskih ministara iz Drugog svjetskog rata, str. 222; Ilija Perušina: Uspomene iz naše tragedije godine 1945. V: Hrvatska revija 1982, št. 1, str. 84-97.

⁷⁵ Krizman, Pavelić u bjekstvu, str. 19-23.

⁷⁶ Slipac, Svjedok, Moj križni put, str. 31-32.

⁷⁷ Miljenko Perić: 1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo. Zagreb 1995, str. 20; Aleksandar Vojinović: Tragični finale rata. V: Otvoreni dossier: Bleiburg. Zagreb 1990, (dalje Vojinović, Tragični finale rata) str. 71.

⁷⁸ Pavelić, Tragom krvi, str. 192-193.

⁷⁹ Vojinović, Zločin je bježao na zapad, str. 191.

⁸⁰ M. Morača: Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofenzivi oslobođenja Jugoslavije. V: Za pobjedu i slobodu, str. 160-161; Milan Marušić: Žrtve komunističkih zlodjela na sljemenskim stratištima: Bolnica Brestovac, Gračani, Zagreb, svibanj 1945. Zagreb 2002, str. 149-188, 226-240.

⁸¹ Stanko Lasić: Autobiografski zapisi. Zagreb 2000, str. 164.

Del kolon se je usmeril proti Rogaški Slatini in zdi se, da so ta del poti prešli brez večjih težav ali spopadov s partizani.⁸² "Tu pa tam smo se morali bojevati, da se v omejenem številu upremo partizanskim enotam (...), No, večinoma nismo bili ovirani."⁸³ Manjše težave so nastopile pri Zidanem Mostu in za njim.⁸⁴ Luburić navaja, kako je umik do Zidanega Mosta bil predvsem vojaška operacija, kasneje pa je nastopilo težko vzdrževanje reda, "(...) Nemci so bili glavni krivci za takšno stanje".⁸⁵ Partizanske sile v tej fazi še niso uspevale zaustaviti napredovanja kolone, glede na to, da je bilo njihovim enotam ukazano, da čim prej pridejo na Koroško.⁸⁶ Glavni štab Slovenije je ukazal 14. udarni diviziji, da čim prej zasede Celovec,⁸⁷ medtem je štabu 4. armade JA bilo ukazano, da se z dvema divizijama napoti v smeri Tolmin-Trbiž-Beljak.⁸⁸ Posebej je bil osnovan motorizirani odred, ki je moral prek Bazovice, Ajdovščine, Tolmina, Kranjske gore in Beljaka priti do Celovca.⁸⁹ Določeno je bilo, da bo ena brigada 14. divizije napredovala proti Dravogradu, druge pa proti Žerjavu in Črni. Odpor pri Dravogradu je bil premočan,⁹⁰ pa so bile partizanske enote preusmerjene proti dolinam Koprivne in Lepene. Po kratkih spopadih z nemškimi enotami 6. maja je 14. udarna divizija prišla na Koroško. V Celovec so hkrati z zavezniki 8. maja prišli Kokrški in del Koroškega odreda in brigada "Ljuba Šercerja".⁹¹ Pri takšni razporeditvi enot ni bilo na Štajerskem dovolj enot JA, tako je sovražnikom šlo na roko dejstvo, da so bili nezadostno obveščeni o stanju in številčnosti sovražnikove kolone.⁹² "Sploh niso imeli podatkov o tem, da je na cestah prek Zagorja in Štajerske še skoraj kompletna Skupina armade E s sto tisoč Paveličevih ljudi in deset tisoči četnikov iz Črne Gore."⁹³ Na območju Celja so bili 9. maja deli Kozjanskega, Kamniško-zasavskega odreda in deli brigade Korpusa narodne obrambe. Deli 1. in 2. armade JA so na to območje prišli šele 11. maja.⁹⁴

Celje je predstavljalo vozlišče poti, po katerih so begunci morali iti. V Celju je 9. maja, po jugoslovanski historiografiji, začetek "šestih dni vojne po vojni". Namreč, tega dne je začela veljati kapitulacija Nemčije pred partizani. Pogajanja s Titovo vojsko bo moral voditi Lohr, zato je istega dne poslal odposlanca s pismom, v

⁸² Rojnica, Susreti i doživljaji, str. 260; Vojinović, Tragični finale rata, str. 71; Pavelić, Tragom krvi, str. 193; Bleiburška tragedija, str. 160; Kordić, U danima srdžbe i gnjeva, str. 120.

⁸³ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 420.

⁸⁴ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 450.

⁸⁵ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 58-59; Slipac, Svjedok, str. 32-33; Oton Knezović: Pokolj hrvatske vojske 1945 : Dokumenti o zverstvima Srba nad Hrvatima. Chicago 1960, (dalje Knezović, Pokolj hrvatske vojske 1945) str. 4.

⁸⁶ Milan Basta: Rat je završen 7 dana kasnije. Zagreb 1976, (dalje Basta, Rat je završen 7 dana kasnije) str. 302; Colić, Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu, str. 391.

⁸⁷ Risto Stojanović: Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi. Ravne na Koroškem 2005, (dalje Stojanović, Koroška v vrtincu dogodkov) str. 18.

⁸⁸ Colić, Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu, str. 391.

⁸⁹ Prav tam, str. 392; M. Rako: Od Trsta do Celovca - zarobljavanje ustaške vlade. V: Za pobjedu i slobodu, str. 563.

⁹⁰ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 302-303; Brajović, Konačno oslobođenje, str. 364.

⁹¹ Ivan Dolničar: Okruženje i kapitulacija neprijateljevih snaga u severozapadnom delu Jugoslavije. V: Za pobjedu i slobodu, str. 535-537.

⁹² Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 308-309.

⁹³ Nađ, Pobjeda, str. 204.

⁹⁴ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 377.

katerem je prosil, da naj pridejo partizanski predstavniki v njegov štab v Polzelo.⁹⁵ Komisar 14. udarne divizije Ivan Dolničar je pristal na sestanek v gostilno v Letušu. Ko je prišel, mu je Löhrr takoj razložil, da zahteva nemoteno umikanje svojih enot iz Jugoslavije. Tako bi se, kot je navedel, preprečili nadaljnji incidenti, on pa bi v zameno pustil težko in večji del lahke oborožitve. Na te pogoje je Dolničar odgovoril, da so nemške enote, glede na pogoje kapitulacije, dolžne položiti orožje. Löhrr pa je povedal, da gre za vprašanje velike vojske, ki se razteza do Zidanega Mosta in da njihova predaja ni tako enostavna. Glede na pogoje je Dolničar predlagal, da gresta v Štab 4. operativne cone v Topolšico, kjer so ju pričakali politični komisar 4. operativne cone polkovnik Matevž Hacı in načelnik štaba cone major Petar Brajović. Seznanjeni z dotedanjimi pogajanjmi so v štabu cone vztrajali na predaji oborožitve, pri čemer so se sklicevali na pomoč britanskega letalstva. Pod temi pogoji je Löhrr pristal na kapitulacijo. Drugi dan je bil štab 4. operativne cone premeščen v Velikovec, z Löhrom pa je ostal major Ivan Majnik - Džems. Ko je ta zapustil položaj, je Löhrr to izkoristil in s pomočjo dobljenih prepustnic prešel skozi partizanske enote in se napolil proti britanskim, ki so bile južno od Pliberka.⁹⁶ Po Bauerju, so mu Britanci naročili, da svoj štab prestavi v Grebinj. Takoj nato je bil obveščen, da bo zaradi prej podpisane predaje svojih enot, odpeljan v 4. operativno cono.⁹⁷ V nadaljevanju pogajanj je bilo dogovorjeno, da bo vsa nemška oborožitev predana južno od Drave. Ko je pojasnjeval tako dolgo kapitulacijo, je Löhrr navedel, da so želeli partizani pridobiti čas in tako preprečiti prehod prek avstrijske meje.⁹⁸

Podpisana kapitulacija je gotovo otežila prebijanje begunskih kolon, ki so se gibale skozi celjsko dolino. Nenehno prihajanje partizanskih sil, od katerih je bila 16. divizija napotena razoroževati Nemce, 17. pa je bila zadolžena za begunce, je čedalje bolj pritiskalo na begunsko kolono. Ko smo prišli v Celje, "smo šli pod slavalokom z napisom: Živel Tito - Živela Narodnoosvobodilna vojska. Začuden sem, da je cel. Toliko naših je šlo pod njim. (...) Naša kolona se je ustavila sredi Celja in se ne premakne za več kot eno uro."⁹⁹ S posredovanjem generala Servatzya so bila s partizanskimi odposlanci dogovorjena pogajanja. S partizanske strani so sodelovali Emilija Gabinec, tajnica celjskega okrožnega narodnoosvobodilnega odbora in še dva moška. Pogajanja je začel Crljen, predstavnik vlade NDH: "Zahtevamo od vas le, da nas pustite mirno priti skozi Slovenijo. (...) Dati nam morate jamstvo, da nas vaši odredi ne bodo napadali, ker je to v vašo korist. Če bomo imeli mir, se bomo umikali mirno, kot do sedaj, če pa na kateremkoli

⁹⁵ Prav tam, 370-400, 492-508; Jak Koprivc: Generalov let : spomini generala Ivana Dolničarja. Ljubljana 2005, str. 65; Đurica Labović, Milan Basta: Partizani za pregovaračkim stolom 1941.-1945. Zagreb 1986, str. 276-281; Vojinović, Zločin je bježao na zapad, str. 229.

⁹⁶ Zanimivo je da Bauer v svoji razlagi navaja, kako je pred zaključkom pogajanj štab cone zapustil Topolšico in tam pustil le "oficirja za zvezo", ki pa za pogajanja ni bil pooblaščen. Glede na to, navaja Bauer, ni bilo mogoče izvesti kapitulacije, zato je šel Löhrr Britancem naproti. Glej v Bauer, General Löhrr i kapitulacija, str. 753.

⁹⁷ Bauer, General Löhrr i događaji, str. 103. Po zajetju 15. maja v Grebinju je bil general Löhrr odpeljan na sedež 4. operativne cone, ki je bil takrat v Velikovcu. Tam je bil do 19. maja, ko je bil v spremstvu generala Branka Petričevića odveden v štab 3. armade JA armije v Maribor. Od tam je bil poslan v Beograd, kjer mu je bilo januarja 1947 sojeno zaradi zračnih napadov na Beograd 6. aprila 1941; obsojen je bil na smrt.

⁹⁸ Prav tam, str. 103; Brajović, Konačno oslobođenje, str. 371.

⁹⁹ Crljen, Bleiburg, str. 266.

odseku napade kakšna vaša enota, bomo na vsem območju, prek katerega gremo, izvajali najtežje represalije".¹⁰⁰ Na odgovor, da je treba počakati na navodila in pooblastila iz Ljubljane, je Crljen reagiral: "(...) nočemo niti prenočiti v Celju iz vam razumljivih razlogov. Zato je čelo naše kolone že dobilo komando za premik, torej, če se bo zgodil kakšen incident, se bo naše maščevanje začelo v samem Celju."¹⁰¹ Kmalu je bil pripravljen tekst, ki se je glasil: "Svoboden prehod oboroženih vojaških sil ustašev, domobranov in Črnogorcev s teritorija celjskega okrožja v smeri Frankolovega".¹⁰² Podpisali so ga v imenu partizanov Emilija Gabinec, v imenu vlade NDH generala Vladimir Metikoš in Vjekoslav Servatzy ter v imenu Črnogorcev dr. Krivokapić.

Stanje v Celju je postajalo vse težje, psebno v noči iz 10. na 11. maj, ko so dobili partizani velike okrepiteve. O "krvavi celjski noči" piše Ante Ljerkić in navaja, kako se je v Celju "polegel vojni hrup, ki so ga nadomestili zločini, ropanja, mučenja in ubijanja".¹⁰³ Mesto je bilo polno različnih vozil in beguncev. Odvrženo nemško orožje so pobirale po pričevanjih tudi osebe iz begunskih kolon ter partizanske enote.¹⁰⁴ Josip Aleksić se spominja "celjske drame", in navaja, da so bile na obrobju nenehni spopadi.¹⁰⁵ Bataljoni JA "so zasedli prihode v mesto in ga začeli čistiti Nemcev in ustašev. Atmosfera v mestu je bila zelo napeta. (...) Mestu so se bližale nove kolone Nemcev, ustašev in četnikov".¹⁰⁶ Del beguncev, ki so prišli v Celje kasneje, je bil razorožen in nameščen v taborišča.¹⁰⁷

Takšno stanje je predstavljalo velik problem za nepripravljene begunce, zato ni nič čudnega, da je bila v Celju izgubljena vsaka zveza z glavnim poveljstvom begunske kolone, zato je bilo izbrano novo poveljstvo na čelu z generalom Ivanom Herenčićem.¹⁰⁸ Vendar je vtis, da "pri odhodu iz Celja ni nihče več omenjal, kaj nam je naslednji cilj, kot je bilo to do Celja".¹⁰⁹ Iz Celja je begunska kolona krenila v dve smeri: proti Dravogradu, kamor je krenila glavnina vojske in velik del civilistov, ter proti Mariboru.

V Maribor so 5., 6. in 7. maja napoteni begunski vlaki kot tudi vlaki z ranjenci.¹¹⁰ Po progi Zagreb-Zidani most-Celje-Maribor je šlo 40 vlakov z ranjenci in medicinskim osebjem. Po izjavah so bili v kompozicijah tudi pripadniki Ustaške mladeži in pomožne službe Poglavnikovog tjelesnog zdruza. Vlaki so bili ustavljeni v Celju, kasneje pa tudi v Mariboru. Večina prič navaja, da so do Maribora potovali dolgo in da so jih slovenski železničarji namerno zadrževali na vsaki postaji.¹¹¹

¹⁰⁰ Prav tam, str. 268.

¹⁰¹ Prav tam, str. 269.

¹⁰² Prav tam; Brajović, Konačno oslobođenje, str. 414-426, 508.

¹⁰³ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 59.

¹⁰⁴ Bleiburška tragedija, str. 160; Knezović, Pokolj hrvatske vojske 1945, str. 4; Pavelić, Tragom krvi, str. 193.

¹⁰⁵ Aleksić, Vojni aspekti hrvatskog povlačenja, str. 39-41.

¹⁰⁶ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 424.

¹⁰⁷ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 381, 384; Brajović, Konačno oslobođenje, str. 424-425.

¹⁰⁸ Crljen, Bleiburg, str. 269.

¹⁰⁹ Vojinović: Tragični finale rata, str. 74.

¹¹⁰ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 408-435; Marušić, Žrtve komunističkih zlodjela na sljemenskim stratištima, str. 110.; Zvonimir Puškaš: Od Maribora do Ovčare : sudbina ranjenika Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske u Mariboru svibnja 1945. Zagreb 2002, (dalje Puškaš, Od Maribora do Ovčare) str. 19-32; Brez milosti - ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. Ljubljana 2000.

¹¹¹ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 408-435.

Milan Marušić, ko je pisal o transportih ranjenih vojakov, navaja, da je "potujoča giljotina" bila "mučno potovanje, zastoji, čakanja, premik in ustavljanje, pa nazaj, železniška manevriranja ...". In tako vse do Celja.¹¹²

Že 9. maja so v Maribor prišli Bolgari, bataljon Prekmurske brigade in 51. vojvodinska divizija. S tem je bila presekana ena od smeri umika begunski koloni. Milan Basta navaja, da je dva do tri dni po osvoboditvi Maribora prišlo na železniško postajo okoli 30 vagonov "ranjenih ustašev in Nemcev. (...) Ko so se pojavili naši borci, je oboroženo spremstvo kompozicije začelo nanje streljati. Spremstvo je bilo hitro premagano, ranjence pa so namestili v bolnišnico."¹¹³ Kaj se je točno dogajalo, je zaradi nepopolnih podatkov težko rekonstruirati.

Po zapisih o nadaljnjih operacijah JA se čuti precejšnja neobveščenaost o pravem stanju sil, ki so se umikale na prostoru Slovenj Gradec-Dravograd. Še kasneje se je ugotovilo, kot navaja Basta, da je šlo za 150.000 sovražnih vojakov. 10. maja je politikomisar 14. divizije Ivan Dolničar obvestil štab 3. armade JA o stanju na območju Celja. Po tem obvestilu so dobile enote 51. vojvodinske divizije povelje o napredovanju proti Avstriji. S prihodom štaba v Maribor šele 12. maja sta bila izgubljena dva dneva, zato je bilo oteženo "pravočasno zapiranje obroča okoli sovražnika".¹¹⁴ Kosta Nađ je izdal novo povelje, po katerem je morala 17. divizija kreniti iz Slovenske Bistrice preko Mislinje, Doliča do Dravograda in da se 51. divizija pošlje po železnici iz Maribora proti Dravogradu, da bi okrepila sile 6. brigade 36. divizije.¹¹⁵ Od jutra 12. maja je potekal prevoz proti Dravogradu, kamor je vodstvo 51. divizije prišlo še istega dne. V noči iz 12. na 13. maj je na prostor Dravograda prišla 12. proletarska divizija in je zaprla obroč v severozahodnem delu Jugoslavije.¹¹⁶ Glede na to ni presenečenje Titova depeša 1. in 3. armadi JA z dne 13. maja 1945: "Očitam vam, ker ste gonjenje in izganjanje sovražnika proti severozahodu upočasnili. Večina nemških in kvizlinških sil prehaja mejo in se predaja Angležem. Ukazujem, da hitro presekate vse zveze proti Avstriji in ne dovolite, da se sovražne sile izvlečejo".¹¹⁷

Po razporedu sil je kolona vse bolj počasi napredovala proti Slovenj Gradcu. Ko so se znašli na križišču treh cest; Branimir Vidmar navaja: "Ravno naprej je vodila cesta proti Šoštanju in Dravogradu, levo proti Zidanem mostu in Ljubljani, desno pa tudi proti Dravogradu, vendar prek Vitanja in Slovenj Gradca. Ta je bila ožja od ostalih dveh."¹¹⁸ Po telegramih, ki jih je poslal štab 4. operativne cone, so

¹¹² Marušić, *Žrtve komunističkih zlodjela na sljemenskim stratištima*, str. 110; Puškaš, *Od Maribora do Ovcare*, str. 19-32. Koristen prispevek k razjasnitvi usode ranjencev (iz Osrednje vojne bolnice in Splošne bolnice v Ljubljani, bolnišnice Golnik in moške bolnišnice Milostnih barov v Kandiji), pri njihovem umikanju je vsekakor zbornik "Brez milosti - ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem." Po podatkih so se transporti štirih sanitetnih vlakov iz Ljubljane (z oznakami N, D, S in O) napotili od 5. do 8. maja v smeri Medvode - Kranj - Podnart - Radovljica - Lesce, kjer so vlake zapustili vsi, ki so se lahko sami gibal (ostalo je okoli oko 150 bolnikov). Od tam so šli proti Jesenicam, ki so jih v noči iz 10. na 11. maj zavzeli partizani.

¹¹³ Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, str. 318-319.

¹¹⁴ Prav tam, str. 319-322.

¹¹⁵ Savić, *51 vojvodanska divizija*, str. 206; Savić, *Atanacković, Treća armija*, str. 323.

¹¹⁶ Brajović, *Konačno oslobođenje*, str. 434; Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, str. 324-325. Franci Strle: *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana 1977, (dalje Strle, *Veliki finale*) str. 289.

¹¹⁷ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, kn. 15, Beograd 1962, dok. št. 293; dok. št. 295; Nađ, *Pobeda*, str. 200.

¹¹⁸ Vojinović, *Tragični finale rata. V: Otvoreni dossier: Bleiburg*, str. 73. Stojanović, *Koroška v vrtincu dogodkov*, str. 30.

begunske kolone zapolnile vse glavne in del vzporednih poti skozi Mislinjsko dolino.¹¹⁹ Po Crljenu: "Človeški zid, na katerega smo udarili, je bil neprebojen zaradi svoje globine in kompaktnosti, zato ni bilo mogoče misliti na napredovanje, niti zlepa niti zgrda".¹²⁰ Prišlo je do pretrganja kolone, kar je bilo prizadeto z ostrimi spopadi z enotami 17. divizije JA na območju Gornjega Doliča in Hude luknje.¹²¹ Franci Strle navaja da je bilo na poti "gosto kot na mravljišču in vsaka partizanska mina ali granata je udarila v polno, učinkoviti pa so bili tudi mitralješki rafali."¹²² Potem ko so "ustaši odbili predajo" se je boj nadaljeval tudi 13. maja, ko je prišlo do protinapada sil NDH, pa so zato enote JA začasno zapustile Turjak in Tolsti vrh. Po prispelih okrepitevah so enote JA krenile v protinapad in njihove enote so naslednji dan prišle v Slovenj Gradec.¹²³ Del kolon, ki se niso uspele prebiti naprej, je bil na mestu zajet.¹²⁴ Nadaljnji razplet se je pričakoval na območju Dravograda, kjer so bile prisotne tudi bolgarske enote. Po prihodu je 51. divizija razporedila svoje sile; 7. brigada Tolsti vrh-Otiški vrh, 8. brigada Stražiški vrh-Farna vas-Breznica-Kovšak, medtem ko je 6. brigada 36. divizije zasedla položaje jugovzhodno od Dravograda.¹²⁵ Leseni most na levem bregu Drave je branil 2. bataljon Prekmurske brigade, medtem ko so železniški most na desni obali branili deli 12. brigade.¹²⁶ Ohraniti mostove "je bila pomembna naloga naših sil", navaja Basta.¹²⁷

Enote OS NDH in del civilnega prebivalstva, ki so se uspeli prebiti do Dravograda pred zaključno obkolutitvijo območja (11.-12. maja) pričajo, kako se je na dravograjskem polju zbrala velika skupina civilistov in različni rodovi vojske.¹²⁸ Bolgarske enote so zavzele mostove, vendar so kljub temu kolone šle naprej in prešle na območje avstrijske države, na Celovško polje. "Vsakdo je želel čim prej priti v roke namišljenih rešiteljev, tj. Angležev in Amerikancev".¹²⁹ Ena od begunskih kolon, ki je že 14. maja prišla na prostor Črne na Koroškem, je bila kljub veliki premoči, po dnevniku 3. bataljona 7. brigade JA, puščena proti Celovcu.¹³⁰ Prehod v britansko cono je bil razumljen kot rešitev: "Zdelo se je, da v tem krasnem kraju iz vseh strani sije in odmeva veličastna, bleščeča beseda življenje".¹³¹

Ko je zapoznala kolona prišla do Dravograda, je zvedela, da so v mestu Bolgari in da dravograjski most držijo partizani, ki razorožujejo vse enote, ki prihajajo. Odposlanci NDH, ki so se nekajkrat neuspešno pogajali z Bolgari, so zvedeli, da je bolje, da gredo proti Pliberku, kajti drugače jih bo bolgarska vojska ustavila.¹³²

¹¹⁹ Strle, Veliki finale, str. 281, 282.

¹²⁰ Crljen, Bleiburg, str. 270; Jure Zovko: Križni put i dvadeset godina robije. Zagreb 1997, str. 17-26; Aleksić, Vojni aspekti hrvatskog povlačenja, str. 42.

¹²¹ Strle: Veliki finale, str. 290, 295; Stojanović: Koroška v vrtincu dogodkov, str. 27, 30, 31, 104.

¹²² Strle, Veliki finale, str. 297.

¹²³ Brajović: Konačno oslobođenje, str. 516-517; Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 331.

¹²⁴ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 84.

¹²⁵ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 322-323; Savić, Atanacković, Treća armija, str. 323; Strle, Veliki finale, str. 297-315.

¹²⁶ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 523.

¹²⁷ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 333.

¹²⁸ Rojnica, Susreti i doživljaji, str. 262; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 306.

¹²⁹ Pavelić, Tragom krvi, str. 194.

¹³⁰ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 543-544.

¹³¹ Nikolaj Tolstoj: Ministar i pokolji : Bleiburg i Kočevski Rog 1945. Zagreb 1991, str. 50.

¹³² Crljen: Bleiburg, str. 271; Bleiburška tragedija, str. 317; Slipac, Svjedok, str. 42; Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 289.

Milan Basta navaja, da so bolgarske enote izkoristile možnost, ker so prišle dva dni prej na območje Dravograda, in sklepa, da ne bi bil nikakršen čudež, če je bolgarski oficir sugeriral pogajalcem NDH, da se prebijejo proti Pliberku.¹³³ S pogajanji v Dravogradu so partizani pridobili čas. "Za hrvaško vojsko sta bila ta dva dni nenadomestljiva".¹³⁴

Dne 12. maja je 51. divizija JA poslala ultimatum, v katerem je zahtevala kapitulacijo v roku ene ure. Ultimatum je bil odbit, zato so enote 51. divizije, okrepljene s 6. brigado 36. divizije in s 1. (Tomšičevo) brigado 14. (slovenske) divizije "prešle v splošni napad v smeri Slovenj Gradca".¹³⁵ Ostri boji so trajali ves dan, "z bližnjega hriba se je vsul ogenj strojníc in topov. Nastal je nepojmljiv kaos. (...) Prevrnjeni vozovi, mlake krvi, razsuta nepomična trupla, stoki ranjencev (...)".¹³⁶ 8. divizija polkovnika Frana Sudara je dvakrat osvojila mostove, vendar jih ni uspele obdržati.¹³⁷ V spopadih so bile izgube na obeh straneh, a nekaj enotam NDH "uspelo je delno zlomiti napad sovražnika in postaviti mostišče za Dravograd".¹³⁸ "Ni minila ura od začetka bitke, že so prvi ranjenci prispeli v stavbo poveljstva (...) Po pol ure pripravljalnega ognja smo se pognali v juriš (...) Kolona je končno lahko krenila čez most (...) Vso noč je tekla mimo nas reka beguncev".¹³⁹ Pri prehodu železniškega mosta je bilo treba preiti okoli dvestometerski prazen, sovražniku izpostavljen prostor, a "ne mislimo na nič. Vidimo le cesto in most pred nami (...) začenjamo prehod v največjem možnem diru (...) preskakovali smo mrtve in ranjene (...)".¹⁴⁰ Za Franza Schramla "so bili to zadnji junaški boji Hrvatov, svetel primer slave in časti, zvestobe in junaštva".¹⁴¹

Glede teh spopadov Basta dodaja, da so 7. in 8. brigada 51. divizije, kot tudi deli 1. brigade 14. divizije, branili območje Guštanj-Poljana in so bile tako razporejene na preširokem območju. "Po ostrem boju je izvedel sovražnik prodor proti Pliberku (...). Obramba ni imela potrebne globine; manjkala je moč (...) Sedaj nam je, zadnjega dne vojne, sovražnik uspel razdvojiti divizijo na dva dela."¹⁴² Po Basti je sovražniku uspelo zavzeti nekaj ozemlja, vendar se ni uspel prebiti,¹⁴³ ker so sile JA uspele zadržati mostobran na desnem bregu in oba mostova.¹⁴⁴ Jasno je bilo, da enote OS NDH mostov ne morejo zavzeti, nadaljnje napredovanje proti Celovcu bo neizvedljivo, zato je del preostalih kolon izbral vzporedno, daljšo pot

¹³³ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 289.

¹³⁴ Bleiburška tragedija, str. 161.

¹³⁵ Savić, 51. vojvodanska divizija, str. 207.

¹³⁶ A. Mijatović: Izdan nalog za pokret prema Bleiburgu. V: Vjesnik, 20. 6. 2005, 63; Slipac, Svjedok, str. 38.

¹³⁷ Ljerkčić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 76-80; Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 333-334. Strle, Veliki finale, str. 306-307.

¹³⁸ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 208-209; Mijatović, Izdan nalog za pokret prema Bleiburgu. V: Vjesnik, 20. 6. 2005, str. 63; Strle, Veliki finale na, str. 311.

¹³⁹ Crljen, Bleiburg, str. 277-279; Tomislav Brozović: Na cesti Dravograd - Maribor. V: Forum, Zagreb, travanj - lipanj 1998, št. 4-6, str. 703-705.

¹⁴⁰ Brdarić, Moj put u nepoznato - Bleiburg, 1945. V: Našička spomenica, str. 160-161.

¹⁴¹ Schraml, Hrvatsko ratište, str. 257.

¹⁴² Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 339; Savić, 51. vojvodanska divizija, str. 208.

¹⁴³ Basta: Rat je završen 7 dana kasnije, str. 340. Ta opis je v nasprotju z navedbami Strleta, ki jasno navaja, da je del begunske kolone uspel prečkati dravograjski železniški most. Glej Strle, Veliki finale, str. 312.

¹⁴⁴ M. Morača: Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofanzivi oslobođenja Jugoslavije. V: Za pobjedu i slobodu, str. 163.

po dolini reke Meže, prek Raven na Koroškem in Poljane do Pliberka.¹⁴⁵ Da bi se to preprečilo, so bile napotene na območje pred Pliberkom 7. i 8. brigada.¹⁴⁶

Zjutraj 14. maja je bilo odločeno, da vse sile JA izvedejo novi napad južno od Dravograda.¹⁴⁷ Tega dne je iz mariborske smeri prišla 12. divizija, ki je skupaj z 51. imela nalogo s severa obkoliti sovražnika.¹⁴⁸ Z zahodne strani je bila 16. divizija, medtem ko je 14. zasedla mostove pri Rudu (???), Velikovcu, Grabsteinu in Celovcu. Glede na to, da so OS NDH še vedno nudile odpor, so v napadu sodelovale tudi enote 17. divizije iz smeri Slovenj Gradca. Z napredovanjem je 51. divizija zavzela Poljane in Ravne na Koroškem, tako da je bil prehod proti zavezniškim enotam popolnoma zaprt.¹⁴⁹ V Titovi depeši poslani Peku Dapčeviću in Koči Popoviću piše: "V bojih z ustaši je Kosta z eno divizijo zaprl smer na liniji Dravograd - Guštanj, z eno divizijo pa napada Slovenj Gradec. Banda se uporno brani (...) in se prizadeva za vsako ceno rešiti in predati Angležem. Treba je, da vse naše sile energično in hitro delujejo v smeri Šoštanj - Poljane. (...) Storitve vse potrebno, da se doseže uspeh."¹⁵⁰ Josip Aleksić se tudi strinja, da so uspeli partizani okoli Dravograda in v dolini Meže in Mislinje popolnoma stisniti obroč.¹⁵¹ V takšnem stanju je bila celotna skupina, ki se je znašla na tem območju, zajeta in razorožena.¹⁵² Eden od očitidcev navaja: "Nihče ni znal odgovoriti, zakaj se ne gre naprej. (...) dolina ob Dravogradu (...) je bila polna ljudi, kot v velikem taborišču. Nenadoma je kot strela iz vedrega neba padlo povelje: Vsa hrvaška vojska naj odloži orožje".¹⁵³

V spominih ni konkretnega števila zajetih, ampak se omenja, kako je bila na polju velika množica vojaštva, katerega število je bilo težko določiti. Nekateri spomini navajajo, da so v trenutku predaje nad dravograjskim poljem krožila britanska letala.¹⁵⁴ Zvonimir Grubišić navaja v svojih spominih, da je kolona pri Dravogradu naletela na Britance, ki pa jim niso dovolili prehoda prek mosta. "Angleška letala preletavajo prek naših glav, tanke je videti. Streliva je zelo malo, da o hrani niti ne govorimo".¹⁵⁵ Pri Dravogradu je, kot se navaja, 51. divizija zajela tudi 8000 do 10.000 črnogorskih četnikov, ki so se umikali skupaj s silami NDH.¹⁵⁶

Del kolone se je pred obkolitvijo uspel prebiti mimo 7. brigade na Tolstem vrhu, naprej po dolini Meže, prek Poljan do Pliberka. Na celotni poti je prihajalo do manjših spopadov, končni obračun s 1. bataljonom Šlandrove brigade in 2. bataljonom Tomšičeve brigade je sledil 14. maja na območju Poljan, kjer je bitka trajala skoraj ves dan, in 15. maja na širšem območju Pliberka (Črna-Mežica-

¹⁴⁵ Strle, Veliki finale, str. 307-308; Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 80-81; Stojanović, Koroška v vrtincu dogodkov, str. 32.

¹⁴⁶ Savić, 51. vojvođanska divizija, str. 208; Savić, Atanacković, Treća armija, str. 325.

¹⁴⁷ Brajović, Konačno oslobođenje, str. 522-523. Strle, Veliki finale, str. 316.

¹⁴⁸ Stojanović, Koroška v vrtincu dogodkov, str. 32.

¹⁴⁹ Morača, Operacije Prve i Treće armije u završnoj ofanzivi oslobođenja Jugoslavije, str. 163.

¹⁵⁰ Nađ, Pobjeda, str. 207.

¹⁵¹ Aleksić, Vojni aspekti hrvatskog povlačenja, str. 41-43.

¹⁵² Colić, Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu, str. 397; Brajović, Konačno oslobođenje, str. 517.

¹⁵³ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 95.

¹⁵⁴ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 416, 420, 431.

¹⁵⁵ Zvonimir Grubišić: Povlačenje. V: Od Bleiburga do naših dana, str. 183.

¹⁵⁶ Borivoje M. Karapandžić: Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi. Beograd 1990, str. 168-169.

Kovšek-Košutnik).¹⁵⁷ "Mitraljezci so z višin tolkli po ustaših, ki so jih šlandrovci in tomšičevci obsipavali tudi z minami".¹⁵⁸ Razbite skupine so se razporedile po okoličini in so nenehno nudile odpor, zaradi katerega je bilo mnogo žrtev na obeh straneh. Z zadrževanjem dela vojske v bojih pri Poljani, "glavnina ustaško-četniških grupacij prodrla do Pliberškega polja".¹⁵⁹ Basta opisuje, kako so se "podivjani ustaši" prebijali prek hribov do meje, mimogrede pa so požigali vse kar jim je prišlo pod roke.¹⁶⁰ Bili so to, kot navaja Brajović, "zadnji večji spopadi v drugi svetovni vojni na evropskih tleh", po katerih sta 3. bataljon Tomšičeve in 3. bataljon Zidanškove brigade zaprla pot proti Pliberku.¹⁶¹ Z nadaljnjim napredovanjem skozi dolino med Holmcem in Dolгим brdom ob 7. in 8. brigadi se je umikal del beguncev.¹⁶² Z nadaljnjim izmikanjem se je izvlekel del beguncev.¹⁶³ "V splošni zmešnjavi" je del beguncev, ki ni vedel kam gre, prispel "na veliko poljano napolnjeno z ljudmi, vprežnimi vozovi, živino, kamioni, topovi in drugo vojaško opremo. (...) Odsev ognjev, okoli katerih so se zbirali ljudje, je dajal vsej sliki nekako pošasten videz".¹⁶⁴ Na tej poti so bile tudi male praske, a kmalu je "čelo naše kolone prišlo do položajev neke angleške enote. Naši so se ustavili in čakali navodil. General Herenčič je še z nekaj četniki hitel naprej, da je stopil v stik z Angleži."¹⁶⁵

S prihodom v Pliberk "se je končeval umik. Glavna skupina je bila zaustavljena pri Pliberku, a velika množica pri Dravogradu. Tako se je mogočna emigracija - po osmih dneh potikanja, lakote in bojev - na 15. maja umirila, ko je prešla en ali dva kilometra v Avstrijo, nedaleč od mesteca Pliberk".¹⁶⁶

Po Bastinem mnenju "je bil preboj izveden le delno. Sovražnik ni imel sape, da zdrži do konca svojega napada".¹⁶⁷ Z vstopom tri do štiri kilometre na avstrijsko ozemlje je imela kolona namen predati se zaveznikom, jugoslovanske sile pa so bile prisiljene čakati okrepitev zaradi dejstva, da so bile razdeljene s sovražnikom in reko Dravo. Na razpotju Hrust so bile enote 7. in 8. brigade, ki so ustavile sovražnikovo kolono. Poveljujoči štab je bil organiziran "pol kilometra od čela sovražnikove kolone".¹⁶⁸ Od jutra 15. maja so vse enote 14. in 51. divizije hitro utrjevale svoje položaje na cesti Poljane-Hrust-Pliberk.¹⁶⁹ V času sestavljanja ultimata, v katerem so zahtevali predajo, je v štab v spremstvu partizanskega oficirja prišel zavezniški oficir in jih obvestil, da se želi komandant pogovarjati o predaji ustaško-domobranske vojske.¹⁷⁰ Zavezniške sile so prispele v Hrust ob zori 15.

¹⁵⁷ Strle, Veliki finale, str. 313.

¹⁵⁸ Stojanovič, Koroška v vrtincu dogodkov, str. 33-34, 114-115.

¹⁵⁹ Strle, Veliki finale, str. 322.

¹⁶⁰ Ivan Dolničar: Okruženje i kapitulacija neprijateljevih snaga u severozapadnom delu Jugoslavije. V: Za pobjedu i slobodu, str. 540.

¹⁶¹ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 342; Strle, Veliki finale, str. 330.

¹⁶² Brajović: Konačno oslobođenje, str. 548-549; Tone Ferenc: Osloboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani. Ljubljana 1985, str. 3-34; Knezović, Pokolj hrvatske vojske 1945, str. 78.

¹⁶³ Strle, Veliki finale, str. 322; Perić, 1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo, str. 22-27.

¹⁶⁴ Brdarić, Moj put u nepoznato, str. 161; Kordić, U danima srdžbe i gnjeva, str. 121.

¹⁶⁵ Crljen, Bleiburg, str. 282.

¹⁶⁶ Ljerkić, Od Ivan Planine do Bleiburga, str. 101.

¹⁶⁷ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 342.

¹⁶⁸ Basta, Rat posle rata : Pavelićevi generali se predaju, str. 85.

¹⁶⁹ Nađ, Pobjeda, str. 217.

¹⁷⁰ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 353.

maja, tako da so se "na križišču železniške proge in ceste znašle tri vojske".¹⁷¹

Maršal Tito je izdal 15. maja pohvalo vojakom 3. armade JA za izbojevano zmago in popolno izvršitev naloge: "S hitrim in energičnim napredovanjem (...) so enote naše Tretje armade presekale umik ostankom nemških in ustaško-četniških band, jih obkolile na območju Slovenj Gradec-Guštanj (Ravne)-Pliberk-Dravograd in jih po tridnevnih ostrih bojih razbile in jih prisilile h kapitulaciji." Z njihovim prizadevanjem, navaja, so bile zajete sovražnikove sile in ostanki nemške skupine feldmaršala Löhra.¹⁷²

V končnici, se zdi, je bil konec druge svetovne vojne, čeprav povsem pričakovano, za oblast NDH precejšnje presenečenje. Vodstvo NDH ni bilo "doraslo" času. Zaupanje v obstoj nekega "tajnega orožja" in vzdrževanje "Zvonimirove linije" je vezalo vlado NDH na njenega zaveznika. Vse to je vplivalo, da so zadnji poskusi za preskok v štab zahodnih zaveznikov (v kolikor je ta možnost obstajala), prišli prepozno. V nezavidljivem položaju je bila sprejeta odločitev o umiku, ki predstavlja ključni del celotnega dogajanja. Še danes je aktualno vprašanje, ali bi se z nadaljevanjem boja in nudenjem odpora, stališče zaveznikov do usode NDH spremenilo. Malo je verjetno, da bi se kaj spremenilo glede na to, da zavezniki NDH niso priznavali, in se zato z njeno usodo niso ukvarjali. Sam umik ni bil pospremljen z odgovarjajočimi političnimi in vojaškimi pripravami, zato je hitro postalo jasno, kako težko ga bo izvesti. Prenapolnjenost cest je povzročila velika množica ljudi in odvržena nemška mehanizacija in oborožitev. Poleg tega je vlada NDH na čelu s poglavnikom Antejem Pavelićem v ključnih trenutkih odšla proti ameriški okupacijski coni, kjer je iskala rešitev samo za sebe. "Kapitan se ni potopil z ladjo. Prvi je pobegnil od krmila (...)"¹⁷³ in zato je manjkala tudi psihološka gotovost vojske in ljudi, da so njihovi "vodje" z njimi pripravljene deliti usodo.

Politični konec NDH se je začel, ko je njeno politično vodstvo zapustilo državno ozemlje in so z delovanjem prenehale državne in politične institucije, medtem pa vojaški konec predstavlja predaja na Pliberškem polju.

Prevedel Zdenko Čepič

Marta Grahek Ravančić

THE END OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND THE RETREAT OF ITS ARMED FORCES AND CIVILIAN POPULATION IN MAY 1945

S u m m a r y

A general advance of the Western allies, accompanied by the units of the Yugoslav Army, occurred in the end of World War II. At the same time the breakup of the German battlefield in Greece forced the Army Group E to retreat towards the west over the Balkans and the Independent State of Croatia (ISC=NDH). The NDH armed forces, accompanied by a large civilian population, retreated towards Zagreb together with the army of the Third Reich. Ignoring the whole situation, the NDH government attempted to establish contact with the allies in these final days, but the attempts came too late and failed to yield any notable results. Only after the German General Alexander Löhr informed the commanding headquarters of the NDH armed forces about the retreat of the Third Reich units on 4 May, the NDH government accepted a decision on the retreat towards the west on 5 May. In the end

¹⁷¹ Prav tam, str. 350.

¹⁷² Josip Broz Tito: Sabrana djela, 28. Beograd 1988, str. 46-47.

¹⁷³ V. Nikolić: Poslije pola stoljeća - Bleiburg je povijest. V: Spomenica Bleiburg, str. 37-42.

it would turn out that the whole retreat of a large number of people was carried out without suitable military and political preparations. The main direction was Zagreb - Celje - Bleiburg (Pliberk). The retreat towards Celje took place in multiple directions: Zagreb - Novi Dvori - Rogatec - Celje; Samobor - Zidani most - Celje; Varaždin - Ivanec - Krapina - Rogatec - Celje. From there the convoys headed into two directions: towards Slovenj Gradec and Dravograd, and towards Maribor. After crossing the Yugoslav (Slovenian) - Austrian border, a part of the convoy reached Bleiburg (Pliberk). The NDH leader Ante Pavelić with his escort retreated through Novi Dvori (near Zaprešič), Rogaška Slatina and Maribor towards Klagenfurt (Celovec) and the American Occupation Zone in Austria, leaving the unprepared army without supreme leadership. The Third Reich units and the NDH armed forces were also joined in their retreat by the members of the Slovenian Home Guard, Serbian and Montenegrin Chetniks, as well as Cossaks. It is hard to establish the number of soldiers and civilians among the retreating population because the Yugoslav historiography rarely mentioned that, while the estimations of emigrant authors were often exaggerated. The retreat was made more difficult by large quantities of discarded weapons and military equipment as well as by the capitulation of the Third Reich, signed on 9 May. At the first stage of the retreat the units of the Yugoslav Army were unable to control the situation due to the lack of knowledge about the number of refugees, thus the fugitives could easily reach Celje. After that the partisans got their forces in order and prevented the possibility of retreat towards Maribor. Therefore the main body of the convoy headed through Slovenj Gradec towards Dravograd, where several armed conflicts took place. A large number of refugees failed to avoid the encirclement by the Yugoslav Army units, so they were caught already in the area between Slovenj Gradec, Dravograd and Poljane. A smaller part of the convoy managed to break through in the direction of Poljane and Bleiburg (Pliberk). The destiny of the people who reached the Bleiburg field was decided at the negotiations in the Thurn-Valassina manor.

1.01
Prejeto 12. 8. 2006

UDK 355.02(497.1)"195"

Dmitar Tasić*

Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda, Jugoslavije in Balkanskega pakta

IZVLEČEK

Avtor v članku obravnava strateški in vojaški pomen Slovenije v času jugoslovanskega približevanja Zahodu na začetku petdesetih let 20. stoletja. To se je kazalo v vključevanju Jugoslavije v program zahodne vojaške pomoči in v sklenitvi Balkanskega pakta z Grčijo in Turčijo. Krepitev vojaški sil satelitskih držav Sovjetske zveze in zelo močni sovjetski vojaški kontingenti v Avstriji in na Madžarskem so zahtevali usklajene načrte Jugoslovanske ljudske armade in zahodnih zaveznikov za obrambo občutljive ljubljanske smeri z namenom preprečiti sovjetsko-satelitski prodor v severno Italijo in ogrožanje zahodnih položajev v tem delu Sredozemlja.

Ključne besede: Jugoslavija, ZDA, Balkanski pakt, NATO, vojaška pomoč, Slovenija, Ljubljanska vrata

ABSTRACT

SLOVENIA IN THE DEFENSE PLANS OF THE WEST, OF YUGOSLAVIA AND THE BALKAN PACT

In the following article the author focuses on the strategic and military importance of Slovenia in the time of the Yugoslav orientation towards the West in the beginning of 1950s. This was reflected in the involvement of Yugoslavia in the program of military assistance from the West and the conclusion of the Balkan Pact with Greece and Turkey. The strengthening of military forces in the satellite states of the Soviet Union and very prominent Soviet military contingents in Austria and Hungary called for coherent plans of the Yugoslav Peoples' Army and its western and southern allies for the defence of the sensitive Ljubljana Gateway in order to prevent the breakthrough of Soviet and their satellite states' forces into Northern Italy and the endangerment of the Western posts in this part of the Mediterranean.

Key words: Yugoslavia, USA, the Balkan Pact, NATO, military assistance, Slovenia, the Ljubljana Gateway

* Mag., Institut za stratejska istraživanja, Neznanog junaka 38, 11000 Beograd, Srbija.

Resolucija Informbiroja junija 1948 je korenito spremenila podobo mednarodnih odnosov v jugoslovanski okolici. Včerašnji zavezniki so postali zakleti sovražniki, sovražniki pa so postali zaradi nuje zavezniki. V kratkem času je postala Jugoslavija iz "najbolj vdanega satelita" ZSSR država z "lojalnim in kooperativnim pristopom" do zahodni sil, predvsem do ZDA.¹ Jugoslavija je tako od jeseni 1949 nadaljevala z udeležbo v hladnovojnem dogajanju, vendar ne več v okviru sovjetskega bloka.² Tisto, kar je bilo na začetku videti kot spopad dveh komunističnih konceptov, se je jasno pokazalo kot meddržavni konflikt, v katerem se je med drugim zelo poudaril osebni spopad Stalina in Tita, oziroma se je poudarilo Titovo nepristajanje na zunanji diktat, katerega namen je bil odstraniti Tita s čela partije in države.

Nevarnost z Vzhoda, gospodarske težave, nekaj zaporednih sušnih let, dotrajanost opreme jugoslovanske vojske in pripravljenost ZDA, da pomagajo uporni Jugoslaviji, so privedli na začetku petdesetih let 20. stoletja do niza neuradnih in uradnih stikov med predstavniki Jugoslavije in ZDA, ki so se izrazili v podpisu sporazuma o ameriški vojaški pomoči 14. novembra 1951.³ Nova usmeritev v jugoslovanski zunanji politiki je povzročila potrebo po normalizaciji odnosov s prozahodno usmerjenimi sosednjimi državami, predvsem z Grčijo. Aktivno vlogo je v tem procesu imela tudi vlada ZDA.⁴ V tem obdobju je bilo med Grčijo in Jugoslavijo podpisanih več meddržavnih sporazumov in protokolov s področja prometa in trgovine. Jugoslavija se je obvezala, da bo začela reševati posamezna sporna vprašanja, npr. repatriacijo grških otrok in bivših Markosovih borcev.⁵ Vstop Grčije in Turčije v NATO v letu 1952 je še bolj aktualiziral zблиževanje z Jugoslavijo. Istočasno je bilo več pozornosti namenjena pomenu Jugoslavije za obrambo Grčije, oziroma za njeno neodvisnost od Jugoslavije glede tega. Izmenjava obiskov parlamentarnih delegacij z Grčijo in tudi s Turčijo poleti in jeseni 1952 je pomenila "merjenje pulza" glede sodelovanja, predvsem vojaškega. Septembra 1952 sta jugoslovanski vojaški delegaciji obiskali Atene in Ankaru.⁶

Diplomatski obrat je bil povezan s Slovenijo. V nekaj letih (1948-1954) je jugoslovanska zunanja politika prehodila pot od skupnih načrtov o ustvarjanju Balkanske federacije z Bolgarijo in Albanijo do sklenitve vojaške zveze s članicama NATO - Grčijo in Turčijo - in oba dogovora sta bila podpisana na Bledu.

¹ Lorejn M. Lis: Održavanje Tita na površini : Sjedinjene države, Jugoslavija i Hladni rat. Beograd 2003.

² Darko Bekić: Jugoslavija u Hladnom ratu. Zagreb 1988, str. 58; Bekić meni, da je Jugoslavija v hladnovojno dogajanje dokončno vstopila po Kardeljevem in Đilasovem nastopu na Generalni skupščini OZN jeseni 1949, čeprav je bila aktivni udeleženec hladne vojne že v času izbruha tržaške krize in v času državljanske vojne v Grčiji; v prvem primeru je bila aktivno udeležena, v drugem pa je pomagala eni od vpletenih strani (komunistom pod vodstvom Marksa).

³ Več v Ivan Laković: Zapadna vojna pomoč Jugoslaviji 1951-1958 : magistrsko delo. Filozofski fakultet Univerziteteta u Beogradu, 2005, str. 28-36.

⁴ Bekić, n.d., str. 135, 140, 153.

⁵ Glej v Milan Ristović: Dug povratak kući : deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960. Beograd 1998.

⁶ O teh obiskih so podatki le posredni. Glej v Bekić, n.d., str. 432-433; Balkanski pakt 1953/1954 : Zbornik dokumenta. Beograd 2005, Zapisnik sa razgovora između turske i jugoslovenske vojne delegacije, Beograd, 20, 24 i 27 decembar 1952, (dalje Balkanski pakt 1953/1954), str. 162-181; Arhiv Vojno istorijskog instituta (AVII), JNA GŠ-2, k. 14, fasc. 8, reg. br. 2/1, prepis dokumenta.

Vojaški pomen Slovenije in prvi stiki

V novih zunanjepolitičnih in varnostnih okoliščinah je Slovenija imela pomembno mesto. Na jugoslovanskem bojišču je namreč slovenska, točneje "ljubljska smer", za razliko od južne in centralne, imela manjšo globino in neposredno kopensko povezavo z zahodno Evropo. Učinkovit prodor sovjetskih in satelitskih sil iz zahodne Madžarske po dolini Drave proti Ljubljanskim vratom⁷ in nato proti Trstu bi tem silam zagotovil izhod na Jadransko morje in bi neposredno ogrozil Italijo in zavezniške letalske in pomorske povezave v tem delu Sredozemlja in bi velik del zahodne Evrope postavil v domet sovjetskih vojaških sil.⁸ Eno od vprašanj, ki so jih zahodni vojaški sogovorniki redno postavljali v stikih z jugoslovanskimi kolegi, se je nanašalo na jugoslovanske načrte glede ljubljanske smeri. Tako se je po večdnevnem obisku v Washingtonu in po vrsti sestankov, ki jih je imel z ameriškimi državnimi in vojaškimi uradniki maja in junija 1951 glede ameriške vojaške pomoči Jugoslaviji, ob vrnitvi v domovino načelnik Generalštaba Jugoslovanske armade general Koča Popović 10. julija v Parizu sestal z generalom Dwightom Eisenhowerjem.⁹ Ta je bil takrat glavni komandant zavezniških sil v Evropi. Eisenhowerja so zanimale številne podrobnosti o jugoslovanski vojski, njeni formaciji, moči, kvaliteti oborožitve, pa tudi Popovićevo stališče o perspektivah graditve zavezniških odnosov med državami z različnimi družbenimi sistemi, namerjenimi prav proti socialističnim državam. O jugoslovanskih potrebah glede opreme in oborožitve in možnostih Jugoslovanske armade v primeru uspešne preoborožitve, je Popović ameriškemu kolegu povedal, da bi bila glede tega obramba Ljubljanskih vrat popolnoma zagotovljena, zlasti v primeru, če bi prišlo do napada le satelitskih sil Sovjetske zveze.¹⁰

Za ameriško stran pa je vojaška pomoč Jugoslaviji pomenilo krepitev južnega in jugovzhodnega boka v Evropi kot tudi njenega močnejšega povezovanja z NATO. Nadaljnji stiki ameriških in jugoslovanskih vojaških pooblaščenecv so pokazali v nastopih ameriške strani zlasti na njihovo zanimanje za ljubljansko smer in jugoslovanske načrte za njeno obrambo. Načelnik združenega generalštaba ameriške vojske Lawton Collins je izrazil posebno zadovoljstvo, ko so mu oktobra 1951 jugoslovanski sogovorniki med sestankom v Beogradu sporočili, da so za obrambo te smeri bile predvidene sile šestih pehotnih in ene oklepna divizija. Posebej je poudaril, da je pomembno, da ostanejo Ljubljanska vrata "odprta", kajti ta, oziroma njihovo zaledje, predstavljajo skupaj s Solunom na jugu, najboljšo povezavo za

⁷ Op. ur.: Ljubljanska vrata, običajno se imenujejo postojnska (tudi jadranska), so široka vrzel med Javorniki in Hrušico in so naravni prehod med Ljubljansko kotlino in Jadranskim morjem. V zgodovini so bila postojnska (ljubljska) vrata pomembno križišče na slovenskem ozemlju; v času 2. svetovne vojne so imela v vojaških strateških načrtih pomembno vlogo, ki se je še povečala v času hladne vojne. (Enciklopedija Slovenije, ...)

⁸ Po britanskih vojaških analizah iz leta 1950 ni bil sovjetski napad na Jugoslavijo iz Avstrije verjeten, ker sovjetska okupacijska cona v Avstriji ni mejila na Jugoslavijo in bi morale sovjetske čete iti prek zahodno-zavezniških okupacijskih con. Čeprav bi prišlo do podpisa državne pogodbe z Avstrijo in bi se sovjetske sile iz Avstrije umaknile, bi šle v Madžarsko in v Romunijo, odkoder pa bi še vedno predstavljale pretno Jugoslaviji. Bekić, n.d. str. 118-120.

⁹ Laković, n.d., str. 38-43. V času obiska v Washingtonu se je Koča Popović srečal z Avarellom Harrimanom, Robertom Jonesom, generali Omarjem Bradleyjem, Claydom Eddlemanom in Deanom Achesonom.

¹⁰ Laković, n.d., str. 46.

oskrbovanje jugoslovanskih sil. Jugoslavija je, po ameriški viziji, z obrambo te in vardarske smeri predstavljala pomemben člen v povezovanju Italije in bodočih članic NATO Grčije in Turčije v celotni krepitvi južnega krila zahodne vojaške zveze. V času obiska v Jugoslaviji je general Collins obiskal Ljubljansko in Skopsko vojaško območje. Pomen teh pogovorov se je kazal tudi v dejstvu, da je v njih aktivno sodeloval tudi maršal Tito.¹¹

Po podpisu sporazuma med ZDA in Jugoslavijo o nudenju vojaške pomoči 14. novembra 1951 - parafiral ga je tudi Tito - so sledili novi stiki, v katerih je bila t. i. severna smer oziroma Slovenija za zahodno vojaško zvezo še bolj izpostavljena.¹²

Ameriški vojaški strokovnjaki so ob analizi stanja in jugoslovanskih potreb glede oborožitve in opreme opazili predvsem pomanjkanje težkega topništva in zastarela letala na propellerski pogon. S prvimi dobavami so želeli dobiti jugoslovansko privolitev za nadaljevanje strateških pogajanj, vendar da se ob tem izogonejo političnemu pogojevanju, na kar so bili Jugoslovani zelo občutljivi. V pogovorih, ti so bili na Bledu 19. julija 1952, sta ameriška predstavnika, generala Eddleman in Olmsted, na pobudo ambasadorja ZDA v Jugoslaviji Georgea Allena, zahtevala, da se odobreni kontingent tankov in topničarskega materiala razporedi po enotah v severozahodnem delu Jugoslavije, torej v Sloveniji in v delu Hrvaške, s čimer bi se obramba Ljubljanskih vrat in severne Italije okrepila. Američani so za to leto obljubili še povečan program, prav tako pa tudi dobavo reaktivnih letal. Takšen pristop je bil uspešen in Tito je ob tem poudaril, da ni preprek za začetek pogajanj o usklajevanju modalitete skupne obrambe. Strinjal se je, da morajo v bodoče zaradi pomena obrambnih povezav ZDA z Veliko Britanijo in Francijo aktivno sodelovati tudi predstavniki teh dveh držav. S tem so se blažila tudi nezaupanja in kritike z Vzhoda. Na drugi strani so si Britanci in Francozi uspeli tako zagotoviti, nadaljnje sodelovanje z Jugoslavijo brez neposrednega vpliva NATO, kajti s tem bi zaradi jugoslovansko-italijanskega spora glede Trsta preprečili italijansko pogojevanje in oteževanje tega važnega procesa.¹³ Avgusta je na Brdu pri Kranju Tito imel pogovore z ameriškim sekretarjem za obrambo Frankom Paceom. Tito je v teh pogovorih izrazil pripravljenost, da če bo treba, sklene Jugoslavija z Grčijo in Turčijo vojaški sporazum. Kmalu nato so se na Bledu, 16. in 22. avgusta z ameriški, britanskimi in francoskimi predstavniki pogovarjali o nadaljevanju nudenja gospodarske pomoči Jugoslaviji. Kljub tako oblikovanemu sodelovanju je prišlo do izraza italijansko nezadovoljstvo zaradi vojaške krepitve Jugoslavije. Odtehtala je skupna izjava ameriškega, britanskega in francoskega ambasadorja v Jugoslaviji, v kateri so ti izrazili nezadovoljstvo zaradi popolnega zastoja pri reševanju tržaškega vprašanja. Ta izjava je bila kot ad-memoire predana Titu na Vangi 18. avgusta 1952.¹⁴

Nadaljevanje sedaj že tripartitnih-jugoslovanskih pogajanj je sledilo novembra 1952 v Beogradu.

¹¹ Prav tam, str. 53-58.

¹² Prav tam, str. 59.

¹³ Prav tam, str. 63-65.

¹⁴ Bekić, n.d., str. 421-423.

Prva tripartitno-jugoslovanska konferenci in prvi stiki z Grčijo in Turčijo

Novembra (od 15. do 20.) 1952 je Jugoslavijo obiskal ameriški general Thomas Troy Handy, ki je bil na čelu tripartitne delegacije zahodnih sil. General Handy je bil komandant zavezniških sil v Nemčiji in namestnik glavnega poveljujočega zahodnih sil v Evropi generala Matthewa B. Ridgewaya. V teh pogovorih je Slovenija ponovno imela pomembno mesto. Za razliko od prejšnjih jugoslovansko-ameriških pogovorov ti niso tekli gladko. Glavni razlog je bilo dejstvo, da se je general Handy smel pogovarjati samo o vojaških vprašanih brez sprejemanja kakršnih koli obveznosti. Za jugoslovanske udeležence pogovorov,¹⁵ vodil jih je general Peko Dapčević, je to pomenilo posebno frustracijo, ker se je od njih pričakovalo samo, da dajo podatke o jugoslovanskih obrambnih načrtih in variantah vojnega scenarija. To pa ni veljalo za njihove zahodne sogovornike, ki so na vsako vztrajanje, da le v zaznambah podajo svoje variante, to zavračali pojasnilom, da za kaj takega nimajo mandata. Vztrajali so na pogojih varovanja Ljubljanskih vrat, vendar ne s soudeležbo zahodnih sil iz Avstrije in severne Italije, ampak le prek dajanja materialne pomoči Jugoslaviji.¹⁶ Za razgovore so bile značilne številne razlike glede obveščevalnih podatkov, predvsem o številu sovjetskih sil in kvaliteti oborožitve satelitskih enot. Zahodni predstavniki niso hoteli podrobneje razložiti svojih pogledov in so vztrajali na stališču, da je v Evropi možen le spopad omejene intenzivnosti, takšen kot v Koreji. Po jugoslovanskih predstavah bi v napadu na zagrebško-ljubljansko smer šteje v prvem ešalonu sovjetsko-satelitske sile tri korpuse z okoli 10 do 11 divizij in z rezervo med 5 do 7 divizij. Poleg obrambe severne smeri so zahodni predstavniki zahtevali tudi obrambo južne oziroma vardarske smeri, katere morebitna izguba bi izenačila prekinitve povezav z Grčijo.¹⁷ Potrjena je bila prejšnja opredelitev, da se enote ljubljanske armade zaradi lažjega oskrbovanja opremijo izključno z ameriškim orožjem, pa tudi zato, da bi se zmanjšale različnosti v jugoslovanski oborožitvi.¹⁸ V jugoslovanskih variantah, po katerih je za obrambo ljubljanske smeri bilo načrtovano angažiranje skupaj 12 divizij, je bil ključni dejavnik sodelovanje ali koordinacija s silami v Avstriji in v Italiji. Vendar zaradi obstoječih problemov v jugoslovansko-italijanskih odnosih je jugoslovanske predstavnike motilo pričakovanje sogovornikov, da bi morala JLA svoje sile postaviti v obrambo države, ki je imela velike ozemelske želje glede Slovenskega primorja, Istre in Dalmacije. Prav tako niso razumeli, zakaj ima Italija prednost pri dobavi in obsegu vojaške pomoči, pa ozemlje Italije ni bilo prvo na udaru.

Do resne krize v pogovorih je prišlo prav v trenutku, ko bi morali ena in druga stran podrobneje razložiti svoje poglede na obrambo severne smeri. Namreč, jugoslovanski predstavniki so kljub zahtevam generala Handyja vztrajali, da prenehajo dajati podatke, ker od druge strani niso dobivali ustreznih odgovorov, tj. podatkov o razporedu, sestavi in načrtih zavezniških sil v Avstriji in Italiji. Uspešno ni bilo niti Handyjevo sklicevanje na avtoriteto visokega ameriškega oficirja niti trditve, da bodo jugoslovanske informacije predstavljale dobro osnovo za bodoče pogo-

¹⁵ Poleg generala Dapčevića so bili v delegaciji JLA še general Miloš Šumonja, viceadmiral Josip Černi in polkovniki Vlasisavljević, Bosnić, Đukanović; Laković, n.d., str. 74.

¹⁶ Laković, n.d., str. 71-73.

¹⁷ Prav tam, str. 73-86.

¹⁸ Prav tam, str. 94.

vore. Zahodni predstavniki so enak odnos doživeli tudi pri vprašanjih, povezanih z ustrojem, formacijami in načini uporabe enot JLA; sporočeno jim je bilo le, da je imela JLA v mirnodobni formaciji 26 pehotnih, 3 oklepne, 6 letalskih divizij, gardno divizijo in 16 rezervnih divizij in da je pod orožjem v tistem trenutku okoli 450.000 vojakov (brez enot KNOJ in milice) ter da bi to število v primeru mobilizacije preseglo milijon in pol. Jugoslovanski predstavniki so v pogovorih imeli pomemben argument, namreč organiziranje ofenzivnih operacij proti Balatonu, kar pa bi bilo nemogoče brez vedenja o osnovnih variantah NATO in podatkih o silah v Avstriji in Italiji. General Handy je šele četrty dan konference, ko je uvidel nesmotrnost takšnega pristopa v pogajanjih, ki je Jugoslovane iz položaja potencialnih zaveznikov ponižal na raven popolnega prosilca pomoči, odobril, da so jugoslovanski strani predložili podatke o zavezniških silah v Avstriji in Italiji.

Po teh podatkih je bila takrat v Trstu mešana ameriško-britanska brigada in ameriški polk (okoli 5000 mož), medtem ko so bile v Avstriji nameščene ena francoska in ena britanska brigada ter en ameriški protitankovski odred. Na vprašanje, ali je načrtovana okrepitev teh enot in kako bi delovale v primeru sovjetskega napada, so se zahodni predstavniki poskusili odgovoriti s sklicevanjem na politične razloge. Vendar so povedali, da njihovo povečanje ni načrtovano in da bi v primeru sovjetskega napada te enote bile premaknjene na planinske položaje, s čimer bi bil levi bok JLA v Sloveniji odkrit. General Dapčević je na osnovi tega sklenil, da ali NATO nima strategije obrambe Avstrije ali da ne želi vzpostaviti ožje zveze z Jugoslavijo in z njo uskladiti obrambnih načrtov. To je v bistvu pomenilo brezuspešnost nadaljnjih pogovorov, ki so bili naslednji dan, 20. novembra, končani z običajnimi vljudnostnimi izjavami o uspešnosti srečanja in o potrebi nadaljnega sodelovanja.¹⁹ Med razgovori so jugoslovanski predstavniki ves čas omalovaževali italijansko vojsko, kar pri zahodnih zaveznikih ni bilo dobro sprejeto.²⁰

Kljub javno izrečenim trditvam, da so bila pogajanja neuspešna, so bila ta v poročilih vojaških in diplomatskih predstavnikov ocenjevana različno; izstopajo ocene, da je za nadaljnje sestanke treba jasno definirati mandat zahodne delegacije, da se k pogajanjem ne pristopa s pozicije velike sile in da se z Jugoslovani pogaja kot s partnerjem, ki zahteva zagotovilo, da ne bodo sami v primeru sovjetskega napada ter da se ignorira njihova potreba glede uvida v načrte NATO o obrambi Avstrije in Italije.²¹ Nadaljevanje in značaj kasnejših jugoslovanskih stikov z ZDA, Veliko Britanijo in Francijo, kot tudi z Grčijo in Turčijo, priča, da so bile izkušnje s prve tripartitno-jugoslovanske konference vzete resno. Na Tita in jugoslovansko vodstvo so te izkušnje delovale treznilno. Menili so, da na Zahodu ni razumevanja za trenutni jugoslovanski položaj in realne potrebe, da so si njihovi vojaški predstavniki drugače zamislili sodelovanje in zamenjavo podatkov ter da niso nastopili enakopravno. Za razliko od začetkov pogajanj Tito na koncu ni priredil sprejema, česar pa general Handy tudi ni zahteval. Zaradi tega je v jugoslovanskem vodstvu prevladovalo stališče proti vstopu Jugoslavije v NATO. Rešitev je bilo treba najti v močnejšem stiku z Grki in Turki.²² Kljub takim ocenam so se stiki nadaljevali in

¹⁹ Prav tam, str. 94-102.

²⁰ Prav tam, str. 91.

²¹ Prav tam, str. 103-105.

²² Bekić, n.d., str. 445.

beograjski pogovori so pomenili uvod v vse resnejše sodelovanje Jugoslavije z Zahodom.²³

Nekoliko kasneje, od 20. do 27. decembra 1952, je bila na obisku pri JLA visoka turška vojaška delegacija. Med njihovim obiskom so imeli več pogovorov s predstavniki Generalštaba JLA o morebitnih vojnih scenarijih v primeru napada ZSSR in njenih satelitov. Izmenjane so bile informacije o dotedanjih stikih s predstavniki grških oboroženih sil, o tripartitni delegaciji generala Handyja kot tudi obveščevalni podatki o sestavi, številčnosti in formacijah vojsk morebitnih nasprotnikov. Pomen Slovenije je bil poudarjen v načrtih povezanih z ljubljansko smerjo, ker se je na tem ustvarjal pravi stik z zahodnimi zavezniškimi silami.²⁴ V Atenah so se hkrati 27. decembra začeli pogovori grških in jugoslovanskih vojaških predstavnikov. Teme razgovorov so bile iste kot v Beogradu. V zamenjavi podatkov o nasprotnikovih silah je bilo podanih več podrobnosti kot v razgovorih s turško delegacijo. Glede sovražnih sil v Avstriji (iz sovjetske zasedbene cone) in na Madžarskem, usmerjenih proti Sloveniji, je bilo povedano, da so te mnogo številčnejše od zahodnih.²⁵ V Avstriji so Sovjeti imeli velike sile, med drugim tudi zato, ker z Avstrijo še ni bil podpisan mirovni sporazum. Številne sovjetske in madžarske sile in premoč v številu letal, predvsem reaktivnih, so ogrožale jugoslovansko mejo v Sloveniji, kar je oteževalo obrambo te občutljive smeri. Prek te je bila namreč neposredno ogrožena tudi Italija. Povezave, ki so jih imele sovjetske sile v Avstriji z Madžarsko in Romunijo, so omogočale, da se njihov morebitni prodor na Jadransko morje podpre iz globine.

Ankarski sporazum

V letu 1953 se je vojaško sodelovanje med Jugoslavijo, Grčijo in Turčijo povečalo. V Ankari je bila od 17. do 20. februarja prva skupna konferenca predstavnikov treh generalštabov, hkrati pa so bila vodena tudi diplomatska pogajanja, ki so bila okronana 28. februarja s podpisom Ankarskega sporazuma o prijateljstvu in sodelovanju. Sporazum so podpisali zunanji ministri. Dogovor je predvideval razvijanje medsebojnega sodelovanja, potrjena je bila privrženost načelom Ustanovne listine OZN in članstvo v obstoječih zvezah in sporazumih, predvsem Grčije in Turčije v NATO. Sporazum je dajal možnost a širitve z novimi članicami. Podpisan je bil za čas petih let z možnostjo podaljšanja.

Med razgovori vojaških delegacij v Ankari so bili izmenjani podatki o silah ZSSR in satelitskih držav na Balkanu. Vsaka delegacija je tudi nasplošno podala podatke o svojih silah in obrambnih načrtih. Jugoslovanski predstavniki so pove-

²³ Balkanski pakt 1953/1954. Beograd 2005, str. 20.

²⁴ AVII, JNA GŠ-2, k. 14, f. 8, rg. br. 2/1.

²⁵ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora između grčke i jugoslovenske vojne delegacije, Atina, 27-30. decembar 1952, str. 182-243; AVII, JNA GŠ-2, k. 14, fasc. 8, reg. br. 3/1, prepis dokumenta. Proti silam treh polkov (britanskega, francoskega, ameriškega) v Avstriji si bile sovjetske sile v moči treh divizij (mehanizirana, pehotna, protiletalska). V Avstriji, v rajonu Dunaja, so sovjeti imeli okoli 400 letal, med katerimi je bilo 60 lovskih Mig-15 in 225 bombnikov Rp-2. Na Madžarskem so bile njihove sile še večje; poleg madžarskih, ki so imele 20 divizij (15 pehotnih, 3 tankovske, 2 protiletalski) in 210 letal, so sovjeti imeli tri pehotne, 2 moto-mehanizirani in eno tankovsko in skupaj 100 lovskih letal Mig-15 in 100 jurišnih Il-10.

dali, da so bile sile JLA osredotočene v treh smereh s približno enako efektivo za vsako. Sodelovanje in delovanje je bilo predvideno po notranjih smereh. Za severno smer je bila navedena razdalja 250 km od madžarske meje do Trsta. Sovražnikova uspešna ofenziva v Sloveniji bi ga pripeljala do italijanske meje in mu omogočila nadaljnji prodor proti zahodu. Predvidevalo se je, da bo proti Jugoslaviji osredotočenih 10 divizij v prvi liniji, proti Avstriji sedem v prvi in pet do šest v drugi liniji. Izraženo je bilo mnenje, da bi vsaka vojna v tem delu sveta bila enaka svetovni vojni. Zaradi oddaljenosti severne in južne smeri - posebno skupnega jugoslovansko-grškega območja in območja moreuza, so bili pogovori osredotočeni na te.²⁶

Od 3. do 12. junija 1953 so bili v Atenah novi pogovori vojaških predstavnikov, sedaj že Balkanskih zaveznic. Tudi v tem primeru je bila izražena ocena, da bi v napadu na severni smeri uporabile ZSSR in satelitskih sile 17 divizij prve linije in pet do šest druge (od skupno 144 do 122 divizij na balkanskem, kavkaškem in bojišču na srednjem Vzhodu). Za sile JLA je povedano, da bi na skupnem južnem bojišču bilo razporejenih 13 pehotnih in po ena oklepna divizija in oklepna brigada. Ostalih 29 pehotnih in dve oklepni diviziji bi bile enakomerno razporejene na centralni in severozahodni fronti.²⁷

Druga tripartitno-jugoslovanska konferenca

Stalinova smrt in čakanje na bodoče poteze novega sovjetskega vodstva so vplivale na celovito zmanjšanje napetosti in postopno odpravljanje občutka neposredne vojne nevarnosti. Na drugi strani so se v veliki meri okrepile tudi jugoslovanske pozicije. K temu je poleg stikov z ZDA v veliki meri prispeval podpis Ankarskega sporazuma in Titov obisk v Veliki Britaniji, s katerim je bila prekinjena svojevrstna izolacija, v kateri je bil kot državnik, saj ni od leta 1948 do marca 1953 zapustil države. Nove zunanjepolitične okoliščine in analize prejšnjih pogovorov so vplivale na spremembe v nastopu ZDA, Velike Britanije in Francije.²⁸ Julija 1953 so bili zaradi nadaljevanja razgovorov v Washington poklicani predstavniki JLA. Poleg vojaške pomoči je bil v pogovorih poseben poudarek na strateško vojaških dogovarjanjih.²⁹ Zamenjava pogajalcev, vrnil se je namreč general Eddleman, za katerega se je mislilo, da je Jugoslovanom naklonjen, je v pogajalsko skupino vnesla drugačen pristop. Zares, pogovori, ki so jih imeli jugoslovanski predstavniki s predstavniki ZDA, Velike Britanije in Francije v Washingtonu avgusta 1953, so po obsegu in pomenu preseglj dotedanje.³⁰ Zahodni predstavniki³¹ so izrazili za-

²⁶ Balkanski pakt 1953/1954, Elaborat o razgovorima u grčke, turske i jugoslovenske vojne delegacije, Ankara, 17.-20. februar 1953, str. 259-309; AVII, JNA GŠ-2, k. 15, fasc. 1, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

²⁷ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Atini, 3-12. juna 1953, str. 325-349; AVII, JNA GŠ-2, k. 15, fasc. 1, reg. br. 2/1, prepis dokumenta.

²⁸ Laković, n.d., str. 109.

²⁹ Bekić, n.d., str. 531.

³⁰ V delegaciji JLA so bili generali Lj Vučković, D. Lekić, M. Dasović, V. Buban, F. Poglajen, admiral B. Pecotić, polkovniki Đ. Dulić, F. Kofler, B. Bosnić, kapetan vojne ladje A. Jeričević, podpolkovnika F. Lolić Šešerinac. Prevajalci su bili poročnik S. Brovet in civilisti dr. Brunner in dr. Žiga Vodušek; Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 356; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

³¹ Tripartitnu delegaciju so vodili američki generali L. L. Lemnitzer, Eddleman in Harmony, britanski W. K. Stratton in francoska generala P. Ely in P. Stehlin; Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa

skrbljenost "zaradi odsotnosti učinkovitih usklajenih obrambnih dogovorov med Jugoslavijo in ostalim svobodnim svetom". Poudarili so pomen ozemlja Jugoslavije za obrambo "južnega krila NATO območja" kot tudi stališče, da ni obramba pred sovjetsko agresijo samo odgovornost Jugoslavije, ampak tudi njihovih vlad. Pozdravili so jugoslovansko povezovanje z Grčijo in Turčijo. Sprejet dnevni red je v sedmih točkah predvideval podrobno izmenjavo vseh relevantnih podatkov s poudarkom na nujenju pomoči Jugoslaviji ob sovjetskem ali satelitskem napadu, analizo obrambnih načrtov s posebnim pogledom na Slovenijo, kot tudi glede podatkov o stanju pripravljenosti JLA, njenih mobilizacijskih načrtih in logističnih možnostih za nudenje učinkovitega odpora.³²

General Lemnitzer je prvi predstavil zahodne ocene morebitnega sovjetskega in satelitskega napada. Za napad v smeri Ljubljane in nato proti Trstu bi Sovjeti uporabili 10 divizij (6 ali 7 sovjetskih in 3 ali 4 madžarske). Uspešen prodor bi jim omogočil zavzetje jadranske obale, izoliranje glavnine jugoslovanskih sil v bosanskih, srbskih in črnogorskih gorah in ko bi to dopuščal ugoden razvoj dogodkov na drugih frontah, njihovo uničenje ter jim omogočil ustrezno grupiranje potrebnih sil.³³ Za razliko od ameriškega kolega je general Vučković predvidel v ljubljanski smeri več agresorskih sil (prvi ešalon z 8 ali 10 divizijami, drugi s 4 ali 6, skupne silena severni smeri proti Zagrebu in Ljubljani bi štejele 20 do 24 divizij). Napad bi se začel iz Avstrije in Madžarske s ciljem hitre zasedbe Trsta in Reke, kar bi ustvarilo pogoje za vpad v Severno Italijo.³⁴ Sprememba pri Zahodu v dogovorih z Jugoslavijo je bila vidna, ko je general Eddleman predstavil zahodne ocene "nevarnosti za severni bok". Navedel je, da je uspešna obramba štirih planinskih prelazov, ki vodijo iz Avstrije v Jugoslavijo in v Italijo - Trbiž, Pleken, Dobiak, Brener - zagotovilo varnosti Padske nižine. Poudaril je povezanost obrambe v Julijskih in italijanskih Alpah, ker najlažja pot sovjetskega vpada v Furlanijo in Padsko nižino vodi prek trbiškega prelaza, odkoder bi se njihove sile lahko usmerile proti Ljubljani. Prav tako bi sovjetski prodor v rajonu Ljubljane ogrozil zaledje zavezniške obrambe v italijanskih Alpah. Uspešna obramba teh položajev bi zadržala tako sovjetske kot satelitske letalske sile na večji oddaljenosti od potencialnih ciljev v severni Italiji. General Vučković je na to dodal, da so jugoslovanske ocene glede tega "skoraj identične" in da ni bistveno pomembno število divizij, s katerimi bi Sovjeti napadli. Očitna sprememba stališč se je na jugoslovanski strani kazala v pripravljenosti, da se konkretnije predstavijo podatki o silah JLA "na severovzhodnem območju". Vučković je ponovil že prejšnje stališče o potrebi povezovanja obrambnih linij JLA v Sloveniji z zavezniškimi v Avstriji, "ki predstavljajo njihovo naravno nadaljevanje".³⁵

V nadaljevanju pogovorov so bili zahodni predstavniki podrobno seznanjeni z organizacijo in formacijami JLA, sistemom mobilizacije, dopolnitve, urjenja in šolanja v kopenski vojski, letalstvu in mornarici. Posebno je prikazana razlika v for-

razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 355; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

³² Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 354; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

³³ Laković, n.d., str. 113-114.

³⁴ Prav tam, str. 118.

³⁵ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 375-376; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

macijah "stare" in "nove" divizije, ker je preoborožitev divizij z ameriškim orožjem "na prostoru Ljubljana- Zagreb" že potekala. Razlika je bila glede na divizije stare formacije v tem, da je imela več ljudi, močnejšo topniško, protitankovsko in protiletalsko oborožitev (večje število cevi in večji kaliber), boljšo motorizacijo in tudi novost. Vsaka pehotna divizija je namreč po zgledu sovjetskih in satelitskih dobila po en tankovski bataljon.³⁶ V delu pogovorov o strateških načrtih, bili so pred predstavitvijo podrobnega razporeda sil JLA, je general Vučković izpostavil nekaj pomislov glede koordinacije z zavezniki na levem krilu. Italija je v tistem trenutku, čeprav je bila njene obramba zelo odvisna od Jugoslavije in koordiniranih akcij z njo in zahodnimi zavezniki, zavzela ostro protijugoslovansko usmeritev. Zaradi problemov, nastalih okoli reševanja statusa Trsta, so Italijani, po besedah Vučkovića, zavračali vsako možnost začetka pogajanj o vprašanih ustvarjanja vojaškega sodelovanja. Navedel je tudi izjavo neimenovanega italijanskega predstavnika, da bi v primeru vojne Italija preprečila oskrbovanje JLA prek svojega ozemlja, kar je pomenilo, da ni možnosti vojaškega sodelovanja FLRJ in Italije notri koristi. Razvila se je tudi razprava o vlogi italijanskih sil pri obrambi Avstrije in severne Italije, v kateri so jugoslovanski predstavniki vztrajali na pravilnem razumevanju pomena Ljubljanskih vrat pri obrambi celotnega levega krila in o nujnosti podrobnega koordiniranja delovanja z italijansko vojsko, od katere se je kot članice NATO pričakovalo, da bi z zavzetjem ugodnejših položajev v Avstriji preprečila prodor sovjetskih sil prek zavezniške okupacijske cone v jugoslovansko zaledje. Trenutno politično stanje je onemogočalo neposredna in konstruktivna pogajanja, zato se je od tripartitnih sil pričakovalo, da bodo Italiji vsilile takšno obvezo. Zahodni predstavniki so zavrnilo podrobno razpravo o tem, češ da s tem vdirajo v sfero politike, vendar so obljubili, da bodo v bodoče temu problemu posvetili nujno pozornost. Istočasno so priznali pomen tržaškega vprašanja in njegov vpliv na jugoslovansko-italijanske odnose.³⁷

Za razliko od prve tripartitne konference so zahodni predstavniki predstavili razpored svojih sil v Avstriji kot tudi variante morebitnega vojnega scenarija. Britanske, ameriške in francoske okupacijske sile v Avstriji so bile mnogo šibkejše od sovjetskih. Na primer, prvi bi bili na udaru morebitnega sovjetskega napada petih do sedmih divizij Britanci na Štajerskem in na Koroškem, ki so imeli med bojnimi enotami samo pehotni bataljon, zapolnjen le 75 %, brez topništva in tankov in z množico neborbenih pomožnih enot. Z njihovim umikom bi se odkril jugoslovanski bok v rajonu Ljubelja. Vendar je bil ta teren neugoden za gibanje velikih sestavov, predvsem tankov, kar je pomenilo, da je ugoden za obrambo. Podobno je bilo z ameriški silami v rajonu Linza, ki so, čeprav podobne sestave kot britanske, imele nekaj topništva in tankov. Francoske sile v zahodni Avstriji so bile v najboljšem položaju. General Eddleman je ponovno izpostavil težavnost položaja tamkajšnjega maloštevilnega zavezniškega kontingenta, vendar je ponovil, da se vprašanje obrambe Avstrije resno analizira in da sile NATO "na tem prostoru nenehno rastejo in da se bo to v bodoče nadaljevalo."³⁸ Jugoslovani so predstavili

³⁶ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 377-389; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

³⁷ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 398-404; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

³⁸ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 408-409; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

svoje "pogledle glede obrambe severozahodne Jugoslavije". General Franc Poglajen je navedel, da so na severozahodni fronti trije korpusi, 11 pehotnih divizij, tankovska divizija, gorska pehotna brigada, tankovska brigada, konjeniški polk, protiletalski topniški polk, šest protiletalskih topniških polkov, pet topniških polkov, trije inženirski polki in ostale enote. Predvidene so bile tri linije obrambe: prva po Muri do avstrijske meje, druga od Maribora do Avstrije, tretja Zidani most-Mozirje-Dravograd. Na prvi liniji je bilo pet divizij prvega ešalona, tri v smeri Velika Kanjiža (Nagikanizsa)- Zagreb, dve "v smeri Maribor", z nalogo odkriti glavne smeri sovražnikovega prodora in ustvariti ugodne pogoje za protiidarce. Drugi ešalon je bil razporejen po globini v dveh skupinah: prvi, tri divizije v sektorju Karlovac-Novo mesto, drugi, tri pehotne in ena tankovska divizija v sektorju Ljubljana. Tak raspored je bil pogojen s tem, da je na zagrebški smeri, zaradi ravninskega terena bilo olajšano delovanje več oklepnih sestavov, česar pa ni bilo v sektorju Maribor-Ljubljana, kjer bi bilo zaradi goratega terena napredovanje sovražnika nato upočasnjeno, kar bi v skrajnem primeru omogočilo izvajanje močnih protiidarcev v bok sil, ki bi po zagrebški smeri nadaljevale napad proti Trstu in nato proti zahodu.

Ta del razgovora se je končal s ponovnim zagotavljanjem generala Eddlemana, da ima NATO v primeru izbruha vojne načrte za okrepitev svojih sil v Avstriji in da se pripravljajo velike baze za preskrbovanje sil v severni Italiji ter da se ne sme izpustiti italijanska armada, ki je vsak dan močnejša, predvsem njene alpske enote, in ki je konec koncev bila pod komando komandanta južnega krila NATO. Poudaril je, da se britanske sile ne bodo umaknile iz Štajerske in Koroške, ampak bodo organizirale obrambo trbiškega prelaza. Kljub temu je general Lekić ponovil, da bodo morali biti jugoslovanski načrti spremenjeni zaradi zavezniškega umika iz Avstrije in odkrivanja jugoslovanskega boka. Zahodni predstavniki so na to dejali, da to ne bi predstavljalo težav glede na teren, ugoden za obrambo. Lekić je opozoril tudi na dejstvo, da je "italijanska kominformovska partija" imela največ pristašev med mladino, torej med vojaškimi obvezniki, vendar pa so zahodni kolegi, čeprav te nevarnosti niso zavrnil, izrazili sum, da je infiltracija komunistov v italijansko armado dosegla kritične razmere, pri čemer so se sklicevali na svoje obveščevalne podatke.³⁹

V nadaljevanju konference je bila izpostavljena bistvena sprememba v stališčih zahodnih sogovornikov: priznana je bil strateška pomembnost uspešne obrambe Jugoslavije, sum v možnost omejenega vojnega spopada v primeru sovjetskega ali napada satelitov in zagotavljanje, da bodo v tem primeru tripartitne sile Jugoslaviji nudile "tako operativno kot materialno pomoč".⁴⁰ Nadaljevalo se je tudi z izmenjavo in analizami velikega števila podatkov, zanimivih za obe strani; med temi so dominirale analize, povezane z bodočimi dobavami zahodne vojaške pomoči, predvsem za potrebe JLA. To je bilo zelo podrobno predstavljeno. General Vučković je namreč navedel namen, to je preoborožitev celotne JLA po zgledu divizij z ljubljansko-zagrebškega območja.⁴¹

³⁹ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 410-412; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

⁴⁰ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 413; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

⁴¹ Balkanski pakt 1953/1954, Zapisnik sa razgovora tripartitno-jugoslovenske vojne konferencije, Vašington, avgust 1953, str. 414; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

Čeprav so bili pogovori v Washingtonu leta 1953 mnogo bolj uspešni od pogovorov v Beogradu leta 1952 in so določili količino pomoči JLA, niso nakazali nadaljnega približevanja Jugoslavije Zahodu. Stalinova smrt, pa tudi nove zaostritve med Jugoslavijo in Italijo, ki ni z naklonjenostjo gledala na zvezo Grčije, Turčije in Jugoslavije, so na ta proces postavile piko.⁴²

Blejski sporazum in nadaljevanje sodelovanja z balkanskima zaveznicama

V nadaljevanju stikov z balkanskimi zavezniki je bilo težišče izdelave obrambnih načrtov skupnih delov balkanskega bojišča predvsem v Makedoniji in Trakiji. Na tem delu je bila dosežena visoka raven sodelovanja, koordinacije in izmenjav podatkov o sovražnih silah. Slovenija in njen strateški pomen so se omenjali le v splošnem kontekstu.⁴³ Avgusta 1954 so Jugoslavija, Grčija in Turčija na Bledu podpisale Dogovor o zvezi, političnem sodelovanju in vzajemni pomoči, s čimer je bil dosežen nadaljnji korak glede zavezniških odnosov.⁴⁴ Ta sporazum je imel vse značilnosti vojaške obrambne zveze in prav v tem se je v naslednjem obdobju nadaljeval. To potrjuje tudi dejstvo, da je bil na Bledu hkrati s sestankom ministrov za zunanje zadeve tudi sestanek predstavnikov generalštabov. V naslednjem letu in pol so se stiki predstavnikov generalštabov in komandantov sosednjih armadnih grupacij nadaljevali. Na njih so reševali številna vprašanja "skupnega interesa".⁴⁵ Slovenija, iz razumljivih razlogov v tem ni predstavljala prvovrstnega interesa pri izdelavi in koordiniranju vojnih načrtov balkanskih zaveznic.

S spremembami zunanjepolitičnih okoliščin po sprejetju resolucije Informbiroja konec junija 1948 se je začela Jugoslavija postopoma približevati Zahodu. Po političnem je sledilo približevanje na vojaškem področju. V številnih stikih, zlasti glede količine in načina dobav zahodne vojaške pomoči Jugoslaviji, se je pokazalo zanimanje zahodne strani za jugoslovanske obrambne načrte, vezane na t. i. severno smer, to je ozemlje Slovenije. To je bila pobuda zaradi praktičnih razlogov, kajti pomanjkanje učinkovite obrambe proti sovjetsko-satelitskemu napadu na tej

⁴² Laković, n.d., str. 159.

⁴³ Balkanski pakt 1953/1954, Tripartitni plan hitnog dejstva u slučaju potrebe - Šifra G. Y. T., 2. septembar 1953, str. 495-521; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 2, reg. br. 3, prepis dokumenta; i, Tripartitni odbrambeni plan sa prilozima sa razgovora vojnih predstavnika vođenih u Beogradu, 10-20 novembra 1953, str. 525-552; AVII, JNA GŠ-2, k. 15, fasc. 2, reg. br. 3, prepis dokumenta; Memorandum i dokumenta sa razgovora vojnih predstavnika u Ankari, 24. marta - 1. aprila 1954 str. 578-611; AVII, JNA GŠ-2, k. 16, fasc. 4, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

⁴⁴ Balkanski pakt 1953/1954, Tekst Bledskog sporazuma 9. avgust 1954, str. 722; AVII, JNA GŠ-2, k. 18, fasc. 4, reg. br. 3/1.

⁴⁵ Balkanski pakt 1953/1954, Plan koordinacije dejstva I grčke i III jugoslovenske armije u zajedničkoj grčko-jugoslovenskoj taktičkoj zoni, jul-avgust 1954, str. 682-700; AVII, JNA GŠ-2, k. 17, fasc. 1, reg. br. 3/1, prepis dokumenta; Zapisnik o razgovoru vojnih eksperata na Bledu (7-8. avgust 1954), str. 709-716, AVII, JNA GŠ-2, k. 17, fasc. 2, reg. br. 2/1, prepis dokumenta; Jugoslovenski dokumenti sa Bledske konferencije (sastanak vojnih delegacija) i materijal za konferenciju načelnika generalštabova, septembar 1954, str. 747-766, AVII, JNA GŠ-2, k. 17, fasc. 2, reg. br. 1, prepis dokumenta; Izveštaj NGŠ JNA generala Dapčevića o radu Prve konferencije načelnika generalštabova Tripartitnog saveza, 11. oktobar 1954, str. 768, AVII, JNA GŠ-2, k. 17, fasc. 4, reg. br. 6/1; Zapisnik, memorandum i dokumenata sa tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Atini, 4-12. novembra 1954, str. 777-807, AVII, JNA GŠ-2, k. 17, fasc. 3, reg. br. 1/1, prepis dokumenta; Memorandum sa Tripartitnih vojnih razgovora FNRJ, Turske i Grčke u Beogradu, 5-14. aprila 1955, str. 820-853, AVII, JNA GŠ-2, k. 18, fasc. 2, reg. br. 1/1, prepis dokumenta.

občutljivi smeri bi v veliki meri ogrožalo položaj Zahoda v tem delu Evrope in v Sredozemlju. Prav zato so bile prve pošiljke zahodnih oboroženih sistemov sporazumno namenjene enotam v zagrebško-ljubljanskem območju, kar je neposredno večalo njihovo ognjeno in mobilno moč. Po "tipanju utripa" in začetnih težavah ter nesporazumih sta jugoslovanska in zahodna, tj. ameriška stran, dosegli zavidljivo raven izmenjave podatkov o lastnih in o sovražnikovih silah in ofenzivnih in obrambnih dogovorih. Ker je bila za Jugoslavijo v začetku petdesetih let 20. stoletja značilna atmosfera izjemne državne, partijske, vojaške in zunanjepolitične monolitnosti, je bil stvarni pomen in posebnost Slovenije poudarjen le zaradi pomembnega strateškega položaja za obrambo južnega krila NATO. Z vstopom Grčije in Turčije leta 1952 v NATO se je namreč okrepil kordon držav, ki so izolirale ZSSR in v tem je bilo mesto Jugoslavije strateško pomembno, ker je bila člen, ki je povezoval države zahodnega in vzhodnega Sredozemlja in je bila tako ustvarjena neprekinjena protisovjetska fronta. Zmanjševanje hladnovojne napetosti in tudi obojestranske rezerve so vplivali, da se je vojaško sodelovanje z Zahodom namesto vstopa Jugoslavije v NATO končalo s prejemanjem ameriške vojaške pomoči in s kratkotrajnim Balkanskim paktom. V nadaljevanju, v drugi polovici petdesetih let, po pomiritvi s Sovjetsko zvezo, je jugoslovanska politika našla novo in široko polje za delovanje med državami t. i. tretjega sveta.

Prevedel Zdenko Čepič

Dmitar Tasić

SLOVENIA IN THE DEFENSE PLANS OF THE WEST, OF YUGOSLAVIA
AND THE BALKAN PACT

S u m m a r y

The new circumstances that Yugoslavia and its national Communist Party leadership found themselves in after the Cominform Resolution in the end of June 1948 caused Yugoslavia to gradually orientate itself towards the Western countries. Due to the endangerment from the East, Yugoslavia, through a number of contacts that followed - especially with the USA - joined the program of military assistance from the West in the beginning of 1950s. Simultaneously with this process it forged alliances with Greece and Turkey in the context of the Balkan Pact. At several mutual meetings of military representatives at both ends - the acceptance of military assistance and the establishment of coherent defence plans due to the possibility of the Soviet and their satellite states' aggression against Yugoslavia - the deliberations on the importance and the strategic position of Slovenia were of great importance. A special interest in Slovenia was shown by the representatives of the US Military due to its important role in the successful defence of Austria and Northern Italy. A successful Soviet and their satellite states' offensive through the so-called Ljubljana Gateway would lead the enemy forces to the coast of the Adriatic sea, which would mean the endangerment of air, naval and ground communications of the Western allies in this part of the Mediterranean. That is the main reason why the first shipments of weapons from the West were intended to replace the armament of units in the Ljubljana-Zagreb military area, in order to improve their firepower and mobility; namely, in this aspects the Yugoslav units were notably inferior in comparison with Soviet and their satellite states' forces. Despite periodical crises and misunderstandings an enviable level of cooperation with the USA was established. In the military plans of the Balkan Pact Slovenia was second to common battlegrounds in Macedonia and Thrace. In the atmosphere of an extraordinarily monolithic national, Communist Party, military and foreign policy in the beginning of 1950s, the realistic importance of Slovenia was expressed in the context of its exceedingly important strategic position for the defence of the southern flank of NATO. Further connections with the West were prevented by doubts on both sides about further integration of

Yugoslavia into the Western defence agreements and by the crisis in the functioning of the Balkan Pact after the reconciliation with the Soviet Union, gradually steering the focus of the Yugoslav foreign policy towards the so-called third world countries and the establishment of the Non-Aligned Movement.

1.01
Prejeto 13. 2. 2007

UDK 355.01

Anton Žabkar *

Vojaške doktrine - opredelitev, klasifikacija in razvoj

IZVLEČEK

Avtor obravnava pojem vojaške doktrine, njene klasifikacije in protislovja med vojaško znanostjo in vojaško doktrino. Ta vprašanja ilustrira z analizo primerov doktrin oboroženih sil konkretnih držav v 20. stoletju in navaja objektivne in subjektivne dejavnike, ki so vplivali na oblikovanje teh doktrin. Predstavlja vpliv notranje-političnih in varnostnih razmer v državi ali koaliciji, geostrateški položaj, zunanje vojaške grožnje, strateška razmerja sil in razvoja vojaške tehnologije, s poudarkom na oborožitvenih sistemih. Predstavlja tudi možne smeri razvoja koalicijskih in nacionalnih vojaških doktrin v obdobju globalizacije, s poudarkom na spremembah, ki jih povzročajo operacije drugačne od vojne (Operations Others Than War) in t.i. boj s terorizmom.

Ključne besede: vojaška doktrina, obrambna doktrina, nacionalna vojaška doktrina, vojaška znanost, vojna, oboroženi spopad, "hladna vojna", globalizacija, "svetovna vojna proti terorizmu"

ABSTRACT

MILITARY DOCTRINES: DEFINITION, CLASSIFICATION AND DEVELOPMENT

The author focuses on the term "military doctrine", its classification and the contradiction between military science and military doctrine. These issues are illustrated by the analysis of the examples of the actual states' armed forces doctrines in the 20th century, and objective and subjective factors, influencing the forming of these doctrines, are indicated. The article discusses the influence of the internal political and security situation within states or coalitions, the geostrategic position, external military threats, the strategic balance of forces and the military technology development with the emphasis on weapons systems. The article also presents the possible ways of how the coalition and national military doctrines might develop in the time of globalisation, with the emphasis on the changes stemming from "Operations Other Than War" and the so-called "fight against terrorism".

Key words: military doctrine, defence doctrine, national military doctrine, military science, war, armed conflict, "Cold War", globalisation, "Global War on Terrorism"

* dr., redni prof. v pokoju, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Prušnikova 12; e-mail: anton.zabkar@guest.arnes.si.

1. Osnovne definicije

Vpogled v definicije vojaške doktrine, ki so jih dali različni avtorji v različnih časovnih obdobjih, kaže na to, da imajo te definicije tudi danes zelo širok vsebinski razpon.¹ V najširšem pomenu besede se termin vojaška doktrina ali doktrina vojaške obrambe² obravnava kot sistem (v neki državi ali koaliciji) uradno sprejetih splošnih stališč, in sicer: 1) o organizaciji, pripravah in uporabi vseh vej oboroženih sil kot celote, v vseh možnih razmerah (torej v miru, krizah, oboroženih spopadih in v vojni), 2) o vodenju oboroženega boja kakor tudi izvajanja vojaških dejavnosti brez uporabe orožja na vseh treh ravneh - taktični, operativni in strateški.³ Razvidno je torej, da je vsaka doktrina povezana s soglasjem državnega političnega in vojaškega vodstva, čigar člani se morajo sporazumeti in doseči konsenz o poslanstvu, vlogi in nalogah oboroženih sil; pri tem je izhodišče ocena vojaškega ogrožanja, ki mu je izpostavljena država.⁴ Prav tako se iz definicije vidi, da je vsaka doktrina večplastna, saj jo sestavljajo taktična, operativna in strateška raven, ki je tesno povezana z državno politiko.

Razumljivo je, da se v vsaki državi pri oblikovanju doktrine upoštevajo omejitve, ki izhajajo iz geografskega položaja in velikosti državnega ozemlja (1), iz stopnje razvitosti države (in s tem povezane velikosti nacionalnega dohodka) (2), iz velikosti in (nacionalne, socialne, verske, starostne in spolne) strukture prebivalstva ter njegove izobraženosti (3), iz možnosti nabave in proizvodnje oborožitvenih sistemov (4), znanstvenega potenciala (5), pogodb, sklenjenih z zavezniki (6), idr. Vojaška doktrina je pri tem ena od komponent nacionalne obrambne doktrine; le ta vsebuje poleg doktrine vojaške obrambe tudi doktrino civilne obrambe, v nekaterih državah pa tudi doktrino nadzora in obrambe meja (v Ruski Federaciji izvajajo npr. nadzor nad obmejnimi področjem posebne vojaške enote, ki niso v sestavi oboroženih sil, niti policije), ter doktrino obrambe pred informacijskimi, ekonomskimi, diplomatskimi, terorističnimi in drugimi "napadi", ki niso izpeljani z oborožitvenimi sistemi.⁵

¹ V ameriškem vojaškem slovarju medvejnega generalštaba (*Dictionary of Military Terms - Joint Chiefs of Staffs*, 1984) je doktrina definirana kot "temeljni principi, s pomočjo katerih oborožene sile vodijo svoje akcije, da bi zagotovile nacionalne cilje". V podobnem sovjetskem slovarju (*Voennyj enciklopedičeskij slovar'* - Voennizdat - Moskva 1986) je doktrina opredeljena kot "sistem v neki državi sistem začasno sprejetih pogledov na bistvo, cilje in značaj prihodnje vojne ter pripravo oboroženih sil na vodenje te vojne". V prvem primeru se govori samo o "principih", v drugem pa o "sistemu pogledov".

² Beseda doktrina izvira od latinskega glagola docere, ki pomeni učiti se. Gre torej za nekaj kar se uči, oziroma za učenje, navodila (inštrukcije).

³ V starejši in ačici je bil vedno dosledno uporabljan pojem vojaška doktrina, v novejšem času se je pa pri nas udomčila tudi uporaba pojma doktrina vojaške obrambe, predvsem zato, ker je konsistentna s pojmom oborožena civilna obramba, ki se nanaša na "nevojaško" obrambo (Vojni leksikon, Beograd 1981, str. 686).

⁴ Zelo pomembno vlogo imata po eni strani sposobnost državnega vodstva, da pravočasno odkrije, kakšne so prave namere državnih vodstev sosednjih držav in njegova motivacija za obrambo, po drugi pa sposobnost obveščevalne službe, da se dokoplje do resničnih podatkov in da jih prepričljivo predstavi državnemu vodstvu. Iz obdobja pred izbruhom druge svetovne vojne je znan primer čehoslovaškega državnega vodstva, ki se je po Münchenskem sporazumu med Hitlerjem in zahodnimi silami, brez boja vdalo, četudi je država imela na mejah z Nemčijo močne fortifikacijske sisteme in močno in moderno oboroženo vojsko. Vdaja je bila utemeljena na sklepu, da se državo ne bo dalo uspešno braniti brez podpore zahodnih zaveznikov, s katerimi je ČSR imela podpisane sporazume. Popolnoma drugače je v podobnem primeru ravnalo finsko državno vodstvo, ko je prišlo do napada SZ.

⁵ Gre za področje, ki ga delno prekriva civilna obramba, a ne povsem. O njem so največ pisali

Vsaka veja oboroženih sil oblikuje na podlagi splošne doktrine vojaške obrambe svojo posebno "vejno" doktrino; tako imamo kot "izpeljanke" doktrino kopenske vojske, doktrino mornarice in obalne obrambe ter doktrino letalstva in zračne obrambe, v večjih državah pa tudi doktrino jedrske obrambe in doktrino obrambe pred napadom balističnih raket. Značilno je, da se posebna doktrina oblikuje tudi za uporabo specialnih sil (*Special Force*), obalne straže (*Coast Guard*), vesoljskih sil (*Space Force*), ipd. V novejšem času se zaradi pogoste simultane uporabe vseh vej oboroženih sil uporablja tudi izraz medvejna doktrina (*joint doctrine*); z njo se označuje medsebojno usklajena in povezana uporaba vseh vej oboroženih sil, oziroma sodelovanje in sobojevanje kopenske vojske, vojne mornarice, vojaškega letalstva, zračne obrambe, specialnih in drugih sil. V zadnjem desetletju preteklega stoletja so v ZDA uradno sprejeli doktrino informacijskega vojskovanja,⁶ v katero so v miru, krizah in vojni vključene vse veje oboroženih sil.⁷ Praktična operacionalizacija vojaških doktrin posameznih vej oboroženih sil vključuje izdelavo pravilnikov za uporabo čet, bataljonov, brigad, divizij in drugih večjih enot, do zaključno z najvišjimi strateškimi grupacijami - skupinami armad.

Vojaški bloki, ki so bili formirani po drugi svetovni vojni, so vplivali na to, da so bile že prvo desetletje po njej pod vplivom blokovskih hegemonov oblikovane blokovske vojaške doktrine, ki so bile podlaga za oblikovanje nacionalnih vojaških doktrin. S tem so blokovski hegemoni - ki so imeli glavno besedo in vpliv pri določanju vlog posameznih blokovskih članic - močno prispevali k homogenizaciji in harmonizaciji evropskih vojaških doktrin. Med "hladno vojno" se jih je v Evropi lahko - po koalicijskem ključu - razvrstilo v tri osnovne skupine: doktrine Nata (1), doktrine Varšavske zveze (2) in doktrine nevtralnih ter zunajblokovskih držav (3).

Države tretje skupine (npr. Švica, Švedska, Avstrija, Finska in takratna Jugoslavija) so takrat - zavedajoč se neugodnega razmerja sil v primerjavi s silami blokov in še posebno lastne inferiornosti na področju orožij za množično uničevanje (nad katerimi sta imela monopol bloka) - razvile originalne doktrine; v njih so v večini teh držav imela pomembno strateško vlogo gverilska in partizanska bojna delovanja na zasedenih ozemljih, rušenja objektov in sistemov pomembnih za napadalce, ter neoborožene oblike odpora civilnega prebivalstva. Za razliko od vojne doktrine, ki se ukvarja s pripravami celotne države (ali koalicije držav) za vojno, z odvrčanjem potencialnih nasprotnikov od napadov (*deterent*), in če le to ne uspe, z vodenjem vojne na političnem, ekonomskem, propagandno-psihološkem, notranje-varnostnem in vseh drugih področjih, je področje vojaške doktrine bilo v času

avtorji iz ZRJ, ki so med vojno na območju nekdanje Jugoslavije (1991-1999) ugotovili, da se obstoječi obrambni sistem ZRJ, ki je bil utemeljen na oboroženem boju s prihajajočim okupatorjem, ni mogel uspešno zoperstaviti ekonomskemu in informacijskemu embargu OZN, diplomatskim pritiskom, medijski ofenzivi, utemeljeni na načelih odprtih družb in na rušenju velikosrbskih nacionalističnih stereotipov, ipd.; (Aleksandar Savić: *Obrana od neoružane agresije*. V: *Vojno delo*, 2001, št. 1, str. 56-89).

⁶ Nancy Wessensten, Gregory Belenky, Thomas Balki: *Cognitive Readiness in Network Centric Operations*. V: - *Parameters*, 2005, No. 1, str. 94-105.

⁷ Doktrina ima kodno oznako JP 3 - 13 in se imenuje *Joint Doctrine for information Operations*; uradno je potrjena februarja 2006. V tej doktrini se predpisuje, kako se morajo v napadu in obrambi integrirati delovanja: 1) sil, ki izvajajo elektronsko motenje nasprotnika, 2) sil, ki napadajo njegove računalniške mreže; 3) sil, ki izvajajo psihološke operacije, 4) sil, ki zavajajo nasprotnika z lažnimi sporočili in dejavnostmi, 5) varnostnih sil, ki skrbijo za tajnost načrtov in dejavnosti, 6) drugih sil, ki delujejo v civilnem sektorju.

blokovske polarizacije pri večini držav zoženo na priprave oboroženih sil za obo-
roženi boj in izvajanje oboroženega boja (*combat*).

Osnovne značilnosti vsake vojaške doktrine so, da je utemeljena na izbiri para-
digme za nevtraliziranje prioriternih vojaških ogrožanj (1),⁸ da je akcijsko narav-
nana (2), da je preskriptivna (3), da je konkretna (4), da je kategorična (5) in, da
sicer nudi paradigme rešitev tipičnih problemskih situacij (6), a pri tem ne osvo-
baja izvajalcev odgovornosti za sprejem(anje) odločitev (7). Ne nazadnje bi pri tem
moralo upoštevati tudi cikličnost doktrin (8), oziroma to, da so vse doktrine začas-
ne, ker se morajo spremeniti, kadar se spremenijo orožja in vojaška ogrožanja,
pogosto pa tudi razmere znotraj države ali (in) njena zunanja, oziroma notranja
politika. Statistična analiza kaže, da so se vojaške doktrine v Evropi v obdobju od
konca druge svetovne vojne do razpada bipolarnega strateškega ravnotežja spre-
minjale v povprečju vsakih 5-10 let.

Kljub temu da je bil v obdobju "hladne vojne" pri delitvi doktrin na skupine,
glavni t. i. ideološki ključ, to ne pomeni, da so se vsa državna vodstva vedno slepo
podrejala temu ali onemu bloku. Znan je primer vodstva druge Jugoslavije, ki je
po letu 1948 iskalo tisti prostor med obema blokoma, ki bi državi zagotavljal, da
bi ji v primeru ogrožanja enega bloka pomagal drugi blok. Najprej je bila v času
spora s Stalinom, Jugoslavija članica Balkanske zveze (prek Turčije in Grčije je bila
povezana z Natom), ko pa so se - zaradi jugoslovanske podpore neuvrščnim drža-
vam in nerešenega Tržaškega vprašanja - zaostрили odnosi z Zahodom, se je Jugo-
slavija začela bližati Sovjetski zvezi.

Po prihodu Nikite Hruščova na čelo Sovjetske zveze in okrepitvi jugoslovan-
sko-sovjetskega vojaškega in gospodarskega sodelovanja je Jugoslavija v zgodnjih
sedemdesetih letih težišče obrambe usmerila na meje z Italijo, Grčijo in na jadransko
obalo. To je bila posledica ideoloških vplivov, ker se je v takratnem jugoslo-
vanskem partijskem vrhu izhajalo iz tega, da bi vojna, če bi do nje prišlo, bila vojna
med kapitalističnimi in socialističnimi državami, oziroma med Natom in Varšav-
skim paktom. Glavno vlogo so dobile enote JLA, ki naj bi branile strnjene fronte
proti Italiji, Avstriji in Grčiji.⁹ Ko pa so se zaostрили odnosi med Sovjetsko zvezo in
LR Kitajsko v šestdesetih letih 20. stoletja in je Sovjetska zveza avgusta 1968 bli-
skovito posredovala proti Čehoslovaški, da bi odstranila z oblasti refor(mistično)
oblast pod vodstvom Aleksandra Dubčka, je jugoslovansko vodstvo ocenilo, da bi
bile možne tudi vojne med socialističnimi državami.

V skladu s to spremembo je takratni jugoslovanski državno-partijski vrh ugotov-
vil, da se Jugoslavija - v primeru, če bi (zaradi tega, ker je podprla čehoslovaške
reformiste) bila naslednja tarča napada Sovjetske zveze - ne bi mogla hkrati uspeš-

⁸ Tvorci doktrin morajo analizirati celoten spekter možnih vojaških ogrožanj z vidika posledic in
verjetnosti pojave. Najnevarnejša varianta ogrožanja je pogosto najmanj verjetna, najverjetnejša pa
najmanj nevarna. Pri izbiri paradigme, ki je izhodišče za pripravo oboroženih sil, se praviloma izhaja iz
najtežjega primera ogrožanja. V sovjetski doktrini se je npr. v letih pred izbruhom 2. svetovne vojne
izhajalo iz tega, da se bo Sovjetske zveze morala najverjetneje vojskovati na Daljnem vzhodu proti
Japonski in v Evropi proti zahodnim državam. Zato so ob nemškem napadu leta 1941 držali na vzhodu
močne rezerve, ki so jih uporabili v Evropi šele potem, ko je Japonska napadla ZDA in je postalo jasno,
da ne bo vodila vojne na dveh frontah.

⁹ V pravilniku za uporabo jugoslovanske divizije kopenske vojske iz tistega časa je obstajalo po-
sebno poglavje o jedrski podpori, ki bi jo imela divizija; za neposredno podporo so bili predvideni
izstrelki od 10 KT, za podporo v večji globini nasprotnikove bojne razporeditve pa od 50 KT (Pravilo
divizija KOV. SSNO, Beograd 1979, str. 45-48).

no braniti na mejah z Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo.¹⁰ Na tem prostoru - ki je bil izredno primeren za uporabo tankov in zračnih desantov - namreč takrat ni bilo ustreznih obrambe, ker se je do takrat v strateških ocenah ogrožanj izhajalo iz ideološkega aksioma, da socialistična država ne bo nikdar napadla socialistične države. Po sovjetski zasedbi ČSSR se je z največjo možno hitrostjo oblikovala doktrina splošnega ljudskega odpora in družbene samozaščite (SLO in DZ), ki je bila utemeljena na obrambi države pred napadi iz vseh smeri (obstajali sta inačica obrambe pred napadom z Zahoda in inačica obrambe pred napadom z Vzhoda); v njej so strateško vlogo dobile teritorialne enote in regionalna poveljstva, ki naj bi se borili na zasedenih ozemljih obrobja Jugoslavije, medtem ko bi se enote JLA osredotočile na obrambo težko dostopnega goratega "bastiona" (osrednji del Bosne in Hercegovine, Črna gora ter srednja Dalmacija z otoki Vis, Lastovo, Korčula, Brač, Hvar in Šolta), v katerem so bile že v miru osredotočene glavne zaloge goriva, rezervnih delov in streliva, ter vojaška industrija in poveljniška mesta.

2. Vojaška doktrina in vojaška znanost

Primerjajoč vojaške doktrine in vojaško znanost lahko ugotovimo, da so vojaške doktrine nujnost, ki jo je porodila praksa; polje vojaške znanosti je namreč heterogeno, široko ter usmerjeno na najrazličnejša področja in se zato v obstoječi obliki ne bi dalo uporabiti v praksi. Še posebej ne zato, ker so mnoge znanstvene teorije protislovne in se v miru njihova točnost ne more vedno preveriti. Praksa priprave oboroženih sil za vojno in njihova uporaba v oboroženem boju in vojni pa narekuje - zaradi kolektivnega značaja vojaških dejavnosti in hierarhične strukture oboroženega boja - enaka skupna idejna izhodišča za pripravo in vodenje oboroženega boja za vse pripadnike oboroženih sil; le s tako idejno homogenizacijo se namreč lahko zagotovi, da imajo vsi pripadniki oboroženih sil, ne glede na njihovo stopnjo hierarhije in specialnost, enoten in enovit pristop, ki zagotavlja vsem pripadnikom oboroženih sil idejno podlago za uigrano skupno akcijo v oboroženem boju v vojni, v kateri mora vsakdo že vnaprej dobro poznati svoje mesto in vlogo. Homogenizacija stališč je utemeljena na vojaški doktrini, ki jo zato nekateri avtorji metaforično imenujejo "filozofija oboroženih sil", drugi "ideologija oboroženih sil",¹¹ tretji pa "idejno lepilo, ki združuje oborožene sile v skladno funkcionalno celoto".¹² Naloga doktrine je, da čim jasneje in konkretnije odgovori na vprašanje kako se bodo oborožene sile v konkretnem času in prostoru pripravile za vojno in kako bodo - če do nje pride - opravile svoje temeljne naloge, zaradi katerih so že v miru oblikovane.

Treba je poudariti, da je razmerje med vojaško doktrino in vojaško znanostjo odvisno od realnega razmerja sil med vojaškimi vodji, ki poveljujejo posameznim vejam oboroženih sil in vojaških znanstvenikov in raziskovalcev, ki se kritično ukvarjajo z vojaško prakso. Med vojaško doktrino in vojaško znanostjo zato pogosto

¹⁰ General Pavle Jakšić je v svojih spominih (Nad uspomenama, Beograd, 1990) navedel, da se je v jugoslovanskem generalštabu razmišljalo celo o tem, da bi se miniralo Đerdapsko sotesko in s tem zajezilo Donavo, tako da bi se potopilo in zamočvirilo Vojvodino.

¹¹ V. V. Serebrjannikov: Voennaja ideologija gosudarstva. V: Voennaja Mysl', 2004, št. 12, str. 2-11.

¹² IMADE (International Military and Defense Encyclopedia) - Brassey's - UK - str. 773-775.

obstajajo določene napetosti in protislovja, ki so posledica njunih različnih funkcij. Ministrstva za obrambo in generalštabi namreč potrebujejo stabilne razmere za pripravo obrambnega sistema in oboroženih sil za obrambo in vojno; da bi se enote pripravile za naloge v vojni in krizah, morajo namreč velikokrat ponavljati določene vaje, saj samo tako lahko ugrajajo medsebojno sodelovanje in se usposobijo za razmere, ki so približno enake tistim, do katerih bi lahko prišlo v krizah ali vojni. Enako velja tudi za oborožitvene sisteme, ki jih morajo vojaki dobro spoznati, za kar je potreben čas. Vsaka hitra reorganizacija povzroča ranljivost sistema, ki praviloma potrebuje nekaj let, da se vojaki prilagodijo novim organizacijskim shemam, novemu orožju in novim metodam uporabe sil; zato si ministrstva za obrambo in generalštabi vedno prizadevajo reforme izpeljati čim bolj postopno.

Za razliko od tega pa raziskovalci, ki se ukvarjajo z vojaško znanostjo in ki so po naravi svojega dela kritični ter skeptični, pogosto dvomijo v "uradno sprejete resnice" in izvajajo pritiske v smeri njihovega čim hitrejšega spreminjanja. Posledica so notranja trenja v oboroženih silah, kjer pogosto prihaja do polarizacij na "konservativce", ki se sklicujejo na nujnost stabilnosti in želijo obdržati status quo, ter "radikale", ki si prizadevajo po hitrem postopku spremeniti sprejete načrte, pravilnike, normative, oborožitvene sisteme ipd. Ta trenja so posebno opazna takrat, ko prihaja do sekvencialnih sprememb na notranji politični sceni, v mednarodnem okolju¹³ ali do izumov novih oborožitvenih sistemov.¹⁴ Dober primer iz prakse, ki ponazarja napetosti te vrste, je sovjetski vojaški znanstvenik general Svečin. Ko je analiziral nemško doktrino v letih 1939 in 1940, je prišel do sklepa, da je Rdeča armada, ki je imela v doktrini težišče na globokih napadnih operacijah, povsem zapostavila obrambne operacije in iskanje odgovora na vprašanje, kako uporabiti lastne enote v obrambi, da bi se lahko uspešno ustavila izvedba nemške doktrine "bliskovite vojne". Ker je javno nasprotoval uradno sprejetim aksiomom o prednosti ofenzive (pred defenzivo) in je - navzlic kritikam - vztrajal pri povečanju globine obrambe ter pri tem poudarjal nujnost pravočasnega oblikovanja strateških rezerv (razporejenih v strateški globini državnega ozemlja), je bil - zaradi "dokazane malodušnosti" - obravnavan kot idejni nasprotnik Stalina in odstavljen s položaja, nato pa obsojen in ustreljen tik preden so se njegove daljnovidne presoje potrdile v bojiščni praksi.

¹³ Poučen je primer nastanka doktrine SLO in DZ, ki je oblikovana v drugi Jugoslaviji, potem ko so enote Sovjetske armade vkorakale "v imenu internacionalistične pomoči" v Čehoslovaško (21. 8. 1968) in ko se je pokazalo, da se ZDA ne bodo zaradi tega vpletle v vojno s Sovjetsko zvezo. Ker bi sovjetske oklepne in padalske enote iz Madžarske, Romunije in Bolgarije lahko hitro prodrle v globino Jugoslavije, je sprejeta nova vojaška doktrina, v kateri so strateško vlogo dobile enote Teritorialne obrambe, od katerih se je pričakovalo, da bi se lahko uspešno borile na zasedenih ozemljih tudi po razbijanju enot JLA.

¹⁴ Do takšnih sprememb je prišlo v drugi Jugoslaviji v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko se je ugotovilo, da vojna mornarica - ki je bila odgovorna za obrambo obale - ne bi več mogla uspešno braniti obale, saj je razpolagala z zelo zastarelimi torpednimi čolni, ki so imeli učinkovite domete torpedov komaj 2-3 km in se ne bi mogli prebiti do točke lansiranja torpedov skozi učinkoviti ogenj radarsko-usmerjenih nasprotnikovih avtomatičnih topov (ti topovi so imeli učinkovite domete 12-15 km). Takrat je obramba obale dodeljena kopenski vojski (vsak obalni sektor je branilo posebno vojaško območje, ki je v vojni imelo korpurno sestavo!), flotne enote so pa razdeljene vzdolž obale tako, da je vsak kopenski poveljnik vojaškega območja razpolagal za pomožne naloge s "svojo flotiljo". Poveljstvo vojne mornarice je pri tem imelo le administrativno funkcijo; skrbelo je za logistiko, šolstvo ipd.

3. Dejavniki, ki vplivajo na oblikovanje vojaških doktrin

Vojaške doktrine konkretnih držav imajo skupne mnoge vsebine, a so med njimi tudi občutne razlike, celo takrat, kadar so njihove oborožene sile oborožene s podobnimi oborožitvenimi sistemi. Na poslanstvo in strukturo oboroženih sil ter njihove naloge močno vpliva državna politika (1), pa tudi geografsko-klimatski faktor (2), nič manj pa vojaške grožnje (3), ki so jim države izpostavljene, saj neposredno vplivajo na strateško razmerje sil (4), in na morebitna zavezništva (5), s katerimi si države prizadevajo okrepiti položaj in varnost. Pri tem ima zelo pomembno vlogo tudi tehnično-tehnološki razvoj (6), pod čigar vplivom prihaja do izumov in proizvodnje novih oborožitvenih sistemov. Vsi našteti dejavniki nimajo v konkretnem obdobju enake prioritete, ne intenzivnosti. To velja tudi za notranje razmere v državah (7), ki lahko bistveno povečajo ali zmanjšajo svojo obrambno moč, v nekaterih primerih pa celo narekujejo spremembo vojaških doktrin. Pri vsem tem se ne sme zapostaviti vloga subjektivnega faktorja (sposobnosti vojaških in političnih vodij),¹⁵ ter tradicija (8) in mirnodobna praksa (9).

Pomorske države kot so npr. Velika Britanija, Japonska, Francija, Italija, Indija, ZDA in še nekatere druge imajo praviloma zelo močne bojne flote, države, ki imajo gorato zemljišče (Švica, Italija, Francija, Romunija, Indija, Pakistan idr.), imajo močne gorske enote, ipd. Nekatere države imajo tradicionalno močne paramilitarne enote (v Španiji - Civilna Garda, v Italiji - karabinjerji, v Franciji in Turčiji - žandarji, v ZDA - Obalna straža ipd). Znan je primer Izraela, ki je - kljub temu da ga obkrožajo veliko številčnejše armade arabskih držav - izbral doktrino vojaške obrambe, ki je utemeljena na preventivnem udaru. Strateški aksiom izraelskega politično-vojaškega vrha je namreč, da mora Izrael - zato ker njegovo ozemlje nima strateške globine in ima majhno površino ozemlja z gosto naseljenim prebivalstvom - s preventivnim udarom po nasprotnikovih silah še v trenutku njihovega razvoja, onemogočiti njihov napad na izraelsko ozemlje. S takšno doktrino je Izrael doslej dosegel uspešno obrambo nacionalnega ozemlja v štirih vojnah, ki jih je vodil s številčno močnejšimi armadami sosednjih držav. Za razliko od Izraela, ki gradi preživetje države in nacije na doktrini preventivnega udara, je Švica vse 20. stoletja utemeljevala svojo vojaško obrambo izključno na obrambi lastnega ozemlja s kombinacijo frontalnih in gverilskih oblik bojevanja; nacionalno ozemlje je bilo dolga desetletja sistematično fortifikacijsko pripravljano za obrambo, tudi v primeru, če bi nasprotnik uporabil jedrsko-kemično-biološko orožje.

Na oblikovanje konkretne vojaške doktrine bistveno vpliva politika državnega vrha, in sicer tako, da državni vrh s tem, ko verificira doktrino nacionalne varnosti in doktrino nacionalne obrambe, opredeli tudi naloge oboroženih sil v miru, v krizah in v vojnah ter jim dodeli ustrezna finančna sredstva za njihovo delovanje.

¹⁵ V ZDA se vojaške doktrine praviloma spreminjajo ob izvolitvi novega predsednika, včasih pa tudi med njegovim mandatom. Praviloma nihajo med izolacionizmom in intervencionizmom. To je bilo posebno dobro vidno po izvolitvi Georgea W. Busha, ki je po 11. septembru 2001 vzbudil oblikovanje vojaške doktrine, utemeljene na preventivnih vojaških posegih proti državam "Osi zla", kar bi lahko bile - po ameriških strateških ocenah - vse države, ki bi podpirale teroriste. Nova intervencionistična unilateralna doktrina "vojne proti terorju" (*war on terror*) je prispevala k temu, da so ZDA - z oporo na nekatere zavezniške države ("koalicija voljnih") - vojaško posredovale v Afganistanu (2002), Iraku (2003) in Somaliji (2007). Ker so na seznamu "Osi zla" še vedno ob teh nedokončanih vojnah tudi Severna Koreja, Iran in Sirija, ostajajo navzlic vzpodbudnim rezultatom zadnjih ameriških volitev, za prihodnost še vedno odprta številna vprašanja, kdo bo naslednja tarča.

Z dodelitvijo konkretnih finančnih sredstev so načrtani kakovostni in količinski okviri razvoja mirnodobnih oboroženih sil ter velikost, struktura in izurjenost njihovega mobilizacijskega ešalona. V doktrinah morajo biti natančno opredeljeni nacionalni vitalni in drugi interesi ter interesi drugih držav, ki so lahko konvergentni, divergentni, vzporedni ali antagonistični z nacionalnimi oziroma državnimi interesi. V primeru, če so interesi drugih držav v nasprotju z nacionalnimi interesi in če te države razpolagajo s silami in sredstvi, da jih lahko udeležijo, tedaj se v vojaških doktrinah iščejo odgovori na vprašanja, kakšno vojno bodo proti njim vodile oborožene sile in na kakšen način, oziroma kakšne akcije bodo izvajale, da bi udeležile nacionalne interese. V novejšem času se - spričo dejstva, da si vse evropske države prizadevajo vključiti se v integracijske in globalizacijske procese, in da so torej vse zaveznice - izhaja iz tega, da mora vsaka država oceniti poleg nacionalnih tudi globalna in regionalna vojaška kratkoročna, srednjeročna in dolgoročna tveganja, in v skladu z njimi oblikovati sisteme vojaške obrambe tako, da jim bodo kos.

Vodstva oboroženih sil vsake države morajo pri izbiri in oblikovanju vojaške doktrine upoštevati te osnovne elemente: 1) naloge oboroženih sil (izvirajoče iz vitalnih nacionalnih interesov, mednarodnih obveznosti in obrambne doktrine), ki jih pred oborožene sile postavlja vodstvo države, 2) položaj države v širšem in bližjem mednarodnem okolju, 3) vojaška ogrožanja, 4) zakonsko-pravne, moralno-psihološke, demografske, ekonomske in druge omejitve (neredko tudi javnomnenjske), ki vplivajo na vojaški potencial, 5) analizo dejavnikov oboroženega boja ("živa sila", "orožje in vojaška oprema", "prostor", "čas"), 6) doseženo stopnjo razvoja vojaške tehnike v svetu, 7) dosežke vojaške znanosti v svetu, s poudarkom na analizi doktrinarnih usmeritev drugih držav in primerjalni analizi možnih doktrinarnih opcij lastnih oboroženih sil, in 8) vojaško tradicijo. Ker se naštetni elementi od države do države močno razlikujejo, prihaja do občutnih razlik med njihovimi nacionalnimi vojaškimi doktrinami.

4. Vpliv političnih razmer

Na oblikovanje doktrine vojaške obrambe imajo v vsaki državi močan vpliv notranje-politične razmere; v razvitih demokratičnih družbah praviloma vsaka od političnih strank, ki se bori za oblast z drugimi strankami, razpolaga s svojo inačico vitalnih "nacionalnih interesov", ki jih spremljajo ustrezna vojaška doktrina in temu primerna zunanja politika, na podlagi katere so v glavnih obrisih opredeljeni nasprotniki ("potencialni sovražniki") in tudi zavezniki.¹⁶ Ni redkost, da so v državah z daljšo demokratično tradicijo prav drugače vojaške doktrine, pogosto zelo pomembna vsebina predvolilnih kampanj; praviloma namreč vsebujejo tudi pred-

¹⁶ Tako so v Kraljevini Jugoslaviji bolj desno usmerjene politične stranke po Hitlerjevem prihodu na oblast izhajale iz tega, da se je ravnotežje sil v Evropi spremenilo in da se zato mora tudi vojska prilagoditi novi realnosti in (pre)orientirati na nabave nemškega in italijanskega orožja. "Levo" usmerjene politične stranke so vztrajale na tem, da bo Jugoslavija prej ali slej žrtev fašistične agresije in da se zato mora usmeriti na nabave orožij v zahodnih demokracijah in Sovjetski zvezi. Kot rezultat političnih kompromisov med obema različnima političnima usmeritvama so orožja kupovali v zahodnih državah in pri fašističnem bloku; zato je imela takratna jugoslovanska vojska najheterogenejšo oborožitev v Evropi, in s tem povezane neizmerne logistične probleme (po nemški okupaciji Čehoslovaške in Francije se v teh državah ni moglo več nabaviti rezervnih delov, streliva, ipd.).

videne obveznosti davkoplačevalcev (v obliki višine zneskov vojaških proračunov) ter način porabe obrambnih proračunov. Pri predvolilnem oblikovanju strankarskih obrambnih programov imajo pomembno vlogo različne "skupine za pritisk" (*pressure groups*); tako si proizvajalci letal in letalske opreme prizadevajo uresničiti letalsko naravnane programe, proizvajalci ladij in podmornic mornariške programe ipd. Vse to ima po volitvah konkretne implikacije na strukturo, usposabljanje in opremljanje oboroženih sil.

V Kraljevini Jugoslaviji so se npr. v času predsednika vlade Milana Stojadinovića preusmerili z zavezništva z Veliko Britanijo in Francijo na zavezništvo z Italijo in Nemčijo; zato so naenkrat začeli orožje namesto v Veliki Britaniji in Franciji nabavljati v teh državah. Tako je vojska leta 1941 vstopila v vojno z izredno heterogenim orožjem čehoslovaškega, francoskega, britanskega, nemškega in italijanskega izvora. Logistični problemi so zato bili ogromni.

Razvpiti primer, iz katerega se dobro vidi, kako vpliva sprememba notranje-političnih razmer na vojaško doktrino, je francoska meščanska revolucija. Z njo ni nastala le francoska nacionalna država, ampak je pod vplivom slogana "enakost, bratstvo, svoboda" bila odprta pot za splošno vojaško obveznost, ki so se ji morali brez finančnega plačila odzvati vsi državljani, ne glede na stan, vero, premoženje, poklic, ipd. Napoleon je lahko to izrabil za oblikovanje velikih visoko motiviranih armad, ki jih takratne evropske fevdalne monarhije niso mogle oblikovati iz prisilno vnovačenih tlačanov-vojakov in plemičev-oficirjev. Z njimi je lahko Napoleon dolga leta vodil vrsto uspešnih vojn v vseh delih Evrope in v Egiptu.

Drugače se je zgodilo po "proletarski revoluciji" v Rusiji. V nestabilnih državah kot je bila Rusija po izpeljani revoluciji (v kateri je leta 1917 zmagala komunistična stranka VKP(b) - *Vsesojuznaja komunističeskaja partija bol'shevikov*), so na državno-partijskem vrhu sprva sprejeli sklep, da so v revolucionarni armadi "proletarske države" lahko vojaki le prostovoljci - delavci in kmetje, nikakor pa ne "deklasirani elementi" (družinski člani bivših veleposestnikov, tovarnarjev, plemstva, trgovcev, meščanstva, ipd); oborožene sile, ki naj bi jih sestavljali le prostovoljci, so v skladu s tem poimenovali "Delavsko-kmečka Rdeča armada" (*Rabočeskrest'janskaja Krasnaja Armija* = RKKA). Vse oficirske čine in z njimi tudi nošenje epolet so ukinili (ostali so le poveljniški naslovi, kot npr. kombata je bil poveljnik bataljona, komdiv - poveljnik divizije, komkor - poveljnik korpusa, komandarm - poveljnik armade, itd.), vpeljali pa poleg poveljnikov še politične komisarje, ki so skrbeli za to, da so se v enotah izvajale smernice delavsko-kmečke stranke bolševikov.

V tej prostovoljski "ideološko čisti revolucionarni (razredni) armadi" je obrambnem ministru Levu Trockemu, uspelo le s težavo doseči, da so kot vojaške strokovnjake angažirali vojaške znanstvenike in generale bivše carske vojske ("voenspecy"). Pozneje so - zaradi (pre)majhnega odziva prostovoljcev - sprejeli sklep o splošni vojaški obveznosti, a so se v političnem in vojaškem vrhu RKKA še dolgo odvijali idejni spopadi med "pravimi revolucionarji", ki so trdili, da bi glavna obrambna sila sovjetske države morale biti enote milice (ki bi se formirale samo v primeru vojne nevarnosti, in to na ozemeljskem in t.i. proizvodnem principu) in "konservativci", ki so trdili, da bi to vlogo morala prevzeti - novooblikovana eksteritorialna redna vojska. V obdobju od 1924 do 1928 so naredili kompromis, tako da so vzporedno imeli milico in redno vojsko, nakar so leta 1939 obdržali le

redno vojsko. Vendar so se med drugo svetovno vojno že v začetnem obdobju morali - pod pritiskom porazov rednih enot Rdeče armade in njenega umika z velikih delov državnega ozemlja - volens nolens korigirati in ponovno vrniti k stari doktrini vzporedne uporabe rednih enot Rdeče armade in uporabi milic in partizanskih enot na okupiranih ozemljih. Potem ko so v Sovjetski zvezi med drugo svetovno vojno (1943) razformirali Kominterno (ki naj bi bila "generalštab svetovne revolucije"), so tudi Rdečo armado preimenovali v Sovjetsko armado.

Vpliv ideologije vladajoče stranke na doktrino je bil močno viden tudi v fašističnih državah, kjer so že pred izbruhom druge svetovne vojne poleg redne vojske formirali strankarske milice (v fašistični Italiji je bil v vsak polk redne vojske vključen po bataljon pripadnikov fašistične stranke oziroma "črnosrajčnikov", medtem ko so v Nemčiji iz pripadnikov NSDAP formirani SS-polki in SS-divizije (Wafen SS), ki so bili bolj oboroženi od redne vojske in so predstavljali udarno elito. Med državljansko vojno v Španiji so bile oborožene sile španske republike tudi sestavljene iz redne vojske, strankarskih milic (enot anarhistov, trockistov, socialistov, idr.) in mednarodnih prostovoljskih enot. Splošna značilnost državljskih vojn je, da tudi danes v njih pogosto delujejo številne strankarske milice, ki formirajo bolj ali manj stabilne koalicije. Tako so tudi med drugo svetovno vojno v Sloveniji, poleg treh okupatorskih vojsk (nemške, italijanske, madžarske) in oddelkov NOV in POS, delovali še četniški oddelki, vaške straže (MVAC) in pozneje tudi domobranske enote.

5. Vpliv razvoja oborožitvenih sistemov

Vpliv pojavov novih oborožitvenih sistemov spreminja bojne zmogljivosti oboroženih sil, pri čemer stran, ki je prva spoznala vrednost novih orožij in z njimi oborožila enote, pridobi pred nasprotnikom prednost, ki je tem večja, čim pozneje se nasprotnik na to odzove. Razvoj oborožitvenih sistemov praviloma vzpodbuja izum in razvoj protisistemov; tako so se kot odgovor na pojav bombnikov pojavila lovska letala, kot odgovor na pojav tankov so se pojavili protitankovski topovi in lovci tankov ter protitankovske mine, kot odgovor na pojav podmornic so se pojavile protipodmorniške ladje, ipd. S sprožanjem vzpenjajoče se "spirale tekmovanja" sta se praviloma obe strani postopno izenačili.

Ilustrativen je primer pojava tankov, ki niso dali večjih rezultatov, vse dokler so bili uporabljani v sestavi pehote. Med dvema svetovnima vojnama so se strokovnjaki, ki so se ukvarjali z razvojem tankov in z njihovo vključitvijo v oborožene sile, polarizirali v dve skupini. Prva je izhajala iz tega, da se mora tanke razdeliti enakomerno vsem divizijam kopenske vojske, da bi se jim povečala moč (tanki bi bili uporabljani kot "premični bunkerji"), druga je pa bila za to, da se oblikujejo posebne tankovske enote, ki bi se uporabljale na glavnih smereh kot "udarna pest" - za preboj nasprotnikove obrambe in hiter prodor v njeno globino. Edinstvena priložnost, da se preveri, katera od teh opcij je uspešnejša, so bili manevri, a ker se na njih ni moglo preveriti dejanske učinkovitosti protitankovskih topov¹⁷ in ker

¹⁷ V 1. svetovni vojni tanki niso dosegli pričakovanih rezultatov, ker so se pogosto kvarili (zaradi nezanesljivih motorjev in občutljivih gosenic, ki so se rade trgale) in ker so težko vzpostavljali in vzdrževali zvezo s pehoto in artilerijo. Enako velja tudi za špansko državljansko vojno, v kateri so bili pretežno uporabljani starejši tipi tankov.

tanki vse do tridesetih let 20. stoletja niso imeli radijskih postaj (ki bi jim omogočale nepretrgano medsebojno zvezo in zvezo z letali in pehoto), so ostala tudi po manevrih odprta številna vprašanja.

Prva tankovska divizija s 500 tanki je bila ustanovljena v Franciji leta 1935 (to-rej šele približno 20 let po uporabi prvih tankov), vendar pa to ni bistveno vplivalo na spremembo obrambno naravnane francoske doktrine. Pravi preboj na področju iskanja nove doktrine so naredili šele za tem Nemci. Pri njih je general Heinz Guderian po analizah vojaških iger (na njih so tanke "igrali" tovornjaki, na katere so nastavili kartonske silhuete kupol) med prvimi ugotovil, da se mora v oklepni divizijah tanke integrirati z oklepno pehoto, motorizirano artilerijo, motoriziranimi inženirskimi enotami in oskrbovalnimi transportnimi kolonami, za njihovo podporo pa uporabiti letalstvo. Potem ko so premičnost oklepnih enot preizkusili med okupacijo Avstrije in odpravili številne odkrite pomanjkljivosti, so Nemci lahko novo doktrino "bliskovite vojne" dokončno uspešno preverili v Poljski leta 1939 in potrdili leta 1940 v Franciji.¹⁸ Na bojišču se je v obeh primerih, prav tako pa tudi med nemškimi operacijami na Balkanu (leta 1941) potrdil močan sinergični učinek Guderianovih predlogov.

V politično-vojaškem vrhu druge Jugoslavije so npr. v sedemdesetih letih - zaradi zaostrovanja odnosov z Zahodom (ker je Jugoslavija podpirala številna narodno-osvobodilna in odporiška gibanja v Tretjem svetu in ker še ni bilo z Italijo rešeno Tržaško vprašanje) - prišli do sklepa, da jugoslovanska vojna mornarica (zaradi tehnološke zastarelosti flotnega materiala) ne bo več mogla uspešno braniti obale, če bi prišlo do vojne z Italijo in z njo povezanega vojaškega posredovanja zahodnih sil. Eskadro so namreč takrat sestavljali trofejni italijanski rušilci (ki so dobljeni kot vojni plen po drugi svetovni vojni) in leseni torpedni čolni, ki so bili oboroženi s torpedi majhnega dosega. Vojaški poseg na obali se je pričakoval bodisi, če bi se Jugoslavija zapletla v vojno z Italijo (zaradi nerešenega Tržaškega vprašanja), bodisi če bi Jugoslavijo napadla Sovjetska zveza, ker so se zanašali na to, da bi v tem primeru NATO z desantnim preventivnim posegom na vzhodni jadranski obali želel preprečiti Sovjetski zvezi, da zavzame pomorske in letalske baze na Jadrinu.

Doktrino vojaške obrambe so spremenili tako, da je bila cela vzhodna jadranska obala razdeljena na tri vojaška področja (vsako je branilo po eno desantno operativno smer, ki je z obale vodila v globino države), ki so jim poveljevali generali kopenske vojske; vsak od teh generalov je poveljeval korpusu kopenske vojske, dodeljene pa so mu tudi pomorske enote, ki so bile odvzete razformirani eskadri. Ko so se v sedemdesetih letih poboljšali odnosi s Sovjetsko zvezo in so bile tam kupljene najsodobnejše raketne plovne enote, je ponovno spremenjena doktrina, in sicer tako, da je ponovno formirana flota (kot glavna udarna sila obrambe obale), da so na obali formirani trije pomorski sektorji pod poveljstvom admiralov, ter da je poveljstvo nad celotno obrambo obale ponovno prevzela vojna mornarica.

Ta sprememba je bila korenita, saj je končno opuščeno kopičenje starih torpednih čolnov (mornarica je do takrat imela okoli 120 torpednih čolnov!), od katerih

¹⁸ Podrobnosti nastanka nemške doktrine "bliskovite vojne" in številne vaje in vojaške igre (na katerih so preverjali različne koncepte) so zelo dobro opisane v knjigi Lena Deightona: (Munjeviti rat. Zagreb 1981).

je vlogo glavne udarne sile prevzela skupina desetih raketnih čolnov in skupina približno enakega števila novih velikih torpednih čolnov, oboroženih s samovodljivimi torpedi. Vendar so ti čolni imeli samovodljive rakete in torpeda velikega dometa, s katerimi so (bi) - spričo nerazvitosti takratne zahodne protiraketne obrambe - lahko z eno salvo potopili 12-16 rušilcev ali onesposobili 16-20 desantnih ladij. Takšna sprememba je vplivala na sprejem nove ofenzivne doktrine vojne mornarice, ter na spremembe celotne organizacijske strukture mornarice, na njeno številčno zmanjševanje, na nove študijske programe častnikov (povečano je število ur matematike, fizike, elektronike, hidroakustike, računalniške tehnike, raketne tehnike, vojaške kibernetike, ipd.) in na logistično infrastrukturo. Da bi mornarica lahko uspešnejše branila obalo, so ji bile takrat podrejene skoraj dve diviziji kopenske vojske in letalska brigada, ter vse enote TO na obali in otokih.

Za takšna in podobna sekvencialna spreminjanja doktrin, kakršna so opisana na prejšnjih primerih, se je na Zahodu ustalil naziv "revolucija v vojaški domeni" (*Revolution in the Military Affairs*), in sicer zato, ker vsaka nova generacija orožij zahteva novo strukturo sil, le-ta pa novo doktrino. Do te revolucije v razvoju vojaških doktrin je v preteklem stoletju prišlo v kopenski vojski kar štirikrat, in sicer: 1) med prvo svetovno vojno, ko so pehotni bataljoni, ki so pred vojno imeli le 2-3 mitraljeze, dobili na koncu vojne 25-36 mitraljezov, ko so se pojavila lovška in bombniška letala (ki so ogrožala pehoto), bojni strupi, brzostrelni dalekometni topovi, havbice, minometi ipd.; 2) pred izbruhom in med potekom druge svetovne vojne, ko so pehotne enote oborožene z brzostrelkami, avtomatičnimi protiletalskimi topovi in drugimi avtomatičnimi orožji, in ko so se množično začeli uporabljati tanki, samovozni topovi, ter zračno-desantne enote in enote mehanizirane pehote; 3) v prvem in drugem desetletju po drugi svetovni vojni, ko so v oborožitvah uvrščena strateška, operativna in taktična jedrska orožja, ko je pehota dobila jurišne puške, prenosne samovodljive protioklepne in protiletalske rakete, in so v oborožitvah uvrščeni vojaški umetni sateliti Zemlje, bojni helikopterji in nadzvočna reakcijska letala; 4) v zadnjih dveh desetletjih preteklega stoletja, v katerih so se v oborožitvi pojavili brezpilotna izvidniška (samo)vodena letala, letala za odkrivanje zračnih ciljev na velikih razdaljah in vodenje lovskih letal (AWACS), letala za odkrivanje ciljev na Zemlji na velikih razdaljah (JOINT STARS), omrežja, v katerih so v enovit sistem povezani integrirani sistemi za vodenje in poveljevanje (C3I/CM), sistemi za obrambo pred napadi balističnih in manevrirnih raket (*cruising missiles*), sistemi za aktivno obrambo oklepnih vozil pred protioklepnimi vodljivimi in nevodnimi izstrelki (Štora, Arena), avtomatizirani sistemi za odkrivanje ostrostrelcev, sistemi za daljinsko miniranje iz zraka, protiradarske rakete, rakete in bombe za onesposabljanje električnih omrežij, aerosolski eksplozivi (s prostornim delovanjem), rakete z elektromagnetnimi impulzi (namenjene za onesposabljanje sistemov C3I/CM in elektronske opreme), orožja za površinsko delovanje (*area denial weapons*), itd.

Da bo opisani burni razvoj v naslednjem desetletju doživel novi kakovostni skok, kažejo novi projekti oborožitvenih sistemov in opreme, med katere spadajo: 1) laserski sistemi za uničevanje optoelektronskih sistemov, za zračno obrambo in uničevanje izstrelkov v zraku, 2) hiperzvočni stratosferski bombniki, 3) brezpilotna letala za napade na cilje na zemlji in v zraku, 4) miniaturna brezpilotna izvidniška letala in druge miniaturne platforme za podporo nižjih taktičnih pehotnih enot in

posameznih tankov, 5) nesmrtonosna in manj kot smrtonosna orožja (*Non Lethal and Less Than Lethal Weapons*), 6) težko opazni tanki in bojna vozila pehote (*stealth*), 7) teledirigirana minska polja z bočnim delovanjem min (*off route mines*), 8) energetska orožja, namenjena za uničevanje ali onesposabljanje računalnikov, radarjev, radijskih postaj in drugih elektronskih sistemov, 9) informacijska orožja (računalniški virusi, E-bombe, idr), 10) sistemi protiraketne in protisateljske obrambe in 11) bojni roboti.

6. Preverjanje novih doktrin v živo

Značilen primer takšnega preizkusa vojaške doktrine v živo je bila zračno-vesoljska operacija sil Nata Združena sila (*The Allied Force*) proti Zvezni republiki Jugoslaviji (1999), ki je bila organizirana zaradi ravnanja Miloševićevega režima na Kosovu in njegove nepripravljenosti na pogajanja o rešitvi problema albanskega prebivalstva v tej pokrajini; v operaciji so ZDA preverile koliko časa in koliko bojnih poletov ter streliva je treba, da bi se samo z zaporednimi dnevnimi in nočnimi bombniško-raketnimi udari 5. taktične zračne armade (okrepljene s palubnimi letali z 2 letalonosilk in skupinami strateških bombnikov) po občutljivih strateških točkah prisililo žilavega nasprotnika, da se ukloni volji ZDA, ne da bi za to bilo treba uporabiti kopenske sile.¹⁹ Izhajalo se je iz tega, da bi kopenska operacija na jugoslovanskem vojskovališču bila dolgotrajna in tvegana, medtem ko je zračno-raketno-vesoljska operacija nudila veliko večje izgleda za uspeh z manjšimi izgubami lastnih sil. Vojska ZRJ je namreč imela zastarelo zračno obrambo, podobno iraški med Zalivsko vojno, s to razliko, da so ZDA po Zalivski vojni uspele izpopolniti številna letalska orožja, namenjena za udare z velike razdalje (*stand-off weapons*). Ta orožja še niso bila bojno preizkušena. Z njimi se je nameravalo na Balkanu, ki je z vidika delovanja letalstva veliko težji teren od Iraka, preveriti doktrino vojskovanja brez lastnih izgub in žrtev (*zero deaths warfare*).

V operaciji Združena sila (*The Allied Force*) so v prvih šestih tednih uspešno izpeljali nevtraliziranje nasprotnikove zračne obrambe, ter zlomili njegovo strateško informacijsko, energetska, transportno in logistično infrastrukturo. Značilno je, da so bili uporabljeni visokointegrirani izvidniško-udarni vesoljsko-zračni sistemi; vojaški obveščevalni sateliti (nad Zvezno republiko Jugoslavijo se je vedno nahajalo 6-8 satelitov) in brezpilotna izvidniška letala so - skupaj z letali za globoko izvidovanje (AWACS, Joint STARS) - zbirali podatke o ciljih in jih prenašali do poveljniških mest v ZDA in v Bruslju. Poveljstva in štabi so nato - na podlagi obveščevalnih analiz - načrtovali udare zračnih sil 5. zračne armade (ki je delovala iz Italije), strateških bombnikov (ki so delovali iz baz v ZDA), palubnih letal VI. flote in manevrirnih raket s podmornic in površinskih ladij. Obe poveljniški mesti sta pri tem menjali vloge z namenom, da se preizkusijo zanesljivost zvez in koordiniranje delovanja letal, ladij in podmornic. Letala, podmornice in ladje so se pri tem

¹⁹ V bistvu je šlo za modifikacijo letalske doktrine, ki jo je oblikoval italijanski general Giulio Douhet še v času po 1. svetovni vojni, ko je bil razvoj bombnikov šele v povojjih. Bistvo te doktrine je v tem, da izhaja iz tega, da so šibka točka industrijskih držav gosto naseljena mesta in njihova infrastruktura. Predlagal je, da se namesto kopenskih napadov podnevi in ponoči sistematično napadajo mesta in njihova infrastruktura. Prebivalstvo mest naj bi se - po soočanju z grozotami bombardiranj - obrnilo proti lastni vladi in jo prisililo na kapitulacijo.

pojavaljali le kot nosilci dalekometnih vodljivih izstrelkov; poveljstva in štabi so usmerjali nosilce orožij na točke, ki so bile oddaljene 200 in več kilometrov od ciljev. Projektili so leteli do ciljev brez oddajanja žarčenja, samo s pomočjo satelitskih sistemov navigacije, le v zadnji fazi so vključevali natančne optoelektronske sisteme samovodenja nove generacije. Ti so bili programirani tako, da so zadevali najbolj občutljivejše točke ciljev. Na ta način so v gosto naseljenih urbanih sredinah uničevani pomembni točkasti cilji, ne da bi bile povzročene večje škode okoliškimi objektom. Rezultate udarov so spremljali sateliti in brezpilotna letala, ki so prenašali informacije do poveljniških mest v ZDA in v Bruslju, od koder so načrtovali nove udare.

Nova doktrina je zajela udare po sistemu kopenskih in rečnih komunikacij (z rušenjem mostov so pretrgane hkrati rečne in kopenske komunikacije), po rafinerijah nafte, po električnih centralah, po vojaških bazah, po oddajnikih TV-mreže, po poveljniških mestih in centrih za zveze zračne obrambe, po bivališčih Slobodana Miloševića, po elektrodistribucijski mreži in podobnih vojaških in nevojaških ciljeh, vse z namenom, da se zlomi strateška infrastruktura ZR Jugoslavije. Vzporedno z njo je izvajana strateška informacijska operacija, s katero so svetovno javnost v živo vsakodnevno seznanjali z uspešnimi akcijami in hkrati izvajali pritisk na ZR Jugoslavijo z namenom diskreditirati Miloševića in povzročiti notranji razkol v ZR Jugoslaviji. Letala so pri tem podnevi in ponoči napadala cilje z dalekometnimi vodljivimi bombami in raketami, ne da bi vstopala v ognjeno cono nasprotnikove zračne obrambe. Šele po šestih tednih so pričeli klasični letalski napadi na cilje na tleh, pri katerih so piloti imeli vizualne stike s cilji.

Z vidika doktrine vojaške obrambe ZRJ se je pokazalo, da letalska obramba ZRJ, ki je bila utemeljena na pozitivnih izkušnjah vietnamske zračne obrambe in je svojo moč gradila na radarsko-vodljivih raketah srednjega dosega, sploh ni uspela vplivati na potek akcij Nata; že v prvih treh dneh je bila nevtralizirana s protiradarskimi izstrelki in elektronskim motenjem. Ker z ognjem raketnih sistemov srednjega dosega niso uspeli prisiliti pilotov Nata, da bi leteli nizko, da bi se izognili raketam, so tudi številne baterije topov protiletalske obrambe - ki so z ognjem prekrivale majhne višine - ostale povsem neizkoriščene. Njihov domet namreč ni prekrival srednjih višin na katerih so leteli piloti Nata.

Opiranje Vojske Jugoslavije na pozitivne vietnamske izkušnje iz sedemdesetih let ni moglo dati pozitivnih rezultatov trideset let pozneje, ker so piloti Nata povsem spremenili doktrino in orožja. Uporabili so nova letala (strateški bombniki B-2, izvidniška letala AWACS in JOINT STARS, radarsko težko opazna letala Stealth idr), nova protiradarska orožja in opremo (HARM, ALARM, TALDs, motilnike radarjev, zavese dipolnih reflektorjev) in druga nova dalekometna sredstva za napad iz zraka (bombe GPS, s satelitskim samovodenjem), ki so se lahko ponoči in podnevi enako natančno uporabila za napade na stacionarne točkaste cilje. Končni rezultat 78 dnevne operacije je dokazal, da je bil z ameriškega vidika preizkus nove doktrine na strateški ravni povsem uspešen, saj je jugoslovansko vodstvo moralo pristati na prihod mednarodnih sil na Kosovo in so se vkopane in maskirane kopenske enote Vojske Jugoslavije morale na koncu umakniti s Kosova (četudi so imele le simbolične izgube).

7. Namesto sklepa

Kooperativno mednarodno ozračje je po končani "hladni vojni" v vseh vojaških doktrinah prispevalo k večjemu pomenu in aktivnejši vlogi vojaške diplomacije; njeni vidni dosežki s strateškimi implikacijami so sporazumi o omejitvi konvencionalnega orožja v Evropi - CFE TLE, o omejitvi strateškega jedrskega orožja - START II, o prepovedi širjenja strateškega orožja, ter tehnologij in surovin za njegovo izdelavo - NPT, o odprtem nebu - Open Skies Treaty, o prepovedi proizvodnje, skladiščenja in uporabe protipehotnih min, in vrsta drugih, ki se nanašajo na širjenje in poglobljanje mednarodnega vojaškega sodelovanja.²⁰ Vendar pa so sodobne vojaške doktrine tudi v obdobju globalizacije še vedno ostale svojevrstna sinteza starih in novih doktrin. V doktrinah sta se kot ostanek "hladne vojne" še vedno ohranili dve stari vsebini, in sicer jedrska doktrina (1) in doktrina uporabe konvencionalnih oboroženih sil v vojni (2). Na področju uporabe strateškega jedrskega orožja se doktrine skorajda niso spremenile, saj so ZDA, Ruska federacija, LR Kitajska, Velika Britanija in Francija tudi po končani "hladni vojni" obdržale v sestavi strateških jedrskih sil medcelinske strateške rakete in sisteme za odkrivanje napada z balističnimi raketami; četudi je na svetovni ravni število strateških jedrskih bojnih glav zmanjšano na približno 20% od števila bojnih glav, ki so jih jedrske velesile imele med "hladno vojno", jih vse naštete jedrske sile še vedno obravnavajo kot "orožje za zastraševanje" potencialnih napadalcev in ipso facto - ohranjanja svetovnega miru.

Novo na tem področju je, da so ZDA ponovno začele z razvojem sistema protibalistične obrambe in da so načrti širjenja te obrambe postali aktualni tudi za Nato; ker bi ZDA in Nato v primeru, če bi te projekte uspešno realizirali, dobili prednost nad državami, ki takšnih sistemov ne bi imele, se s tem odpira možnost za novo etapo oborožitvene tekme (LR Kitajska je januarja 2007 prvič uspešno sestrelila "odsluženi" meteorološki satelit).²¹ Tekma za vzdrževanje ravnotežja bi se - zaradi narave leta balističnih raket - morala razširiti v vesolje, saj se le v vesolju lahko uspešno odkrivajo, prestrezajo in uničujejo balistične jedrske bojne glave. V tem kontekstu se mora upoštevati, da so v obdobju globalizacije postale nove jedrske sile tudi Indija, Pakistan, Izrael, po vsej verjetnosti pa tudi Severna Koreja, v perspektivi pa si to prizadeva postati tudi Iran. Značilno je torej, da se je v obdobju globalizacije podvojilo število jedrskih sil, kar je pri sosednjih državah, ki se počutijo ogrožene, pospešilo oboroževanje in tendence, da se tudi one "nuklearizirajo".

Za obdobje globalizacije je tudi značilno, da so se v njem konvencionalne oborožene sile vseh razvitih evropskih držav številčno močno skrčile, hkrati pa vojaško-tehnološko modernizirale in sprejele nove doktrine, v katerih so pomembna sestavina vojaški posegi zunaj njihovega nacionalnega ozemlja. Doktrino obrambe nacionalnih ozemelj je zamenjala nova doktrina obrambe nacionalnih in koalicijskih interesov. V obdobju globalizacije se namreč državne oblasti, ki preganjajo in

²⁰ Timothy Shea: Transforming Military Diplomacy. V: Joint Force Quarterly, št. 38, str. 49-52.

²¹ Ruski predsednik Vladimir Putin je februarja 2007 javno spregovoril o grožnji, ki jo predstavlja širjenje antibalistične obrambe Nata proti vzhodu, na ozemlje Češke in Poljske. Rekel je, da Rusija ne bo z razvojem takšnega ščita posnemala Nata, ampak da bo razvijala balistične rakete s takšno prodornostjo, da se bodo lahko prebile skozi antibalistično obrambo (Peter Žerjavič: Putin ostro kritiziral politiko ZDA. V: Delo, 12. 2. 2007, str. 1; agencijsko poročilo Bete - Politika - Beograd - str. 3).

iztrebljajo verske, etnične ali politične skupine, in ki kršijo človeške svoboščine in norme humanitarnega prava, pri tem početju ne morejo več počutiti varne in sklicevati na državno suverenost. Grozi jim podobno kot Miloševiću, Sadamu Huseinu, vodji afganistanskih talibanov muli Omarju in drugim, da postanejo tarča mednarodnih vojaških posegov. Širjenje Nata proti vzhodu in njegovo novo doktrinarno izhodišče, da ima Nato strateške interese tudi zunaj ozemlja njegovih članic (out of area interests) sta - v luči prej omenjenega dejavnika - narekovala preazporeditev sil in oblikovanje posebnih Natovih odzivnih sil (*NATO Reaction Force*), katerih delovanje se že preverja na vajah.

Vzporedno se je tudi v Evropi povečalo hotenje, da Evropska Unija oblikuje lastne sile za hitro posredovanje, na katere bi se lahko oprla v primerih, v katerih se z ZDA ne bi dalo doseči soglasja o morebitnem skupnem vojaškem posegu, OZN in OVSE pa ne bi opravila svojih funkcij.²² Ker bi te sile bile namenjene za hitro posredovanje proti vojaško "tretjerazrednim nasprotnikom" (v Afriki in Aziji), se njihovo orožje in oprema ter logistična podpora bistveno razlikujejo od orožja in opreme, ki so jih Natove enote rabile med "hladno vojno" proti sodobno oboroženim enotam Varšavskega pakta. To je povzročilo novi val oborožitvene tekme (vodilno vlogo imajo ZDA, katerih stroški obsegajo 48% svetovne vojaške porabe), kar kažejo višine obrambnih in vojaških proračunov, ki so v svetovnih merilih že presegle tiste, ki so bili znani v času "hladne vojne".

Ker je v razvitih državah vzporedno prišlo do revolucije v stališčih družbe do vojaštva (manifestira se v odpravi splošne vojaške obveznosti in oblikovanju oboroženih sil od prostovoljcev obeh spolov, ki sklepajo z državo pogodbo, v kateri so natančno določene njihove obveznosti in pravice)²³ in do revolucije na področju vojaške tehnologije (*Revolution in the Military Affairs*=RMA), prav tako pa se je okrepilo mednarodno vojaško sodelovanje tako doma kot na kriznih območjih Evrope in drugih celin, so dozorele razmere za novo fazo "internacionalizacije" in harmonizacije vojaških doktrin.

Na koncu, a nikakor ne nazadnje bi se moralo upoštevati, da se v obdobju globalizacije postavlja pred vse države, ki si prizadevajo vključiti se v integracijske procese, vprašanje kako delovati v mednarodnih krizah, ki bi lahko z destabilizacijo večjih razsežnosti ogrozile globalizacijske procese. Analitiki sedanjih oboroženih spopadov so dosegli soglasje o tem, da morajo tvorci doktrin izhajati iz ocene, da bodo po končani t. i. hladni vojni tudi v prihodnje dominirali t.i. asimetrični oboroženi spopadi in vojne.²⁴ Strateške analize Štokholmskega inštituta za raziskovanje miru (Stockholm Peace Research Institute) in ameriškega Centra za obrambne informacije (Center for defence Information) kažejo, da se je leta 2006 odvijalo v svetu na 16 lokacijah 19 večjih oboroženih spopadov (v vsakem od njih je letno izgubilo življenje več kot 1000 ljudi); v njih je bilo v zadnjem desetletju ubitih okoli 300.000 ljudi letno, od tega je bilo 65% do 90% civilistov.²⁵ V teh

²² V Evropski Uniji so takšna razmišljanja o novi doktrini pospešili teroristični napadi v Madridu (2003) in Londonu (2005).

²³ V ta namen se na Zahodu uporablja kratica RAM (*Revolution in the Attitudes of Civil Society towards Militaries*).

²⁴ Steven Lambakis: *Reconsidering Asymmetric Warfare*. V: *Joint Force Quarterly*, 36, str. 102-109.

²⁵ Predstavljene so srednje vrednosti, ker ocene izvedencev variirajo. Podrobnejši podatki in analize so prikazani v študiji A. Ivanova: *Planeta vojuet*. V: *Nezavisimoe voennoe obozrenie*, 29. 12. 2006-11. 1. 2007, št. 506, str.2.

oboroženih spopadih se praviloma države niso borile proti državam. V nekaterih od teh spopadov so bile na eni strani razvite in bogate države z visokim vojaškim potencialom (čigar značilnost je majhno število vojakov in velika ognjena ter manevrska moč), ki spoštujejo dosedanje norme *ius in bello* ter *ius ad bellum*, na drugi pa paravojaške skupine in nedržavne teroristične organizacije.²⁶ Te "vojske brez države" (kakršna je npr. Al Kaida) delujejo kot mednarodna mreža, sestavljena iz nacionalnih celic in so vrinjene na ozemlja drugih držav. Uporabljale bodo tudi v prihodnje brez omejitve vsa možna orožja, opremo in sredstva (vključno s samomorilskimi komandosi) prizadevajoč si, da pridejo ne le do orožij za množično uničevanje ampak tudi do orožij za uničevanje okolja in globalno uničevanje.

V takšnih konfrontacijah bo "glavna fronta" na stičnem prostoru stabilnega in nestabilnega dela sveta. Oborožene sile razvitih držav bodo uporabljane kot vzvod za stabilizacijo in vsiljevanje miru; oboroženi boj bo v tem sklopu obsegal le manjši delež v celotni vsebini vojaških posegov. Odmik vojaških doktrin od vojskovanja k nadzoru nad ozemljem in prebivalstvom so nekateri označili s prisposodbo, kot prehod od "vojačenja" k "policajčenju" (*from soldiering to policing*). V novi nalogi ima zelo pomembno vlogo nadzor nad "mišljenjem ljudi" (*mind control*). To bo v vojaških doktrinah, ki so dobile ime "doktrine za izvajanje operacij, drugačnih od vojne" (*Operations Others Than War*),²⁷ dajalo na eni strani vse večji pomen področju legalnega t. i. informacijskega bojevanja in vojskovanja,²⁸ na drugi pa uporabi specialnih sil in tajnih služb, ki ne bodo vedno spoštovale norm mednarodnega prava.²⁹

Vse dokler so se države samo in le na nacionalni ravni soočale s problemom terorizma, vstaj, organiziranega kriminala (posebno "pranja denarja", "sive ekonomije", tihotapljenja orožij, opojnih snovi, človeških organov, "belega blaga" idr.),

²⁶ Dejstvo je, da se je po razpadu bipolarnega strateškega ravnotežja število vojn in oboroženih spopadov v svetu zmanjšalo. "Nove vojne" se lahko z vidika socialnega okolja (*social context*) v katerem se odvijajo razdelijo v podskupine. Direktor londonskega Centra za strateške študije (*Center for Strategic Studies*) Collin Gray jih je razdelil v tri podskupine: prvo so vojne, ki se odvijajo ali so se odvijale v razpadajočih državah ("separatistične vojne"), kot so npr. vojne na območju nekdanje Jugoslavije, vojne na Kavkazu, v Somaliji, Sudanu in Afganistanu (po umiku SZ), ipd.; drugo podskupino sestavljajo strateški udari teroristov, ki kot Al Kaida razpolagajo s sposobnostjo globalnega delovanja, oziroma lahko izvajajo akcije s katastrofičnimi razsežnostmi tudi na ozemlju visoko razvitih držav. V tretjo podskupino je uvrstil vojne med državami, ki pa jih ne obravnava kot "nove vojne", ker so o njih pisali že klasiki. Colin Gray: *How Has War Changed Since the End of the Cold War?* V: *Parameters*, 2005, št. 1, str. 14-26.

²⁷ Nekateri avtorji ocenjujejo, da je izraz "operacije, drugačne od vojne" preohlapen; tako sta Steven Metz in Raymond Millen, da bi natančneje opisala novo realnost, uporabila izraze intervencijske, stabilizacijske in transformacijske operacije (*intervention, stabilization and transformation operations*); V: *Parameters*, 2005, št. 1, str. 41-52.

²⁸ Christopher Lamb: *Information Operations as Core Competency*. V: *Joint Force Quarterly*, 36, str. 88-96.

²⁹ V ameriških analizah dosedanjega poteka vojne proti mednarodnemu terorizmu se zadnje čase kot manjkajoči člen doktrine poudarja razumevanje kulturnega konteksta, znotraj katerega se odvijajo oboroženi spopadi in vojaški posegi. Montgomery McFate ugotavlja, da s tem, da so Američani v Iraku uničili infrastrukturo Sadamove stranke BAAS, niso naredili nič drugega kot, da so večglavi hidri odrezali eno glavo. Središče odpora so - podobno kot v Afganistanu - postala plemena, ki so bila popolnoma imuna na ameriške politične, psihološke in druge ukrepe, ki so se pred tem pokazali uspešni proti BAAS. Ta avtor zato vidi rešitev problema v prenosu težišča vojne z ameriških sil na novoformirane iraške enote ("kulturi" pri tem dodeljuje vlogo pomembnega strateškega faktorja), ki pa - razjedene z notranjimi nasprotji med suniti, šiiti in Kurdi - očitno niso kos razmeram. Več o tem je zapisano v študiji Montgomery McFate: (*The Military Utility of Understanding Adversary Culture*. V: *Joint Force Quarterly*, št. 38, str. 42-48).

množične ilegalne imigracije in podobnih ogrožanj, so rešitev za te probleme iskale v nacionalnih varnostnih doktrinah. Okrepile so žandarmerijo, policijo, karabinerje, obalno stražo, narodno gardo,³⁰ obmejne enote in specializirane enote za boj proti teroristom (znotraj teh enot so nastale številne specialnosti, kot so enote za odkrivanje in uničevanje min, enote za reševanje talcev, enote za ofenzivno delovanje proti teroristom ipd.), ter s pravilniškimi določbami natančneje razmejile obveznosti med različnimi vladnimi agencijami, ministrstvi (za notranje zadeve, za obrambo, za finance, za delo ipd.) in oboroženimi silami.

Ko pa je 11. septembra 2001 - po uspešnem množičnem samomorilskem napadu teroristične mreže Al Kaida na strateške cilje v ZDA - v javnosti dozorelo spoznanje, da mednarodni terorizem ne ogroža le srednjih in manjših držav, ampak tudi edino preostalo svetovno silo, ki ima resne prizadevanja, da prevzame vodstvo nad procesom globalizacije, je prvič v zgodovini prišlo do formiranja ad hoc svetovne protiteroristične koalicije. ZDA so na čelu te koalicije objavile "svetovno vojno mednarodnemu terorizmu" (ki so jo nekateri novinarji, da bi jo razlikovali od tretje t. i. hladne vojne, poimenovali "četrtta svetovna vojna") in poleg obstoječega obrambnega in notranjega ministrstva oblikovale novo ministrstvo - ministrstvo domovinske obrambe. Izhodišče, na katerem naj bi bila utemeljena uspešnost nove doktrine, so "preventivni" udari po državah, na katerih ozemlju bi delovale teroristične organizacije (med države Osi zla so leta 2001 uvrščene Iran, Sirija, Irak, Afganistan in Severna Koreja, pozneje tudi Somalija).

S tem je bila prvič v zgodovini odprta pot za globalne napadne posege in za oblikovanje z njimi povezane nacionalne, celinske in globalne (mednarodne) protiteroristične doktrine.³¹ V tej široko zasnovani doktrini s potencialnimi bojišči, razpršenimi po celotni Aziji, so ameriški izvedenci (po analizi dosedanjih rezultatov, doseženih v Afganistanu in Iraku) prišli do spoznanja, da je doslej bil v njej prevelik poudarek na vojaških vidikih.³² V prihodnje naj bi v varnostni in obrambni doktrini imele veliko pomembnejšo vlogo nevojaške strategije,³³ pri čemer je na ravni notranje obrambe države vloga oboroženih sil zožena na okrepitev notranje obrambe (varovanje pomembnih objektov, kot so baze, jedrske centrale ipd.) in na pomoč civilni obrambi pri odpravljanju posledic terorističnih napadov, na zunaj pa na podporo diplomaciji pri odvratanju drugih držav od podpore teroristom, oziroma na operacije proti državam, ki podpirajo teroriste in na selektivne operacije proti teroristom in njihovi infrastrukturi. Za te naloge so ZDA in številne druge države okrepile ešalon specialnih sil, ki tvorijo le okoli 1%-2% od števila vseh pripadnikov oboroženih sil, a je specializiran za delovanje v posebnih razmerah. Sestavni del stabilizacijskih operacij je postalo poleg vojaške pomoči tudi pošiljanje humanitarne pomoči ogroženemu prebivalstvu.

³⁰ Robert Preiss: The National Guard and Homeland Defense. V: Joint Force Quarterly, 36, str. 72-78.

³¹ V ZDA se kot sintagma uporablja kratica GWOT (*Global War On Terrorism*), s katero se označuje novo vrsto vojne, ki jo ZDA vodijo na svetovni ravni proti svetovnem terorizmu. V novo doktrino so vključene vse tri veje oboroženih sil, vključno z vojno mornarico (V. Fedorov: VMS razširjajut sferu učastija v "global'noj vojne s terorizmom". V: Zarubežnoe voennoe obozrenie, 2006, št. 7, str. 47-48.

³² Dianne Feinstein: The New Bush Doctrine - The Wrong Path to Our Nation's Security - [www/feinstein.senate.gov/03Speeches7nationalsecspeech2-6.htm](http://www.feinstein.senate.gov/03Speeches7nationalsecspeech2-6.htm) (26.02.2003).

³³ Norman Emery: Information Operations in Iraq. V: Military Review, May/June 2004.

Vpogled v prakso ZDA kaže, da je ameriška vojska na tleh ZDA uporabila enote vojaške policije, enote za protijedrsko-biološko-kemično delovanje, sanitetne enote in logistične enote, ter da so v stalni pripravljenosti imeli dežurne skupine lovskih letal z nalogo, da nad ozemljem ZDA prestrežejo morebitne nove valove samomorilskih letal. Na hitro je bilo formirano omenjeno ministrstvo za domovinsko obrambo (*Homeland Defence Agency*, pozneje *Homeland Defence Department*), ki ima za cilj koordinirati dejavnosti vseh varnostnih in obveščevalnih služb, prav tako pa tudi varnostnih služb privatnih podjetij in korporacij.³⁴ Na zunanjepolitični ravni je pod vodstvom ZDA - ob soglasju Varnostnega sveta OZN - formirana široka ad hoc mednarodna protiteroristična koalicija, ki so se ji pridružile države na različnih stopnjah razvoja in z različnimi pogledi na to, kaj bi bilo najsmotrnejše storiti, da se preprečijo napovedani teroristični napadi. Skupni imenovalec, ki je te države združil, je bil strah pred mednarodnim terorizmom, tisto, kar jih je ločevalo, pa je bil strah pred tem, da bi ameriški večji vojaški poseg lahko deloval kot gašenje požara s kerozinom.

Za razliko od Zalivske vojne (1991), v kateri so članice podobne ad hoc koalicije relativno hitro homogenizirale stališča za skupno vojaško akcijo za osvoboditev Kuvajta, se v tretjem tisočletju mnoge članice nove koalicije niso mogle v Afganistanu in Iraku hitro dogovoriti ne o cilju skupnega nastopa, ne o načinu in številu sil, s pomočjo katerih bi dosegle cilj. Tako so se npr. Turčija, Savdska Arabija, Pakistan, Tadžikistan in Uzbekistan opredelili, da ponudijo ZDA logistične in delno tudi obveščevalne usluge, a so se izogibali dati na razpolago vojaške baze za udare po ciljnih na tleh Afganistana. To je precej zožilo možnosti za ameriški vojaški poseg. Zato je pričakovati, da bo na podlagi izkušenj, pridobljenih v opisanem in podobnih primerih, v prihodnje še večja pozornost posvečena naporom vojaške diplomacije na področju oblikovanja koherentne mednarodne civilno-vojaške protiteroristične doktrine. Na to ne kažejo le v Evropi vojaški, policijski in obveščevalni napor Nata in Evropske unije ampak tudi v Aziji Šangajske organizacije za sodelovanje (*Shanghai Cooperation Organisation = SCO*), v kateri so se v boju proti terorizmu povezale države, kot so Ruska federacija, LR Kitajska in številne centralno-azijske države.

Anton Žabkar

MILITARY DOCTRINES: DEFINITION, CLASSIFICATION AND DEVELOPMENT

S u m m a r y

Military doctrines or the doctrines of military defence are, according to the definitions of various authors in different time periods, the systems (within a state or coalition) of officially accepted common positions on the organisation, preparation and use of all branches of the armed forces as a whole in all possible circumstances (peacetime, crises, armed conflicts and war), and on the management of armed conflicts as well as of carrying out military activities without the use of weapons at all three levels - tactical, operational and strategic. The key factors, influencing the forming and selection of military doctrines, are the foreign political situation and military threats against individual states, the internal political situation within a state or coalition, the countries' geostrategic position, their economic, industrial, demographic, communication and other capacities, the development of weapons systems, development of military science, alliances, international agreements and legal norms,

³⁴ Adrian Erckenbrack, Aaron Scholer: The DOD Role in Homeland Security. V: Joint Force Quarterly, 35, str. 34-41.

and, finally, the subjective factor or the expertise of the leadership deciding on the choice of a concrete doctrine.

The theoretical foundations for the influence of individual factors on the forming of concrete doctrines is perhaps best shown with the analysis of individual doctrines in actual states, paying particular attention to the influence of the social and military technology revolutions in the period before World War II, during the Cold War and in the period of globalisation. The problem of testing the validity of new military doctrines during peacetime was discussed on the basis of the example of the modified Douhet's doctrine during NATO military operations in the time of the 1999 Kosovo crisis. The confirmation of the successful paradigm of no-contact warfare without own losses in military slang (zero-deaths warfare) was analysed on the example of the Global War on Terrorism. The forming of the new military doctrine orientations in the first decade of the Third Millennium, accompanying the globalisation process, especially the influence of the asymmetric balance of forces on the future of the strategic nuclear deterrent and military doctrines, has been addressed on the basis of the examples of the US Homeland Defence Department, the development of the global antiballistic missile defence and the Shanghai Cooperation Organisation.

1.01
Prejeto 4. 10. 2007

UDK 339.9(497.1:496.5)"1945/1992"

Jurij Hadalin *

Jugoslovansko-albanski gospodarski odnosi med letoma 1945 in 1992

IZVLEČEK

V prispevku je kronološko prikazan pregled gospodarskih odnosov med državama v povojnem obdobju. Glavnina teksta se nanaša na blagovno menjavo, ki je bila v določenih obdobjih edina stična točka med državama. Opisana pa je tudi vsakokratna politična situacija, saj je treba vse stike med državama gledati v luči naraščanja ali popuščanja političnih napetosti.

Ključne besede: Jugoslavija, Albanija, gospodarstvo, gospodarski odnosi, blagovna menjava

ABSTRACT

YUGOSLAV-ALBANIAN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN 1945 AND 1992

The following article offers a chronological overview of the relations between Yugoslavia and Albania in the post-war period. The majority of the text focuses on the trade in goods, which was the only contact between the two countries in certain periods, and it also describes the political situation every time, since all the contacts between the two states should be considered in light of mounting or decreasing political tension.

Key words: Yugoslavia, Albania, economy, economic relations, trade in goods

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: jurij.hadalin@inz.si

Mejniki v jugoslovansko-albanskih odnosih

Gospodarski odnosi Jugoslavije z Albanijo so bili skoraj ves čas po drugi svetovni vojni obremenjeni z napetim političnim stanjem med državama. Grobo gledano bi jih lahko razvrstili v štiri faze. V obdobju med letom 1945 in 1948 so bili odnosi najtesnejši, celo do te mere, da je bila Albanija vključena v jugoslovanski gospodarski prostor s carinsko unijo, izenačitvijo valut in sporazumom o usklajevanju gospodarskih planov. Med letoma 1948 in 1955 ni bilo med državama nikakršnega gospodarskega sodelovanja. Jugoslovansko vlogo pri razvoju albanskega gospodarstva je prevzela Sovjetska zveza. Vse od navezovanja ponovnih gospodarskih odnosov v letu 1955 do leta 1978 je menjava med državama naraščala, sklepanje nekaterih protokolov je odnose olajšalo. Do zastojev politične narave je prišlo le med leti 1959-1966, kar je razvidno iz tabele 1, ki prikazuje vzpone in padce blagovne menjave med državama po ponovni navezavi gospodarskih stikov. Albansko vodstvo leta je leta 1961 prekinilo vse odnose s Sovjetsko zvezo, naslonilo se je na novega gospodarskega partnerja Ljudsko republiko Kitajsko. Albansko gospodarstvo je težilo k vse večji samozadostnosti. Od leta 1978 naprej se je albansko gospodarstvo tesneje navezalo na jugoslovansko. Ker je leta 1978 Albanija prekinila vse odnose s Kitajsko, je Jugoslavija postala eden največjih albanskih zunanjetrgovinskih partnerjev. Politične razprtije niso več vplivale na obseg blagovne menjave, ki je zaradi gospodarske krize v obeh državah proti koncu obdobja stagnirala.

Pregled jugoslovansko - albanskih trgovinskih odnosov med leti 1955-1987¹

Leto	Uvoz iz Albanije v \$	Izvoz v Albanijo v \$
1955	0	3.700
1956	6.036	157.500
1957	519.813	469.923
1958	1.152.420	555.983
1959	118.047	347.690
1960	595.667	317.833
1961	245.037	170.617
1962	601.850	522.367
1963	826.383	302.467
1964	1.775.973	852.523
1965	1.737.053	1.784.956
1966	2.102.297	1.980.912
1967	1.951.044	2.908.925
1968	2.261.323	1.449.063
1969	2.795.422	3.017.547

¹ Sestavljeno po Statistika spoljne trgovine FRNJ, Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, Beograd 1949-1972; Statistika spoljne trgovine SFRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974-1981, 1983-1987.

1970	2.961.122	2.258.154
1971	4.639.336	4.117.874
1972	5.437.722	6.519.225
1973	10.240.433	7.185.925
1974	17.783.425	19.698.516
1975	21.937.860	14.831.034
1976	12.955.070	7.415.344
1977	19.800.076	10.615.406
1978	15.250.303	12.555.197
1979	30.979.137	28.820.726
1980	57.861.355	57.357.912
1981	34.800.237	22.777.965
1982	50.048.312	37.754.464
1983	62.988.293	61.160.064
1984	43.042.179	45.738.758
1985	41.362.084	41.102.725
1986	45.597.259	47.200.457
1987	54.878.935	39.938.844

Prvi koraki

Albanija je bila ob koncu druge svetovne vojne gospodarsko nerazvita. Razvoj gospodarstva se je pričel šele tik pred drugo svetovno vojno. Italijanske investicije so omogočile izkoriščanje rudnih bogastev, ki jih v Albaniji ni manjkalo. Hrbtenico povojnega albanskega gospodarstva je predstavljala proizvodnja kroma, bakra, nafte in bitumna, ki pred vojno tako rekoč ni obstajala.² Italija je vlagala v razvoj prometnic, vendar le cestnega omrežja. Albanija pred drugo svetovno vojno ni imela niti kilometra železniških povezav. Luke so bile slabo opremljene. Za potrebe elektrifikacije Tirane so Italijani zgradili prvo električno centralo. Industrije takorekoč ni bilo, govorimo lahko le o večjih obrtniških delavnicah. Ti zametki gospodarstva so bili ob koncu vojne v slabem stanju, saj je bila večina opreme med vojno uničena. Infrastruktura je bila poškodovana; večino pristanišč in mostov je ob umiku konec novembra 1944 poškodovala ali porušila nemška vojska.

V času druge svetovne vojne je nastala tesna politična povezava med Jugoslavijo in Albanijo. Komunistična partija Jugoslavije je imela pomembno vlogo pri ustanovitvi Komunistične partije Albanije. Jugoslovanski delegati in inštruktorji so imeli velik vpliv na albanske voditelje, Jugoslavija pa je bila tudi prva država, ki je Albanijo 28. aprila 1945 priznala. V negotovem obdobju po končani vojni Albanije zavezniške sile niso priznale, zato je bila politična in gospodarska podpora Jugoslavije nujno potrebna za njeno preživetje.

² Skender Berisha: Ekonomska saradnja SFR Jugoslavije i NSR Albanije. V: Ideje, 1987, št. 5/6, str. 99.

Zaradi resnih problemov s preskrbo prebivalstva je bil v času trajanja 25. februarja 1945³ podpisan Protokol o blagovni menjavi med DF Jugoslavijo in Albanijo. Po protokolu je Jugoslavija v vojaški organizaciji čez Makedonijo pošiljala predvsem žito, ki ga je v Albaniji zelo primanjkovalo. Za zamenjavo je bilo predvideno oljčno olje, tobak, nafta in volna, vendar se količine nikakor niso približale dogovorjenim. Problematična je bila organizacija transporta, kot je razvidno iz poročil majorja Jovanovića.⁴ V letu 1946 so Albanijo prizadele močne poplave, zaradi katerih je pritekala večja pomoč s strani Jugoslavije, ponovno predvsem v žitu.⁵ To je bilo obdobje agrarne reforme, v kateri je Jugoslavija aktivno sodelovala, saj je priskrbela geometre, ki so jo izvajali na terenu.⁶

Razmah sodelovanja in tesna povezanost obeh sistemov

Do večjega gospodarskega povezovanja med državama je prišlo v letu 1946, ko je Beograd obiskal Enver Hoxha. Temu obisku je sledila sklenitev več sporazumov, ki so tesno povezali obe državi, tako politično kot tudi gospodarsko. Pomembno vlogo v pogajanjih je imel tedanji albanski minister za gospodarstvo Nako Spiru. Njegovi pogledi na obnovo in razvoj gospodarstva so se precej razlikovali od pogledov albanskega ministra za trgovino Sejfullo Maleshova. Ta se je zavzemal za vsestransko sodelovanje, tudi z Italijo. Februarja 1946 je bil Maleshova prva žrtev partijskih čistk v albanskem vrhu.

Hugo Havliček, jugoslovanski trgovinski poslanik v Albaniji, je 30. julija 1946 pisal šefu gospodarske delegacije v Tirani Kiru Gligorovu o končanih pogajanjih glede vzpostavitve albansko-jugoslovanske pomorske proge. Proga je bila potrjena 25. septembra. Sklenjen je bil sporazum, da bo za tovarni promet Albanija uporabljala najete jugoslovanske ladje, ter sporazum o pomoči pri izgradnji albanske trgovske flote. Predvidena je bila obnova ladjedelnice v Draču. Oktobra 1946 je svoj prihod s telegramom najavil Nako Spiru, zato je Havliček prosil Gligorova, naj mu uredi sestanke z Borisom Kidričem, Sretenom Žujovićem, Andrijo Hebrangom in ostalimi pomembnimi jugoslovanskimi politikmi.⁷

Novi jugoslovanski poslanik v Albaniji Josip Djerdja je prek zunanjega ministva sporočil gospodarskemu ministru Borisu Kidriču: " Enver Hoxha se je v pogovoru z mano popolnoma strinjal s predlogom o vzpostavitvi paritete valut. Meni, da je to sestavni del vključitve albanskega plana z jugoslovanskim, in čim se izvrši eno, bi se moralo tudi drugo. Istočasno se je izjasnil tudi za čim popolnejši vklop albanskega gospodarstva v naše. Izrazil je upanje, da bo z naše strani narejeno vse, da bi albansko kmetijstvo izkoristilo za proizvodnjo bombaža in ostalih rastlin. Dejal je tudi, da pride z Nakom več ljudi, ki bodo pomagali pri izdelavi podatkov in smernic za albanski plan in njegov vklop v našega."⁸ V Albaniji je tri tedne kot zastopnik jugoslovanske vlade v marcu 1946 preživel inž. Živorad Djurić, ki je v tem času imel več sestankov z ministrom za industrijo Džaferjem

³ Arhiv Srbije in Črne gore (ASCG), fond Vlada FLRJ (50), fasc. 49, a.e. 108.

⁴ ASCG, fond CK ZKJ (507), IX 1/III, 1-16, a.e. III/1.

⁵ Bela knjiga o neprijateljskoj politici vlade NRA prema FNRJ, DSVP. Beograd 1961, (dalje Bela knjiga) str. 28.

⁶ Borba, 30. 1. 1947, str. 1, Prezidijum skupštine NRA odlikovao jugoslovenske geometre.

⁷ ASCG 50, fasc. 48, a.e. 105.

⁸ Prav tam.

Spaho. Dogodke na plenumu Centralnega komiteja Komunistične partije Albanije 28. februarja 1946, na katerem so obračunali z ministrom za trgovino Maleshevim, je ocenil kot začetek boljših odnosov z Jugoslavijo. Na sestankih so ocenili položaj albanske industrije in potrebe po jugoslovanski pomoči. Pomanjkanje sredstev je Albanijo omejevalo pri investicijah. Majhna proizvodnja je predstavljala veliko težavo pri zadovoljevanju tržišča.⁹

V Beogradu je bilo od junija do novembra 1946 podpisanih kar 20 sporazumov, ki so vsebinsko definirali prihodnje gospodarske odnose. Ti sporazumi so bili: Pogodba o ekonomskem sodelovanju med LRA in FLRJ (1. 7. 1946 v Beogradu), Sporazum o trgovinski menjavi in plačilih med FLRJ in LRA (1. 7. 1946 v Beogradu), Sporazum o kreditu, ki ga vlada FLRJ odobrava vladi LRA (1. 7. 1946 v Beogradu), Protokol o dolarskem kreditu (3. 10. 1946 v Beogradu), Protokol o pravnomočnosti pogodbe Albansko-jugoslovanske družbe za uvoz in izvoz (3. 10. 1946 v Beogradu), Protokol o odstopanju dolarskih zahtevkov Državne banke Albanije Narodni banki FLRJ (3. 10. 1946 v Beogradu), Pogodba o usklajevanju ekonomskih planov, o carinski uniji in izenačenju valute med Vlado FLRJ in Vlado LRA (27. 11. 1946 v Beogradu), Protokol, ki predstavlja sestavni del Pogodbe o Koordinaciji gospodarskih planov, carinski uniji in pariteti med Vlado FLRJ in LRA (27. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o ustanovitvi Albansko-jugoslovanske družbe za izgradnjo in eksploatacijo železnic, sklenjen med Vlado FLRJ in Vlado LRA (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o izgradnji železniških prog (28. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o ustanovitvi Albansko-jugoslovanske družbe za raziskovanje in eksploatacijo nafte, sklenjen med Vlado FLRJ in vlado NRA (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o izgradnji rafinerije nafte v Kučovi (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o izgradnji hidrocentrale v Kučovi (28. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o osnovanju albansko-jugoslovanske družbe za raziskovanje in eksploatacijo rud, sklenjen med Vlado FLRJ in vlado NRA (28. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o osnovanju Albansko-jugoslovanske družbe za elektrifikacijo, sklenjen med Vlado FLRJ in vlado NRA (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o izgradnji električne centrale v Tirani (28. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o ustanovitvi Albansko-jugoslovanske družbe za uvoz in izvoz, sklenjen med Vlado LRA in Vlado FLRJ (28. 11. 1946 v Beogradu), Pogodba o ustanovitvi Albansko-jugoslovanske banke (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o vplačevanju osnovnega kapitala (28. 11. 1946 v Beogradu), Protokol o personalu (28. 11. 1946 v Beogradu).¹⁰

Ti sporazumi so albansko gospodarstvo tesno povezali z jugoslovanskim. Posebej pomembna sta sporazuma o ekonomskem sodelovanju in pogodba o usklajevanju planov, carinski uniji in izenačitvi valute. Zaradi šibkega zunanjepolitičnega položaja albanske države so se v pogodbi o gospodarskem sodelovanju na albanski strani zavezali, da bodo vse gospodarske sporazume sklepali prek jugoslovanske vlade, oziroma v dogovoru z njo. Vsi albanski gospodarski načrti so bili koordinirani iz Beograda, obnova in razvoj industrije pa sta slonela na mešanih albansko-jugoslovanskih družbah po sovjetskem zgledu. V sredini leta 1946 so v Albaniji dali v obtok novi albanski frank, ki je bil natisnjen v Jugoslaviji, ta je nato bil podlaga za preračun deležev v mešanih družbah. Konec leta ga je zamenjala

⁹ Prav tam.

¹⁰ Bela knjiga, str. 133.

nova albanska valuta lek. Ta je bil usklajen z vrednostjo jugoslovanskega dinarja, kar je pomenilo izenačitev cen s cenami v Jugoslaviji.

Jugoslovanski pogled na povezovanje je razviden iz poročila ambasade v Tirani: "Po vsem sodeč kaže Albanija sliko države, ki je relativno bogata z različnimi naravnimi bogastvi, vendar je treba izkoriščanje tega bogastva še organizirati in pričeti. Ker še ni globlje pričela s kapitalističnim razvojem, se da tu tem manj boleče preiti na plansko in državno kontrolirano gospodarstvo. Vendar pa zaradi svoje zaostalosti nova Albanija nima moči, da bi sama dovolj uspešno in v doglednem času rešila problem modernizacije svojega gospodarstva, temveč ji je pri tem nujno potrebna temeljita pomoč. Zato bi bilo najbolje, če bi se Albanija kot gospodarski prostor vključila v naprednejši, bolj organiziran in močnejši gospodarski organizem. V nasprotnem primeru se bo gospodarsko zapletla, zadušila v krčih in abnormalno razvijala, ter kar je najpomembnejše - stalno ji bo grozila nevarnost neprimerne tuje gospodarske infiltracije." O albanski zunanji trgovini pa pravi: "Albanija do danes nima nikakršnih trgovskih zvez z nobeno državo, izvzemši FLRJ in Sovjetsko zvezo. S Sovjetsko zvezo je bil avgusta 1945 sklenjen sporazum v zvezi z dobavo žita. V zameno se je Albanija zavezala dati viške svoje nafte, bitumna, usnja in volne, to se v poslednjih mesecih tudi izvršuje. Pogodba ima ta konkretni karakter. Globljih odnosov za sedaj ni in po naših opažanjih se SZ zanima v prvi vrsti za izvoz surovin, predvsem naštetih. Možnosti ali razpoloženja za kakšne druge gospodarske ali trgovske kombinacije za sedaj ni. Obstaja želja, da se posli z ostalimi državami opravljajo prek Jugoslavije".¹¹

Jugoslovanska vlada je Albaniji v letu 1947 namenila 2 milijardi dinarjev kredita,¹² polovica je bila namenjena nabavi blaga za preskrbo in industrijsko izgradnjo, polovica pa za plačilo opravljenih del v Jugoslaviji. Ta kredit je predstavljal dobro polovico (56,73%)¹³ albanskega proračuna. Odplačilna doba kredita je bila 5 let, začetek odplačil je bil predviden 18 mesecev po prejemu.¹⁴ Za leto 1948 je bil predviden nov kredit, ki je znašal 3 milijarde dinarjev.¹⁵ V referatu o albanskem gospodarstvu s konca leta 1947 je zapisano, da je približno 70% proračunske porabe predstavljal tuja pomoč: nekako 50% jugoslovanski kredit, 20% pa pomoč prejeta prek UNRRE.¹⁶ Sklenjeni sporazumi so albansko državo tesno navezali na Jugoslavijo, kar je bilo mnogokrat kasneje interpretirano kot kolonialističen odnos do nerazvite sosednje države. Albanija naj bi razvitejše jugoslovansko gospodarstvo oskrbovala s surovinami. Jugoslovanska vlaganja v Albanijo v tistem času so bila znatna, niso pa pričakovali hitre vrnitve investicij. Mešane družbe so bile po sporazumu financirane v razmerju 50:50, vendar je kapital in opremo, pa tudi strokovnjake, ki jih je v Albaniji primanjkovalo, prispevala v večini Jugoslavija, v albanski vložek pa so štela tudi zemljišča. Dobiček se je delil večinoma po ključu 70:30 v albansko korist, vendar se je Jugoslavija dobičku za leto 1947 odpovedala.

¹¹ ASCG, 50, fasc. 48, a.e. 105.

¹² Kar je predstavljalo 1,200.000 tedanjih ameriških dolarjev.

¹³ Vladimir Dediđer: Jugoslovansko-albanski odnosi (1939-1948). Beograd 1949.

¹⁴ Nikola L. Gaćeša: Privredni odnosi Jugoslavije i Albanije 1945-1948. V: Zbornik Matice srpske za istoriju, 1990, št. 42, str. 98.

¹⁵ ASCG 50, fasc. 49, a.e. 108.

¹⁶ ASCG 507, IX 1/III, 1-16, a.e. III-15.

Mešane albansko-jugoslovanske družbe so pri svojem delovanju v letu 1947 imele veliko težav, ki so bile povezane predvsem z neuskkljenimi gospodarskimi plani. V letu 1948 so bili bolj usklajeni, vendar pa zaradi političnih dogodkov nikoli realizirani. O težavah pri poslovanju poročajo prav vse družbe.

Strateško pomembna družba za raziskovanje in izkoriščanje nafte je tako letni plan črpanja nafte in bitumna na treh območjih (Patos, Selenica in Kučova) v letu 1947 izpolnila 82%. Težavo je predstavljala rafinerija, ki je bila pogosto v okvari. Transport surove nafte v Jugoslavijo ni bil predviden, čeprav je rafinerija na Reki imela proste kapacitete. Na sestanku gospodarskega sveta 3. februarja 1947 je bilo poudarjeno pomanjkanje dobav in strokovnjakov iz Jugoslavije, saj so proizvodnjo pred osvoboditvijo vodili italijanski delavci. Do sredine aprila se dobave niso uredile, zaostajalo je tudi delo na z rafinerijo povezani hidrocentrali v Kučovi, kar je albansko stran vodilo v dvome. V dopisu 18. januarja 1948 je direktor Karlo Mevald še vedno opozarjal, da podjetje nima dovolj kadrov iz Jugoslavije, tečaji za priučitev albanskih pa so šele v teku.¹⁷

Bolje so potekala dela v družbi za izgradnjo in izkoriščanje železniških prog, ki je uspela v tem kratkem obdobju dokončati železniško progo Elbasan-Drač. To je bila prva železniška povezava v Albaniji. Tudi v tem primeru je večina strokovnega kadra prihajala iz Jugoslavije, tako za gradnjo, kot tudi za kasnejše obratovanje proge. Domače delavce je bilo treba šele usposobiti. Albanija je pri gradnji proge sodelovala z nekvalificirano delovno silo, predvsem v obliki mladinskih delovnih brigad. Nekaj brigad je bilo poslanih tudi iz Jugoslavije. V poročilih s proge se omenja nizka storilnost in slaba morala delavcev.¹⁸ Velik problem je predstavljala dobava materiala, predvsem tračnic. To je motilo predvsem albanskega ministra za gospodarstvo Naka Spira, ki je javno obljubil, da bo proga dokončana do 29. novembra 1947, ob tretji obletnici osvoboditve Albanije. Tračnice so bile naročene na Čehoslovaškem, vendar niso prišle pravočasno. V Zenici so zato prekinili proizvodnjo drugačnega tipa tračnic za progo Brčko-Banovići in začeti izdelovati tirnice za Albanijo. Tudi to ni pokrilo vseh potreb, zato so pripeljali rabljene tračnice. V ta namen so razdrli nekaj kilometrov prog v Sloveniji. Jugoslovanska stran je bila zainteresirana za izgradnjo proge proti Jugoslaviji, ki bi omogočila enostavnejši in manj kaotičen transport, vendar do prekinitve medsebojnih odnosov ni bila niti trasirana. Kadrovske problemi in pomanjkanje opreme so oteževali tudi delo podjetja za raziskovanje in izkoriščanje rud, ki je imelo koncesijo nad celotnim albanskim ozemljem.

Največji gradbeni projekt v Albaniji je bila hidroelektrarna Velika Selita, ki je bila namenjena preskrbi Tirane z električno energijo. Gradnjo elektrarne je plačala Jugoslavija, pridobljena električna energija pa naj bi se vplačevala kot jugoslovanska investicija v skupno električno družbo. Dopis direktorja Hidrogradnje, v katerem odgovarja na pritožbe direktorja albansko-jugoslovanske električne družbe Šahina Ruke o zaostajanju del, priča o slabi opremljenosti in pomanjkanju materiala. Projekt elektrarne ni bil predviden v jugoslovanskem petletnem planu, zato so imeli težave z dobavo materiala, ki ga je tudi v Jugoslaviji primanjkovalo. Do prekinitve medsebojnih odnosov hidroelektrarna ni bila dokončana, delo so kasneje zaključili sovjetski strokovnjaki. Zamujanje rokov na železnici in hidrocentrali je

¹⁷ ASCG 50, fasc. 50, a.e. 109.

¹⁸ ASCG 50, fasc. 52, a.e. 112.

kasneje postal eden izmed glavnih očitkov albanske propagande, ki je po prekinitvi odnosov trdila, da so jugoslovanski delavci v mešanih družbah dela namerno sabotirali.¹⁹

Poslovanje Albansko-jugoslovanske banke, ki je imela glavno nalogo srednje in dolgoročno kreditirati mešane družbe, ni bilo uspešno. V letu 1947 ni uspela razviti organizacijske strukture, zato je bila njena vloga majhna.²⁰ Organizacijsko se je najbolj razmahnila izvozno-uvozna družba Impex, ki je imela monopolni položaj v trgovini. Po statutu naj bi obvladovala vso albansko trgovino z Jugoslavijo in tretjimi državami. Velik delež trgovskih poslov je zaradi nepopolne organizacije in visokih marž potekal mimo družbe, predvsem trgovina z nafto in derivati. Podružnica v Beogradu je bila ustanovljena pred centralo v Tirani, sistem zunanje trgovine na albanski strani ni bil urejen, zato je 60% poslov bilo izvedenih mimo podjetja. Velike težave je predstavljalo že fakturiranje. Oddelki v Draču, Valoni, Kuksu ter Korči, v Bitoli in na Reki in centrala v Tirani, so po zapisniku komisije opravljali špedicijsko in transportno dejavnost, ki nista bili njihov osnovni namen. Uvozni plani Albanije in izvozni plani Jugoslavije niso bili usklajeni. Komisija je ugotovila, da centrala dobiva navodila albanskega ministrstva trgovine in planske komisije, filijala v Beogradu pa iz centralne planske komisije in ministrstva FLRJ.²¹ V letu 1947 je Impex imel 18,000.000 lekov prometa, delež poslov iz jugoslovanskega kredita je znašal 64% celotnega prometa. Impex bi moral s proizvodi zalagati celotno albansko trgovsko mrežo, vendar ga je pri tem ovirala slaba organizacija in širina asortimana, ki je obsegala več kot 6000 različnih trgovskih predmetov. Ob pregledu poslovanja so ugotovili, da dela niso obvladovali že v letu 1947, zato so jih skrbeli načrti za leto 1948, ko naj bi se obseg trgovine podvojil. Podjetje se je prehitro razširilo in bi s svojim monopolom lahko škodilo razvoju albanskega gospodarstva. Kot posrednik v trgovini je dražilo izdelke, čeprav je velikokrat v poslu bilo udeleženo le formalno. Predstavljalo je ozko grlo pri uveljavitvi enotnega carinskega območja, zato naj bi se njegova dejavnost preusmerila na špedicijo in javna skladišča. Zato je v letnem poročilu napisano: "Po tem takem prednosti Impexa, ki jih je imel v letu 1947, ne obstajajo več, njegove pomanjkljivosti pa postajajo vse večja zavora v razvoju menjave med Jugoslavijo in Albanijo".²²

Razvoj albanske industrije naj bi po jugoslovanskih načrtih v začetni fazi razen na razvoju pridobivanja rude in surovin slonel na lahki industriji. Ta naj bi pokrivala albanske potrebe in imela lastno industrijsko bazo. V letu in pol intenzivnega sodelovanja so z delovanjem pričele tovarna ribjih konzerv, tovarna za predelavo usnja, tovarna sladkorja v Korči, tovarna marmelade v Elbasanu, tovarna za predelavo brnistre v Rogozini, tekstilni kombinat v Tirani pripravljeni pa so bili tudi projekti za bombažne predilnice.²³

Nadzor nad gospodarskim sodelovanjem je opravljal nov skupni organ. 12. junija 1947 so v Beogradu podpisali Protokol o osnovanju albansko-jugoslovanske koordinacijske komisije s sedežem v Tirani, ki je bdela nad izvajanjem Sporazuma o usklajevanju gospodarskih planov, carinski uniji in izenačenju valut, sporazumi o

¹⁹ ASCG 50, fasc. 53, a.e. 114.

²⁰ ASCG 50, fasc. 50, a.e. 109.

²¹ Prav tam.

²² ASCG 50, fasc. 51, a.e. 110.

²³ ASCG 50, fasc. 54, a.e. 116.

ustanovitvi jugoslovansko-albanskih mešanih gospodarskih družb, trgovinskim in ostalimi ekonomskimi sporazumi.²⁴

Prvi znaki razkola

Tesna navezanost albanske politike in gospodarstva na Jugoslavijo seveda ni ustrezala vsem vodilnim albanskim politikom. V albanskem vodstvu se je v tem času čutilo vedno večji razkol na dve skupini, projugoslovansko in prosovjetsko. Nako Spiru, minister za gospodarstvo, je jugoslovanski objem presodil kot premočan in je zagovarjal povezovanje z močnejšo in bogatejšo Sovjetsko zvezo. Slabe občutke je imel tudi glede petletnega plana. Drago Košmrlj, tedanji odpravnik poslov jugoslovanske ambasade, je o tem zapisal: "Mnogi dogodki, ki so imeli nastopiti maja, pa tudi že prej, so nakazovali izbruh krize, ki bi utegnila nastopiti okoli 1. julija, ko naj bi albanska skupščina sprejela prvi petletni plan, izdelan v popolni koordinaciji z jugoslovanskim planom. Postalo je očitno, da se večina v albanskem vodstvu, zbrana okoli ministra Naka Spira, ni strinjala s politikom, ki jo je izražala celotna usmeritev jugoslovansko-albanskih odnosov in težnjo po vzpostavitvi enotnega ekonomskega območja, ki bi zajemalo Jugoslavijo in Albanijo. Albanska stran je zavrgla jugoslovanski predlog in napravila svoj načrt petletnega plana. Jugoslovanski strokovnjaki so ga ocenili kot avtarkičnega in nesprejemljivega. Očitno je bilo, da se niti Enver Hoxha niti večina njegovih sodelavcev ni zavedala, kaj podpisujejo, ko so sprejemali sporazum o koordinaciji planov. Dejansko so albanski plan napravili v Beogradu in ga predložili Albancem; češ sprejmite ali pa ne bo nič s planom."²⁵ Albansko vodstvo se je po pomoč poskusilo obrniti tudi k Sovjetski zvezi, zato sta v kratkem času v Moskvo odšla Nako Spiru, kmalu za njim pa tudi Enver Hoxha. Spiru se je srečal s sovjetskima zunanjim in trgovinskim ministrom Molotovim in Mikojanom, Enverja Hoxho pa je sprejel Stalin. Domov nista prišla z nikakršnimi zagotovili o večji sovjetski podpori, saj so jim v Moskvi priporočali nadaljnje sodelovanje z Jugoslavijo. To je potrdil tudi sovjetski poslanik Čuvahin.²⁶

Težave z medsebojnim sodelovanjem so se vseeno nadaljevale, zato je na seji Politbiroja CK KP Albanije 16. novembra 1947 med razpravo o zunanji politiki bil ostro kritiziran Nako Spiru. Obtožen je bil poslabševanja odnosov z Jugoslavijo, kot osnova pa jim je služilo poročilo predstavnika KPJ v Albaniji Save Zlatića.²⁷ Za odgovor na zastavljene obtožbe mu je bil postavljen rok 24 ur, želel pa je dobiti vsaj 5 dni časa. Svoj položaj je ocenil za brezizhoden, zato je 21. novembra napravil samomor, ki ga je uradna politika predstavljala kot nesrečo pri čiščenju pištrole.²⁸ Obsodba njegovega delovanja je postala javna šele na 8. plenumu CK KP Albanije konec februarja 1948, ko je v politbiroju prevladala projugoslovanska skupina. To je bila pirova zmaga, saj je že pred koncem plenuma Sovjetska zveza

²⁴ ASCG 50, fasc. 49, a.e. 107.

²⁵ Drago Košmrlj: Moj spor z Enverjem Hoxho. V: Prešernov koledar za leto 1991, Ljubljana 1990, str. 122.

²⁶ ASCG 507, fasc. IX, 1/IV 144-302, a.e. IV 295.

²⁷ ASCG 507, fasc. IX, 1/IV 303-414, a.e. 303 in 314.

²⁸ Branko Petranović: Zapisnici sa sednica politbiroa centralnog komiteta KPJ. Beograd 1995, str. 239 in 621.

pričela gospodarsko pritiskati na Jugoslavijo in ji ni želela podaljšati trgovinskega sporazuma.²⁹

Še preden je bila 28. junija 1948 objavljena resolucija Informbiroja, so Jugoslovani spoznali, da napeto stanje, ki se je pojavljalo v medsebojnih odnosih, potem ko je bilo albansko vodstvo seznanjeno z vsebino pisem CK VKP(b) poslanih CK KPJ, ni kratkotrajno in so medsebojni odnosi prišli do najnižje točke. Ker so ocenili, da se albansko vodstvo v sporu ne bo postavilo na jugoslovansko stran, so pričeli dajati predloge, ki bi zmanjšali gospodarski vpliv Jugoslavije v Albaniji. Sodelovanje z Albanijo je namreč krepko bremenilo jugoslovanski proračun. Vse gospodarske odnose bi bilo treba po njihovem mnenju oceniti in jih ponovno vzpostaviti kot prijateljske. Odnosi naj ne bi bili več tako tesni, temveč podobni, kot jih je Jugoslavija imela z ostalimi članicami socialističnega tabora. Albanski strani seveda ni bilo do tega, da bi sporazume revidirala, saj je le čakala na priložnost, da bi te odnose deklarativno pretrgala. Jugoslovansko pomoč naj bi zamenjala sovjetska, ki ne bi bila tako utesnjujoča, pač pa obilnejša. Iz starih pogodb in sporazumov z Jugoslavijo so poskušali v tem času pridobiti čim več. Ko je bila izdana resolucija Informbiroja, je Albanija resolucijo podprla, čeprav sama ni bila članica tega telesa. S 1. julijem 1948 je enostransko prekinila vse sporazume, razen Sporazuma o prijateljstvu in vzajemni pomoči.

Prekinitev vseh odnosov - čas Informbiroja

Resolucija Informbiroja je za večino jugoslovanskih delavcev v mešanih podjetjih prišla nepričakovano, zato so se pojavljale hude težave, ko so v njih poskušale prevzeti nadzor albanske oblasti. Nesoglasja v mešanih družbah so se proti poletju povečevala, vendar je delo do tedaj potekalo normalno. Sestanki z albanskimi organi so potekali po običajnem redu. 28. junija 1948 so albanski uradniki in zaposleni v mešanih družbah pričeli z nenapovedanimi prevzemi dokumentacije, poskušali so zaplombirati nekatere urade, v večini poročil iz tistega časa pa vsakokrat omenjajo tudi to, da so sneli slike Josipa Broza-Tita, čemur so se zaposleni upirali. Stanje se je še poslabševalo po 1. juliju, iz množice nepovezanih poročil se da zaznati, da so poskušali po enostranski prekinitvi pogodb prisiliti jugoslovanske delavce k odhodu. Pri tem so večinoma kršili določbe, ki so bile za te primere navedene v meddržavnih pogodbah. Hiter odhod delavcev je pomenil tudi, da je veliko opreme v jugoslovanski lasti ostajalo v Albaniji. Repatriacija se je zavlekla daleč v avgust, saj so albanske oblasti v tedaj nadvse sovražnem ozračju repatriacijo ovirale. Posebej zahtevno je bilo vračanje jugoslovanskih državljanov, ki so sklenili zakonske zveze z albanskimi državljani.³⁰

V Albanijo je zaradi urejanja evakuacije prispela v sredini julija jugoslovanska delegacija, ki jo je vodil general Jovan Kapičić. V svojem poročilu zunanjemu ministrstvu 16. julija 1948 piše, da so kljub obvestilu jugoslovanskega poslaništva o njihovem prihodu morali na odgovor albanske vlade čakati dva dni. Do pogovorov je prišlo šele na zahtevo novoprispelega jugoslovanskega ambasadorja Dušana Diminića pri predaji akreditivov predsedniku albanske vlade. Albansko vlado sta na pogovorih predstavljala Spiro Rusha in Nesti Nase, ki nista imela vseh po-

²⁹ Milorad Komatina: Enver Hodža i jugoslovansko-albanski odnosi. Beograd 1995, str. 61-65.

³⁰ ASCG 50, fasc. 48, a.e. 106.

trebnih pooblastil za pogovore. Jugoslovanska delegacija je na pogovorih zahtevala inventuro v mešanih družbah, ki bi olajšala kasnejšo poravnavo medsebojnih obveznosti. Zahtevali so deblokado jugoslovanskega premoženja v Albaniji, obračun neizplačanih prejemkov jugoslovanskih delavcev in repatriacijo teh delavcev. Jugoslovanski državljani, ki so prebivali v Albaniji že pred vojno, naj bi se vračali prek ambasade. Za izvedbo oziroma plačilo repatriacije je na osnovi prekinjenih pogodb bila zadolžena Albanija. Albanska delegacija se je upirala pogovorom o ekonomskem vidiku in je zahtevala samo ureditev repatriacije jugoslovanskih državljanov, vendar so se nato strinjali, da bodo prenesli te zahteve albanski vladi. Pričelo se je vračanje jugoslovanske imovine v Draču, vendar jo je albanska vlada ustavila z zahtevami po fakturah, ki bi dokazale lastništvo. To so argumentirali s tem, da ne bi material in blago, nabavljeno za Albanijo, bilo poslano nazaj v Jugoslavijo. Delegacija je tedaj zapustila Albanijo, zato je repatriacijo urejevalo poslanstvo. Na zahtevo po vizumih in transportnih sredstvih so dobili pozitiven odgovor. Komisij v mešanih družbah niso sestavili. Dogovor ni bil dosežen, ker so trdili, da jugoslovanska delegacija za to ni pooblaščen in se bo vse reševalo v okviru ostalih dogovorov v zvezi z gospodarstvom. Nato je poslanstvo poslalo noto, v kateri je zahtevan odgovor glede komisij. Bil je negativen, zato se je repatriacija pričela. Ostal je še problem vračanja delavcev pomorske agencije, Jugoslovenske knjige in Putnika. Delegacijo so obvestili, da je linija Albanija-Jugoslavija ukinjena, vendar je še vedno delovala. Z ministrstva so priporočili ukinitve, ker je bila nerentabilna. Osebe pomorske agencije so zmanjšali na minimum, vendar je ostalo zaradi pregleda uvoza in izvoza, dokler so jo v Albaniji tolerirali.³¹

Zaradi političnih razmer se je gospodarsko sodelovanje skoraj popolnoma ustavilo, vendar pa do septembra ni bilo popolnoma prekinjeno. Komunikacija med državama je potekala le še v obliki diplomatskih not. Do velikih težav je prihajalo zaradi albanskih transportnih ladij iz naslova reparacij. Albanija jih je dala Jugoslaviji v dolgoročni najem, saj sama ni imela vzpostavljene pomorske službe. Ministrstvo za zunanje zadeve z depešo sporoča Dragu Košmrlju, da Albanija zahteva od jugoslovanske trgovske mornarice ladjo Borova, ki jo ima v najemu pod imenom Bojana do konca avgusta. V noti je to že julija zahteval Mehmet Shehu, zahtevo pa so nato utemeljili z zamrznitvijo računa Jugoslovanske pomorske agencije v Draču. Zanimivo je, da je ladja v času, ko je še trajala pogodba, nakladala albansko blago po jugoslovanskih skladiščih, v Trstu pa je nalagala pošiljke UNRRE za Albanijo, ki jih je ob vrnitvi pripeljala v Drač. Podobno je bilo tudi s še dvema albanskima ladjama, ki so po nalogu jugoslovanske vlade po 20. avgustu priplule v Drač naložene z nemškimi reparacijskim blagom. Ladje, ki so bile na popravilu v jugoslovanskih ladjedelnicah, so nameravali vrniti šele po dogovoru o plačilu za opravljeno delo. Dopusčen je bil tranzitni promet čez jugoslovansko ozemlje, drugače bi zaprli tako rekoč edini albanski kopenski tranzitni koridor. V pogovoru Košmrlja s Hysni Kapom je ta izjavil, da je dopuščanje tranzitnega prometa vprašanje dobre volje, ne pa obveza jugoslovanske vlade. Z računa Narodne banke Jugoslavije so konec avgusta po nalogu Albanske narodne banke prenesli zahtevana sredstva. Repatriacija jugoslovanskih državljanov je bila še vedno otežena. Košmrlj je 20. avgusta poročal, da so po mnogih intervencijah dobili izhodne vize za 50 od 133 čakajočih, vendar jih je po novem postopku morala potrjevati tudi

³¹ Prav tam.

policija, ki pa je to storila le v 11 primerih. Septembra se je ladijsko podjetje Jugolinija obrnilo na jugoslovansko vlado z računom za prevoz in spiski evakuiranih oseb, ki bi jih po pogodbah v primeru predčasne prekinitve morala plačati albanska vlada.³²

Prekinjen je bil poštni promet, saj albanska pošta ni hotela več sprejemati pošt-nih pošilk, vse pošiljke iz tujine so namreč prihajale čez jugoslovansko ozemlje. Direkcija pošte je v dopisu 4. septembra spraševala, kaj naj naredijo s paketi iz Združenih držav Amerike, ki jih albanska pošta noče sprejeti, v njih pa je pokvarljivo blago.³³

Po evakuaciji večine jugoslovanskih državljanov iz Albanije je edini jugoslovanski predstavnik ostalo veleposlaništvo, ki je poskušalo skrbeti za jugoslovanske interese do leta 1950. Znašlo se je v nezavidljivih razmerah, saj mu je bilo delo velikokrat onemogočeno. V teh razmerah se je jugoslovanska vlada odločila, da 30. maja 1950³⁴ veleposlaništvo zapre in vse posle opravlja prek veleposlaništva v Budimpešti. To je trajalo do konca leta 1954, ko je bilo ponovno odprto odpravnishstvo poslov v Tirani. Leta 1949 je FLRJ odpovedala tudi zadnji preostali meddržavni sporazum, Sporazum o prijateljstvu in vzajemni pomoči,³⁵ saj je menila, da je zaradi sovražnih aktivnosti na jugoslovanski meji ne zavezuje več.

V letih napetosti, ki so sledile, je Jugoslavija poskušala urediti problem albanskih dolgovanj in uskladitve medsebojnih obvez, saj je po opravljeni rekapitulaciji Albanija dolgovala več kot 2,5 milijarde dinarjev.³⁶ Na to so opozorili v svoji noti 9. aprila 1949, v kateri so predlagali sestanek dveh delegacij, ki bi vodili pogajanja o regulaciji teh obveznosti. Albanska vlada je na to noto sicer pozitivno odgovorila, vendar do sestanka ali poravnave zahtevanega zneska ni nikoli prišlo.³⁷ V istem obdobju je bila na albansko vlado naslovljena nota, v kateri je jugoslovanska vlada predlagala albanski melioracijo in regulacijo Skadarskega jezera. Ta projekt bi osušil veliko plodnih zemljišč na obeh straneh meje, imel pa bi tudi velik pomen v boju proti malariji. Ponudba je jugoslovanski vladi služila kot dokaz za nepripravljenost albanskega režima na sodelovanje, čeprav bi zaradi političnih vzrokov moralo trpeti prebivalstvo.³⁸

Previdno ponovno navezovanje stikov

Odnosi med državama so bili v začetku petdesetih let ledeno hladni. Podobno kot v ostalih vzhodnoevropskih državah so izvedli čistko v državnem vrhu, najpomembnejši obtoženec je bil Koci Xoxe, nekdanji notranji minister in glavni zagovornik projugoslovanske struje. Na montiranem procesu je bil obtožen izdaje in ustreljen. Nikoli ni bil rehabilitiran, saj bi se s tem zamajali temelji režima Enverja Hoxhe.

³² Prav tam.

³³ Prav tam.

³⁴ ASCG 507, fasc. IX, I/IV 415-556, a.e. 503.

³⁵ ASCG 507, fasc. IX, I/IV 415-556, a.e. 491 in 492.

³⁶ Gačša, n.d., str. 122.

³⁷ Bela knjiga, str. 29.

³⁸ Borba, 13. 2. 1949, str. 1; Nota Vlade FNRJ vladi NRA in Vlada NRA odbila je saradnju na melioraciji Skadarskog bazena.

Prvi uradni stiki med državama so pričeli potekati po Stalinovi smrti, še pred Beograjsko konferenco, saj so že konec leta 1953 podpisali nekaj sporazumov. Ti so se nanašali predvsem na obmejne incidente, izgubljeno živino in uporabo vodnih virov ob mejni črti.³⁹ O pravih gospodarskih stikih pa lahko govorimo šele v letu 1955. V tem letu je bil sklenjen prvi enoletni sporazum o trgovinski menjavi.⁴⁰ Albanija je v 1955 pričela sprejemati poštno pošiljke iz Jugoslavije. Te so predstavljale ves blagovni promet med državama v tem letu.⁴¹ V noti iz 31. avgusta 1955 je bil med drugimi vsebovan tudi predlog o poštnem sporazumu, ki ni bil sprejet vse do leta 1957. Na pogajanjih se je zapletalo tudi zaradi jugoslovanskega predloga o uvedbi transporta potnikov v poštnem prometu, ki bi predstavljal edini možni način potovanja med državama z javnim transportom.⁴² Leta 1956 je bila aktualna pobuda za uvedbo zračne linije Beograd-Tirana, ki jo je JAT uvedel še pred dokončno ratifikacijo sporazuma 1957. Pomembna je bila ustanovitev komisije za vodnogospodarska vprašanja, saj je na dnevni red ponovno prišla regulacija Skadarskega bazena. Na albanski strani so gradili hidroelektrarno na Črnem Drimu, ki je vplivala na jugoslovansko ozemlje, pojavljala se je problem ribolova v mejnih jezerih.

Blagovna menjava med državama je bila precej omejena, iz Albanije se je v prvem letu uvozilo le za 2 milijona dinarjev južnega sadja, na albanski strani pa so bili zainteresirani predvsem za uvoz usnja. V naslednjem letu je trgovina bila v znatnem porastu, pri uvozu se je razširila tudi na kromovo rudo, ki je v prihodnosti obsegala večino albanskega izvoza. Jugoslovanski izvoz se je počasi širil na izdelke črne metalurgije in izdelke široke potrošnje, ki jih je v Albaniji primanjkovalo. Količine so kljub za Jugoslavijo neugodnim političnim gibanjem, povezanimi s sovjetskimi in albanskimi odzivi na Titov govor v Pulju, kjer je obsodil sovjetsko intervencijo na Madžarskem, naraščale. Trend prične upadati leta 1959, ko dosežejo medsebojni politični odnosi ponovno dno. Blagovna menjava se je v letu 1961 odvijala po sporazumu in blagovnih listah iz leta 1960, saj pogajanj tega leta zaradi političnih vzrokov ni bilo. Politične napetosti so predstavljale stalnico, ki pa kasneje ni bistveno vplivala na razvoj gospodarskega sodelovanja. V letu 1961 je jugoslovanski sekretariat za zunanje zadeve zaradi vedno večjih pritiskov izdal Belo knjigo o sovražni politiki vlade LRA proti FLRJ, spor pa se je pojavil tudi pred skupščino OZN. V tem času je Albanija prekinila politične in gospodarske odnose s Sovjetsko zvezo in se naslonila na novega partnerja, Ljudsko republiko Kitajsko.

Kitajska kot gospodarski partner ni uresničila albanskih pričakovanj, saj njena pomoč ni dosegala sovjetske, kar je gospodarski razvoj Albanije upočasnilo. Verjetno je treba tukaj iskati vzrok za ponovno povečanje blagovne menjave z Jugoslavijo. Ta je potekala po starih sporazumih vse do leta 1966, ko je bil v Tirani ponovno podpisan protokol o blagovni menjavi.⁴³ Struktura blagovne menjave se je v tem času nekoliko spremenila, saj je prekinitev odnosov s SZ in njenimi

³⁹ ASCG, fond SIV (130), fasc. 1031, a.e. 1553.

⁴⁰ Borba, 27. 4. 1955, str. 3, Albanska trgovinska delegacija doputovala u Beograd; Borba, 17. 5. 1955, Jugoslovensko-albanski trgovinski i platni sporazum.

⁴¹ Statistika spoljne trgovine FLRJ 1955, Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, Beograd 1956, str. 155.

⁴² ASCG 130, fasc. 962, a.e. 1464 in fasc. 617, a.e. 1016.

⁴³ Borba, 17. 2. 1966, str. 2, Potpisan jugoslovensko-albanski protokol o robnoj razmeni.

vzhodnoevropskimi sateliti prizadela albansko gospodarstvo, ki je imelo večino opreme in vozil iz teh držav.⁴⁴ Pestilo jih je pomanjkanje rezervnih delov, ki so jih večinoma poskušali proizvajati sami, pomemben vir zanje pa je bila Jugoslavija. Glavnino jugoslovanskega uvoza je predstavljala kromova in bakrova ruda, zelnjava, sadje, živilski izdelki in opeka.⁴⁵ Poročilo jugoslovanskega sekretariata za zunanje zadeve trdi, da je prelom s Sovjetsko zvezo in ostalimi vzhodnoevropskimi državami povzročil motnje v razvoju gospodarstva. Albanija se je previdno nagibala k trgovinskim stikom z Zahodom. Za to sodelovanje so bile zahodne države zainteresirane, vendar jih je albansko-kitajska naveza odvrnila. V albanski gospodarski politiki je začela prevladovati vse večja orientacija na lastne sile in možnosti, poudarek je bil na lastnih naravnih virih, poljedelstvu, rudarstvu in predelovalni industriji.⁴⁶

Ob koncu šestdesetih let 20. stoletja je bilo gospodarsko sodelovanje med državama vzpostavljeno na običajen način, saj so redno sklepali protokole o blagovni menjavi, ki je zlagoma naraščala. V letu 1967 in 1968 je bilo tako predvideno povečanje prometa za 25%, vendar niso izkoristili vseh možnosti. Albanija se je ob koncu šestdesetih let v zunanji trgovini obravnavala kot država v razvoju. Leta 1967 je podjetje Inter-impeks iz Skopja odprlo prvo trgovsko predstavništvo v državi. Albanija je težila k samozadostnosti in je uvažala približno v protivrednosti svojega izvoza. Ta izvoz je predstavljal težavo zaradi ozkega asortimana in premajhnih količin izdelkov in surovin, ki so jih na albanski strani lahko ponudili. V Jugoslaviji so nekatera podjetja, tudi Intereuropa iz Slovenije, pokazala zanimanje za uvoz mesa, vendar ta ni bil možen, ker državi nista imeli sklenjene veterinarske konvencije. Posebej veliko zanimanje je v Jugoslaviji vladalo za bitumen, ki ga je bilo na uvoznih listah zelo malo, bil pa je iskano blago, s katerim bi se dalo uravnati albanski deficit. Za pokrivanje deficita v blagovni menjavi je Albanija ponujala izdelke, ki za jugoslovansko tržišče niso bili zanimivi, predvsem tobak. Zanimala jih je jugoslovanska ponudba strojev, lokomotiv in traktorjev, vendar jim sredstva nabave teh niso dopuščala, zato so uvažali le prikolice in rezervne dele. Za uvoz kromove rude je bil v dogovoru z albansko vlado vsako leto poleti odprt začasni mejni prehod Blato pri Debru, ki ga je uporabljalo podjetje Jugometal. Jugoslovanska država se je zanimala tudi za odprtje mednarodnega mejnega prehoda pri Prizrenu, vendar je Albanija pristala le na meddržavnega. Albanija je zavračala sklenitev sporazuma o maloobmejnem prometu, ki bi pripomogel k povečanju menjave, predvsem v prometu z Makedonijo in Kosovim.

V letu 1970 je albanska stran pričela omenjati prevelik delež rud v izvozu. Sama je s kitajsko pomočjo gradila več tovarn za predelavo te rude, istočasno pa so tudi jugoslovanske potrebe naraščale. V zameno za krom in baker so ponudili boksit, ki ga še niso izkoriščali, zato bi morala zainteresirana podjetja sama sodelovati pri obratovanju kopov. Motili so jih dolgi transportni roki iz reškega pristanišča, velik problem pa je predstavljalo tudi dejstvo, da so mejni prehodi z Albanijo obratovali le čez dan. To je albanska stran utemeljevala s prevelikimi stroški carinske službe.

⁴⁴ Statistika spoljne trgovine FNRJ 1966, Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, Beograd, 1967, str. 317.

⁴⁵ Borba, 29. 12. 1966, str. 2, Potpisan protokol o robnoj razmjeni s Albanijom.

⁴⁶ ASCG 130, fasc. 617, a.e. 1016.

Relativno mirne gospodarske odnose je kalilo vprašanje hidroelektrarne Fierz na Črnem Drimu. Zaradi gradnje jezua na tej reki so na jugoslovanski strani meje poplavlili približno 400 hektarjev večinoma naseljenega in obdelanega zemljišča, zanj pa niso bili pripravljeni plačati odškodnine, saj naj bi bil tak dogovor sklenjen na zasedanju mešane vodnogospodarske komisije 1962. Istočasno je Jugoslavija imela težave zaradi gradnje mednarodnega letališča na Ohridu tik ob meji.⁴⁷

Normalizacija medsebojnih odnosov

V letu 1971 sta državi normalizirali diplomatske odnose in svoji diplomatski predstavnitvi dvignili na rang ambasade,⁴⁸ istega leta pa je bil podpisan tudi petletni trgovinski sporazum. Podpisan je bil v Tirani; na albanski strani ga je podpisal namestnik zunanjetrgovinskega ministra Vasil Kati, na jugoslovanski pa pomočnik zveznega sekretarja Boris Šnuderl. Tega je sprejel tudi minister Kico Ngjela.⁴⁹ Iz Albanije je začela Jugoslavija uvažati električno energijo, ki poleg rud predstavlja glavno uvoza, saj so v Albaniji pospešeno gradili hidroelektrarne. Leta 1975 je bil podpisan nov petletni trgovinski sporazum.⁵⁰ Med Albanijo in Kitajsko je tedaj prihajalo do resnih napetosti, ki so leta 1978 pripeljale do prekinitve medsebojnih odnosov.⁵¹ Albanija se je s tem osamosvojila, saj ni imela več zunanjepolitičnega zaveznika. Sprejeli so novo ustavo, ki je uzakonila avtarkično gospodarstvo, prepovedano pa je bilo tudi najemanje kreditov.⁵² V tem času je Jugoslavija postala največji albanski zunanjetrgovinski partner. Albanija je imela v zunanjetrgovinskih poslih in deviznem sistemu po odločitvi ZIS iz 1977 najugodnejši tretman. Za poslovanje z Albanijo se je uporabljal ugodnejši izvozno-uvozni tečaj ter so se dajale izvozne olajšave in delna povrnitev plačanih pristojbin. Za poslovanje z Albanijo ni veljala blagovna restriktivna lista.

Jugoslovanska vlada se je zaradi ohranjanja dobrih odnosov odločila, da ne bo sprožila vprašanja albanskega dolga iz let 1945-1948, odstopila pa je tudi od zahteve po odškodnini za poplavljeno območje zaradi gradnje HE Fierz. Neugodno so ocenjevali blagovno menjavo, predvsem zaradi slabe kvalitete albanske kromove rude, problematičen pa je bil tudi uvoz električne energije, ki jo je Albanija imela obilo v enakem obdobju kot Jugoslavija. Elektrogospodarstvo Albanije je uvoz električne energije pogojevalo s pogodbo z Elektrogospodarstvom Kosova, čeprav je bilo za zunanjetrgovinske posle pristojno podjetje JUGEL. Elektrogospodarstvo Kosova je tako leta 1980 podpisalo pogodbo o gradnji daljnovoda HE Fierz - Prizren. Pred tem sta bila elektroenergetska sistema povezana le prek Črne Gore.⁵³ Nova hidroelektrarna Skavica na Črnem Drimu, ki so jo Albanci nameravali graditi, bi ponovno zahtevala potopitev dela jugoslovanskega ozemlja, skupno ureditev Skadarskega jezera, Drima in Bojane pa je Albanija pogojevala z izgradnjo HE Bušat, ki bi sprožila podoben problem.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Borba, 6. 2. 1971, str. 2, Jugoslavija i Albanija razmjenjuju ambasadore.

⁴⁹ Borba, 20. 5. 1971, str. 2, Trgovački pregovori s Albanijom; Borba, 21. 5. 1971, str. 2, Jugoslavija i Albanija povećavaju trgovinu.

⁵⁰ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond CK ZKS (AS 1589), Predsednikova dejavnost, fasc. 14.

⁵¹ Borba, 13. 7. 1978, str. 4, Kina prekinula pomoć Albaniji.

⁵² Borba, 9. 11. 1978, str. 4, Veća robna razmena s Albanijom.

⁵³ Borba, 20. 11. 1979, str. 8, Robni promet otvara granicu.

Progo JAT med Beogradom in Tirano je ZIS sofinanciral, saj se finančno ni izplačala, albanski cestni promet se je odvijal po sporazumu iz leta 1969, po katerem zanj niso veljale nobene omejitve. V sedemdesetih letih se je razmahnilo turistično sodelovanje. V začetku je bil sporazum zamišljen le za državljane tretjih držav, kasneje pa se je razširil na 3000 turistov iz Jugoslavije, ki so izvirali iz SAP Kosovo. Kosovoturist je na pogajanjih izposlovalo, da turisti niso bili nacionalno diskriminirani, saj je albanski predlog omenjal le turiste albanske narodnosti.⁵⁴

Pomembno vprašanje predstavlja železniška povezava med državama. Pogajanja o njej so potekala skozi sedemdeseta leta, 1975 so bila sporazumno prekinjena, vendar so do 1979 prišli do dogovora o izgradnji železniške proge Skadar - Hani - Hotit - Titograd. Protokol o gradnji proge je bil podpisan aprila 1982, s predvidenim zaključkom gradnje v letu 1984.⁵⁵ Albanske železnice do tedaj niso bile vključene v mednarodni promet, zato so morale pristopiti k mednarodnim konvencijam CIM in COTIF, ki so omogočile mednarodno povezovanje. Jugoslovanski del proge je bil dokončan konec leta 1985, ko je bil tudi podpisan sporazum o železniškem prometu med obema državnima železnicama. Promet na progi je stekel konec avgusta 1986, predviden letni promet tovora na progi je znašal 600 do 700 tisoč ton letno. Albanija se je s tem kot zadnja vključila v evropski železniški sistem. Proga je bila na zahtevo albanske vlade namenjena izključno tovarnemu prometu.⁵⁶ Promet v kasnejših letih ni dosegal pričakovanj, poslovanje črnogorskih železnic je bilo negativno, k temu naj bi precej pripomogle izgube na progi s Skadrom, zaradi tega je vodstvo razmišljalo, da bi železniško progo konzervirali. Glede na politične razmere na Kosovem je to treba gledati tudi v luči političnih dogodkov.⁵⁷ V osemdesetih letih so se letno podpisovali protokoli o tovarnem cestnem prometu, saj je glavnina albanskega izvoza potekala čez jugoslovansko ozemlje.

Ugodne politične razmere so botrovale obisku zveznega sekretarja za zunanjo trgovino Metoda Rotarja v Tirani oktobra 1979. Pogovori so potekali na najvišji ravni po letu 1948, saj od tedaj noben jugoslovanski minister ni obiskal Albanije. Dober izkupiček pogovorov, ki so se poleg zunanje trgovine nanašali tudi na promet in vodno gospodarstvo, je pripomogel k podpisu naslednjega petletnega sporazuma (1981-1985).⁵⁸ Sporazum je bil podpisan v Beogradu 15. julija. 1980.⁵⁹ Po podpisu sporazuma je v Albanijo odpotovala delegacija gospodarstvenikov s Kosova, s katerim so v Albaniji želeli vzdrževati tesnejše stike. Večina stikov med državama je z izjemo gospodarstva na albansko zahtevo navadno potekala le med Albanijo in SAP Kosovo.⁶⁰ To sodelovanje po izbruhu nemirov na Kosovu ni bilo več tako živo. Poleg nemirov na Kosovu, za katere so jugoslovanske oblasti sumile, da ima albanska politika v njih aktivno vlogo, je odnose med državama na politični ravni kalila še smrt predsednika vlade Mehmeta Shehuja. Ta naj bi v nepojasnjenih

⁵⁴ ARS, fond Centralni komite ZKS (AS 1589), IV 539 fasc. IV 5553.

⁵⁵ Borba, 6. 4. 1982, str. 8, Jugoslovensko albanski razgovori o saobračaju.

⁵⁶ Borba, 29. 6. 1986 str. 6, I albanska delegacija na svečanosti; Borba, 20. 8. 1986, str. 6, Tračnicama u svijet.

⁵⁷ Borba, 16. 2. 1989, str. 4, Konzervacija pruge Titograd-Skadar.

⁵⁸ <http://www.kampanyarchivum.hu/files/300/8/3/3-10-39.html>; <http://www.kampanyarchivum.hu/files/300/8/3/3-9-24.html>

⁵⁹ Borba, 11. 7. 1980, str. 6, Doputovala vladina privredna delegacija NSR Albanije; Borba, 15. 7. 1980, str. 2. Proširenje robne razmjene Jugoslavije i Albanije.

⁶⁰ Borba, 29. 1. 1981, str. 8, Privredna delegacija Kosova u Albaniji.

razmerah naredil samomor.⁶¹ Enver Hoxha je naslednje leto v knjigi *Titoisti* opisal neverjetno zaroto, v kateri je njegov dolgoletni sodelavec igral vlogo jugoslovanskega agenta.⁶²

Gospodarsko sodelovanje je kljub političnemu zastoju teklo nemoteno. V jugoslovanskem izvozu se je povečevala vrednost izvoza potrošniških dobrin, leta 1985 so tako izvozili 8000 Obodinovih hladilnikov, 3000 pralnih strojev, televizijski aparati v Albaniji so večinoma bili znamke EI Niš.⁶³ Obseg blagovne menjave je bil po rekordnem letu 1983 zmanjšan. Vzrok za to je stagnacija albanskega gospodarstva, ki je bilo še vedno strogo plansko načrtovano in ekstenzivno. Tudi Jugoslavija je bila v tem obdobju že nekaj časa v gospodarski krizi. Določenih artiklov, predvsem bombaža in jedilnega olja, ni bila sposobna več dobavljati, ker je to blago kupovala v tujini, ni pa bila likvidna.⁶⁴ Obseg blagovne menjave med državama v jugoslovanskem zunanjetrgovinskem sistemu niti v rekordnem letu ni predstavljal več kot 0,5% celotne trgovinske menjave.

Zmanjšanje blagovne menjave je bilo znatno, predviden obseg menjave po petletnem sporazumu je po obetavnem začetku znašal le 75%.⁶⁵ Nov sporazum za obdobje 1986-1990 je sicer predvideval povečanje, a je v gospodarskih odnosih tudi v tem obdobju prevladovala stagnacija. Sporazum je v Tirani podpisal sekretar za zunanjo trgovino Nenad Krekić.⁶⁶ Smrt Enverja Hoxhe leta 1985 ni prinesla bistvenih sprememb v gospodarski in zunanji politiki albanske vlade. Albanijo je večina družbenih sprememb konec osemdesetih obšla, do prvih resnih nemirov in očitnega propadanja starega režima pa je prišlo šele konec leta 1990. Gospodarsko stanje v državi je bilo zaskrbljujoče, saj Albanija z izolacionistično in avtarkično ureditvijo ni bila sposobna zadostnih vlaganj v svojo nerazvito in zastarelo industrijo. Leta 1987 so uvedli poseben vladni resor za nadzor in kontrolo planiranja, ki naj bi vzpodbudil industrijsko proizvodnjo v državi. Zunanja trgovina je stagnirala, politični spori pa so oteževali odnose z nekaterimi najpomembnejšimi gospodarskimi silami. Že v sredini sedemdesetih let je režim navezal stike z nekaterimi zahodnimi državami, tudi trgovanje z vzhodnoevropskimi državami se je v tem obdobju normaliziralo, leta 1987 je predstavljal 60% celotne zunanje trgovine. Po letu 1982 so gospodarske stike ponovno navezali tudi s Kitajsko, kar je bilo pomembno predvsem zaradi vzdrževanja naprav, zgrajenih v letih tesnega sodelovanja. Prek posrednikov je konec osemdesetih let trgovala z ZDA, VB in SZ, s katerimi albanski režim kategorično ni hotel imeti nikakršnih stikov. Zunanjo trgovino je oteževalo dejstvo, da je proizvodnja nafte upadala. Naraščala je proizvodnja električne energije, ki je bila med glavnimi izvoznimi artikli v Jugoslavijo. Trgovinska menjava je vse do razpada Jugoslavije stagnirala, saj sta bili obe gospodarstvi v recesiji.⁶⁷ Gospodarska kriza in politične spremembe so Albanijo silile v večjo pripravljenost na sodelovanje z zahodnimi državami in svojimi sosedomi, s

⁶¹ Borba, 22. 12. 1981, str. 9, Sumnje u samoubistvo.

⁶² Borba, 12. 11. 1982, str. 6, Enver Hoxha: Šehu završio kao izdajnik i neprijatelj.

⁶³ Borba, 12. 7. 1985, str. 7, Obodinovi hladnjaci i strojevi za Albaniju.

⁶⁴ Skender Berisha: Ekonomska saradnja između SFR Jugoslavije i NSR Albanije. V: *Ideje*, 1987, št. 5/6, str. 105.

⁶⁵ Borba, 10. 4. 1986, str. 7, Opada trgovinska razmjena s Albanijom.

⁶⁶ ARS, AS 1589, fasc. 1345; Borba, 25.-26. 5. 1985, str. 8, Završeno zasjedanje jugoslovensko-albanske mješovite komisije.

⁶⁷ Borba, 14. 5. 1987, str. 4, Stvarnost je drukčija; Borba, 6. 8. 1987, str. 6, Podbacaji u albanskoj privredi.

katerimi je imela nerešenih veliko vprašanj. Leta 1988 je tako Albanija podpisala tudi sporazum o maloobmejnem blagovnem prometu z Jugoslavijo, ki se mu je desetletja izogibala.⁶⁸

Zaključek

Jugoslovanska vloga v povojnem razvoju albanskega gospodarstva je bila velika, vendar nevhvaležna naloga. Kljub temu da je bila sama Jugoslavija potrebna gospodarske obnove, je po svojih močeh poskušala pomagati pri razvoju gospodarstva sosednje države. Politični vpliv, ki ga je Jugoslavija imela v Albaniji, je vložena sredstva v prvih povojnih letih več kot opravičeval. Vključitev albanskega gospodarstva v jugoslovansko, ki je temeljilo na več meddržavnih sporazumih, bi se dalo razumeti tudi kot pripravo na kasnejšo združitve z Jugoslavijo. Resolucija Informbiroja je povzročila prekinitev cvetočih odnosov, ki so večinoma potekali prek mešanih družb po sovjetskem vzoru. Albanska vlada je jugoslovansko pomoč nadomestila s sovjetsko, na obdobje tesnih povezav z Jugoslavijo pa je pričela gledati kritično. Velik jugoslovanski vpliv je ogrožal del albanskega vodstva, ki je svojo politično identifikacijo iskal v politiki stalnih napetosti med državama. Albanska propaganda je Jugoslavijo zaradi njene gospodarske politike v svojih propagandnih napadih obtoževala kolonializma, v čemer je do neke mere imela prav. Odnos med državama je baziral na Albaniji kot viru surovin, in Jugoslaviji kot potrošnici. Pri rekapitulaciji jugoslovanskih vlaganj je razvidno, da ta vlaganja niso bila kratkoročno usmerjena in v teh letih niso prinašala dobičkov.

Albanija med leti 1948 in 1955 z Jugoslavijo ni imela nikakršnih gospodarskih odnosov. Po tem obdobju gospodarski odnosi niso bili nikoli več prekinjeni, čeprav so politični dogodki v začetku šestdesetih let še vedno vplivali nanje. V prvih letih ponovnega gospodarskega sodelovanja je v gospodarskem življenju Jugoslavije to sodelovanje imelo le obrobno vlogo, pa tudi Albaniji ni bilo v življenjskem interesu. Ker se albansko vodstvo ni hotelo odpovedati stalinistični tradiciji, je vse svoje odnose s Sovjetsko zvezo pretrgalo, po pomoč pa se je obrnilo na oddaljenega partnerja, Ljudsko republiko Kitajsko. Ta nikakor ni mogla nadomestiti ekonomske pomoči Sovjetske zveze, zato je postala Albanija veliko bolj fleksibilna pri vprašanju zunanje trgovine. Ekonomsko sodelovanje s tujino je bil nujen pogoj za preživetje albanskega gospodarstva, ki se je sicer trudilo biti čim bolj samozadostno. Gospodarske stike je albanska vlada imela navezane z veliko državami, s katerimi drugače niso imeli ali niso želeli imeti diplomatskih stikov. Jugoslavija je bila kot sosednja država v tem izjema, saj je načelno in v političnih govorih bila ožigosana kot največja grožnja albanski samostojnosti, gospodarski stiki med državama pa so bili za albansko gospodarstvo vitalnega pomena.

Po letu 1970 lahko govorimo o normalizaciji medsebojnih odnosov, ki so se zaradi albanskih potreb najbolj razvili na gospodarskem področju. Blagovna menjava med državama je hitro naraščala, sklepali so se petletni sporazumi, ki so se ujemali s petletkami plansko urejenega albanskega gospodarstva. Struktura uvoza iz Albanije se ni spremenila, saj je Jugoslavija uvažala več ali manj le surovine, medtem ko je v Albaniji vladalo pomanjkanje industrijskih izdelkov. Prekinitev

⁶⁸ Borba, 22. 12. 1988, str. 9, Malogranični promet na relaciji SFRJ - NSRA.

odnosov s Kitajsko leta 1978 je Albanija pričakala pripravljena, saj je svoje gospodarstvo prilagodila avtarkičnemu modelu planskega gospodarstva. Razvoj se je upočasnil, odvisnost od Jugoslavije pa povečala. V tem obdobju je bila Jugoslavija največji albanski zunanjetrgovinski partner. Blagovna menjava med državama nikoli ni presejala več kot 0,5% celotne jugoslovanske blagovne menjave. V osemdesetih letih je Albanijo prizadela recesija, plansko urejeno ekstenzivno gospodarstvo ni bilo več sposobno rasti, primanjkovalo je sredstev za investicije. Blagovna menjava med državama je zato stagnirala, saj je tudi jugoslovansko gospodarstvo bilo od konca sedemdesetih let v stalni recesiji.

Gospodarski odnosi so predstavljali edino področje sodelovanja med državama, za katero so bili na albanski strani resnično zainteresirani ves čas po drugi svetovni vojni. Jugoslavija je poleg gospodarske koristi, ki jo je od tega imela, te odnose vzpodbujala tudi iz političnih razlogov. Želela je te odnose nadgraditi, kar pa ji ni uspelo, saj je Albanija ostala politično zaprta do propada režima v letih 1991-1992.

Jurij Hadalin

YUGOSLAV-ALBANIAN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN 1945 AND 1992

S u m m a r y

The Yugoslav role in the post-war development of the Albanian economy was very important but thankless. Despite the fact that Yugoslavia itself needed economic renewal, it nevertheless tried to assist its neighbouring country to the best of its ability. The political influence that Yugoslavia had in Albania was more than a suitable compensation for the resources invested during the first post-war years. The inclusion of the Albanian economy into the Yugoslav economy, based on several agreements between the countries, could also be understood as a preparation for a unification of these countries later on. The Cominform Resolution put an end to the flourishing contacts, mostly organised through mixed companies based on the Soviet example. The Albanian government replaced the Yugoslav assistance with the Soviet aid and began to see the period of close relations with Yugoslavia in a critical manner. Such a prominent Yugoslav influence endangered a part of the Albanian leadership, which sought its political identification in the policy of constant tensions between the countries. In its attacks the Albanian propaganda would accuse Yugoslavia of colonialism due to its economic policy, and it was correct up to a certain degree. The relationship between the countries was based on Albania as a source of raw materials and Yugoslavia as a consumer. The recapitulation of the Yugoslav investments shows that these investments were not short-term and that they have not resulted in profits during these years.

From 1948 to 1955 Albania had no economic relations with Yugoslavia. After this period the economic relations have never been severed again, though the political events in the beginning of the 1960s still had an effect on them. In the first years of the renewed economic cooperation, this cooperation only had a minor role in the economy of Yugoslavia, and it was also not indispensable for Albania. Because the Albanian leadership refused to give up the Stalinist tradition, it severed all its relations with the Soviet Union and turned for help to a remote partner, the People's Republic of China. This could certainly not replace the economic assistance of the Soviet Union, so Albania became much more flexible as far as the question of foreign trade was concerned. Economic cooperation with foreign countries was of utmost importance for the survival of the Albanian economy, which, on the other hand, tried to be as self-sufficient as possible. The Albanian government had economic contacts with many countries that they did not have or refused to have any other diplomatic contacts with. As a neighbouring country, Yugoslavia was an exception, because in principle and in the political deliberations it was branded as the biggest threat to the Albanian independence, while economic relations between these countries were of vital importance for the Albanian economy.

After 1970 we can talk about a normalisation of mutual relations, which, due to the Albanian needs, were most highly developed in the field of economy. The trade in goods between the countries grew rapidly, and five-year agreements, which coincided with the five-year plans of the Albanian

economy, were concluded repeatedly. The structure of imports from Albania has not changed, since Yugoslavia mostly imported only raw materials, while Albania was in need of industrial products. Albania was ready for the severance of its relations with China in 1978, since it adapted its economy to the autarkic model of planned economy. Its development slowed down and it became increasingly dependent on Yugoslavia. In this period Yugoslavia was the biggest of the Albania's foreign trade partners. The trade in goods between the countries never exceeded 0,5% of the entire Yugoslav trade in goods. In the 1980s Albania suffered recession, the planned extensive economy was no longer capable of growth, and there was a lack of resources for investments. Therefore the trade in goods between the countries stagnated, since Yugoslav economy was also in constant recession from the end of the 1970s.

Economic relations represented the only field of cooperation between these two countries that Albania was truly interested in constantly after World War II. Besides the economic benefits that it had because of this cooperation, Yugoslavia also encouraged these relations because of political reasons. It wanted to build on these relations but failed, since Albania remained politically isolated until the fall of the regime in 1991-1992.

1.01
Prejeto 9. 10. 2007

UDK 929 Henriquez D.:77.03(497.4)"1941/1943"

Dejan Vončina*, Nadja Adam**

Diego de Henriquez - fotokronist in zapisovalec medvojnih dogodkov v času italijanske okupacije Slovenije***

IZVLEČEK

Tržačan Diego de Henriquez (1909-1974) je bil muzealec, bibliofil, poliglot, fotograf in vestni kronist polpretekle zgodovine. V letih 1941-1943 je med opravljanjem vojaške službe dokumentiral italijansko okupacijsko vojsko, njeno oborožitev in ukrepe na tleh okupirane Slovenije. Njegovi fotografski posnetki in dnevniški zapisi so pomembno dopolnilo za preučevanje slovenske zgodovine med drugo svetovno vojno.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, Italija, fašizem, fotografija, vojni kronist

ABSTRACT

DIEGO DE HENRIQUEZ - A PHOTO CHRONICLER AND RECORDS KEEPER
OF THE EVENTS DURING THE WORLD WAR II ITALIAN OCCUPATION
OF SLOVENIA

Diego de Henriquez (1909-1974) from Trieste was a museologist, bibliophile, polyglot, photographer and a devoted chronicler of recent history. From 1941 to 1943, during his service in the army he documented the Italian occupation army, its weaponry and its arrangements in the occupied Slovenia. His photos and diary entries are important resources for the study of the Slovenian history during World War II.

Key words: World War II, Slovenia, Italy, fascism, war chronicler, war photography

* Muzejski svetovalec, Notranjski muzej Postojna, SI-6230 Postojna, Ljubljanska ulica 10, e-mail: notranjski-muzej@studioproteus.si

** Samostojna muzejska dokumentalistka, Notranjski muzej Postojna, SI-6230 Postojna, Ljubljanska ulica 10, e-mail: nadja.adam@studioproteus.si

*** Zahvaljujemo se dr. Adrianu Dugulinu, direktorju Mestnih muzejev v Trstu za dovoljenje za objavo fotografij, ki jih hrani Mestni muzej vojne za mir "Diego de Henriquez".

Fotografija in fotografska dejavnost sta imeli vseskozi pri dokumentiranju in beleženju medvojnih dogodkov pomembno vlogo. Tako so tudi na Slovenskem imele med drugo svetovno vojno vse vojskujoče se strani organizirano fotoreportersko službo. Fotoreporterski službi italijanske in nemške vojske sta bili dobro organizirani, s profesionalnimi fotoreporterji, ki so bili tehnično odlično opremljeni in so prejeli natančne smernice in naloge. Za razliko od prvih dveh slovenska odporniška fotoreporterska služba ni bila pod neposrednim političnim in vojaškim nadzorom. Na to kaže njena pestrost in kulturna širina, ki jo je omogočila predvsem množična podpora različnih slojev prebivalstva odporniškemu gibanju. Čeprav so bili odporniški fotoreporterji bistveno tehnično slabše opremljeni in so delovali v težkih vojnih razmerah, so s svojo iznajdljivostjo in neomajno voljo ustvarili izjemno ter količinsko bogato fotografsko celoto, ki ima znotraj jugoslovanskega in evropskega odpornišva posebno značilnost in težo. To dokazuje več kot 150.000 tematsko različnih fotografij, ki so jih med drugo svetovno vojno na Slovenskem posneli ljubiteljski, poklicni, ilegalni in partizanski fotografi in so se ohranile vse do danes.

Po natančnem in kronološkem beleženju vojnih dogodkov v času italijanske okupacije izstopajo fotografi - kronisti Miran Pavlin,¹ Jakob Prešeren² in Italijan Diego de Henriquez. Ustvarili so izjemno zbirko dokumentarnih fotografij, ki prispevajo k poglobljenemu in celovitemu razumevanju dogajanja na okupiranem ozemlju v Sloveniji.

Sestavek osvetljuje enega med fotokronisti, Diega de Henriqueza in njegovo medvojno delovanje ter ga umešča v zgodovinski okvir italijanske okupacije na slovenskih tleh. Predstaviti in ovrednotiti pa ga velja kot fotokronista in kronista, čeprav je bil predvsem zbiratelj vojnega gradiva.³ Predstavlja ga kot "*edinstvenega in neponovljivega zbiratelja*" oziroma "*originalnega, malo norega nenavadneža*".⁴

Profesor Diego de Henriquez je bil ena izmed najbolj nenavadnih in skrivnostnih osebnosti Trsta po drugi svetovni vojni. Bil je Tržačan, rodil se je v Trstu 20. februarja 1909 v plemiški družini s španskimi koreninami. Henriquez je bil muzealec, bibliofil, neutruden fotodokumentalist, po prepričanju antifašist, ki je govoril skoraj vse evropske jezike, tudi slovenščino in hrvaščino. Bil je nedvomno poseben. Vojne po svetu so ga tako čustveno prizadele, da je zato živel asketsko življenje in se je odpovedal vsem dobrotam tega sveta, celo kruhu in mesu. Iz osebnega protesta zaradi vojnih grozot si je Henriquez izbral za nočni počitek namesto udobne postelje krsto in spal v povprečju štiri ure na dan, tako da je njegov delovnik trajal kar 20 ur. Miran Pavlin, sam ljubiteljski fotograf in med vojno fotoreporter in avtor obsežnega fotografskega opusa, se ga spominja kot ugla-

1 Dejan Vončina: Miran Pavlin, fotografski kronist. V: Fotografija, 2001, št. 12, str. 28-35.

2 Dejan Vončina: Nova dognanja o fotografu Jakobu Prešernu. V: Fotografija, 2006, št. 29/30, str. 20-23.

3 Prikaz delovanja Diega de Henriqueza je nastal na osnovi gradiva iz njegovega muzeja v Trstu, kjer nama je dr. Antonella Cosenzi prijazno posredovala podatke o Henriquezu in nama omogočila vpogled v bogat fotoarhiv muzeja in njegove dnevniške zapise. Narodna in študijska knjižnica v Trstu nama je posredovala gradivo (časopisne članke in daljše zapise). Pregledala sva tudi Henriquezove fotografije, ki jih hrani Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani, se pogovarjala z nekdanjim kustosom omenjenega muzeja Matijo Žgajnarjem in medvojnimi fotokronistom Miranom Pavlinom ter pregledala razpoložljivo literaturo. Z zapisom želiva opozoriti na bogato gradivo, ki je po krivici zapostavljeno.

4 Il Pianeta Henriquez. V: La Bora, 1974, št. 8, str. 9.

jenega gospoda, vedno lepo urejenega, oblečenega v zlikane hlače, suknjič, kravato in gladko obritega, ki je imel značilen način govora in nenavaden stisk roke s prepletanjem prstov.⁵ (fotografija 1)

Vse njegovo življenje je bilo prežeto s strastnim zbirateljstvom. Zbiral je tako rekoč vse, od knjig, umetniških slik, razglednic, dokumentov, filmov, fotografij, vžigalic, kartonskih pivskih podstavkov, zastav, gumbov, igrač z vojaško vsebino, do težkega orožja. Najprej se je ukvarjal z arheologijo, nato pa se je usmeril na vse, kar je vsaj malo dišalo po vojni in vojaških predmetih. Z zbiranjem muzealij se je začel ukvarjati že v letih po prvi svetovni vojni. Hotel je ustvariti muzej, ki bi z vojaškimi predmeti govoril proti vojni. Poleg zbiranja muzealij in fotografij je veliko časa namenil fotografiranju, pisanju dnevnika in zbiranju izjav in pričevanj; prepisoval je napise s sten, tudi tiste iz stranišč. V zvežčiče, dnevnike, je od leta 1941 pa vse do smrti popisal več kot 50.000 lepo urejenih in oštevilčenih listov. Strastno je zbiral in urejal eksponate za svoj muzej. Zbral je veliko dokumentov o fašističnem in nacističnem nasilju na Primorskem, v Ljubljanski pokrajini in v Ljubljani, Trstu, Dalmaciji in drugod.

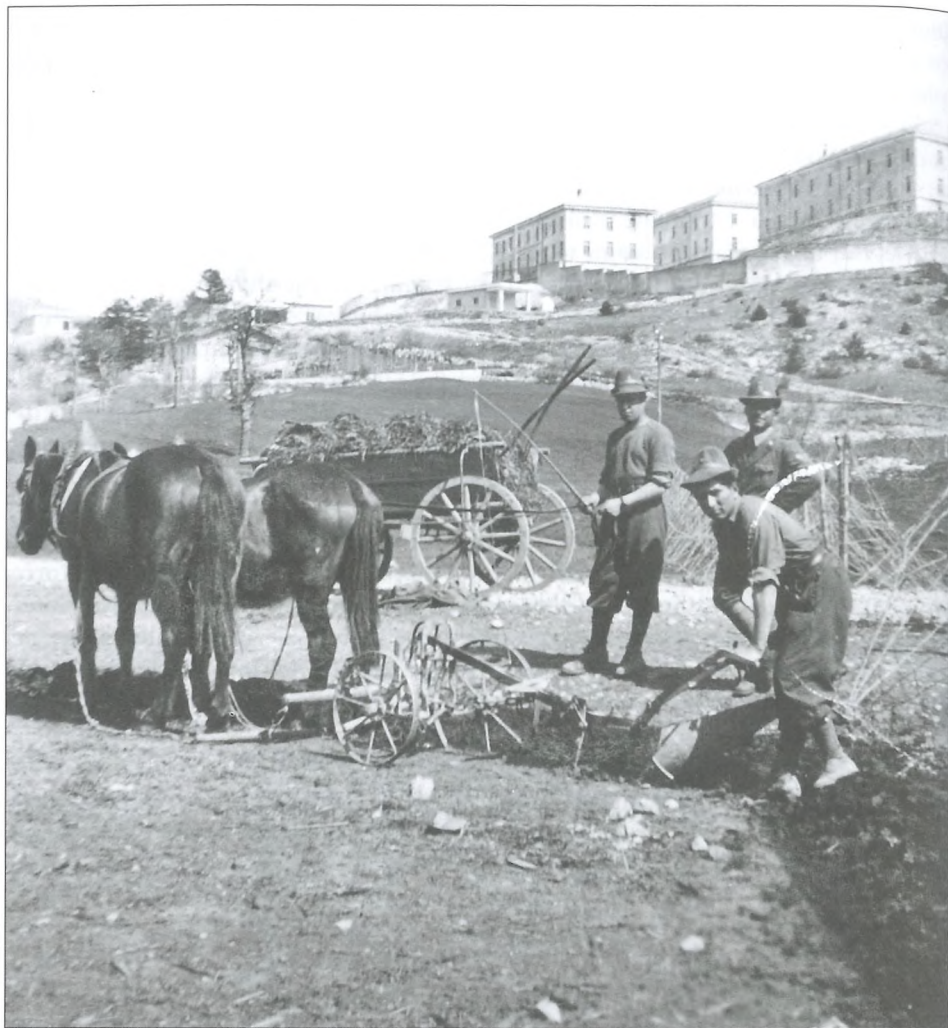
Po drugi svetovni vojni je Henriquez z zbiranjem vojaškega gradiva nadaljeval in kot po prepričanju velik pacifist ustanovil v Trstu Mednarodno središče proti vojnām in za vesoljno bratstvo (celoten naziv v italijanščini se glasi "Centro internazionale abolizione guerre e per la fratellanza universale e per l'abolizione del male e della morte del passao e dal futuro, a mezzo dell'invenzione del tempo quale conseguenza dello svincolamento dello spazio-tempo").⁶

Fotografija 1: Diego de Henriquez v svojem skladišču težkega orožja na griču San Vito v Trstu, september 1957. Foto Miran Pavlin (iz fotografove zasebne zbirke).

⁵ Izjava Milana Pavlina avtorjema, Portorož, 30. 8. 2007.

⁶ Claudia Cernigoi: Nota storico-biografica introduttiva. V: I "Diari" di Diego de Henriquez, Trst 2006, str. 3.

Fotografija 2: Vojaki 25. vojaškega območja pri sejanju; v ozadju kasarna "Principe di Piemonte" v Hrastju pri Pivki 13. 4. 1942. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

Umril je, ne da bi dočakal uresničitev življenjskega projekta - ustanovitev "svojega" muzeja, edinstvene zbirke vojaškega gradiva na svetu.⁷ Njegova smrt 2. maja 1974 je zavita v tančico skrivnostnosti; umrl je v skrivnostnih okoliščinah v požaru, ki je zajel skladišče - muzej v ulici San Maurizio 13 v Trstu, kjer je zadnja leta življenja delal in pisal. Njegova smrt je še danes nepojasnjena; primer so arhivirali kot nesrečo in nikoli ni bila narejena avtopsija.⁸ Najverjetneje je bil vzrok njegove smrti povezan z njegovim zbirateljstvom. V požaru je zgorel tudi del njegovega arhiva in to tisti del, ki se je nanašal na Rižarno, nacistično koncentracijsko

⁷ Maks Zadnik: Obisk iz Trsta v Brkinih. V: TV-15, 19. 4. 1973; Convinto assertore di pace fra strumenti di mille guerre. V: Piccolo di Trieste, 4. 5. 1974.

⁸ Guido Botteri: Luci ed ombre di una vita. V: La Bora, 1974, št. 8, str. 11-18; Claudia Cernigoi: Nota storico-biografica introduttiva. V: I "Diari" di Diego de Henriquez, Trst 2006, str. 3-18.

in uničevalno taborišče v Trstu. Neposredno po koncu vojne je namreč popisal tudi vse zidne napise taborišča Rižarna. Ti napisi, ki so jih pisali zaprti, naj bi vsebovali tudi imena tržaških kolaboracionistov in jih je takoj po vojni zbrisala zavezniška vojaška uprava. Zaradi teh zapisov v bogatem Henriquezovem arhivu z dokumenti in zbranimi izjavami, ki so bremenili osebje v koncentracijskem taborišču Rižarna, ga je očitno doletela smrt. Določeni krogi v Trstu so sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja ob bližajočem se sodnem procesu Henriquezova odkritja v zvezi z Rižarno hoteli prikriti.

V času druge svetovne vojne je bil Diego de Henriquez italijanski vojak; 19. marca 1941 so ga kot navadnega vojaka poslali v Št. Peter na Krasu (današnje Pivko) med pripadnike obmejne straže "G. a. F". (Guardia alla Frontiera) in ga 1. aprila 1941 povišali v vodnika. (fotografija 2) Na Henriquezovo pobudo in z dovoljenjem njegovega nadrejenega polkovnika Ottoneja Franchinija je 16. aprila začel delovati vojno zgodovinski muzej 25. obmejnega območja (XXV° Settore di Copertura "Timavo"). Kasneje je delovanje muzeja odobril Vrhovni štab italijanske vojske.⁹ Na razpolago je dobil kamion, tri ljudi, dovolilnico za svobodno gibanje po vsej severnovzhodni vojaški coni in dovoljenje za zbiranje in odbiranje materiala P. B., tj. preda bellica, vojnega plena za vojni muzej 25. območja. Začel je potovati po "*anektiranih in okupiranih*" območjih bivše Jugoslavije. Začel je tudi pisati dnevnik.¹⁰ S priporočilnimi pismi polkovnika Franchinija je obiskoval Ljubljano, Sušak in Split.¹¹

Konec leta 1941 je Henriquez začel enkrat na teden obiskovati Ljubljano (fotografija 3) z namenom, da bo tudi v Ljubljanski pokrajini dokumentiral vojno in zbral material, ki ga je italijanska oblast zaplenila Osvobodilni fronti in partizanskim enotam. Gradivo je nato vozil v zbirno bazo - muzej, ki je bil v stavbi vojašnice v Št. Petru na Krasu.

Miran Pavlin, medvojni fotoreporter, zunanji sodelavec časnika Jutro v Ljubljani se Henriqueza spominja kot nenavadnega vojaka. Bil je vedno urejen, gladko obrit in je hodil po ljubljanskih ulicah brez vojaške kape in z aktovko v roki. Ko ga je leta 1957 v Trstu Pavlin uradno spoznal, mu je Henriquez povedal, da je v Ljubljano hodil službeno in da je kot poznavalec vojaške zgodovine obiskoval Mestni muzej Ljubljana.¹²

V Ljubljani se je že leta 1941 seznanil z zbirateljem in muzealcem Jankom Vertinom.¹³ (fotografija 4) OF je Vertinu poverila nalogo zbirati ves propagandni material, ki so ga izdajale Osvobodilna fronta in italijanske vojaške in civilne oblasti, ter številne muzejske predmete, ki so bili povezani z vojno, za bodoči vojnogodovinski muzej. Zbrani vojnogodovinski material je Vertin skrivaj hranil v Mestnem muzeju v Ljubljani. Tam ga je kmalu obiskal italijanski podoficir Diego de Henriquez, zadolžen za muzejsko dejavnost. Vertin mu je, da bi se ga čim prej znebil,

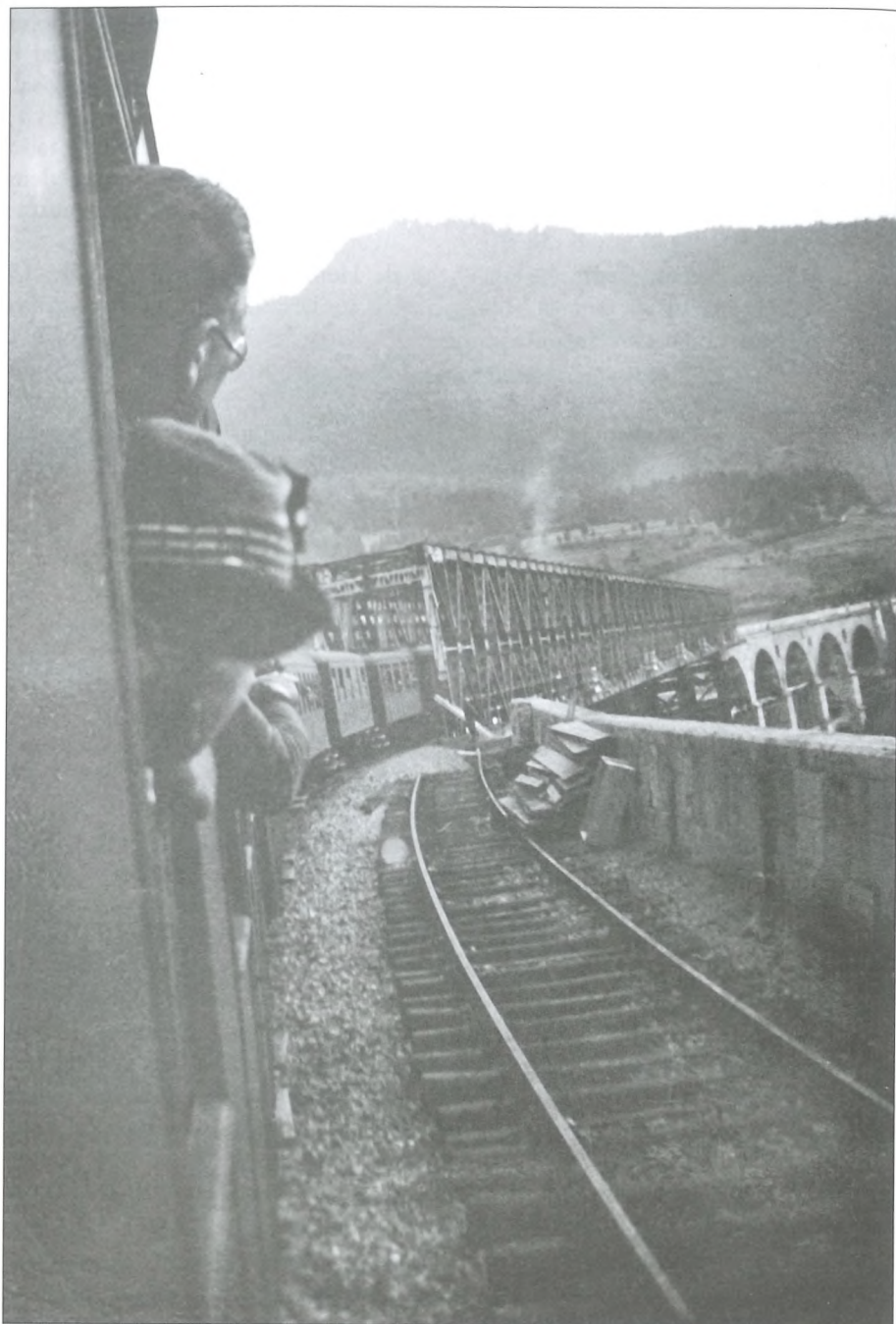
⁹ Salotto Diego de Henriquez, Museo storico di guerra Diego de Henriquez, 1989, str. 31.

¹⁰ Antonella Furlan, Antonio Sema: Cronaca di una vita. Trieste 1993, str. 34.

¹¹ Prav tam, str. 35.

¹² Izjava Mirana Pavlina avtorjema, Portorož, 30. 8. 2007.

¹³ Janko Vertin (1897-1983), muzealec in izdelovalec maket. Že od začetka 1. svetovne vojne je zbral vojnogodovinsko gradivo in do leta 1919 zbral ok. 7000 predmetov, do konca 2. svetovne vojne je zbirko povečal še za 30.000 muzealij ter jo izročil Mestnemu muzeju v Ljubljani; leta 1952 je bila zbirka priključena Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani (danes Muzej novejšje zgodovine Slovenije). Slovenski biografski leksikon, IV, str. 417; Mladina, 6. 6. 1995, št. 23, str. 19.

Fotografija 3: Na potovanju v Ljubljano 20. 6. 1941 je Henríquez iz vlaka fotografiral železniški viadukt pri Borovnici, ki so ga Italijani obnovili s provizorično kovinsko konstrukcijo (v ozadju), kajti del viadukta je ob umikanju aprila 1941 porušila jugoslovanska vojska. Zbirka "Diego de Henríquez", Trst.

Fotografija 4: Janko Vertin na Kongresnem trgu v Ljubljani 4. 10. 1941 pred vodnjakom, ki so ga kot "darilo" Ljubljani junija 1941 postavili Italijani na mestu, kjer je stal eden od ljubljanskih mestnih vodnjakov.
Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

podaril nekaj medalj iz prve svetovne vojne, toda ko je ugotovil, da je bil Henriquez v bistvu antifašist je pristal na sodelovanje z njim. Henriquez mu je s svojimi zvezami pri italijanski civilni in vojaški oblasti posredoval predmete, ki so jih te zaplenile osvobodilnemu gibanju. Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 je bil ves Henriquezov zbrani material še vedno v Št. Petru na Krasu in ga je hranil do Vertinovega prihoda. Tam sta odbrala material, ki ga je Vertin prepeljal v Ljubljano.¹⁴

¹⁴ Janko Vertin: Še o lastniku največjega vojnega muzeja. V: Delo, 28. 5. 1974; Roman Brilej: Agitprop z desne. V: Mladina, 6. 6. 1995, št. 23, str. 18-19.

Henriquez je v Ljubljani tudi fotografiral in je poleg Mirana Pavlina in dr. Jakoba Prešerna zato tretji najpomembnejši fotokronist okupirane Ljubljane v času druge svetovne vojne. Pavlin in Prešeren s fotografijami prikazujeta življenje v zavzetem mestu, okupatorjeve posege v mestno tkivo in upor njenih prebivalcev; medtem ko je Henriquez fotografsko dokumentiral predvsem italijansko okupacijsko vojsko, ukrepe in oborožitev med okupacijo Ljubljane v letih 1941-1943. Fotografsko je dokumentiral tudi odporniško dejavnost; fotografiral je različne ilegalne napise odporniškega gibanja v Ljubljani. Do teh je namreč imel lažji dostop kot Pavlin in Prešeren, saj so okupatorji napise na stenah skrivali pred ljudmi in jih hitro, ponavadi že zjutraj zbrsali, oziroma prebarvali.

Diego de Henriquez je doslej neupravičeno prezrt tudi kot avtor fotografij medvojne Ljubljane. Objavljene so v prvem Zborniku fotografij iz narodnoosvobodilnega boja Slovenskega naroda 1941-1945, ki ga je izdal Muzej ljudske revolucije v Ljubljani (današnji Muzej novejšje zgodovine Slovenije) leta 1966. Vse kar je fotografiral je natančno popisal, dokumentiral pa je tudi številne fotografije drugih italijanskih vojnih fotoreporterjev; gre za nekakšno sekundarno avtorstvo fotografij. Vsako fotografijo je opremil z datumom, krajem, avtorjem in opisom; pri tem je uporabljal značilno pisavo. Večkrat je dodal še dejstva in razmišljanja, ki jih je nato še leta in leta vse do svoje smrti dopolnjeval. Njegova fotografska zbirka obsega okoli 18.000 fotografij, veliko je neobjavljenih in originalnih. Poleg medvojnih dokumentarnih fotografij dogodkov v Ljubljanski pokrajini, nekaterih delih Primorske in Dalmacije, so tudi fotografije iz prve svetovne vojne, fotografije starega, medvojnega in povojnega Trsta.

Henriquez je podobno kot Pavlin in Prešeren uspel posneti nekaj ilegalnih odporniških napisov. Tiste, ki jih ni uspel fotografirati, je vestno, v pravilni slovenščini prepisal v svoj dnevnik (v Dnevniku št. 6 večkrat zasledimo popise letakov z odporniško vsebino: *Živela Rusija, Živela svoboda, Živel Stalin, Smrt Hitlerju, Glavno mesto Italije je Moskva,...*) Marca 1942 je tako v Ljubljani dokumentiral več ilegalnih propagandnih akcij. Igriško ulico so preplavili letaki: *Naše geslo bodi OF in SSSR, na hrbtni strani pa napis: V borbo za svobodo! Smrt fašizmu! Ovadi izdajalca!*¹⁵ Henriquez je opazil, da so zidovi hiš vedno prekriti z novimi napisi, med katerimi je izstopal napis v italijanščini "PANE e PACE" (kruh in mir), ki se je pojavil na več mestih v Ljubljani (opazil ga je tudi na Gosposvetski cesti). Na zidu ob Ljubljanici, za Kongresnim trgom pa je zabeležil tudi napis "KRI ZA KRI".¹⁶ (fotografija 5)

Henriquez se je s pomočjo dovolilnice in pooblastil med drugo svetovno vojno neovirano gibal po terenu in zbiral ves material, ki ga je italijanska okupacijska vojska zaplenila partizanom.¹⁷ Dostop je imel do objektov, žičnih in cestnih ovir, ki jih je leta 1942 vzpostavila italijanska okupacijska vojska v Ljubljani in okolici, da bi preprečila vse uspešnejšo odporniško in partizansko gibanje, zato v njegovih posnetkih prevladujejo fotografije italijanske vojske, njene oborožitve in njenih ukrepov, ki dragoceno dopolnjujejo vedenje o italijanski okupaciji Ljubljane v letih 1941-1943. (fotografija 6)

¹⁵ La Civica collezione "Diego de Henriquez" di Trieste, (dalje La Civica collezione) Diario 6, str. 863.

¹⁶ Prav tam, str. 867.

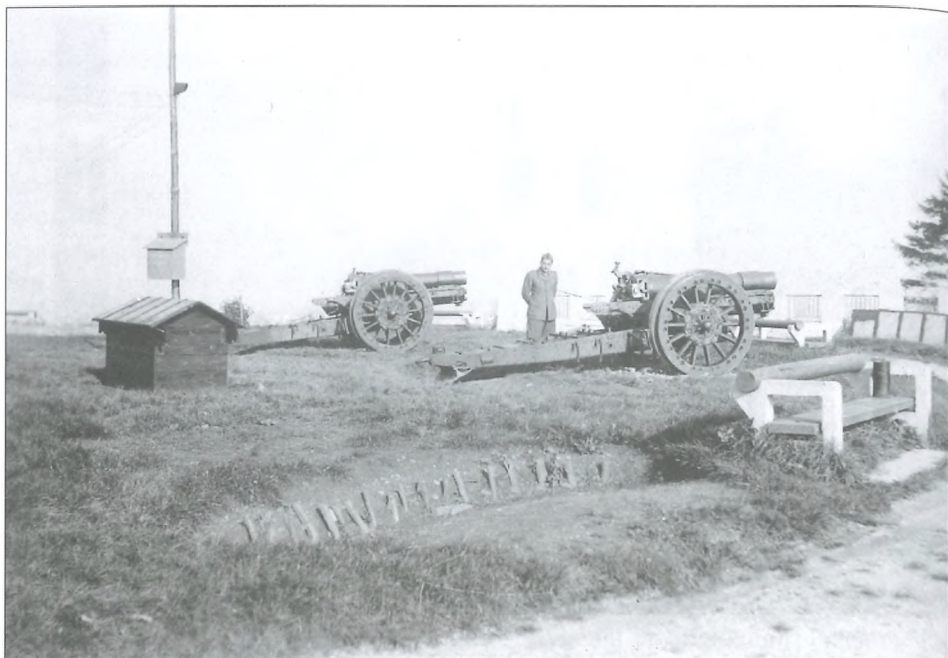
¹⁷ Prav tam, Diario 6, str. 893.

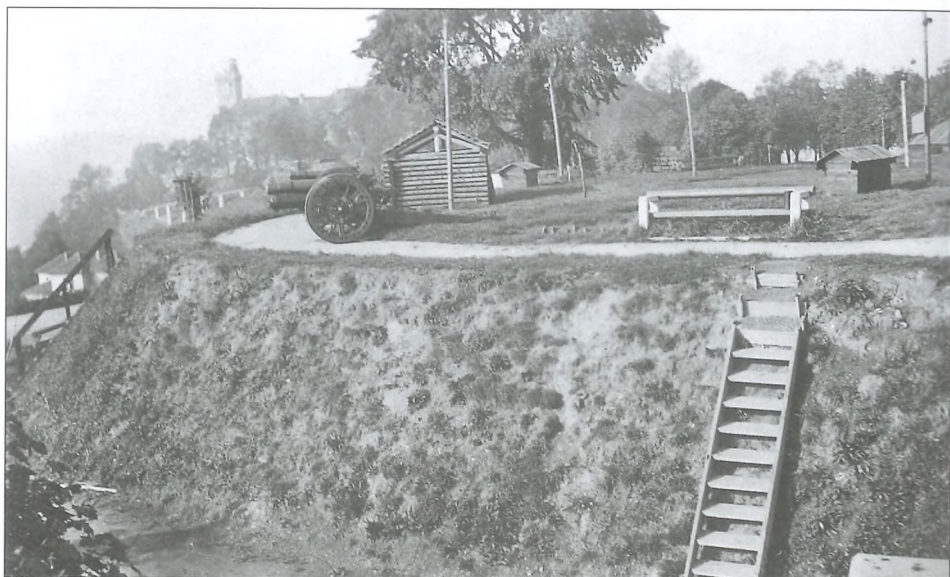
Fotografija 5: Napis na hiši v bližini Narodno univerzitetne knjižnice, 9. 3. 1943. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

Fotografija 6: Leseni španski jezdeci na Tromostovju, pobarvani z belimi črtami zaradi boljše vidljivosti ponoči in v megli. Dva španska jezdeca sta pritrjena, dva pa sta odmaknjena, da dovoljujeta prehod tramvaja, 22. 10. 1942. Muzej novejše zgodovine Slovenije.

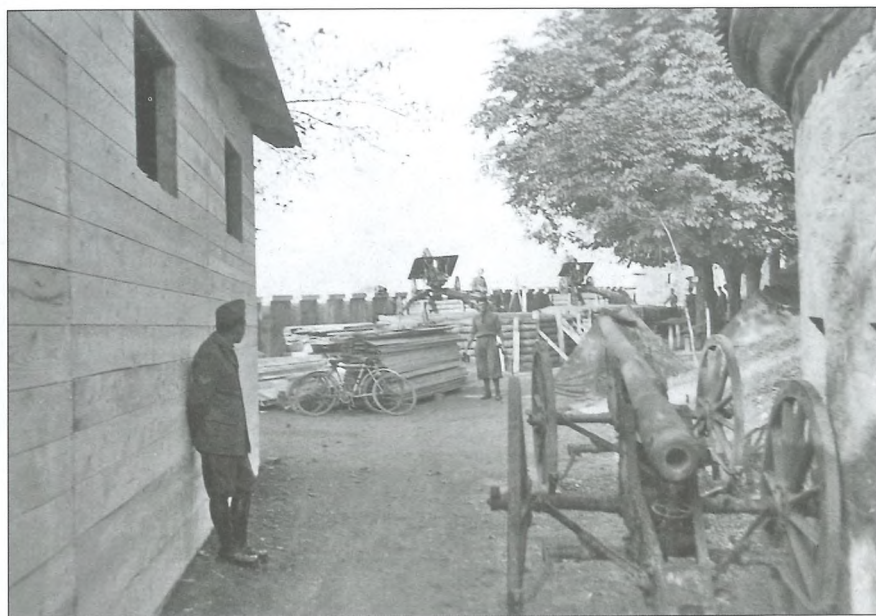
Fotografija 7: Ljubljanski grad je italijanska vojska utrdila z bunkerji in topovi. Na sliki dve havbici 75/18 postavljeni na visokih ploščadih narejenih iz zemlje, utrjenimi z drevesnimi hlodi, 25. 10. 1942. *Muzej novejšje zgodovine Slovenije.*

Fotografija 8: Dve havbici 152/13 italijanske artilerijske baterije na položajih na grajskem hribu v Ljubljani. Havbici sta lahko streljali v vse smeri, 25. 10. 1942. *Muzej novejšje zgodovine Slovenije.*

Fotografija 9: Pogled na dvorišče ljubljanskega gradu, kjer je bila nastanjena italijanska vojska, 25. 10. 1942. *Muzej novejše zgodovine Slovenije.*

Fotografija 10: Na desni je pod glavnim stolpom Ljubljanskega gradu vidna utrdba. Poleg stojita dva topa M. 1891, ki sta opozarjala na požare. V sredini stojita dve havbici 75/18, na levi strani pa je lesena baraka namenjena vojakom, 25. 10. 1942. *Muzej novejše zgodovine Slovenije.*

Fotografija 11: Italijanski vojaki na oklepem vozilu prilagojenem za vožnjo po železniških tirih na železniški postaji v Ljubljani 22. 8. 1942.

Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Fotografija 12: Po Ljubljani je bila zgrajena mreža bunkerjev, ki so varovali pomembna križišča in zgradbe; bunker na Miklošičevi cesti za varovanje sodnega zapora za sodiščem, 27. 8. 1942. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

V objektiv fotoaparata je Henriquez ujel tudi utrjene položaje italijanske vojske na Ljubljanskem gradu in okolici - bunkerje, topove in italijanske vojake, številna oklepna vozila na ljubljanski železniški postaji, oklepna vozila v vojašnici na današnji Metelkovi. (fotografije 7, 8, 9, 10, 11)

S Henriquezovimi fotografijami si lahko tako nazorno predstavljamo, kako je teklo življenje v Ljubljani, ko jo je italijanska okupacijska oblast 23. februarja 1942 obdala z bodečo žico in s številnimi bunkerji. Posnel je namreč graditev zunanega žičnega obroča z bunkerji okoli Ljubljane, bunkerje na ljubljanskih ulicah (fotografija 12), številne cestne ovire, imenovane španski jezdec v Tavčarjevi, Ilirski ulici, na Tromostovju, pa tudi zapornike v vojašnici na Metelkovi ulici, ki čakajo na internacijo in podobno. (fotografija 13)

Posnel je tudi nekaj "civilnih" motivov obdelovanja njive na Kongresnem trgu in pred Narodnim muzejem, ki zaradi vojnega stanja posledično kažejo na racionalizacijo in pomanjkanje hrane. (fotografija 14)

Fotografija 13: Žene in matere januarja 1943 pred vhodom v vojašnico na Metelkovi cesti; na hrbtno stran fotografije je Henriquez zapisal: "Pripadniki slovenskega civilnega prebivalstva se zadržujejo pred glavnimi vrati (vidna na desni) vojašnice Vittoria Emanuela III (bivša vojvode Mišiča) na Metelkovi ulici. Čakajo, da bi lahko izročili pakete za sorodnike, ki so kot politični zaporniki zaprti v tej vojašnici. Upajo tudi, da jih bodo lahko videli, posebej skozi tista okna, ki se vidijo desno od bunkerja". *Muzej novejše zgodovine Slovenije.*

Fotografija 14: Zaradi italijanske odredbe, da morajo po parkih v mestih rasti le "kulturne" rastline, so v Ljubljani preorali parke in nastale so t. i. vojne njive (orto di guerra); vojna njiva obkroža Valvasorjev spomenik pred Narodnim muzejem, 20. 6. 1942. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

Fotografija 15: Na železniški progi Ljubljana - Novo mesto med Trebnjem in Veliko Loko so partizani Krškega odreda vrgli v zrak progo; potniški vlak, ki je vozil proti Ljubljani je iztiril, 24. 7. 1942. *Muzej novejšje zgodovine Slovenije.*

Fotografija 16: Utrjena železniška postaja na progi Ljubljana - Novo mesto, marec 1942. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

Fotografija 17: Oddelek MVAC na Brezovici 11. 2. 1943.
Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Prav tako je fotografsko dokumentiral različne dogodke po Ljubljanski pokrajini in na Primorskem: posledice številnih sabotažnih akcij - prevrnjene lokomotive), vagoni v letih 1941-1943, ki so jih izvedle partizanske enote, italijanske vojake v utrjenih železniških čuvajnicah in postajah. (fotografiji 15, 16) Fotografiral je tudi enote Prostovoljne protikomunistične milice, o katerih pa ni imel dobrega mnenja, saj je v dnevnik po kapitulacije Italije zapisal, da jih ljudje imenujejo "iztrebki, ki so jih za seboj pustili Italijani".¹⁸ (fotografija 17)

V Henriquezovi zapuščini so tudi posnetki Postojne, Loža, Rakeka in Pivke. (fotografija 18) Vse to fotografsko gradivo in številni dnevniški zapisi čakajo na poglobljeno zgodovinsko obdelavo in objavo.

Za Primorsko izstopajo številni Henriquezovi posnetki medvojnih dogodkov v Št. Petru na Krasu. Ti bodo izredno dragoceni za Park vojaške zgodovine v Pivki, ki danes uspešno nastaja na območju vojašnic, kjer je imel Henriquez v letih 1941-1943 sedež "svojega" vojno zgodovinskega muzeja. Njegova medvojna muzejska postavitve v Pivki je v 17 vitrinah predstavila boj s partizani, nemško gradivo, rusko fronto in gradivo iz Anglije. V osmih vitrinah je bila poleg drugega gradiva predstavljena še starojugoslovanska vojska.¹⁹

Henriquezovo aktivno fotografsko dejavnost in njen obseg razkriva tudi odgovor podjetja AGFA-FOTO S. A. iz Milana vojnemu muzeju v Št. Petru na Krasu z dne 25. septembra 1942, "da je zaradi skromnih zalog nemogoče mesečno dostavljati 50 Rollfilms Isochrom B.2."²⁰

Dokumentarne fotografije dopolnjujejo natančni Henriquezovi dnevniški zapisi vojnih dogodkov v vsej Ljubljanski pokrajini in nekaterih delih Primorske. Henriquez je medvojne dnevnikarje začel pisati 16. aprila 1941, ko je postal direktor vojnega muzeja 25. območja. Dnevnik je s čitljivo pisavo pisal do svoje smrti in je popisal več kot 50.000 strani, ki so zbrane v okoli 300 zvezkih. Dnevnikarje hrani Mestni muzej "Diego de Henriquez" v Trstu. Na ogled so samo dnevnikarje, ki se nanašajo na obdobje starejše od 50 let, čeprav so tudi med temi nekatere strani nedostopne, zaradi svoje "občutljivosti". Vsebine! V dnevniških zapisih se je Henriquez dotikal različnih vidikov življenja med drugo svetovno vojno. Zanimalo ga je vse, od arheologije, zgodovine, običajev do dogodkov, ki so povezani z vojaštvom in vojnami. Dnevnikarje je Henriquez dopolnjeval z mnogimi dokumentiranimi fotografijami.

Dnevnikarje so obsežni in jih je zaradi razdrobljenih podatkov v kratkem času težko preučiti. Vincenzo Cerceo je objavil nekaj prepisov in razlag dnevnikarjev.²¹ V Henriquezovih dnevnikarjih, ki jih je prelistal Cerceo, so zabeleženi dnevni dogodki vojne v vsej Ljubljanski pokrajini in v nekaterih delih Primorske. Cerceo je ugotovil, da je zaradi številnih, nesistematičnih in razpršenih podatkov skoraj nemogoče narediti povzetek Henriquezovih dnevnikarjev. Dnevnikarje nam lahko tako koristijo le kot iztočnice za bolj poglobljena zgodovinska preučevanja.

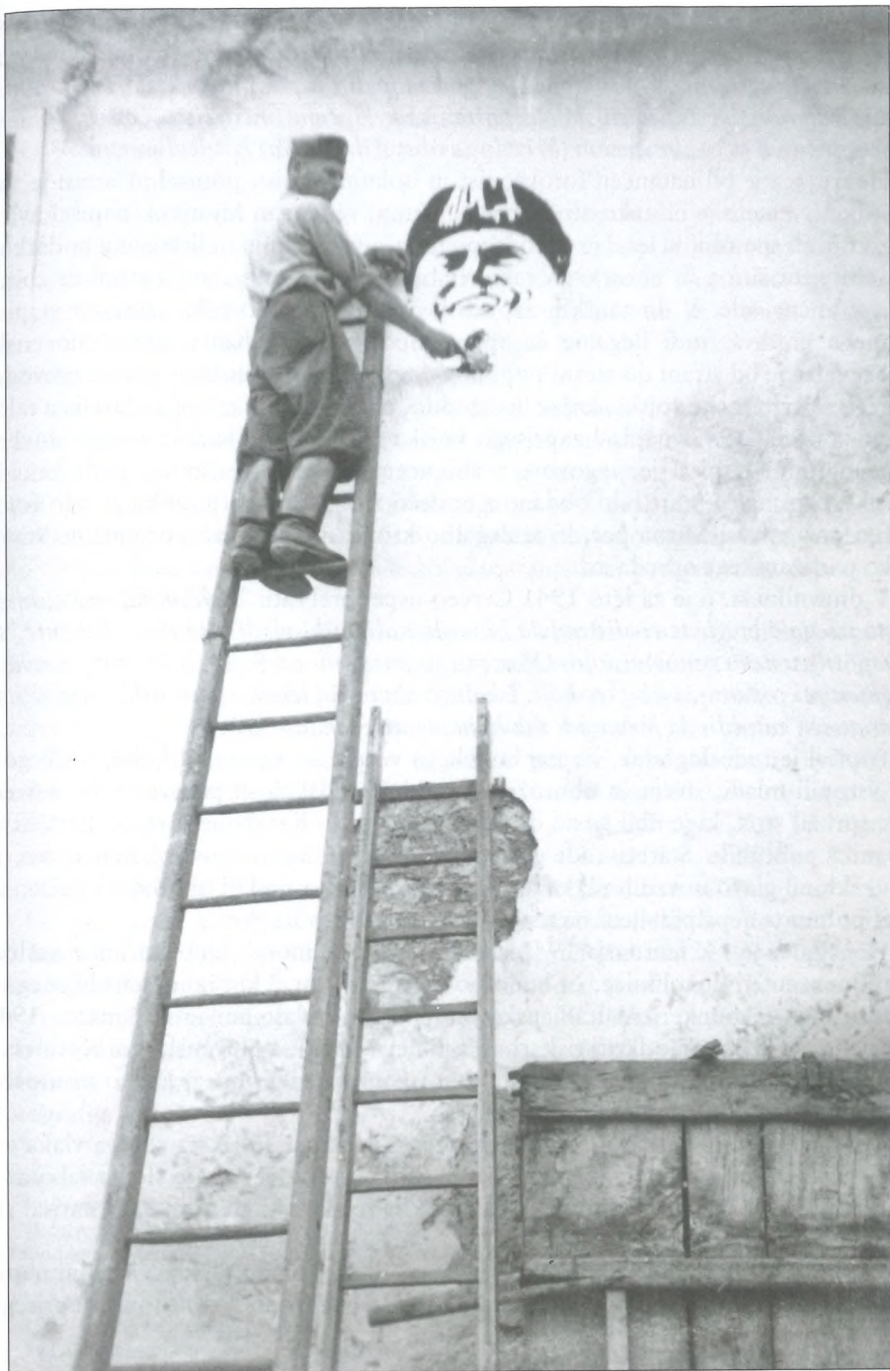
V dnevnikarjih se skriva "neuradna zgodovina" druge svetovne vojne, takšna kot jo je doživel avtor dnevnikarjev sam, in taka, kot so mu jo povedali ljudje. Henriquez se je trudil biti čim bolj objektivni in verodostojno opisati kar največ dogodkov. Med drugim je v dnevnikarje zapisal, da so ga sodelavci partizanov preverili in da se jim očitno

¹⁸ Vincenzo Cerceo: I "Diari" di Diego de Henriquez. Trieste 2006, str. 21.

¹⁹ La Civica collezione, Diario 16, str. 2911.

²⁰ Antonella Furlan, Antonio Sema: Cronaca di una vita. Trieste 1993, str. 38.

²¹ Cerceo, n.d., str. 19-43.

Fotografija 18: Gasilec (nastanjenega oddelka) odstranjuje v Pivki 4. 8. 1943 po padcu fašističnega režima eno izmed mnogih silhuet Duceja, ki so bile narisane na pročeljih hiš. Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

njegovo delo ni zdelo sumljivo: "*Zadovoljen sem, kajti kot vojaški preučevalec se čutim dolžnega čim bolj nepristransko dokumentirati tekoče dogajanje. Nikomur nočem škodovati in nočem, tudi nehote, posredovati zaupne informacije, kajti to ni v skladu z mojo zavestjo učenjaka in poštenjaka. Hočem imeti čisto vest in to sem večkrat ponovil tako Slovincem (ki vedo za obstoj dnevnika) kot Italijanom*".²²

Henriquez je bil natančen fotokronist in dokumentalist, popisal in orisal je vse dogodke, v katere je bil tako ali drugače vpleten, vendar ni žal nikoli napisal avtobiografije ali spominov. Imel je dušo "topografa". Pri zbiranju in beleženju podatkov ga odlikujeta širina in neverjetna raznovrstnost; tako je npr. evidentiral in zbiral celo politične šale. V dnevniških zapisih večkrat zasledimo zelo natančne popise zbranega gradiva, tudi ilegalne časopise odporiškega gibanja. Delo, Slovenski poročevalec je od strani do strani popisal v dnevniku v slovenskem jeziku, prevedel je razglas partizanske vojske, kaj se bo zgodilo, če bo italijanska vojska streljala talce iz konca aprila 1942, napisal zaprisego vojaka osvobodilne ljudske vojske slovenskega naroda. Zapisal je pogovore z zbiralcem Jankom Vertinom, podrobno je opisal Novo mesto, ki je bilo obdano z bodečo žico in bunkerji, dobil je celo fotografijo požiga vasi Mirna peč, ki je ilegalno krožila po Ljubljani, originalno štampiljko partizanskega odreda itd.

V dnevniku št. 6 je za leto 1941 Cerceo uspel prebrati: "*Italijanske enote, ki so redno izvajale preglede civilistov, da bi našle italijanski vladi sovražne elemente, so se napatile v neko osnovno šolo. Ob steno so postrojili od 8 do 10 let stare otroke z dvignjenimi rokami in jih preiskali. Iskali so sovražne letake. Slovenski prijatelji so Henriquezu zatrdili, da bo zaradi takih incidentov tekla še kri*".²³

Popisal je tudi dogodek, ko naj bi nekega večera v eno izmed ljubljanskih gostiln vstopili mladi, živčni in oboroženi karabinjerji. Iskali so partizane. Po nesreči se je sprožil strel, ki je ubil gosta, ki je sedel pri mizi. Karabinjerji so se ustrašili in v paniki pobegnili. Starec, tudi gost gostilne, ki je dobro govoril italijansko, je samo sklonil glavo in vzdihnil, kako je mogoče v vojno poslati oborožene dečke, ki so popolnoma nepripravljeni na tisto kar bi morali storiti.²⁴

Henriquez je 14. februarja 1942 izvedel, da bodo morali Ljubljančani z naslednjim dnem imeti dovolilnice, če bodo hoteli iti več kot 2 km iz mesta obdanega z bodečo žico in bunkerji.²⁵ Italijanska okupacijska oblast mu je 27. marca 1942 sporočila, da je uspela odkriti tiskarno ilegalnega časopisa Slovenski poročevalec. S tem so hoteli uničiti ilegalni tisk, toda kot ugotavlja Henriquez, jim to ni uspelo. Časopis je začel kmalu ponovno izhajati.²⁶

Zabeležil je tudi vest o železniški nesreči; 15. junija 1942 sta se dva vlaka zaletela v bližini Logatca in zagorela - naj bi bila nesreča, čeprav je šlo za sabotažo; eden je prevažal žveplo. Umrlo je 7 italijanskih vojakov.²⁷ Henriquez je narisal tudi natančno skico nesreče.²⁸

25. junija 1942 je bila Ljubljana prekrita z Rupnikovimi plakati, ilegalni napisi so izbrisani. Po mnenju Ljubljančanov, je zapisal Henriquez, je Rupnik zaprisegel

²² La Civica collezione, Diario 6, str. 892/93.

²³ Cerceo, n.d., str. 19.

²⁴ Prav tam, str. 19.

²⁵ La Civica collezione, Diario 6, str. 958.

²⁶ Prav tam, str. 891.

²⁷ La Civica collezione, Diario 9, str. str. 1330-1332.

²⁸ Prav tam, str. 1340.

vsaki vojski, najprej avstroogrski, jugoslovanski in nato italijanski, ki se ji je prodal za 10.000 lir mesečno.²⁹ Ljubljanci so mu tudi povedali, da so uporniki (Henriquer je za partizane uporabljal tako naziv "*ribelli*" (uporniki) kot "*partigiani*" (partizani)) razdeljeni na 5 kategorij: operativce, administratorje, dopisnike, razpečevalce propagandnega gradiva in simpatizerje. 95% Slovencev naj bi bilo vključenih vsaj v eno skupino.³⁰

Za slovenski narod je menil, da ima zelo razvito kulturo, zato ni čudno, da ga je zelo prizadelo, ko so italijanske okupacijske oblasti zaprle kakšnega kulturnika, npr. pesnika in prevajalca Silvestra Škerlja,³¹ ki je Otona Župančiča prevedel v italijanski jezik.³² Prav tako se je zavzel za Slovence, ki jih je spoznal na terenu, npr. za zaprtega Lojzeta Tanca iz Starega trga, ki je bil zaprt v Pivki 15. junija 1942, češ da je bil vedno lojalen Italijanom.³³

V dnevnik je zapisal tudi dogajanje ob drugi obletnici prihoda italijanske vojske v Ljubljano; 11. aprila 1943 je zabeležil, da je z zvonika Frančiškanske cerkve visela slovenska trobojnica z rdečo zvezdo. Vse do 11. ure so se trudili gasilci in italijanski vojaki, da so jo sneli. Zaradi tega so zasliševali menihe, čeprav so bili nedolžni!³⁴ V dnevnik je tudi zapisal, da je italijanska okupacijska oblast zasegla celo velikonočne butarice, češ da je to protiitalijanska propaganda, čeprav je to star slovenski običaj.³⁵

V svojih dnevniških zapisih Henriquez zelo obsoja ravnanje italijanske okupacijske vojske (racije, aretacije, deportacije, požiganja, streljanja). Tako so mu npr. Ljubljanci 18. junija 1942 povedali, "*da so italijanski vojaki v soboto ustrelili 80 talcev; to se dogaja vsak dan, zato so Slovenci prizadeti, ker gre v glavnem za nedolžne ljudi. Streljanja talcev so poglobila prepad med Slovenci in Italijani; predussem pa so razočarani nad Robottijem in visokim komisarjem, saj so ga imeli za dobrega in milega; toda postal je vampir, zato bo plačal z glavo*".³⁶ Ljubljanci so mu zaupali, da bodo generala Robottija po vojni našli in ga obesili na Kongresnem trgu v Ljubljani.³⁷ Isto usodo so namenili tudi "škvadristom".³⁸

De Henriquez je popisal tudi pokol, ki ga je izvedla fašistična policija na Brdu pri Ljubljani 23. julija 1942.³⁹ "*Črnosrajčniki so vdrli v vas in začeli streljati ter metati bombe na bežeče ljudi. Ubili so 13 moških in dve ženski, ki so jih nato naložili na voz ter jih zmetali ob "Cesti na Dobrovo". 27. julija je časopis Vič objavil nekrolog z naslednjo vsebino "Umrl je v cvetu mladosti" (napis je pomenil, da so pokojnega streljali kot talca). Kasneje "so oblasti prepovedale takšen napis"*".⁴⁰ (fotografija 19)

²⁹ Prav tam, str. 1371.

³⁰ Prav tam, str. 1370.

³¹ Silvester Škerl je bil brat Gabrijela Škerla, lastnika knjigoveznice, ki je bila kritje ilegalne tiskarne osvobodilnega gibanja "Tone Tomšič" in je bil na dvorišču kvesture v centru Ljubljane. Gabrijela Škerla je vojaško vojno sodišče obsodilo na 19 let zapora, Silvester je bil oproščen.

³² La Civica collezione, Diario 16, str. 2723.

³³ La Civica collezione, Diario 9, str. 1321-1324.

³⁴ La Civica collezione, Diario 16, str. 2850.

³⁵ Prav tam, str. 2852.

³⁶ La Civica collezione, Diario 9, str. 1345.

³⁷ La Civica collezione, Diario 16, str. 2919.

³⁸ Prav tam, str. 2921.

³⁹ Za več podatkov glej v Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 402.

⁴⁰ Cerceo, n.d., str. 21.

Fotografija 19: Grob žrtev skvadristične represalije na pokopališču na Brdu pri Ljubljani 26. 7. 1942. Oddelek fašistične milice je na Brdu v maščevanje za dva italijanska grenadirja, ki sta bila ubita na Vrhovcih 22. 7. 1942 naslednji dan na Brdu ustrelil 14 moških in 2 ženski ter požgal 25 hiš.
Zbirka "Diego de Henriquez", Trst.

V zvezi z italijansko veliko ofenzivo se je leta 1942 po Ljubljani govorilo, da je italijanska vojska požgala veliko slovenskih vasi in pobila veliko nedolžnih ljudi.⁴¹ Ko se je nekega dne namenil na sedež Posebnega urada državne policije v Trstu, je Henriquez slišal žensko, ki je vedno močneje kričala. Povedali so mu, da jo zaslišujejo in ga zaprosili, da odide. De Henriquez je uspel še videti močan bič (mogoče bikovko) in slišati: "*Če ne boš spregovorila, ti bom razbil glavo*". Henriquezov komentar v dnevniku je, da so takšne metode v mestu vsem znane.⁴²

V dnevniku št. 13 (od str. 1821 dalje) Henriquez opisuje način izbire žrtev za deportiranje v Gonars in druga italijanska taborišča. Italijanska policija in vojska sta izvajali masovne racije v različnih delih Ljubljane. Zapisal je, da so morali v racijah zajeti defilirati pred posebno komisijo sestavljeno iz italijanskih oficirjev in prejšnjih članov OF, ki so postali kolaboracionisti. Izločili so tiste, ki so imeli stike s partizani ali pa so izražali proti italijanska čustva in jih takoj aretirali ter kasneje deportirali. Ostale so spustili. Tiste, pri katerih so našli ilegalno literaturo, so takoj ustrelili.⁴³

Večji del zbirke je Henriquezu uspelo do konca vojne odpeljati v Trst za svoj muzej. Kako je Henriquezu uspelo poleg vojnogodovinskega arhiva, dokumentov

⁴¹ La Civica collezione, Diario 16, str. 2980.

⁴² Cerceo, n.d., str. 21; La Civica collezione, Diario 15, str. 2438.

⁴³ Cerceo, n.d., str. 20.

in fotografij prepeljati veliko število tankov, vojaških oklepnih vozil in topov v Trst? 11. septembra 1943 je komandant 25. italijanskega obmejnega območja v Št. Petru na Krasu (Pivka) polkovnik Egidio Di Dio s svojimi 8000 vojaki⁴⁴ prestopil na nemško stran in 25. območje je tako postal "Orstkommandantur S. Pietro". Henriquez je zaradi dovolilnice, ki mu je omogočala nemotena potovanja ("Es sind ihn keine Schwierigkeiten zu machen") na progi Št. Peter na Krasu in San Daniele del Friuli uporabil svoj plemiški naslov in postal "Der Herr Diego Ritter von Henriquez Director von Militarmuseum".⁴⁵ Pri tem sta mu pomagala njegovo znanje jezikov in povezave z vsemi vojskami, ki so bile v Italiji oziroma v Julijski krajini: od italijanske kraljeve vojske, prek nemške vojske, ki je okupirala Trst v letih 1943- 1945, jugoslovanske vojske v Trstu (1. maj do 12. junij 1945), zavezniških vojsk Anglije in ZDA, pa do ponovno italijanske, tokrat republikanske vojske po letu 1954. Med vojno je Henriquezu gradivo posredovala tudi nemška ambasada v Rimu. Zaradi vseh teh stikov so mu po vojni neupravičeno očitali kolaboracionizem. Vse Henriquezovo strastno zbirateljstvo je bilo usmerjeno v njegovo protivojno in antifašistično delovanje.⁴⁶ (fotografija 20)

Vsekakor pa je delovanje Diega de Henriqueza pomembno za celotno slovensko zgodovinopisje, še bolj pa za muzealstvo. Henriquez je zgleden primer kako je potrebno kompleksno zajemati podatke po terenu. Znanje jezikov mu je omogočalo stike z različnimi osebami: oblastmi, vojsko, strokovnjaki in z ljudmi z

Fotografija 20: Odvoz muzejskega gradiva iz Hrastja v Trst, 1943.
Muzej novejše zgodovine Slovenije.

⁴⁴ Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1975, str. 55.

⁴⁵ Antonella Furlan, Antonio Sema: Cronaca di una vita. Trieste 1993, str. 39.

⁴⁶ Guido Botteri: Luci ed ombre di una vita. V: La Bora, 1974, št. 8, str. 11-18.

ulice. Vsak dogodek je poskušal dokumentirati z izjavami očitidcev ali prizadetih, dokumenti, korespondenco, skicami, fotografijami. Če ni uspel sam fotodokumentirati dogodke, je uporabil posnetke drugih italijanskih vojnih fotografov, katere je dokumentiral z enako natančnostjo kot svoje.

Tak primer je bil ob požigu Ostrožnega brda, ene od prvih požganih vasi na Primorskem.

Poveljstvo partizanskih čet je sklenilo, da morajo slovenski kmetje prenehati plačevati davke italijanski fašistični državi in 31. marca 1942 so na Suhorju ujeli davkarja Enrica Mecozzija, ki je izterjeval davke in oborožen vohunil za partizani, ter ga obsodili na smrt. Ta in druge partizanske akcije so vznemirile fašiste. Organizirali so hajke in terorizirali domače prebivalstvo. 4. aprila 1942 je patrulja partizanov (Karlo in Franc Maslo, Anton Primc in Ivan Brozina) pri Ambrožičevi opekarni napadla karabinjerje. Padla sta poročnik Zani in brigadir Giuseppe Londei. Naslednji dan zjutraj so Ostrožno brdo preplavili oddelki vojske in policije. Popoldne pa so jih zamenjali fašisti iz Postojne in od drugod in zažgali kot prvo na Primorskem Maslovo domačijo.⁴⁷

Henriquez se je 7. aprila 1942 dopoldne v spremstvu treh vojakov napotil k Ambrožiču in na Ostrožno brdo, da bi dokumentiral partizansko vojaško akcijo - napad na karabinjerje 4. aprila 1942 in italijanski "odgovor" - požig Maslove domačije na Ostrožnem brdu.⁴⁸ Odšel je do Ambrožičeve opekarne, fotodokumentiral in naredil natančno skico dogodka,⁴⁹ nato pa se je odpravil dokumentirat še požig Maslove hiše na Ostrožnem brdu, vendar pa je ob 15.15. uri, kot je zapisal v svoj dnevnik Diego de Henriquez, v vas ponovno vdrla pijana škvadristična tolpa in se z vandalskim besom spravila nad ljudi in domačije: na Ostrožnem brdu so požgali še 6 hiš ali gospodarskih poslopji in ustrelili dva talca. Henriquez je poskušal preprečiti požiganje in pobijanje, vendar ni uspel. "*Pač pa sem prišel v nemilost fašistične tolpe, ki me je obkolila in grozeče spremljala na vsakem koraku*". Po vojni se je Henriquez še rad odzval povabilu na proslave NOB v Brkinih in se z domačini pogovarjal v slovenskem jeziku.⁵⁰

Zaradi toliko zbranega gradiva je dragocen tudi za naše pisce zgodovine druge svetovne vojne pri nas. Za objavo v Zborniku fotografij iz narodnoosvobodilnega boja (1966) je Henriquez posredoval veliko svojih fotografij in fotografij drugih avtorjev okupirane Ljubljane, Ljubljanske pokrajine in posameznih krajev Primorske. Maksu Zadniku je posredoval fotografije požiga Kilovč in Ostrožnega brda za publikacijo Požig prvih sedmih vasi na Primorskem in monografijo o Istrskem odredu. Pri raziskovanju Rižarne je sodeloval z novinarjem Primorskega dnevnika Albinom Bubničem. Veliko podatkov, fotografij, skic je prav s področja, ki ga pokriva Notranjski muzej Postojna.

⁴⁷ Maks Zadnik: Požig prvih sedmih vasi na Primorskem. Trst, 1972, str. 8.

⁴⁸ La Civica collezione, Diario 6, str. 946; Maks Zadnik: Obisk iz Trsta v Brkinih. V: TV-15, 19. 4. 1973. Maks Zadnik: Diego De Henriquez obiskal Brkine, nn., 17. 4. 1973 (članek hrani Narodna in študijska knjižnica v Trstu).

⁴⁹ La Civica collezione, Diario 6, str. 978, 979 (skica rekonstrukcije akcije Primorske partizanske čete pri Ambrožičevem mlinu izvedene 4. 4. 1942. Skica objavljena v knjigi Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1975, str. 23).

⁵⁰ Maks Zadnik: Začetki NOB v Brkinih. V: TV-15, 10. 9. 1981.

Njegovo bogato gradivo hrani in predstavlja Mestni muzej vojne za mir Diego de Henriquez v Trstu (Civico Museo di guerra per la pace Diego de Henriquez), del njegove bogate dediščine, pa je tudi v Muzeju novejše zgodovine Slovenije v Ljubljani. Leta 1952 je Mestni muzej Ljubljana odstopil takratnemu novoustanovljenemu Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani vso medvojno zbrano gradivo. Po mnenju zgodovinarja in dolgoletnega kustosa tega muzeja Matije Žgajnarja⁵¹ je ravno plodno sodelovanje Janka Vertina in Diega Henriqueza omogočilo, da ima muzej najbogatejšo vojno zgodovinsko zbirko v Sloveniji.

Diega de Henriqueza ne smemo površno vrednotiti le kot originalnega, malo norega posebnega, kajti s tem bi zmanjšali predvsem pomen njegovega izjemnega fotodokumentiranja in beleženja usodnih dogodkov v času italijanske okupacije Slovenije. Njegova pričevanja pomembno prispevajo k dodatni osvetlitvi tragičnih medvojnih dogodkov; toliko bolj, ker jih s svojo "fanatično" zavzetostjo skozi svoje medvojne dnevniške zapise in zagnanim zbiranjem vojaškega gradiva posreduje kot italijanski vojak, ki je po svojem prepričanju pacifist in antifašist. Zato si zasluži, da ga umestimo na primerno mesto v slovenski novejši zgodovini.

Henriquez je veliko naredil tudi za svoj Trst. Poleg njegovega muzeja v Trstu, ki se ponaša s fantastično vojnogodovinsko zbirko je zapisal tudi ogromno podatkov o Trstu z namenom, da se osvetlijo in dopolnijo nekatera zgodovinska dejstva. Toda videti je, da so na Henriqueza pozabile tudi inštitucije, kajti po njem se ne imenuje nobena ulica v Trstu, čeprav bi si to s svojim predanim delom zaslužil.⁵²

Misel in življenjski kredo Diega de Henriqueza ponazarjajo besede: "*Vsak dan se v svetu vrstijo pokoli, umori, preganjanja (...) ki na neki način izpričujejo demonsko prekletstvo, ki se na žalost noče in noče končati (...) poznavajoč izvor in izražanja teh krivd lahko poskušamo človeštvu pokazati način, kako se jim izogne. Pravico imamo to storiti*".⁵³

Dejan Vončina, Nadja Adam

DIEGO DE HENRIQUEZ — A PHOTO CHRONICLER AND RECORDS KEEPER OF THE
EVENTS DURING THE WORLD WAR II ITALIAN OCCUPATION OF SLOVENIA

S u m m a r y

In the time of the Italian army's attack against Yugoslavia, Diego de Henriquez (1909-1974) was stationed in the town of Št. Peter na Krasu (in today's Pivka) as a member of the Frontier Guard ("G. a. F."). As early as on 16 April 1941 he, with the assistance of his superior, Colonel Ottone Franchini, formed a military historical museum of the 25th military area and started methodically collecting materials related to the military and the army. He documented photographically the events during the Italian occupation in Ljubljana as well as in the Ljubljana and the Primorska regions. After Italy capitulated on 8 September 1943, Henriquez gradually moved his collection, which was already extremely impressive by then, to Trieste. Based on this important legacy the municipality established the City War for Peace Museum Diego de Henriquez in Trieste, thus honouring the memory of the great collector. The museum preserves his valuable legacy, including more than 300 diaries (more than 50000 pages) and 18000 photos. A part of his photo collection is also being kept in the National Museum of Contemporary History in Ljubljana.

⁵¹ Izjava Matije Žgajnarja avtorjema, 2007.

⁵² Claudia Cernigoi: Nota storico-biografica introduttiva. V: I "Diari" di Diego de Henriquez, Trieste 2006, str. 4.

⁵³ Prav tam, str. 5.

As an Italian soldier with a permit to collect the spoils of war he had access to objects and was permitted passage through wire fences and road blocks, set up by the Italian occupation army in Ljubljana and its surroundings in 1942 in order to prevent the increasingly successful resistance and partisan movement, and his photos mostly show the Italian army, its weaponry and its arrangements, which is a precious source of knowledge about the Italian occupation of Ljubljana from 1941 to 1943. The documentary photos are accompanied with Henriquez's precise diary notes about the daily war events in the entire Ljubljana region and some parts of the Primorska region. In his diaries he condemns the actions of the Italian occupation army (raids, arrests, deportations, burnings, executions). All these photographic materials and countless diary entries await a detailed historical treatment and publishing.

1.02
Prejeto 8. 1. 2007

UDK 323:338(497.4 Ptuj)"1980/1995"

Aleksander Lorenčič*

Vpliv politike na gospodarstvo v ptujski občini od leta 1980 do leta 1995

IZVLEČEK

Avtor v članku obravnava vpliv politike na gospodarstvo v ptujski občini od leta 1980 do leta 1995. To je bil čas dveh različnih političnih in ekonomskih sistemov. Uvodni del članka predstavi gospodarsko-politično dogajanje v osemdesetih ter v obdobju t. i. tranzicije. Osrednji del članka obravnava gospodarstvo v ptujski občini od leta 1980 do leta 1995 in vpliv Zveze komunistov na gospodarstvo v ptujski občini v osemdesetih ter vpliv države oziroma političnih strank na gospodarstvo v občini po osamosvojitvi.

Ključne besede: Slovenija, Ptuj, politika, gospodarstvo, gospodarska kriza, tradicija, Zveza komunistov, politične stranke

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF POLITICS ON THE ECONOMY IN THE PTUJ MUNICIPALITY FROM 1980 TO 1995

The author of the following article focuses on the influence of politics on the economy in the Ptuj municipality from 1980 to 1995. That was a period of two different socio-political systems. In the introduction the article presents the economic and political developments in the 1980s and in the so-called period of transition. The main part of the article looks at the economy in the Ptuj municipality between the years 1980 and 1995, at the influence of the authorities (especially the League of Communists) on the economy in the Ptuj municipality in the 1980s, and at the influence of the state or the political parties on the economy in this municipality after Slovenia gained independence.

Key words: Slovenia, Ptuj, municipality, politics, economy, economic crisis, transition, League of Communists, political parties

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, aleksander.lorencic@inz.si

Gospodarsko-politično dogajanje v osemdesetih letih ter kriza slovenskega gospodarstva v obdobju tranzicije

Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta 20. stoletja je Jugoslavija padla v globoko gospodarsko krizo, ki je bila eden od pomembnejših vzrokov za razpad države. Desetletje gospodarskega nazadovanja in razkroja je razkrilo vsa protislovja in slabosti "dogovorne ekonomije" ter nevdržnost "družbeno ekonomske klime", ki je omogočila prevlado povprečnih in neuspešnih gospodarskih organizacij ter ohranitev vodstvene sestave z nizko formalno izobrazbo.¹ V osemdesetih letih je jugoslovansko gospodarstvo stagniralo. Po treh letih padanja proizvodnje je leta 1990 slovenski bruto domači prihodek pričel izraziteje padati, kar je trajalo še leto in pol po osamosvojitvi.² Septembra 1990 so začele naraščati cene, oktobra so se zaradi prevelike porabe javnega sektorja začele težave na finančnem področju, ki se jim je novembra - tudi zaradi "napada" prebivalstva na devizne depozite - priključila splošna dinarska nelikvidnost. Tudi v prvi polovici leta 1991 se je nadaljevalo "depresivno" stanje slovenskega gospodarstva. Industrijska proizvodnja je padla na raven leta 1980, izgube podjetij so bile šestkrat večje od akumulacije. V rdečih številkah je bilo skoraj 2000 podjetij. Obseg blagovne menjave s tujino je zelo zaostal, zaloge so upadle. Število brezposelnih se je približalo 50.000. Podjetja niso imela niti dela niti denarja in so zahtevala pomoč države. Investicij skorajda ni bilo več, gospodarski tokovi so usihali, začel se je boj za preživetje. Maja 1991, tik pred desetdnevno vojno, so se nekatera gospodarska gibanja začela normalizirati. Industrijska proizvodnja je prešla iz zmanjševanja v stagnacijo, konvertibilni izvoz je začel rasti, uvoz pa padati, tako da je bil izvoz večji od uvoza. Plače so nominalno stagnirale, relativna likvidnost gospodarstva se je povečala.³ Poleg neuspešnega gospodarskega sistema so bile ključni vzrok za ekonomske težave Jugoslavije neobvladljivo velike razlike v razvoju, za katere pa je rešitev videl vsak po svoje. Slovenija in razvitejši del Jugoslavije nista zmogla igrati "lokomotive", ki bi jugoslovansko gospodarstvo potegnila iz krize (po vzoru italijanskega severa), ker se je ekonomska politika v Beogradu ravnala po večinskem manj razvitem in nerazvitem "jugu".⁴ Del neuspehov slovenskega gospodarstva gre pripisati tudi dolgo časa trajajoči recesiji v svetu, a glavne vzroke je treba iskati v slabi organiziranosti gospodarskega in družbenega sistema, neustreznih zakonodaji s področja gospodarstva, neučinkovitosti državnih institucij, predragi državi, predolgo trajajočih in neustreznih spremembah lastništva gospodarskih subjektov, slabi organiziranosti gospodarskih subjektov, tehnološki zastarelosti in neučinkovitosti gospodarskih subjektov, pomanjkanju motivacije za uspeh ter pomanjkanju odgovornosti strokovnih kadrov.⁵

1 Jože Prinčič: Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986-1991). V: Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize. Ljubljana 2002, (dalje Prinčič, Gospodarski vidiki) str. 33-56.

2 OECD Gospodarski pregledi 1996-1997: Slovenija, Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj, Center za sodelovanje z gospodarstvi v tranziciji, Ministrstvo za zunanje zadeve, Urad za evropske zadeve, Ljubljana 1997 (dalje OECD Gospodarski pregledi).

3 Prinčič, Gospodarski vidiki, str. 33-56.

4 Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002.

5 Jože Boncelj: Bankrotirana družba : izmišljeni lastniki. Ljubljana 1999.

Odločitev za samostojno in neodvisno državo je na gospodarskem področju omogočila, da je Slovenija prevzela v svoje roke gospodarsko politiko in s tem odgovornost za lastni gospodarski razvoj. Kot nasprotje prejšnjemu plansko-tržnemu sistemu se je opredelila za moderno socialno-tržno gospodarstvo in gospodarsko integracijo v evropski gospodarski prostor. Gospodarska dogajanja so se odvijala po značilnem transformacijskem vzorcu - najprej prevladujoče negativne posledice uvajanja tržnih reform, kasneje pozitivni učinki makroekonomske stabilizacije, prestrukturiranja in reform na mikroekonomski ravni. Gospodarstvo novo nastale države je bilo v vsem tem času pod dodatnim pritiskom izgrajevanja institucij nove države. Šlo je za dvojen prehod: iz socializma v tržno ekonomijo in iz zaprtega regionalnega v odprto nacionalno gospodarstvo.⁶ Država v razvitem tržnem gospodarstvu posega v podjetja, ki so njena last in v podjetja tako imenovanega javnega sektorja, ki so pod neposrednim in posrednim nadzorom. Prisotna pa je tudi v podjetjih, ki bi sicer lahko delovala povsem po tržnih načelih, vendar pa se brez državne pomoči niso sposobna prestrukturirati. Država s svojo aktivno politiko posredno pospešuje nastajanje novih, privatnih hitro rastočih podjetij. Na ta način država s svojo aktivnostjo blaži ostrino poslovnih ciklov, kar je še posebej pomembno v obdobjih krize. V Sloveniji je država že v obravnavanem obdobju dokaj prisotna v gospodarstvu, je lastnica več kot 140 javnih gospodarskih služb, 28 podjetij Slovenskih železarn, več kot 280 podjetij na Skladu za razvoj ter več kot 25 podjetij na Agenciji za sanacijo bank in hranilnic. Na poslovanje gospodarskih podjetij in družb država vpliva z oblikovanjem dohodkovne in odhodkovne strani svoje blagajne. Z zniževanjem deleža javno finančnih prihodkov v bruto domačem proizvodu se zmanjšuje njena vloga v alokaciji resursov. Na odhodkovni strani državne blagajne se je delež intervencij (subvencije, transferi, investicije in drugo) v tem obdobju zniževal - leta 1992 je znašal 22,1% in leta 1994 17,5% odhodkov državnega proračuna. Država je v tem obdobju povečevala svoj vpliv posredno, prek številnih novoustanovljenih državnih skladov in družb. Vloga države je bila povezana tudi z lastninjenjem in privatizacijo, ki je potekala relativno počasi. Do 7. novembra 1994 je Agenciji Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo oddalo programe preoblikovanja 700 podjetij, to je 52% vseh zavazancev za preoblikovanje po zakonu.⁷

Oris ptujske občine po letu 1980

V obdobju po letu 1980 se je Občina Ptuj razprostirala na 645 km² in je skoraj z 69.000 prebivalci sodila med največje slovenske občine. Severni (Slovenske gorice) in južni del (Haloze) občine sta bila gričevnata in sta predstavljala okrog dve tretjini površine, katere značilnost je bila slabša ekonomska in socialna razvitost ter demografsko nazadovanje v vsem povojnem obdobju. Ravninski - razvitejši del občine sta predstavljala Dravsko in Ptujsko polje, kjer je živelo na tretjini

⁶ Strategija gospodarskega razvoja Slovenije - razvojni scenariji. Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj 1999, št. 3, Ljubljana 1999.

⁷ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji v letu 1994 s projekcijo razvoja v letu 1995 (Jesensko poročilo). Zavod Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1994, št. 10, Ljubljana 1994.

površine občine kar dve tretjini vsega prebivalstva. Na sredini tega območja je mesto Ptuj, upravno in gospodarsko središče občine, ki je štelo s primestnimi naselji okrog 18.000 prebivalcev. Drugo največje naselje ptujske občine, nastalo po vojni ob izgradnji Tovarne glinice in aluminija, je bilo Kidričevo z okrog 1.500 prebivalci. V ptujski občini je 217 naselij in zaselkov, povezanih z najgostejšo cestno mrežo v Sloveniji. Upošteva vse naravne danosti (40.000 ha kmetijskih površin, od tega 17.500 njiv) je imela občina vsa povojna leta izrazito kmetijsko obeležje, saj je bil tudi velik del industrije vezan na kmetijstvo. Ptujška občina je imela (preden je postala Mestna občina Ptuj) skupaj 35 krajevnih skupnosti, od tega Ptuj s primestnimi naselji 11.⁸

Glavne značilnosti gospodarstva v ptujski občini od leta 1980 do leta 1995

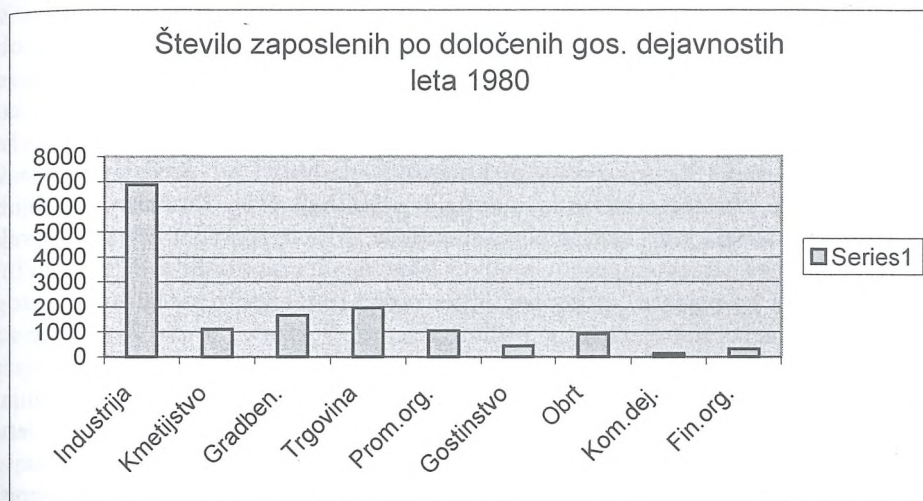
Stabilizacijski ukrepi v 80. letih so vplivali na razvoj gospodarstva in družbenih dejavnosti v ptujski občini. Kljub temu lahko naštejemo nekaj pomembnih dosežkov na področju vlaganj v gospodarske in negospodarske dejavnosti. V kmetijstvu je bilo v teh letih vloženih precej sredstev za usposabljanje in pridobivanje zemljišč v družbenem in zasebnem sektorju. V tem času je bilo zgrajenih več objektov. Med najpomembnejše so sodili: rekonstrukcija in s tem razširitev proizvodnih zmogljivosti v tovarni močnih krmil v Kmetijskem kombinatu, zgrajen je bil kompleksni reprodukcijski center za stare starše v Mesokombinatu Perutnina, dograjene proizvodne zmogljivosti za dodatnih 30.000 prašičev v Kmetijskem kombinatu; v istem kombinatu je bil dograjen center za predelovanje grozdja; zgrajena pitališča za govejo živino; zgrajeni proizvodno-poslovni prostori temeljne organizacije Elektronika Gorenje; dograjeni proizvodni prostori tovarne zavor Tovarne avtomobilov Maribor. Prav tako je bilo zgrajenih več pomembnih objektov v družbenih dejavnostih.⁹

Število zaposlenih v posameznih gospodarskih dejavnostih je eden od pokazateljev razvitosti oziroma nerazvitosti le-teh. Veliko število zaposlenih v industriji je predstavljalo stopnjo razvitosti industrije same in lokalne skupnosti. Vsaka lokalna skupnost si je prizadevala razviti industrijo zaradi možne zaposlitve večjega števila aktivnega prebivalstva. Industrijo je tako razvijala tudi ptujška občina, ker je bilo možno zaposliti večje število prebivalstva kot v drugih dejavnostih, čeprav je imela občina tudi druge primerjalne prednosti za razvoj posameznih gospodarskih dejavnosti.

⁸ Ptuj : monografija o gospodarskem in družbenem razvoju ptujske občine po drugi svetovni vojni. Ptuj 1992, (dalje Ptuj, monografija) str. 18-24.

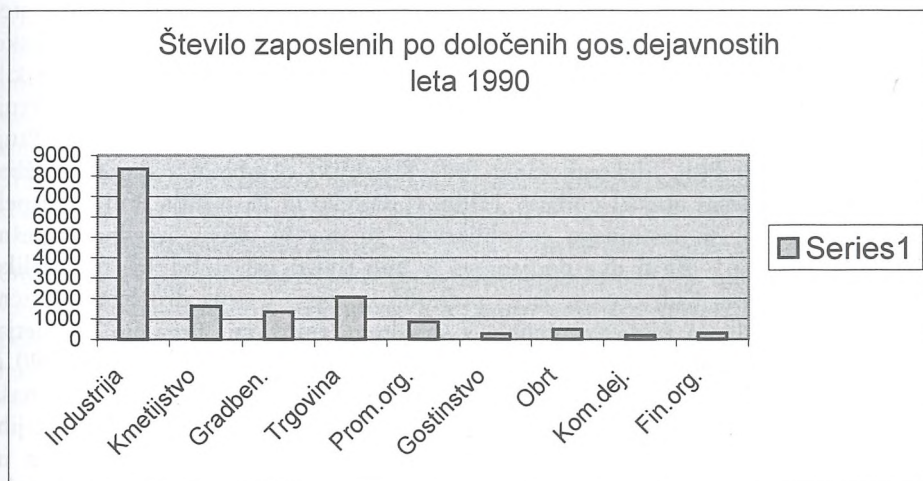
⁹ 5. ptujski zbornik. Ptuj 1985, str. 18.

Graf 1: Število zaposlenih po določenih gospodarskih dejavnostih leta 1980.

Leta 1980 je največje število ljudi v gospodarstvu zaposlovala industrija, in sicer 6864 ljudi. 1959 ljudi je bilo zaposlenih v trgovinskem sektorju, 1665 v gradbeništvu, 1104 v kmetijstvu, 1049 v prometnih organizacijah, 912 ljudi je zaposlovala obrt, 442 gostinstvo, 307 finančne organizacije ter 124 komunalna dejavnost.

Graf 2: Število zaposlenih po določenih gospodarskih dejavnostih leta 1990.

Leta 1990 je največje število ljudi v gospodarstvu zaposlovala industrija, in sicer 8335 ljudi. 2054 ljudi je bilo zaposlenih v trgovinskem sektorju, 1332 v gradbeništvu, 1625 v kmetijstvu, 851 v prometnih organizacijah, 859 ljudi je

zaposlovala obrt, 270 gostinstvo, 306 finančne organizacije ter 190 komunalna dejavnost. V gospodarstvu je bilo leta 1990 zaposlenih 15.680 ljudi, v negospodarstvu pa 3.152. Industrija v občini je imela vsa leta po 1955 glavni delež v družbenem proizvodu. Svoj vrh (57%) je dosegla proti koncu osemdesetih let ob aktiviranju nove elektrolize C v Tovarni glinice in aluminija Kidričevo, kjer je znašala skupna proizvodnja 85.000 ton, delež te tovarne pa je presegal polovico obsega vse industrije v občini. Velik delež v industriji sta predstavljala še proizvodnja krmil (Perutnina Ptuj in Kmetijski kombinat) ter predelava mesa v Perutnini Ptuj. Nosilec v kovinski industriji je bil Agis Ptuj. Kmetijstvo je kljub zmanjševanju števila kmečkega prebivalstva (leta 1991 le še 16%) ustvarjalo prek 18% družbenega proizvoda, predvsem po zaslugi živinoreje (farme v Perutnini Ptuj in Kmetijskem kombinatu) in kooperantske vzreje (pitancev in piščancev). Okrog 6000 ha melioriziranih površin v občini (Pesnica, Polskava) je dajalo pogoje za visoke hektarske pridelke poljščin in travnatih površin. Trgovina je ustvarjala dobrih 11% družbenega proizvoda. Nosilci so bili Mercator Izbira Panonija, Emona-Merkur in še prek 150 zasebnih prodajaln in podjetij, nastalih po letu 1989. Druge dejavnosti (gradbeništvo in promet) so imele do leta 1980 vidnejše mesto v deležu družbenega proizvoda, nato se je ta delež močno zmanjšal, krepiti pa sta se začela deleža obrti in gostinstva. Vzporedno z razvojem gospodarstva, ali celo hitreje, so se v občini razvijale družbene dejavnosti, predvsem zdravstvo, šolstvo in otroško varstvo. Reševanje prostorskih problemov je bilo posebej učinkovito z uvedbo občinskega samoprispjevka (1976) in krajevnih samoprispjevkov.¹⁰ Ob bežnem pogledu na razgibanost in krajske značilnosti ptujske občine bi morda prenekateri ocenjevalec sklepal, da je to bila občina z močnim agrarnim značajem, kjer je kmetijstvo vodilna panoga, a to ne drži, saj je ves čas bila najmočnejša gospodarska panoga industrija.¹¹

Tranzijsko obdobje tudi ptujski občini ni prineslo nič dobrega. Spremembe so čutila tudi številna ptujska podjetja. Nekatera so izpolnila pogoje za uvedbo stečajnega postopka, nekatera so bila likvidirana, nekaterim pa se je uspelo lastninsko preoblikovati in preživeti krizno tranzicijsko obdobje. Izmed večjih ptujskih podjetij so pogoje za uvedbo stečajnega postopka izpolnila podjetja Agis Ptuj, Proizvodno podjetje Olga Meglič Ptuj, Delta - Tovarna tekstila in konfekcije Ptuj, Delta Biromatika Ptuj, Elektrokovinar Ptuj, Kmetijski kombinat - skupne službe. Dve izredno uspešni ptujski podjetji Talum Kidričevo in Perutnina Ptuj sta uspeli prebroditi krizo, se lastninsko preoblikovati in sta še danes izredno uspešni slovenski podjetji.¹² Za ti dve podjetji pa je bilo tranzicijsko obdobje tudi velika preizkušnja. Talum Kidričevo se je na prehodu iz enega v drug družbenopolitični sistem kot vsa druga podjetja otepalo s številnimi težavami. Prvi mož podjetja, Danilo Toplek, je nekaj časa po nastopu mandata nove slovenske vlade 1990 o odnosu države in podjetja dejal: "Direktnih odnosov še nismo imeli, saj se naša vlada praktično šele seznanja s situacijo in z vodilnimi v posameznih podjetjih. Zagotovo pa bo vpliv glede na takšne vrste industrije, kot je v Kidričevem in podobnih infrastrukturnih objektih, zelo pomemben in prisoten. Čeprav slovenska vlada zatrjuje, da ne bo posegala direktno v gospodarstvo, sem prepričan, da bo

¹⁰ Ptuj, monografija, str. 18-24.

¹¹ 5. ptujski zbornik, str. 21.

¹² www.poetovio.net (avtor Brane Oblak, Zgodovinski arhiv Ptuj), avgust 2005.

slej ko prej spoznala, da bo na nekaterih področjih to vendarle potrebno".¹³ O vzrokih za krizo, je direktor podjetja povedal naslednje: "Aluminijska industrija v Sloveniji je v krizi, ki je posledica izredno poslabšanih domačih gospodarskih razmer in že dalj časa trajajoče nizke cene na svetovnem tržišču!"¹⁴ Podjetje so redno obiskovali državni funkcionarji in politiki in vse več je bilo resnih politikov, ki so kljub različni strankarski pripadnosti razmišljali v prid temu okoli 2000-članskemu delavskemu kolektivu. Kot že rečeno, pa je podjetje prebrodilo vse krize in je še danes izredno uspešno podjetje.¹⁵ Prav tako je tranzicijsko obdobje bilo velika preizkušnja za Perutnino Ptuj. Tako je na primer Alojz Gojčič, nekdanji predsednik poslovnega odbora Perutnine, v kriznem prehodnem obdobju dejal: "Če se ekonomski odnosi v Jugoslaviji prekinejo, pomeni to za Perutnino izredno težek položaj. Jugoslovanski trg nam je potreben, brez njega ne preživimo. Perutnina je bila v osnovi vselej slovenska, jugoslovanska in svetovna firma. V Jugoslavijo izvozimo 20-30% proizvodnje".¹⁶ Prav tako je to krizno obdobje komentiral prvi mož Perutnine dr. Roman Glaser: "Tako kot za vso slovensko gospodarstvo je bilo leto 1991 težko tudi za Perutnino Ptuj. Na naš položaj so vplivali problemi z likvidnostjo, izguba jugoslovanskega trga, padec standarda naših kupcev, pa še vzrokov je. Je pa kljub temu leto 1991 Perutnina prebrodila dokaj normalno tako v proizvodnem kot finančnem poslovanju. Niti enkrat nismo imeli blokiranega računa".¹⁷ Perutnina Ptuj je uspela prebroditi tranzicijsko obdobje in je še danes eno uspešnejših slovenskih podjetij.

Vloga "partije" v gospodarskem življenju

Poglabljanje gospodarske krize od začetka osemdesetih let naprej prisili Zvezo komunistov oziroma t. i. partijo, da oslabi svoj vpliv na kadrovske politike oziroma mora priznati, da je slaba kadrovska politika eden od razlogov za slabe gospodarske rezultate. Od leta 1983 naj bi dali priložnost mladim direktorjem, ampak od besed k dejanjem ni nikoli prišlo. Še vedno je imela partija roko nad imenovanjem. Leta 1988 sprejeti zakon o podjetjih je kazal na to, da hoče partija vso oblast, samoupravljanje in delavske svete. Ta zakon ni kazal prav na nobene spremembe na bolje. Do sprememb je prišlo avgusta 1990, ko je zvezna skupščina SFRJ sprejela nov zakon o podjetjih. S tem zakonom so bili ukinjeni delavski sveti.¹⁸ Vendar je želela partija do zadnjega imeti vsi niti v svojih rokah.

Naloge oziroma ukrepi komunistov, kot je razvidno iz zapisnikov sej ptujskega Občinskega komiteja Zveze komunistov Slovenije so bile, da od pristojnih zahtevajo, da podajo predloge samoupravnih planov oziroma njihovih rebalansov,¹⁹ da posvečajo posebno pozornost boljši organizaciji dela,²⁰ da ocenjujejo vzroke motenj,²¹ da posvečajo veliko pozornost izkoristku in prerazporeditvi delovnega

¹³ Tednik, 14. 6. 1990, št. 23, str. 2.

¹⁴ Tednik, 23. 5. 1991, št. 20, str. 2.

¹⁵ www.talum.si, avgust 2005.

¹⁶ Tednik, 13. 11. 1990, št. 48, str. 3.

¹⁷ Tednik, 16. 1. 1992, št. 2, str. 2.

¹⁸ Uradni list SFRJ, 46, 10. 8. 1990.

¹⁹ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), fond SO Ptuj, šk. 13, Zapisniki sej, 02, 5. seja OK ZKS Ptuj, 28. 6. 1982.

²⁰ ZAP, SO Ptuj, šk. 13, Zapisniki sej, 02, 6. seja OK ZKS Ptuj, 17. 11. 1982.

²¹ ZAP, SO Ptuj, šk. 13, Zapisniki sej, 02, 9. seja OK ZKS Ptuj, 21. 1. 1983.

časa,²² da nadzorujejo delitve osebnih dohodkov, da vodijo aktivnosti za pripravo in sprejem kratkoročnih, srednjeročnih in dolgoročnih planov, da predlagajo popustke za kadrovske spremembe in da temeljito ocenijo delo delegacij in delegatov iz lastne sredine. Občinski komite ZKS na Ptujju je sprejel tudi stališče, da je v kadrovskih rešitvah treba zagotoviti kontinuiteto, predvsem pa evidentirati in kadrovati takšne kadre, ki bodo zagotavljali nadaljnjo konsolidacijo kolektiva. Komunisti so od delovnih organizacij morali zahtevati tudi načrte za gospodarjenje v zaostrenih pogojih.²³

O vplivu partije na gospodarstvo v ptujski občini v osemdesetih pa je njen funkcionar povedal: "Vpliv partije na gospodarstvo je v osemdesetih letih bil majhen". Dejal je, da so se v tistem obdobju delavski sveti že počasi ukinjali, pa tudi sicer so imeli le formalno vlogo - ponavadi so le potrdili ljudi, ki so bili predlagani za določene položaje. Glede lokalne samouprave so v času prejšnjega sistema imeli večje pristojnosti, kajti glavni vir za financiranje na lokalni ravni je bil v lokalni skupnosti oziroma občini. Gospodarski rezultati so se obravnavali na nivoju občinskih skupščin, ki so kot najvišji družbeni organ spremljale gospodarske rezultate. Vpliv se je kazal tudi, ko se je na določenem podjetju uvedla začasna uprava, kar se je zgodilo samo v primeru, ko je podjetje zašlo v hudo krizo, ali pa je bilo celo pred propadom. Pri tej začasni upravi je šlo za to, da so ljudje zunaj podjetja prišli na vodilna mesta in se odločali o vodenju podjetja. Čeprav je bilo to le reševanje nastale kritične situacije, je mogoče v takšnih primerih govoriti o prisilnem vmešavanju politike v gospodarstvo. Glede samoupravnega gospodarstva pa po njegovem mnenju ni bilo dobro, saj je vsak delavec imel vpliv in besedo, kar pa ni bilo dobro za podjetje. Glede kadrovanja je dejal, da je bolj kot politična pripadnost bila pomembna izobrazba in strokovnost. Pomembno je tudi, da je bila brezposelnost v času nekdanjega sistema zanemarljiva, če gledamo bivšo ptujsko občino. O vplivu partije je še dejal: "Bil je veliko manjši, kot se ji danes pripisuje. Danes je vpliv na gospodarstvo veliko večji in tudi kadrovanja so bolj očitna. Vsaka oblast si postavlja na vodilne položaje svoje ljudi".²⁴

Vpliv politike na ptujsko gospodarstvo v času od osamosvojitve do leta 1995

Po prehodu iz enega v drug družbenopolitični sistem je država na gospodarstvo še vedno lahko vplivala. Na primer prek zakonodaje. Lokalno pa so imele velik vpliv politične stranke. Tudi v ptujski občini. Neposredno lahko ptujske politične stranke vplivajo predvsem na kadrovanje vodilnih v javnih zavodih, kjer je njihov soustanovitelj bila ali je še vedno občina, kot denimo v knjižnici, pokrajinskem muzeju, osnovnih šolah, vrtcih. Stranke na državni ravni pa imajo prek ministrstev večji vpliv predvsem na kadrovanje v centru srednjih šol, centru za socialno delo in splošni bolnišnici.²⁵

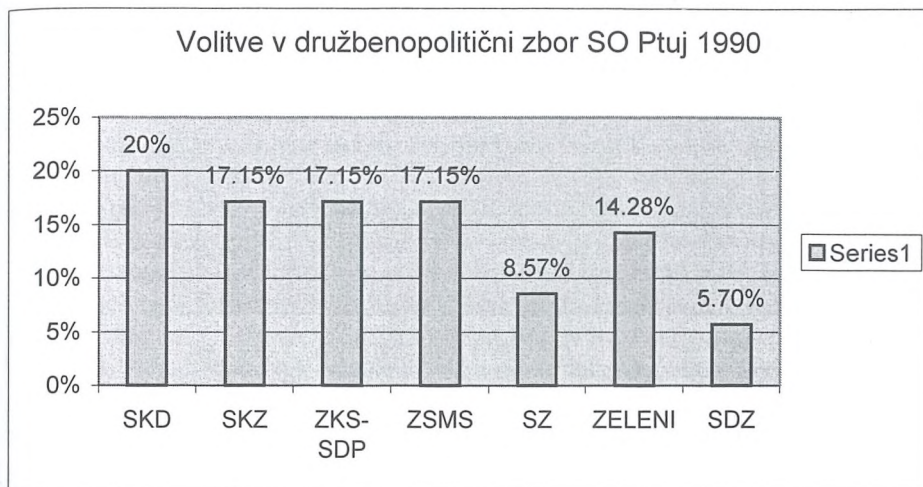
²² ZAP, SO Ptuj, šk. 14/02 - 152 - 1 - 84, 20. seja OK ZKS Ptuj, 28. 6. 1984.

²³ ZAP, SO Ptuj, šk. 14/02 - 270 - 1 - 84, 25. seja OK ZKS Ptuj, 15. 12. 1984.

²⁴ Ustni vir: Jože Butolen, predsednik Izvršnega sveta Zveze komunistov (1986-1989), predsednik Občinske konference ZKS (1982-1986), 15. 2. 2006.

²⁵ Večer, 3. 10. 1998, št. 229, str. 41.

Graf 3: Volitve v družbenopolitični zbor Skupščine Občine Ptuj 1990.

V družbenopolitičnem zboru Skupščine občine Ptuj 1990 je bilo na razpolago 35 sedežev. Največ, 7 so jih zasedli Slovenski krščanski demokrati (SKD), njim pa so sledile naslednje stranke: Slovenska kmečka zveza (SKZ), Stranka združene prenovе (ZKS-SDP) ter Zveza socialistične mladine (ZSMS), vsaka s 6 sedeži. Zeleni Slovenije so zasedli 5 sedežev, Socialistična zveza (SZ) 3 in Slovenska demokratična zveza (SDZ) 2 sedeža.²⁶

Po nastopu večstrankarskega sistema so v ptujskih logih stranke poskušale ob reelekcijah omajati predvsem dotedanja vodstva v kulturnih institucijah. Na udaru sta bila predvsem ravnatelj pokrajinskega muzeja in direktorica knjižnice. Ravnatelja pokrajinskega muzeja so svetniki mestne občine tudi razrešili. Na novo postavljena takratna ravnateljica se javno ni nikoli strankarsko opredelila, vse stranke pa so se strinjale, da je vrhunska strokovnjakinja in tako je za muzej še najbolje. Liberalna demokracija Slovenije je sicer na tem položaju hotela svojega člana, vendar je kasneje le prevladalo mnenje, da to ne bi bilo najbolje za muzej. Pritisk na direktorico knjižnice ni bil uspešen in le-ta je to delovno mesto obdržala.

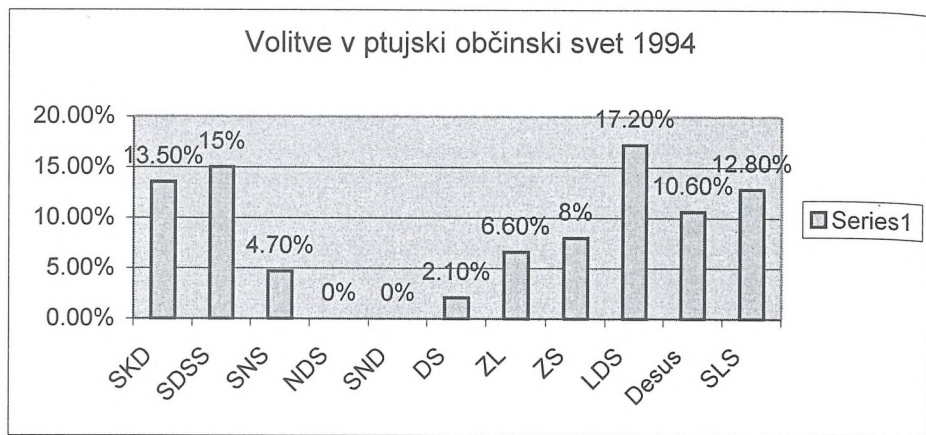
Na volitvah v ptujski občinski svet 1994 je največji glasov dobila Liberalna demokracija Slovenije (LDS), sledile so stranke Socialdemokratska stranka Slovenije (SDSS), Slovenski krščanski demokrati (SKD), Slovenska ljudska stranka (SLS), Demokratična stranka upokojencev Slovenije (Desus), Zeleni Slovenije (ZS) z 8 odstotki, Združena lista (ZL), Slovenska nacionalna stranka (SNS) in Demokratična stranka (DS).²⁷ Na volitvah za župana Občine Ptuj 1994 je zmagal dr. Miroslav Luci (Socialdemokratska stranka Slovenije - SDSS) s 57,2% glasov volilcev.²⁸

²⁶ Večer, 26. 4. 1990, št. 98, str. 8.

²⁷ Večer, 6. 12. 1994, str. 7.

²⁸ Večer, 19. 12. 1994, str. 2.

Graf 4: Volitve v ptujski občinski svet 1994.

Po lokalnih volitvah v letu 1994 je bilo strankarski vpliv na kadrovanje čutiti tudi na Ptuju, kjer je javna skrivnost, da je bil za vodjo na oddelku za gospodarsko infrastrukturo takrat postavljen županov strankarski kolega. Tudi pri odločitvi vodje oddelka družbenih dejavnosti je župan izbral med članico Slovenskih krščanskih demokratov in članico Liberalne demokracije Slovenije in se je odločil za predstavnico prve. Toda bolj kot vpliv političnih strank na usodo strokovnjakov pri odločanju o direktorjih zavodov in ustanov je bilo pravzaprav mogoče opaziti, da so se direktorji in ravnatelji kar sami opredeljevali za posamezne stranke, nekateri tudi tako, da so kandidirali na strankarskih listah. Znano je, da je ob direktorici knjižnice tudi direktor centra za socialno delo bil član Liberalne demokracije Slovenije. Član te stranke je bil tudi vodja upravne enote, kot tudi takratni direktor splošne bolnišnice. Bivša ravnateljica ptujске gimnazije je bila članica Združene liste socialnih demokratov. Glede strankarske pripadnosti posameznih direktorjev podjetij so zadeve manj jasne. Vodstvo Taluma je razpršeno v več strankah. O večini direktorjev podjetij na Ptuju se je odločalo zunaj mesta, kot je bil primer za direktorja SVS Mercator, direktorico Savinega podjetja, o vodstvu Labodovih tovarn Delta in Validu, kot denimo o več družbah na pogorišču Agisa v stečaju, o Tovarni volnenih izdelkov v Majšperku in Talumu ter o vodjih poslovnih enot bank. Pri izbiri direktorjev podjetij in ravnateljev zavodov je vpliva njihova politična opredeljenost. Vendar so se poleg strank trudili za to predvsem sami kandidati za vodilne položaje, saj so se v večini opisanih primerov kar sami strankarsko opredelili, ko so kandidirali na strankarskih listah, oziroma so bili strankarsko aktivni v lokalni politiki.

Poseben primer poskusa vplivanja na lokalno politiko je doslej zamolčani primer ravnanja vodstva Taluma ob lokalnih volitvah 1994. Direktor Taluma je bil eden redkih slovenskih direktorjev, ki je zaposlene nekaj dni pred volitvami kar prek letaka v okviru tovarniškega časopisa Aluminij "politično" nedvoumno nagovoril: "A veste, da Talum danes prispeva okoli 34 odstotkov družbenega proizvoda sedanje občine Ptuj in da bo ta delež v bodoči občini Kidričevo več kot 80 odstotkov. A si predstavljate, koliko ljudi iz bodočih okoliških občin, predvsem

iz mestne občine Ptuj, živi neposredno od tovarne? Upravičeno smo lahko ponosni na to, da smo pomagali ustvarjati in razvijati naše kraje. Prav zaradi tega menimo, da ne moremo in ne smemo stati ob strani tudi v bodoče, temveč aktivno poseči v dogajanja. Pred nami so lokalne volitve. Kandidati nam s plakatom milo zrejo v oči in obljublajo pomembne, skoraj usodne spremembe, ki nas čakajo že jutri. Le izvoliti jih je treba, pa bo vse v redu. A res? Naše izkušnje s politiko, pa naj bo ta na državni ali lokalni ravni, so vse prej kot pozitivne, vse preveč je eksperimentiranja, neznanja in predsodkov tistih, ki bi morali kreirati in izvajati tako politiko, ki bo prispevala k razvoju ustvarjalnega dela, ne pa ga ovirala in preprečevala. Politiko ustvarjajo ljudje, zato je prav, da podpremo take, ki se zavedajo dejstev, omenjenih na začetku tega pisanja, ter nujnosti nadaljevanja plodovitega sožitja med tovarno in njenim okoljem. Zelo malo strank in kandidatov za funkcije v bodoči občini Kidričevo in mestni občini Ptuj je v svojih programih in nastopih pokazalo, da se teh dejstev zavedajo. Ni važno, ali gre za neznanje ali ignoranco, oboje je nevarno in nedopustno. Podprimo torej kandidate, ki so že z dosedanjimi dejanji in tudi z izdelanim programom bodočega dela dokazali, da vedo, kaj pomeni odgovorno delo, in ki so spoznali nujnost sodelovanja med tovarno in lokalno politiko." Poleg tega, da je propagiral samostojno občino Kidričevo, pa je predlagal naj v okviru te občine volilci podprejo kandidate Združene liste (poimensko so bili naštetni in na letaku je tudi logotip te stranke). V opisanem primeru je šlo za nedvoumen poskus vpliva vodstva podjetja na lokalno politiko, oziroma se izkaže, da so veliki gospodarski sistemi pomembni, kadar se odloča o politiki.²⁹

Zanimivi sta mnenji dveh političnih veljakov ptujske občine o tem, kakšen vpliv je imela politika na gospodarstvo. Milan Čuček, bil je ustanovni član Liberalne demokracije Slovenije na Ptujju in vodja kadrovske službe v obdobju 1979-1983 je dejal: "Vodilni po podjetjih ali v upravi so bili v obdobju do leta 1995 po večini levo usmerjeni. Veliko je bilo tudi neopredeljenih. Dejstvo pa je, da sta politika in gospodarstvo povezana, oziroma da gre za soodvisnost. Če bi se država postopoma umikala iz gospodarstva, bi to trajalo leta. Vprašanje je, če je to v celoti sploh možno. Država je zakonodajalec in tako seveda vpliva na poslovanje podjetij, na gospodarstvo".³⁰ Predsednik Socialdemokratske stranke na Ptujju v obdobju 1991-2005 in tudi župan v letih 1994-2002 dr. Miroslav Luci pa je o vplivu politike na gospodarstvo povedal: "Politična stranka kot taka nima vpliva. Jasno pa je, da politika ima vpliv oziroma vpliva na gospodarstvo. Na državni ravni lahko vpliva politika prek davčne politike, infrastrukture, kreditiranja. In zelo podobno vpliva politika na lokalni ravni". Glede kadrovanja je dejal: "Na prvem mestu je strokovnost in izobrazba je prvi pogoj. Država lahko kadrira tam, kjer je lastnica. Tak primer je Talum Kidričevo. Razlog, zakaj se je podjetje Talum Kidričevo obdržalo in ni šlo v stečaj so socialno-ekonomski razlogi. Država pa tam, kjer je lastnica, kadrira takšne ljudi, ki jim zaupa. Tudi v obdobju po letu 1995 se ni dosti spremenilo in način dela politike ostaja enak".³¹

²⁹ Večer, 3. 10. 1998, št. 229, str. 41.

³⁰ Ustni vir: Milan Čuček, ustanovni član stranke, bivši predsednik LDS na Ptujju, vodja kadrovske službe Občine Ptuj 1979-1983, 2. 8. 2005.

³¹ Ustni vir: dr. Miroslav Luci, predsednik SDS na Ptujju 1991-2005, župan 1994-2002, 21. 8. 2005.

Aleksander Lorenčič

THE INFLUENCE OF POLITICS ON THE ECONOMY IN THE PTUJ MUNICIPALITY
FROM 1980 TO 1995

S u m m a r y

The period from the beginning of 1980s until mid-1990s in Slovenia was a time of two different socio-political systems. In both systems politics influenced economy - also in the Ptuj municipality. The League of Communists, the so-called Party, wanted to hold all the reins of power until the end of its authority in 1990. In the Ptuj region the Party also wanted to control everything. The personnel policy of the Party was one of the reasons for bad economic results. The members of the Party in the management of the companies supervised work organisation, suggested the procedures for the selection of personnel and evaluated the causes for disturbances. The results of the management were discussed in the Municipal Assembly. In the 1980s the power of the Party diminished. In the time after Slovenia gained independence, when the so-called transition from the socialist to the capitalist system began, the influence of politics on the economy has not been significantly reduced. The power of the state lies in the conduct of its policy and the adopted legislation. The authorities could interfere in the state-owned and public sector companies. At times, state aid was essential for the restructuring of certain companies; the case of the big aluminium factory Talum in Kidričevo was such an example. The political parties in Ptuj and the Ptuj municipality could mostly influence the personnel policy in the public institutions, for example in the library, the regional museum, primary schools and kindergartens. Thus, for example, the director of the library was a member of the leading political party in the Ptuj municipality at the time. Despite the political changes and the changing economic system, politics (political parties) kept influencing the economy and economic operators.

Historična dokumentacija

Italijansko diplomatsko poročilo o slovenskem filmu "Na svoji zemlji"

Zgodovinsko-diplomatski arhiv Zunanjega ministrstva Italijanske republike v fondu Politične zadeve 1946-1950, Jugoslavija, škatla 62, hrani zanimivo oceno prvega slovenskega celovečernega igranega filma *Na svoji zemlji*.¹ Člani Predstavnštva Italije v Beogradu (Italijanska republika in Federativna ljudska republika Jugoslavija sta diplomatske stike na ravni veleposlaništev vzpostavili šele ...) so si ga ogledali v beograjskih kinematografih, kjer so ga pričeli predvajati marca 1949.

Odnosi med sosednjima državama so bili po koncu vojne maja 1945 zelo zapleteni. Bremenili so jih odnos italijanskih, zlasti fašističnih oblasti do slovenske in hrvaške manjšine, italijanska agresija na Jugoslavijo, okupacija dela njenega ozemlja, poboji in drugo nasilje, ki so ga izvajale okupatorske sile, jugoslovanska zasedba dela italijanskega ozemlja in dogajanja med njo, zlasti množične aretacije in likvidacije, med letoma 1945 in 1947 pa predvsem odprto mejno vprašanje, t. i. tržaško vprašanje, razkol v okviru hladne vojne in kot posledica obojega množično odseljevanje istrskih Italijanov. V začetku leta 1949 je bilo marsikatero odprto vprašanje sicer že preseženo, saj je bila 10. februarja 1947 podpisana mirovna pogodba, v veljavo stopila 15. septembra 1947, marsikatero pa je ostajalo. Če poročilo postavimo v ta časovni okvir, smo lahko le presenečeni nad ugodno oceno, ki so jo italijanski diplomati dali slovenskemu filmu, ki ob boju za osvoboditev obravnava prav boj primorskih Slovencev za spremembo meje, torej za Italijo najbolj boleče vprašanje.

Nevenka Troha

¹ Prvi slovenski igrani celovečerni film. Posnet je bil leta 1948 (končan 15. novembra 1948) v produkciji Triglav filma iz Ljubljane. Bil je v črno-beli tehniki, dolžine 2983 m; režiser France Štiglic, scenarist Ciril Kosmač, direktor fotografije Ivan Marinček, snemalca Ivo Belec, Srečko Pavlovčič, komponist Marjan Kozina; igralci: Lojze Potokar (Sova), France Presetnik (Stane), Mileva Zakrajšek (Angelca), Štefka Drolc (Tildica), Miro Kopač (Očka Orel), Boris Sešek (Boris - Orlič), Avgusta Danilova (Obrekarica), Majda Potokar (Nančika), Stane Sever (Drejc), Angela Rakar (Dragarica), Franjo Kumer (Kutschera), Jule Vizjak (Bichi). Podatki po Filmografija slovenskih celovečernih filmov = Filmography of Slovene feature films : 1931-1993 : Slovenski gledališki in filmski muzej = National Theatre and Film Museum, Ljubljana 1994, str. 30.

Diplomatsko predstavništvo Italije
Beograd

Teleprintersko sporočilo št. 673/340
Naslovljeno na:
MINISTRSTVO ZA ZUNANJE ZADEVE,
Glavna uprava za politične zadeve,
Glavna uprava za kulturne odnose

Beograd, 13. marec 1949

Zadeva: Jugoslovanski film Na svoji zemlji

Štejem si v čast, da vam pošiljam zabeležko o filmu, ki ga je posnel Triglav film iz Ljubljane, državno kinematografsko podjetje Republike Slovenije.

Kot je razvidno iz priloge, ima zgodba filma politično dimenzijo in so v njem prikazani tudi prizori, ki neposredno zadevajo našo državo, ki pa so, kot se zdi, če jih gledamo v celoti, prikazani korektno. Samo konec z veličastnim prizorom Trsta je predstavljen na strasten način in tudi dolgotrajno ploskanje publike potrjuje njegov iredentistični namen.

Martino

V osrednjih beograjskih kinematografih prav sedaj vrtijo prvi slovenski umetniški film Na svoji zemlji, produkcijo kinematografskega podjetja Triglav film iz Ljubljane.

Scenarij zanj je napisal pisatelj Ciril Kosmač, ki je v delo vnesel veliko resničnih dogodkov in oseb. Zgodba se dogaja v Baški grapi pri Tolminu, blizu rojstnega kraja pisatelja, ki je v mladosti zaradi svojega revolucionarnega delovanja več let preživel v zaporih Mussolinijeve fašistične Italije. To območje je bilo središče osvobodilnega boja prebivalstva Slovenskega primorja. Zgodba filma prikazuje prav ta osvobodilni boj proti italijanskim in nemškim zavojevalcem.

Film je do sedaj imel velik uspeh, saj si ga je do 1. januarja [1949] ogledalo 152.260 obiskovalcev, večinoma v Sloveniji. V Subotici si ga je v 14 dneh ogledalo 14.356 ljudi, v Beogradu pa v prvih petih dneh 31.800 ljudi.

Zgodba filma je naslednja. V Slovenskem primorju se bojujejo partizanske brigade, ki jim poveljujeta španska borca Stane in Sova. Tildica, ki pomaga partizanom, je nezadovoljna, ker se jim njen zaročenec Drejc ne priključi, ampak ostaja doma. Film prikazuje tudi družino Obrekar. Stari Obrekar, ki ga partizani kličejo Očka Orel, je v partizanih izgubil vse svoje sinove, ostal mu je le vnuk.

Ob kapitulaciji Italije je Slovensko primorje osvobojeno in ljudstvo se množično priključi partizanom. Tudi Tildica postane partizanka, le njen Drejc ostane doma. Zaradi partizanskih akcij Nemci streljajo vaščane. Preden jo odpeljejo na streljanje, se ena od žensk sezuje, da bi z bosimi nogami zadnjič šla po svoji zemlji. Drejc to vidi, postane ga sram, premaga svojo neodločnost in se spopade z domobranci, ki so zajeli Tildico, ter jo reši.

Boj partizanskih brigad za osvoboditev Slovenskega primorja se nadaljuje. Borci trpijo zaradi lakote in mraza. Nato pride pomlad. V požgani vasi partizane dohiti

novica o sklepu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta o priključitvi slovenskega Primorja k FLRJ. To jim da nove moči za boj.

Zadnje dejanje so dogaja po zmagi. Nemci so kapitulirali na vseh frontah, samo v Slovenskem primorju se še vedno obupano bojujejo. Oddelki četnikov in domobrancev, ki so na življenje in smrt povezani s fašističnimi oddelki, hočejo uničiti slovensko prebivalstvo, ki se junaško bojuje za svoje pravice. V zadnjih dneh vojne Nemci in domobranci pridejo do Obrekarjeve domačije, ubijejo starega prijatelja partizanov in njegovo ženo, medtem ko vnuk Boris, ki ga partizani kličejo Orlič, uspešno pobegne.

Boj se nadaljuje, Nemci, domobranci in četniki uporabijo vse sile, da bi partizanom preprečili izhod proti morju. A v pravem trenutku partizanom pridejo na pomoč tanki 4. armade, tako da ni več nobene ovire do končne zmage.

Film naj bi bil dokument o boju prebivalstva Slovenskega primorja za osvoboditev izpod italijanskega gospostva in za priključitev k FLRJ. Okrepil naj bi patriotizem in zaupanje v ljudske sile in bil verodostojen dokument o boju tega prebivalstva, ki "se že 1300 let bojuje proti Italijanom, Avstrijcem in drugim tujcem, ki hočejo biti gospodarji tega območja, katerega imajo za izhodišče svoje ekspanzije na balkanski polotok".

Avtorji filma v različnih prizorih, ki se tičejo Italije, skušajo razlikovati med italijanskim ljudstvom in fašističnim režimom. To dokazuje prikaz nekega fašističnega funkcionarja, ki najprej sam, nato pa skupaj z Nemci, izvaja čiščenje terena (rastrellamento), uboje kot povračilne ukrepe, in na drugi strani prikaz, kako so partizani medse sprejeli italijanskega vojaka, ki se jim je po premirju [8. 9. 1943] priključil, da bi skupaj z njimi nadaljeval boj proti fašizmu.

Drejčeva mama in on sam sta v prvem delu filma edina v vsej vasi, ki ne pomagata osvobodilnemu gibanju in sta tako posredno za status quo. Zaradi tega ju vsi ostali prebivalci vasi sovražijo, medtem ko mati vztraja na stališču, da "peščica ljudi ne more narediti ničesar proti tako veliki oboroženi sili".

V zadnjem delu filma vidimo zborovanje vojaških poveljnikov, ki pripravljajo načrte za ofenzivo proti Trstu. Ob tej priliki je omenjena tudi italijanska brigada Garibaldi in tudi delovanje domoljubov, ki so bili zelo aktivni tudi v samem mestu Trst.

Zaključni prizori filma prikazujejo pohod tankov 4. jugoslovanske armade proti Trstu in pehoto, ki pride na hribe v okolici Trsta in iz njih občuduje morje.

Ta film je nedvomno najboljši film, ki ga je doslej proizvedla mlada jugoslovanska kinematografija.

Prevedla Nevenka Troha

6

Zbirka
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Mojca Šorn

ŽIVLJENJE
LJUBLJANČANOV
MED DRUGO SVETOVNO
VOJNO

INŠTITUT

NOVEJŠO

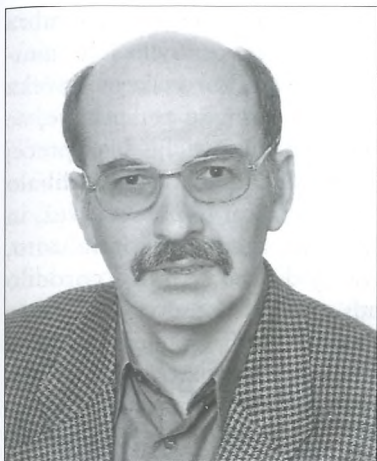
ZGODOVINO

Institute of Contemporary History

Jubileji

Boris Mlakar - šestdesetletnik

Ko sem se v študentskih letih, običajno šele proti večeru, z "enke" vračala s Filozofske fakultete v podnajemniško stanovanje v Vižmarjah, sem večkrat opazila mladeniča, ki je v moj avtobus vstopal pri glavni pošti. S svojimi izrazitimi brki in močnim okvirom očal je vzbudil pozornost že pri naključnem opazovalcu, meni pa sta poleg navedenega vzbujala pozornost predvsem sorazmerno velika torba v njegovi roki in dejstvo, da je iz te torbe pogosto potegnili knjigo ali časopis ter ga globoko premišljujoč kljub razmeroma poznim uram prebiral, če so le možnosti v avtobusu to dopuščale. Takoj se je izkristaliziral vtis o studiozni, učenjaški osebi, z nekakšnim asketskim pridihom. Kasneje sem se

zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino. Ob nastopu službe me je direktor dr. France Kresal popeljal po inštitutu in me kot novinko predstavljal inštitutskim raziskovalcem in arhivistom. Med drugim sem bila predstavljena tudi takratnemu mag. Borisu Mlakarju - seveda, bil je tisti občasni sopotnik iz "enke". Pristaviti moram, da mi je bil njegov priimek poznan že iz seminarja pri prof. Miroslavu Stiplovšku, na katerem je bil v vrsti mladih, nadebudnih in perspektivnih zgodovinarjev omenjen tudi Boris Mlakar, vključno s tematiko, ki jo preučuje. Odtlej sva z Mlakarjem kolega že skoraj tri desetletja, družijo naju raziskovalno obdobje in nenazadnje tudi dolgoletni staž sosedstva tam v kotu drugega nadstropja prostorov Inštituta za novejšo zgodovino in moram reči, da se je pravilo o prvem vtisu, ki da ne vara, tudi v tem primeru potrdilo.

V teh letih je kolega Mlakar z vztrajnim in odgovornim odnosom do dela prehodil pot, ki ga je popeljala v najožji vrh slovenskega zgodovinarstva, znan in cenjen pa je tudi v širši javnosti. Zato bo mogoče v pričujočem jubilejnem zapisu seveda le skopo opozoriti na rezultate in pomen njegovega znanstvenega ter strokovnega dela. Čeprav tvegam, da bo kolega Boris namrščil obrvi ali pa zamahnil z roko, upam, da mi bo tudi prijateljsko odpustil, se mi zdi vseeno prav, da zapišem tudi kakšno besedo o njem samem. Vem, te stvari mu niso všečne in rad ločuje med zasebnim in poklicnim. Borisa Mlakarja poznamo kot razsodno, umirjeno, svojevrstno zadržano in predvsem delu predano osebnost, ki pa se zna tudi imenitno pošaliti (dostikrat s prizvokom "bodice"), in poznamo ga kot dragocenega kolego, ki je vedno pripravljen prijateljsko svetovati in pomagati. Nič patetičnega ni v trditvi, če rečem, da inštitut pomeni Borisu nekakšen drugi dom. To vemo vsi,

ki poznamo njegov dnevni delovni bioritem, saj se le-ta redno pričinja z obveznim jutranjim pregledom dnevnega časopisja, revij in novih knjig v inštitutski knjižnici, potem pa se večino dneva nadaljuje v njegovem delovnem kabinetu ali arhivih; če po naključju pride kdaj malo kasneje, kot je v njegovi navadi, se šaljivo opraviči, da je prišel "malce pozno a od srca". Opredeljuje ga tudi povezanost s Primorsko, ki ji je kot Cerkljan ostal vsestransko zvest; ob koncu tedna se redno vrača v Tolmin, kjer si je ustvaril družino, pogosto meri višine njenih planin in gora, predvsem pa je zgodovini Primorske posvetil mnogo raziskovalne energije.

Kot povedano, kolega Mlakar izhaja s Primorske. Rodil se je 14. novembra 1947 v delavsko kmečki družini v Cerknem. Tam je obiskoval osnovno šolo, gimnazijo pa v Idriji. Na rojstno ožje in širše okolje, ki ga je tako kot vsakega človeka pomembno določilo, ga vežejo predvsem lepi spomini. S kasnejše perspektive, se pravi študijske, poklicne in povsem osebne interesne usmeritve, je bilo precej odločilno dejstvo, da je Cerkljansko v njegovi mladosti dobesedno živo dihala zgodovino. Spomin na rapalsko mejo je bil med Cerkljani takrat še povsem svež, in kaj je lahko otroško domišljivo bolj navduševalo kot npr. zgodbe o kontrabantu, čeprav so se večkrat tragično končale. Zanimanje za zgodovino se mu je porodilo že zgodaj, pri čemer je vzpodbudno vlogo imela tudi učiteljica v osnovni šoli in še nekaj časa na gimnaziji, Anica Štucin. Seveda ne gre spregledati miljeja t. i. partizanskega Cerknega, kjer so se pogosto odvijale raznovrstne partizanske svečanosti, pa tudi ne materialne dediščine iz prve svetovne vojne oziroma soške fronte, saj se je s sovrstniki večkrat potikal po bližnjih kavernah in bunkerjih. Nagnjenost do zgodovine je že zgodaj izpričal povsem konkretno s prebiranjem zgodovinske literature, večkrat ne prav v veselje staršev, kadar so ga potrebovali pri domačih opravilih; že takrat je npr. prebiral obširno Občno zgodovino za slovensko ljudstvo izpod peresa Josipa Stareta, ki so jo hranili v domači knjižnici, v njej pa so ga najbolj pritegnila poglavja iz prve knjige o grški zgodovini in grški omiki nasploh. V teh letih in v idiličnem okolju je vzpostavil tudi pristen odnos z naravo in od tod njegova velika ljubezen do gora, ki jih je kasneje osvajal tudi zunaj meja Slovenije; med drugim je motril Evropo s samega Mont Blanca. Tozadevno je imel simbolni pomen prav Porezen, ki ga je imel vsak dan tako rekoč na dlani.

Zato je nekako samoumevno, da je Boris Mlakar po končani gimnaziji leta 1966 vpisal študij zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je diplomiral leta 1972. Po diplomi se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, najprej v arhivskem oddelku. Kmalu je sledilo služenje vojaškega roka v daljnih Plevljah (v Črni gori); na vojaško izkušnjo ima kakor večina slovenskih fantov precej neprijetnih spominov in svojima sinovoma je želel, da bi to dolžnost opravila v vojski s slovenskim poveljevalnim jezikom - no, pa se je kolo zgodovine tako hitro odvrtelo, da jima ni bilo treba služiti v nobeni vojski.

Po vrnitvi na inštitut je leta 1974 prešel v raziskovalni oddelk. Njegovo temeljno raziskovalno zgodovinsko polje je postalo obdobje druge svetovne vojne na Slovenskem. V tem okviru se je začel posvečati preučevanju vzrokov nastanka in delovanja političnih organizacij in vojaških formacij protipartizanskega oziroma protirevolucionarnega tabora ter nasploh analizi pojava kolaboracije in državljanske vojne. Sprva se je osredotočil predvsem na raziskovanje protipartizanske strani na Primorskem. V magistrski nalogi, ki jo je ubranil leta 1977 in je nato pod istim naslovom *Domobranstvo na Primorskem 1943-1945* (Ljubljana 1982) izšla v knjiž-

ni obliki, je obravnaval fenomen primorskega domobranstva v kontekstu specifičnih tamkajšnjih razmer, ki so botrovale manjšim notranjim sporom med Slovenci, kakor se je to dogajalo v Ljubljanski pokrajini. S to knjigo, za katero je prejel tudi Kajuhovo nagrado, in s številnimi drugimi raziskavami (na primer o goriški sredini), je v marsičem relativiziral zgodovinopisne pa večkrat tudi politično izrabljane ocene oziroma že kar mit o enodušni podpori Primorcev partizanskemu gibanju.

Zatem se je spopadel z zahtevno in dolgotrajno raziskavo Slovenskega domobranstva, protirevolucije in drugih spremljajočih pojavov vezanih na to tematiko v osrednji Sloveniji. Ob tem pa je ostal zvest "svoji" Primorski vse do danes, kar dokazujejo številne raziskave in objave iz polpretekle primorske zgodovine, ki jih je razširil na raznovrstne tematike, objavljaj pa v samostojnih publikacijah in razpravah. Omenimo naj samostojno publikacijo *Pohod 30. divizije NOV in POJ v Beneško Slovenijo* (Ljubljana 1984), v kateri obravnava pohod omenjene divizije na sam rob slovenskega narodnostnega prostora, ki je potekal v težkih zimskih razmerah v začetku leta 1944, avtor pa ga je glede zastavljenih vojaških in političnih nalog ocenil kot uspešnega, vendar tudi s precejšnjim številom žrtev in neizpolnjenimi cilji glede mobilizacije. V študiji *Tragedija v Cerknem pozimi 1944* (Gorica 2000), ki je nekakšna prisposoda vseslovenskega dogajanja, je prikazal genezo iz dveh dejanj sestavljenega tragičnega dogodka v Cerknem januarja in februarja 1944, to je nemški napad na partijsko šolo v Cerknem ter povračilne ukrepe partizanske strani. S cerkljansko tragedijo v njenem prvem dejanju je Mlakar živel od otroštva vsaj prek spremljanja vsakoletnih komemoracij v spomin padlim tečajnikom, medtem ko je drugo dejanje, interpretirano kot zaslužena kazen za domnevno izdajstvo, bilo potisnjeno v ozadje. Kot zgodovinarja in domačina ga je ta dogodek v tolikšni meri vznemirjal, da se je lotil načrtnega zbiranja vseh dosegljivih virov in z njihovo natančno analizo ovrgel dotedanje trditve, da je napadu botrovalo izdajstvo, s tem pa je rehabilitiral žrtve, ki so bile pobite na Lajšah zaradi domnevne izdaje.

Predvsem pa je po zaključenem magistrskem študiju sledilo obdobje dolgotrajnega zbiranja arhivskega gradiva in študija t.i. emigrantske literature za raziskavo o Slovenskem domobranstvu, ki se je leta 1999 izteklo v obrambo doktorske disertacije na ljubljanski Filozofski fakulteti z naslovom *Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine*. Disertacija je v dopolnjeni obliki z obravnavo tudi povojnih pobojev izšla leta 2003 pri ugledni založbi Slovenska matica pod naslovom *Slovensko domobranstvo: 1943-1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. V teku raziskave je rezultate sproti predstavljal na številnih znanstvenih posvetih, konferencah, okroglih mizah, v obliki razprav, strokovnih člankov, intervjujev itd. V razpiranju zgodovinopisnega interpretativnega prostora o naši bližnji preteklosti je kolega Mlakar opravil pomembno vlogo z odpiranjem nekaterih temeljnih vprašanj, na katere je dajal tudi odgovore v skladu z lastnimi raziskovalnimi spoznanji, pri tem pa, razumljivo, žel takšne in drugačne odzive. Z anketo *Z narodno spravo - konec državljanske vojne?*, ki jo je pripravil za revijo Borec (1990, št. 5-7), je neposredno izzval k razmisleku zgodovinarsko in širšo javnost. V njej je med drugim zapisal vprašanje oziroma že kar ugotovitev, da je na Slovenskem med drugo svetovno vojno prišlo tudi do državljanske vojne, vendar ne zato, "ker bi del prebivalstva navijal za samouničenje in za okupatorja, temveč iz odpora proti perspektivam in (že) praksi revolucije".

Knjiga o Slovenskem domobranstvu je temeljno Mlakarjevo delo in sodi med najpomembnejša zgodovinopisna dela o polpretekli zgodovini nasploh, ki so izšla v zadnjih letih. V tej obsežni in podrobni študiji se je spopadel s poenostavljenimi ocenami, ki so v zvezi z domobranstvom vladale v preteklosti, in je razložil pojav predvsem s partizanskim oziroma revolucionarnim nasiljem ob kapitulaciji Italije, sistemsko pa tudi s predhodnim dogajanjem, ki ga je označeval izbruh državljanske vojne leta 1942. Pomembno je osvetlil razmerja med domobranstvom ter vodilnimi akterji protirevolucije na eni ter nemškimi okupatorjem na drugi strani; ta razmerja so bila pogosto konfliktna, kar je na primer prišlo do izraza tudi v zvezi z od okupatorja izsiljeno domobrantsko prisego, kateri Mlakar namenja v tej monografiji sicer veliko prostora. S študijo kompleksnega pojava protirevolucije in domobranstva je pojem kolaboracija umestil v nove določujoče silnice in mu v našem konkretnem slovenskem primeru tako dal nov pomen.

Poleg omenjenih del je pomemben njegov delež pri izvajanju inštitutskega projekta pisanja sintetične monografije *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992* (Ljubljana 2005). Zanj je med drugim napisal obsežna besedila o začetnem soočanju vodstev tradicionalnih političnih strank z okupacijo, njihovi taktiki sodelovanja z okupacijskimi oblastmi, ilegalni odporiški dejavnosti in njihovih nacionalno političnih ciljih, oblikovanju politične sredine, ustanovitvi Slovenske zaveze, odnosu katoliške cerkve do okupacije, postopnem zaostrovanju odnosa med obema taboroma, ki v letu 1942 privede do oboroženega medsebojnega spopada v Ljubljanski pokrajini, o totalni zaostitvi notranjega spora ob kapitulaciji Italije, ko je šlo po njegovi oceni za najbolj čisto državljansko vojno, o ustanovitvi Slovenskega domobranstva in širjenju protirevolucionarne akcije v vse pokrajine, o dilemah protirevolucionarnega tabora v pričakovanju konca vojne in notranji neenotnosti, o umiku domobrancev iz domovine ob koncu vojne ter njihovi usodi, o povojni politični emigraciji in njenih pogledih na samostojnost Slovenije. V teh tematikah je strnil lastna spoznanja iz dolgoletnega prizadevnega raziskovalnega dela.

V veliki meri je njegova zasluga, da od leta 1997 dalje poteka na inštitutu projekt sistematičnega popisa žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej, katerega izsledki naj bi pripomogli k natančnejši opredelitvi značaja druge svetovne vojne na Slovenskem; v izvajanju tega projekta zavzeto sodeluje ves čas. V zvezi z omenjeno tematiko moramo posebej omeniti njegovo analizo t. i. krogov nasilja med Slovenci v letih 1941-1945 ter analizo epuracije in povojnih žrtev v zahodni Evropi. Navezujoče se na slednje pa je treba še prav posebej izpostaviti Mlakarjevo širjenje osnovnega, slovenskega raziskovalnega polja v študij pojavov in procesov v evropskem prostoru med drugo svetovno vojno ter na tej osnovi opravljene primerjalne analize s slovenskim prostorom, ki izkazujejo v marsikaterem pogledu specifičnost dogajanja na Slovenskem.

Izjemno obsežno je Mlakarjevo strokovno delo. Na področju znanstveno kritične objave dokumentov, katere je pospremil s poglobljenimi študijami, navajamo *Črniško kroniko* dekana Alojzija Novaka (Gorica 1992), ki govori o burnem dogajanju med drugo svetovno vojno in po njej na Vipavskem in širšem Goriškem ter objavo najpomembnejših spisov in elaboratov Lojzeta Udeteta pod zgovornim naslovom *Moje mnenje o položaju* (Ljubljana 1994), ki zadevajo vojno obdobje ter Udetov kritičen odnos do Osvobodilne fronte oziroma komunistov. Svoje zasluge

ima tudi pri objavi spominov Stanka Kocipra *Kar sem živel* (Ljubljana 1996). Ves čas izhajanja Enciklopedije Slovenije je bil član njenega strokovnega uredništva za zgodovino in je zanj napisal številna gesla osebnega, krajevnega in stvarnega značaja (skupno okoli 150); med stvarnimi naj omenimo gesla o Slovenskem domobranstvu, vaških stražah, beli in plavi gardi, narodnem izdajstvu, državljanjski vojni, kvislinštvu, kolaboraciji, kontrarevoluciji itd. Številna gesla je prispeval tudi za *Primorski slovenski biografski leksikon*. Bil je član uredništva revije Borec, od leta 1977 pa deluje tudi v uredništvu Prispevkov za novejšo zgodovino.

Kot raziskovalec z velikim znanstvenim ugledom je leta 1995 sodeloval v skupini slovenskih zgodovinarjev, ki je na pobudo Državnega zbora Republike Slovenije pripravila sintetično poročilo *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955* (Ljubljana 1995). Sodeloval je v večletnem delu slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, ki je imela nalogo preučiti najpomembnejše vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med obema narodoma in je o tem pripravila poročilo *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 : I rapporti italo-sloveni 1880-1956: Slovene-Italian Relations 1880-1956* (Ljubljana 2001). Kot poročevalec je leta 1996 nastopil pred *Preiskovalno komisijo o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti* Državnega zbora Republike Slovenije, t. i. Pučnikovo komisijo.

Sodeloval je na številnih znanstvenih srečanjih doma in tudi v tujini. Vseh ni mogoče navesti, navajam le nekatere: *Faschismus in Österreich und international* (Wien 1980); *Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja* (Ljubljana 1991); *Slovenija v letu 1945* (Ljubljana 1995); *Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione* (Gorizia 1996); *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne* (Ljubljana 2001); *Collaborazionismo ed epurazione : L'esperanza italiana, slovena ed austriaca a cavallo della Seconda guerra mondiale* (Trieste 2002); *War time collaboration in nazi occupied Europe* (Firenze 2005); *Žrtve vojne in revolucije* (Ljubljana 2004); *Znanstveni simpozij Anton Korosec in njegov čas* (Sveti Jurij ob Ščavnici 2006); *Problemi demokratizacije na Slovenskem v letih 1918-1941* (Ljubljana 2006). Večkrat se je udeležil že tradicionalnih Rimskih simpozijev, in sicer tistih, ki so bili posvečeni Rožmanu, Ehrlichu, Grivcu, Torošu in Tomažiču.

Višji znanstveni sodelavec dr. Boris Mlakar s svojim raziskovalnim in strokovnim delom ne le pomembno temveč bistveno dopolnjuje spoznavno razsežnost o zgodovinskem dogajanju na Slovenskem v času druge svetovne vojne. Kot pripadnik v nekem smislu druge generacije zgodovinarjev, ki nadaljuje, nadgrajuje in presega delo predhodne, s svojimi raziskovalnimi izsledki daje neizbrisljiv pečat zgodovinopisju tega obdobja. Raznovrstnost njegovega zgodovinopisnega dela je zajeta v številčno izjemno bogati bibliografiji, ki že danes šteje prek 470 enot, rezultati njegovih raziskav pa so med najbolj referenčnimi.

Cenjenemu kolegu jubilanu v osebnem imenu in imenu vseh kolegic ter kolegov z Inštituta za novejšo zgodovino preprosto a toplo želim "vse najboljše!" Tudi v bodoče zdravja, osebnega zadovoljstva, sreče ter izpolnitev nadaljnjih raziskovalnih načrtov!

Vida Deželak Barič

Zbirka
RAZPOUŠNAVANJA
RECOGNITIONES

Vida Deželak Barič

KOMUNISTIČNA
PARTIJA SLOVENIJE
IN REVOLUCIONARNO
GIBANJE
1941-1943

INŠTITUT
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO
Institute of Contemporary History

Ocene in poročila

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Abteilung II. Das Ministerium Schwarzenberg, Band 2 (8. Jänner 1850 - 30. April 1850). Wien 2005, 396 strani

Že leta 1970 je izšel prvi, uvodni zvezek monumentalne serije virov, ki objavlja zapisnike sej avstrijskih vlad od revolucije do dualizma. Izdaja je razdeljena na šest delov. Doslej je izšel en zvezek za leto 1848, zaključen še ni drugi del, ki obsega vlado kneza Schwarzenberga; doslej so izšli trije zvezki. Zaključen tudi še ni tretji del, to je vlada Buol-Schauensteina, od katerega je izšlo pet zvezkov. Zaključena pa je izdaja sej vlade grofa Rechberga v enem zvezku kot četrti del zbirke in pa peti in šesti del, to sta vladi vojvode Rainerja in grofa Mensdorffa v 9 zvezkih in vlada Belcredija v dveh zvezkih. Drugo serijo, to je seje vlad od uvedbe dualizma do konca monarhije, je prevzela madžarska stran, in sicer inštitut za zgodovino madžarske akademije znanosti. Izhaja pa pod imenom Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867-1918.

Ta izdaja virov je seveda izjemnega pomena za proučevanje zgodovine habsburške monarhije v zadnjih sedemdesetih letih njenega obstoja. Tisti del, ki sega do uvedbe dualizma, je prevzel za pripravo in objavo Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, ki ga od lanskega leta žal ni več. Preostale manjkajoče zvezke pa bo ekipa, ki je izdala zadnje zvezke, še lahko izdala. Brez znatne finančne pomoči ministrstva za šolstvo in znanost, ministrstva za kulturo in pa fonda za znanstvene raziskave zvezki skoraj gotovo ne bi mogli iziti.

Drugi zvezek zapisnikov sej Schwarzenbergove vlade obsega čas od 8. januarja 1850 do 30. aprila 1850. Objavljeni so zapisniki sej vlade, skupaj s prilogami, po zaporednih številkah sej vlade od 249 do 333. Zapisniki vladnih sej od prve do 248 so izšli v prvem zvezku leta 2002, ki obsega spoštljivih 1096 strani. Leta 2006 pa je izšel tudi že tretji zvezek na 361 straneh, ki obsega seje vlad od 334 do 405 od 1. maja do 30. septembra 1850. Na objavo čakajo še zapisniki sej za okrog leto in pol Schwarenbergove vlade.

Drugi zvezek sta za objavo pripravila Thomas Kletecka, ki je v celoti pripravil tudi prvi zvezek sej Schwarzenbergove vlade, ter Anatol Schmied-Kowarzik, sodeloval pa je tudi Andreas Gottsmann z avstrijskega zgodovinskega inštituta v Rimu. Redakcijo celotne objave serije je po odhodu Waltraud Heindl, ki je še sodelovala pri prvem zvezku, prevzel Stefan Malfer.

Knjiga je razdeljena tako, kot je bilo utemeljeno že na začetku izdajanja te serije v uvodnem zvezku, in je ves sistem izdajanja seveda enoten. Najprej je kratek uvod urednika Stefana Malferja. Temu sledi temeljita uvodna študija Kletecke in Schmied-Kowarzika, ki opozori na temeljne probleme, s katerimi se je ukvarjala Schwarzenbergova vlada v obravnavanem času. Pri tem je Kletecka v prvem delu študije prikazal finance in razmerje države do cerkve oziroma verskih skupnosti, v drugem delu pa je Schmied-Kowarzik obravnaval probleme glede nemškega vpra-

šanja, do dežel krone sv. Štefana in pa odnos do ogrskih beguncev, udeležencev revolucije, ki so se zatekli v Turčijo. Temu sledi 12 stranski pregled uporabljene literature in virov (priročnikov, seznamov zakonov, dnevnikov in spominov, sodobne publicistike, časnikov in časopisov). Dodan je seznam okrajšav in zastarelih izrazov in pa seznam sodelujočih na sejah vlade. Osrednji del predstavljajo zapisniki sej s prilogami, ki so bogato opremljeni z opombami urednikov. Knjigo zaključuje seznam sej in prilog. Na koncu je še skupen seznam pojmov, geografskih in osebnih imen.

V obravnavanem času se je Schwarzenbergova vlada posebej ukvarjala z modernizacijo dežave, ki jo je po zmagi nad revolucijo poskušala uveljaviti. Šlo je za reforme od zgoraj, ki naj bi sčasoma izboljšale ekonomske temelje države, šlo pa je tudi za cilj, da bi vlada politična stremeljenja meščanstva omejila in zagotovila monarhistično oblast. Še vedno so se vlekle finančne težave in politične posledice revolucije. Vedno znova se je morala vlada ukvarjati z vprašanjem beguncev v Turčiji, pa z ostro vladavino generala Haynaua na Ogrskem, ki vladi ni popuščal in ga je nazadnje morala odpoklicati. Stalnica notranjepolitične dejavnosti vlade je bila sanacija financ, na zunanjepolitičnem področju pa je bilo aktualno reševanje nemškega vprašanja in pa vedno ostrejši konflikt z Rusijo. Pomembna tematika je bilo urejanje odnosov s cerkvijo, kjer ne gre le za katoliško cerkev, pač pa tudi za evangeličansko, pravoslavno in judovsko. Prav v letu 1849 in 1850 je prišlo do prve katoliške škofovske konference, do sinode evangeličanskih superintendentov in zasedanj pravoslavnih škofov ter zbora judovskih notablov. Vsekakor velik skupek perečih vprašanj, ki so se reševala tudi še v času, ki jih ta knjiga ne obravnava več in bodo vsebina objav nadaljnjih sej Schwarzenbergove vlade.

Kaže, da bodo izšle vsaj še tri knjige. Vsekakor gre za velik hevristični projekt, ki ga uredniški odbor in redaktorji vzorno urejajo in predstavljajo in ki je zelo pomemben za slehernega proučevalca avstrijske zgodovine v drugi polovici 19. stol., torej tudi dela naše zgodovine. Žal je pri nas še premalo znan in uporabljan.

Franc Rozman

Christan Klösch, Des Führers heimliche Vasallen. Die Putschisten des Juli 1934 im Kärntner Lavanttal. Czernin Verlag, Wien 2007, 256 strani.

Dolgo časa je veljala leta 1976 objavljena obsežna monografija Gerharda Jagschitza "Der Putsch. Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich" kot temeljno standardno delo o puču avstrijskih nacionalsocialistov julija leta 1934. Vse je kazalo, da je ta tematika obdelana in ni več spodbujala k obsežnejšim raziskavam, ki bi utegnile roditi nove rezultate. Tudi monografija Dušana Nečaka "Die österreichische Legion II. Nationalsozialistische Flüchtlinge in Jugoslawien nach dem misslungenen Putsch vom 25. Juli 1934", ki je bila leta 1996 objavljena tudi v nemščini (slovenski original je iz leta 1995), ni sprožila novih raziskav. Središčna pozornost avstrijske historiografije 20. stoletja se je premaknila v čas po "anšlusu" 1938. Šele v zadnjem času obračajo avstrijski zgodovinarji pozornost spet na julijski puč leta 1934. Kot se vidi, obstaja še mnogo "neznanih zgodovin" nacističnega

puča. Samo v zadnjih štirih letih so izšle tri obsežne monografije - vse pri založbi Czernin na Dunaju. Kot prva je izšla leta 2003 knjiga Kurta Bauerja "Elementar-Ereignis. Die österreichischen Nationalsozialisten und der Juliputsch", tri leta kasneje je izšla razprava Hansa Schafraneka "Sommerfest mit Preisschiessen. Die unbekannte Geschichte des NS-Putsches im Juli 1934" in leta 2007 je sledila disertacija Christiana Klöscha, ki je bila 2006 aprobirana na Dunaju. Medtem ko Bauer in Schafrank v središče svojega raziskovalnega zanimanja postavljata vseavstrijski razvoj z vsemi njegovimi prelomi, različnimi udeleženci in asinhronskim razvojem tako glede priprav kot glede izvedbe, se Klösch koncentrira izključno na Labotsko dolino. Njegova razprava je klasična lokalna oz. regionalna študija s področja novejša zgodovine - v najboljšem pomenu besede.

Dopoldne 25. julija 1934 so esesovci zavzeli Urad zveznega kanclerja na Dunaju in ustrelili zveznega kanclerja Engelberta Dollfußa. Pučistom je poleg tega uspelo, da so zasedli radijsko postajo RAVAG in svetu sporočili odstop zvezne vlade, kar se pa v resnici nikoli ni zgodilo. Kontakta s svojim političnim vodstvom in s predvidenim "novim zveznim kanclerjem" Rintelenom pa niso mogli vzpostaviti, Rintelena so oblasti že bile aretirale. Glede na svojo vedno manj upanja vzbujajočo situacijo so se dunajski pučisti predali še istega večera. Njihovo radijsko sporočilo o odstopu vlade pa sta bivši "Steirischer Heimatschutz", ki se je bil ideološko približal nacistom, in SS v Innsbrucku razumela kot štartni signal za upor na svojem terenu. Avstrijske SA enote pa so 25. julija zaman čakale na štartni signal svojega vodstva v Nemškem rajhu. Šele pozno zvečer je prišlo povelje za vstajo. Medtem je bila po radiu že objavljena vest o zlomu esesovskega puča na Dunaju. Ob upoštevanju mobilizacije zvezne vojske, Heimwehra in žandarmerije se je številnim avstrijskim voditeljem SA zdelo brezizgledno, da bi vstajo tudi uspešno udeležili.

Medtem ko se je dunajska SS predala, so se štajerski pučisti srdito bojevali naprej. Boji v noči na 26. julij in naslednje dopoldne so bili hudi in krvavi. Šele nato so pučisti spoznali svoj poraz in skušali pobegniti ali prek štajerske meje ali prek Koroške v Jugoslavijo. Ko so demoralizirani dospeli na Koroško, so tu doživeli prijetno presenečenje. V vsej Labotski dolini (okraj Wolfsberg) in v krajih okoli Šentvida ob Glini, Trga in Celovca so SA enote sledile pozivu vodstva SA in 26. julija pričele z vstajo. Predvsem v okraju Wolfsberg so se pučisti sprva bojevali uspešno. Nacionalsocialistom ni le uspelo vojaško povsem zasesti ozemlja, temveč prevzeti tudi politično oblast: nadomestili so župane, umestili so novega okrajnega glavarja in eksekutivo so podredili svojemu povelju. Šele 30. julija, pet dni po jurišu na Urad zveznega kanclerja, je bilo more konec tudi na Koroškem.

Tu pričenja zgodbo Christian Klösch, ki pa se ne omejuje na to, da bi podobno slikal teh pet dni. Veliko pozornost posveča tako predzgodovini dogodkov kot tudi posledicam dogajanja. Nadalje raziskuje avstrofašistično in nacistično politiko spominjanja in sprašuje, zakaj so ti dogodki v Drugi republiki padli v pozabo. Zanimiva je njegova teza o instrumentalizaciji dogodkov okoli julijskega puča v nacističnem času. "Julijska vstaja 1934" je postala neposredno po "anšlusu" snov mitologizacije na deželni in lokalni ravni. Na Koroškem je bil ustanovljen arhiv gau-a, ki si je kot glavno nalogo postavil cilj, da dokumentira "leta bojev" na Koroškem. Vojaški poraz ob puču so preinterpretirali v zmago za Veliko Nemčijo. V Labotski dolini, vendar ne le tu, je spomin na čas puča postal mit v namene

izoblikovanja identitete. S pričetkom vojne se je dramatično spremenil pogled na julijski puč. Velikim proslavam je sledilo leta 1940 le še "tiho spominjanje". Z napadom na Jugoslavijo so praznovanja koroškega plebiscita nadomestila tista, ki so spominjala na julijski puč. Klösch to spremembo interpretira zelo prepričljivo kot prilagajanje političnim danostim: medtem ko je v prvih letih po "anšlusu" šlo za boj proti notranjemu sovražniku ("klerikalcem", "Judom", "socialistom"), je bilo treba zlasti z napadom na Jugoslavijo in zasedbo Gorenjske od leta 1941 naprej obrniti "ljudsko skupnost" v boj proti "zunanjemu sovražniku", temu pa je izvrstno služilo spominjanje na koroški "obrambni boj". Z atentatom na Hitlerja v juliju 1944 je postal spomin na julijski puč ponovno osrednja tema. Spet je bil potreben obračun z "notranjim sovražnikom" in v to smer je zdaj kazalo na novo podžgati fanatizem nacistov.

Ena glavnih tem raziskave so biografske poti pučistov in aktivistov, to je posebno zaslužna komponenta tega dela. Čeprav je o nacističnih elitah oziroma "starih bojovníkih" iz ilegalnega časa že marsikaj napisano (Alfred Elste, *Kärntens braune Elite. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana - Wien 1997*), pa na Koroškem domala ni bilo in ni intenzivne in predvsem sistematične raziskovalne dejavnosti o nacističnih storilcih. Na tem področju obstajajo velike vrzeli, kot na primer o tistih Korošcih in Korošicah, ki so bili udeleženi pri brutalni nacistični raznarodovalni politiki v zasedeni Sloveniji in na Koroškem. Študije kot Klöschova lahko pripomorejo k sintezi posameznih segmentov našega védenja. Gre za osvetlitev individualnih prepletenosti nacističnih storilcev in storilk, aktivnih na lokalnih in nadregionalnih ravneh, kar bi končno lahko privedlo do neprekinjenih biografij. Klösch v svoji raziskavi ne obrača pozornosti tako zelo na danes splošno znane nacistične storilce, kot na primer na Franza Novaka, rojenega v Wolfsbergu, ki je kot sodelavec Adolfa Eichmanna in "prometnik smrti" ("Fahrdienstleiter des Todes") dosegel žalosten sloves. V središču njegove pozornosti so predvsem tisti nacistični storilci, kot so danes domala nepoznani: Sepp Welz, SA-Oberführer, komisarično pooblaščen vodja SA-standarte 96 gorskih lovcev in do oktobra 1943 vodja SA-brigade Oberkrain (Gorenjska) na zasedenem ozemlju; Alois Gritsch; Herbert Gasser, okrožni vodja v Radovljici in esesovski vojni poročevalec; njegov brat Paul Gasser, SS-Obersturmführer in osebni adjutant Odila Globocnika v Lublinu; Karl Steinkellner, okrožni vodja NSV in "Volkssturm-a" v Wolfsbergu, ki se je 1944/45 "odlikoval" v protipartizanskem boju na Svinji; Ingeborg Teuffenbach-Capra, nacistična pesnica in vodja za šolanje koroške BDM, strankine organizacije za dekleta; Ernst Swatek, SA-Sturmführer in referent študentske zveze gau-a; dr. Oscar Schlapper, poznejši vladni nadsvetnik strankarske pisarne v rjavi hiši v Münchenu. Že iz Klöschevih analiz, deloma pa v primerjavi z rezultati raziskav v okviru Avstrijske komisije zgodovinarjev (glej k temi Augustin Malle in drugi, *Vermögensentzug, Rückstellungen und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit und ihrer Verbände und Organisationen (= Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich, Bd. 23/1), Wien - München 2004*) sklepamo, da je bila vrsta pučistov Labotske doline po "anšlusu" 1938 aktivno udeležena pri raznarodovalni politiki na Koroškem in od 1941 naprej v zasedeni Sloveniji in da se je pri tem deloma tudi osebno bogatila.

Klösch nadalje raziskuje "posledice", ki jih je imel nacistični angažma za posameznike po letu 1945. Kot primer tukaj navajam centralno osebo vstaje v Labotski dolini, Seppa Welza. Po mnenju Klöscha je treba pripisati uspeh pučistov Labotske doline predvsem rigidni pripravi in Welzovemu vodenju. Po "anšlusu" se je Welz vrnil v Avstrijo. Kot julijski pučist je dobil s strani nacistične stranke odškodnino v kar znatni višini. Z denarjem je kupil v Bistrici pri Pliberku veliko posest in prisilil s pomočjo gestapa koroškega Slovenca iz Železne Kaple, da mu je prodal svoj žagarski obrat. Welz je nato napravil kariero še znotraj nacističnega režima na zasedenem ozemlju. Leta 1948 je bil proti njemu uveden postopek pred ljudskim sodiščem v Celovcu, vendar le zaradi njegove dejavnosti v ilegalnem obdobju, to je po § 11 zakona o prepovedi nacistične stranke (Verbotsgesetz). Obsojen je bil na tri leta in štiri mesece zapora in na zaplembo premoženja. Intervenirali sta tako Avstrijska ljudska stranka kot Socialistična stranka Avstrije, da bi dosegli razveljavitev zaplembe premoženja za "uglednega državljana spodnje Koroške". Ob priliki zakona o amnestiji nacistov 1957 se je končno njegova kazen izbrisala in razveljavila zaplemba premoženja.

Na primeru Aloisa Gritscha prikazuje Klösch, kako popustljiv je bil avstrofašistični režim v odnosu do tistih pučistov, ki so se bili izkazali v koroškem "obrambnem boju" 1918-1919. Gritsch je bil tedaj med drugim bistveno udeležen pri izdelavi "načrta napada" na Šentandraž in je potem tudi poveljeval na bojišču samem. V upanju, da se bo z bivšimi "brambovci" milo ravnalo, po zadužitvi puča 1934 ni pobegnil. Vojaško sodišče ga je sicer obsodilo na 15 let zapora, kot nosilec koroškega križca pa je bil amnestiran ob 15. obletnici plebiscita 1935, sedel je samo 18 mesecev. Po "anšlusu" se je sprva sicer brez uspeha trudil za "arizacijo" neke dunajske trgovine, bolj uspešen pa je bil po nasilnem izgonu koroških Slovencev. Kot sodelavcu Nemške naselitvene družbe (DAG) mu je uspelo, da je dobil najemniško pogodbo za eno izmed največjih posesti. Njegovo samovoljno gospodarjenje je zbudilo kritiko DAG, marca 1943 pa so ga partizani likvidirali (Malle in drugi, Vermögensentzug, str. 128).

Osrednje vprašanje za Klöscha je, kako je bilo mogoče, da je vstaja bila tako uspešna in da se je mogla v povsem katoliško determinirani regiji - pomislimo le na klerikalna centra Šentpavel in Šentandraž - izoblikovati tako trdna pripravljenost za puč. Pri iskanju odgovora opisuje Klösch v obliki "thick description" prepletanje politike in gospodarstva, religije in družbe v regiji. Veliko pozornost namenja tistim trem faktorjem, ki so po njegovem mnenju odgovorni za vzpon nacizma v regiji. To so nemškonacionalno orientirano gibanje nemških telovadcev v okviru Zveze nemških telovadcev (1922 je bilo 10% prebivalstva Wolfsberga včlanjenega v takšno telovadno društvo), učiteljstvo (1924 je bila v Wolfsbergu ustanovljena prva nacistična učiteljska zveza Koroške) in list "Unterkärntner Nachrichten", regionalni medij z veliko razširjenostjo.

Avtor se pri svojih raziskavah opira na obsežen arhivski material. Tako za opis poteka puča kot pri biografijah protagonistov uporablja najrazličnejše vire (tako v pogledu na čas njihovega nastajanja kot glede avtorstva in vrste). S previdnostjo interpretira najrazličnejše zvrsti virov in se tako približuje dogodkom. Med sočasnimi viri iz leta 1934 avtor uporablja poročila iz časopisov in časnikov, poročila posameznih žandarmerijskih postaj in varnostne direkcije za Koroško, nadalje poročila vojaških enot in ministrstva za obrambo, vendar tudi dokumente

drugih udeleženi, kot poročila nacističnih nemških opazovalcev, uporablja pa tudi akte vojaškega sodišča in državnega tožilstva, ki deloma datirajo tudi iz let 1935 in 1936. Iz nacističnega obdobja uporablja razne spomine in monografije, pa tudi časopisna poročila in material iz t. i. aktov gau-a, iz fonda "Bürckel" (predvsem politična situacijska poročila) in aktov Nacističnega posredovalnega urada (Vermittlungsstelle), ki so vsi zbrani v Avstrijskem državnem arhivu. Iz časa po 1945 avtor uporablja pretežno procesne akte, ki so nastali v okviru ljudskega sodišča in seznane registriranih nacistov. Obdelal je tudi akte Berlin Document Centra v Zveznem arhivu v Berlinu, ki mu jih je prijazno prepustil Hans Schaffranek. To kolegialno sodelovanje je gotovo pripomoglo k dosti bolj življenjski in mestoma tudi izostreni podobi posameznih akterjev.

Christian Klösch se pri prikazu svojih raziskovalnih rezultatov odpoveduje špekulacijam in škandaliziranju, njegov jezik je blagodejno nerazburljiv in jasen. V tem se njegova študija prijetno razlikuje od marsikatero druge publikacije na tematico novejšo zgodovine, ki je v zadnjem času izšla na Koroškem. Čeprav sloni na temeljitem raziskovanju, knjiga ni pisana le za strokovnjake, temveč predvsem tudi za širšo zainteresirano publiko. To bi avtorju tudi želeli, ker je "Des Führers heimliche Vasallen" dejansko razgalila nekaj do sedaj "sivih peg" koroške novejšo zgodovine. Zato tembolj preseneča, da tej knjigi lokalni koroški mediji - drugače kot istočasno predstavljani publikaciji Alfreda Elsteja, Michaela Koschata in Paula Strohmaierja (Opfer, Täter und Denunzianten. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj 2007) - niso namenili prav nobene pozornosti.

Pričujočo publikacijo zaokrožajo še obsežen register imen in krajev, dobro izdelane statistike in zanimiv slikovni material.

Brigitte Entner

Milan Ževart, Izbrana dela. Muzej Velenje. Velenje 2005, 599 strani, ilustrirano.

Dr. Milana Ževarta poznamo kot vrhunskega raziskovalca in pisca mnogih člankov, razprav in knjig iz slovenske novejšo zgodovine za območje slovenske Štajerske, Koroške in tudi Prekmurja. Tudi njegovo zadnje delo, obsežna knjiga izbranih del z naslovom Styriaca, je vezano na ta območja.

V Styriaci je moč najti trideset izbranih razprav, člankov, odlomkov iz samostojnih publikacij in objav virov. Prispevki so smotrno razvrščeni v osem tematskih sklopov. Ti so različno obsežni: v nekaterih sklopih je vključenih več prispevkov, so pa tudi taki z le enim. Prvi sklop vsebuje štiri prispevke in obravnava obdobje 1914-1941. Prva dva prispevka obravnavata dejavnost dr. Karla Verstovška v deklaracijskem gibanju in prevratnem času 1918-1919 ter vojaški upor v Mariboru in na Koroškem julija 1919. Druga dva opisujeta Šoštanj med letoma 1914 in 1919 ter Velenje med letoma 1914 in 1941, kar je razumljiv izbor, saj se je Milan Ževart rodil v tem delu Slovenije pa tudi pobuda za izdajo zbornika je prišla iz Velenja. Vredno je poudariti, da sta pobuda in še posebej izvedba hvalevredni dejanji, zbornik pa dragoceno znanstveno darilo v zakladnico slovenske znanosti.

Drugi tematski sklop z naslovom Okupacija in okupatorjevi ukrepi ima pet prispevkov. V njih je dr. Ževart podrobno raziskal značilnosti nemške okupacijske politike na Štajerskem in v Prekmurju med drugo svetovno vojno, pa tudi njegove ukrepe od izganjanja Slovencev do prisilne nemške mobilizacije. Tretji, četrti in peti sklop govorijo o odporu proti nemškemu okupatorju. Gre za petnajst prispevkov, ki tvorijo glavnino zbornika oziroma zavzemajo slabo polovico vseh strani. Večina prispevkov je vojaške narave. V njih avtor obravnava širše teme, kot so sabotažne akcije v Mariboru, partizanske enote na slovenskem Štajerskem 1941-1945, pohod 14. divizije in njene akcije, Pohorski - Lackov odred, pa tudi ožje teme kot so vdaja v Topolšici 9. maja 1945 in padca Mihe Pintarja - Toleda ter Karla Destovnika - Kajuha. Iz prispevkov je razbrati veličino odpora proti nacističnemu okupatorju, predvsem pa velikanske napore, izjemen pogum in žrtve, ki jih je zahteval boj s številčnejšim, bolje oboroženim in opremljenim sovražnikom. V uvodu zbornika je avtor zapisal: "Potrudil sem se tudi, da bi pojasnil, kaj je predvsem usmerjalo večino prebivalstva na Štajerskem v odpor proti okupatorju. Iz dokumentov in drugega gradiva je dovolj razvidno, da je množično vključevanje štajerskih Slovencev v osvobodilno gibanje temeljilo predvsem na patriotizmu oz. narodni zavesti, ki so jo močno okrepili okupatorjevi ponemčevalni ukrepi in njegovo nasilje."

Zadnji trije tematski sklopi se nanašajo na vire. Pri tem je treba posebej poudariti avtorjevo dolgoletno vestno in uspešno zbiranje zgodovinskih virov, njihovo razčlenjevanje oziroma pojasnjevanje. Dr. Tone Ferenc je to metodološko značilnost Ževartovega raziskovalnega dela opazil ob izdaji njegove doktorske disertacije in v oceno zapisal: "Pisec ni virov samo uporabljal, temveč jih je tudi kritično ocenjeval. Če ni imel na voljo arhivskih virov, je iskal spominske vire, te je iskal tudi za dopolnitev ali preverjanje arhivskih virov." V Ževartovi uvodni besedi k zborniku lahko preberemo, da svojih objavljenih referatov o zbiranju gradiva v zbornik ni vključil, ker je presodil, da ne bi bili zanimivi za širši krog bralcev. Jih je pa zato podrobno navedel.

V šestem sklopu avtor obravnava okupatorjevo nasilje v boju proti osvobodilnemu gibanju. V njem opisuje usodo talcev tudi skozi njihova poslovilna pisma. Zato je v Styriaci objavil uvod zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo (iz leta 1965), kjer so zbrani najbolj pretresljivi dokumenti iz zgodovine 2. svetovne vojne na Slovenskem. To je zbirka poslovilnih pisem, ki so jih napisali zavedni slovenski ljudje pred nasilno smrtjo.

Šesti sklop zbornika se razlikuje od preostalih, ker v njih avtor ne opisuje vojnih dogodkov, ampak obravnava problematiko in stanje obravnave o dogajanjih na Štajerskem med letoma 1941 in 1945. V njem ugotavlja, da je prispevkov o okupaciji in odporu proti njej na Štajerskem že zelo veliko: od spominskih, zgodovinopisnih in tudi takih, ki so kombinacija obojega. "Ob velikem številu vseh vrst prispevkov o dogajanjih na Štajerskem 1941-1945 je treba takoj povedati, da so po kakovosti precej različni; to velja tudi za obravnave drugih zgodovinskih obdobj. Njihova vrednost je močno odvisna od vztrajnosti avtorjev pri zbiranju gradiva, od njihovih metod pri kritičnem pretresu virov in od sposobnosti za obvladovanje gradiva." Dr. Milan Ževart je podal pregled raziskav oziroma objav tako na vojaškem področju kot na terenu oziroma pregled dogajanja na posameznih območjih Štajerske. Ob tem je napisal še navodila za tiste, ki se ukvarjajo z zbi-

ranjem, predvsem pa s preučevanjem zgodovine odporniškega gibanja. Prispevek je sklenil z naslednjimi ugotovitvami: "Dosedanje raziskave slovenske Štajerske v letih 1941-1945 bodo ohranile svojo vrednost; nekateri prispevki predvsem zaradi rekonstrukcije dogajanj, ki jih obravnavajo. Danes je na voljo dovolj kvalitetne literature in tudi ocen posameznih del o okupaciji in NOB na slovenskem Štajerskem, ki omogočajo ugotovitve napačnih podatkov in ocen v posameznih delih o Štajerski 1941-1945."

Zadnji sklop nosi naslov Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodno-osvobodilnem boju na Štajerskem. Objava tega vira je pomembna za preučevanje vojaške zgodovine, saj sta imela polkovnik dr. Egon von Treeck in njegov polk pomembno vlogo v boju proti partizanskim enotam na območju 4. operativne cone NOV in POS od sredine leta 1944 naprej. Navedbe v elaboratu so pojasnjene z obsežnimi in kakovostnimi opombami.

Zelo obsežen zbornik je v letu 2005 izdal Muzej Velenje. Uredila sta ga dr. Milan Ževart in Damijan Kljajič. V uvodu je dr. Marjan Žnidarič podal življenjepisi zgodovinarja, muzealca, pedagoga in univerzitetnega profesorja dr. Milana Ževarta, pa tudi njegove dosežke na raziskovalnem, muzejskem in pedagoškem področju. Sam dr. Ževart je v besedi avtorja pojasnil vzroke za izdajo zbornika izbranih del. V njem so objavili 18 fotografij iz fototek Muzeja narodne osvoboditve Maribor in Muzeja Velenje. Med njimi je 8 poslovilnih pisem žrtev za svobodo. Na koncu zbornika so objavljeni še osnovni podatki o objavah izbranih prispevkov.

Izdani zbornik izbranih del Styriaca pomenljivo govori o strokovni veličini dr. Milana Ževarta. Njegovi znanstveni dosežki so tako tehtni, da bodo ostali. Le čas in nadaljnje raziskave bodo morda vnesli manjše spremembe oziroma dopolnitve.

Tomaž Teropšič

Tra Osoppo e Osvobodilna fronta : fonti e problemi di storia della Resistenza nel Goriziano. Istituto di storia sociale e religiosa, Gorizia 2006, 187 strani

Pričujoči zbornik referatov s posvetovanja *Fonti e problemi della Resistenza nel Goriziano : fra l'Osoppo e l'Osvobodilna fronta (Viri in problematika odporniškega gibanja na Goriškem : med Osoppom in Osvobodilno fronto)*, bilo je 28. oktobra 2005 v Gorici, je izdal Inštitut za družbeno in cerkveno zgodovino iz Gorice. Urednica Liliana Ferrari v uvodu opozori na dvojni obraz in posebnosti goriškega odporništvu v odnosu do ostale Italije (celotna Goriška je do mirovne pogodbe leta 1947 še vedno njen del), saj sta na tem narodnostno mešanem območju nastali dve odporniški gibanji. Na tamkajšnje razmere pa je vplivalo tudi dejstvo, da je bila Goriška vse do konca prve svetovne vojne del avstrijske polovice habsburške monarhije. Prav Avstrijci pa so bili v okupatorjevih strukturah najbolj zastopani.

Prvi je v zborniku objavljen obsežni prispevek Itala Santeusania o odvetniku, politiku in enem od najvidnejših predstavnikov italijanskega odporništvu v Gorici Angelu Culotu z naslovom *Angelo Culot (1895-1961) v upravnem in političnem življenju goriške nadškofije v času do leta 1945*. Culot je bil Furlan, ki se je čutil

blizu Ladinom v Švici, in hkrati lojalen Italijan, v mladosti član Ljudske stranke Luigija Sturza, ki je bila prisilno razpuščena novembra 1926, po vojni pa Krščanske demokracije Alcida De Gasperija. Leta 1933 je bil kot odvetnik prisiljen, da se je včlanil v fašistično stranko, aktivno pa je deloval v Katoliški akciji. Kot tak je v članku, objavljenem 8. oktobra 1933 v glasilu *L'Ida del popolo*, stopil v bran apostolskemu administratorju Giovanniju Sirottiju, nasledniku odstranjenega slovenskega nadškofa Frančiška Sedeja, ki ga je Ponedeljski Slovenec imenoval nekrščanski despot. Po odstavitvi Mussolinija julija 1943 se je Culot vključil v nastajajoči italijanski goriški Odbor narodne osvoboditve. V obširnem poročilu, napisanem junija 1945, je podrobno poročal o aktivnostih tega odbora, tamkajšnjih vojaških formacijah in o zapletenih odnosih s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Nasprotja med obema osvobodilnima gibanjema so dosegla vrh v prvih dneh maja 1945, ko so jugoslovanske oblasti najprej aretirale več članov italijanskega odbora, dva od njih, Licurgo Olivi in Augusto Sverzutti, se iz zaporov nista vrnila. Prispevek obravnava tudi poveljne razmere. Pri tem izpostavi odnos Culota do strankarskega kolega Luigija Pettarina, ki se je zavzemal za celovitost Julijske krajine in zato podprl njeno priključitev k Jugoslaviji. Pomembno je tudi poročilo, ki ga je o razmerah na Goriškem med majem in oktobrom 1945 poslal vodji Krščanske demokracije Alcidu de Gasperiju. Angelo Culot, ki je bil tudi med svetovalci italijanskih pogajalcev na mirovnih pogajanjih, pa je v petdesetih letih, v času, ko je italijanska desnica imela prevlado na političnem prizorišču, prihajal z njenimi predstavniki v polemike zlasti glede vloge goriškega Odbora narodne osvoboditve med vojno in njegovega odnosa do slovenskega osvobodilnega gibanja.

Sledi prispevek Franceta Kralja z naslovom *Osvobodilni boj v dnevniku Rudolfa Klinca (1943-1945)*. Rudolf Klinec je bil od leta 1938 župnik v Velikih Žabljah v Vipavski dolini, aprila 1945 pa ga je nadškof Carlo Margotti imenoval za tajnika pri goriški kuriji, kar je ostal do smrti 2. decembra 1977. Njegov obširni dnevnik z naslovom *Zareški zapisniki*, obsega skoraj 400 strani, posamezni zvezki pa imajo naslove: *V večernih urah (1. junij 1943-23. julij 1944)*, *V ogledalu najtežjih dni slovenske zgodovine (25. julij 1944-23. april 1945)*, *V vojnem begunstvu (29. april 1945-8. avgust 1945)*. Dodatek na petih straneh popisuje dogajanje med obiskom mednarodne razmejitvene komisije oziroma čas do uveljavitve mirovne pogodbe (7. marec 1946-16. september 1947).

Klinec v svojih dnevnikih ugotavlja, da je bilo prebivalstvo razpeto med partizani, ki so bojevali osvobodilni boj, a tudi izvajali likvidacije, in med Italijani, ki so izvajali rastrellamente, vojaška čiščenja terena. Slovenski duhovniki so partizane najprej dobro sprejeli, kasneje, ko je prihajalo vedno bolj v ospredje nasprotovanje Osvobodilne fronte Rimskokatoliški cerkvi, pa je za Klinca zaradi represalij, ki jih je sprožal najprej pri italijanskih oblasteh in nato pri nemškem okupatorju in njegovih sodelavcih, ta boj označil tudi za zločin proti ljudstvu. V dnevnikih srečujemo vse dileme, ki so se postavljale pred slovenskega primorskega duhovnika, posebno ob dogodkih, kot je bila likvidacija petnajstih oseb, med katerimi sta bila tudi dva duhovnika, v Cerknem v začetku februarja 1944 (po nemškem napadu), in to, ali je OF samo komunistični maneuver, ko so hkrati videli, da so ljudje partizanom večinoma naklonjeni, skrbel jih je ateizem, a zavedali so se tudi, da se je bela garda, kot jo imenuje Klinec, kompromitirala s sodelovanjem z Italijani, domobranci s sodelovanjem z Nemci, goriška sredina pa ni imela moči. Pred njih

se je postavljala dilema, kakšen odnos imeti do nemške politike, ki je Slovincem dajala nekatere koncesije, npr. slovensko šolstvo, ki je bilo v času fašizma ukinjeno. Pred koncem vojne se je Klinec v pričakovanju prihoda partizanov umaknil v notranjost Italije. Avtor zaključí prispevek s predstavitvijo spomenice, ki jo je tisti krog slovenskih goriških duhovnikov, kateremu je pripadal tudi Klinec, marca 1946 ob obisku razmejitvene komisije tej predložil. V njej so sicer zahtevali priključitev k Jugoslaviji, a do vzpostavitve demokratičnih oblasti v njej, naj bi območje ostalo pod upravo zahodnih zaveznikov.

Prispevek Petra Černica Obnovitev delovanja katoliških Slovencev na Goriškem (1943-1945) je napisan na osnovi gradiva, ki je bilo doslej ali nedosegljivo ali nepoznano. To so gradivo Katoliškega tiskovnega društva, Goriške Mohorjeve družbe in duhovnika Stanka Žerjala, šolske kronike slovenske gimnazije v Gorici (november 1944-april 1945), razne spomenice. Avtor je pregledal tudi časopisa Goriški list in Partizanski dnevnik, in zbral več pričevanj.

Med goriškimi katoliškimi Slovenci so med vojno delovale tri struje. Prva, ki jo je sicer iz tujine vodil Engelbert Besednjak, se je novembra 1944 povezala z OF, druga, ki jo je do smrti decembra 1944 vodil Janko Kralj, je bila vezana na SLS v Ljubljani, tretja z glasilom Goriški list, pa je bila vezana na domobransko komando v Gorici. Černic ugotavlja, da je bila osnovna programska usmeritev te tretje skupine, ki pa se je deloma prepletala z drugo, narodna reafirmacija in boj proti komunizmu. S privoljenjem nemškega okupatorja so ustanavljali slovenske šole, se vključili v upravo, slovenščina se je ponovno uveljavila kot uradni jezik. Ustanovljen je bil Slovenski kulturni svet pod vodstvom Antona Kacina, prišlo je do uprizoritev iger, 6. avgusta 1944 je bila organizirana Slovenska akademija, novembra 1944 je pričela delovati slovenska gimnazija s 183 dijaki. Italijanski duhovniki so bili premeščeni iz slovenskih župnij, od maja 1944 so bile tudi v mestu organizirane slovenske maše, že marca pa je bila ustanovljena tudi Katoliška akcija za Slovence. Po oceni avtorja so bili to začetki sistematičnega kulturnega življenja dela slovenskih katolikov v Gorici, ki je v mestu, iz katerega je bila dolga leta slovenščina pregnana iz javnega življenja. Po moji oceni so marsikomu dajali lažno vero v dobre namene nacističnega okupatorja. Neizogibno je prišlo do reakcije vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja, ki se je odrazila tudi v polemiki med Goriškim listom in Partizanskim dnevnikom, ki je tekla od novembra 1944 do februarja 1945.

Prispevek Luigija Tavana Vojna, odpor in ljudstvo v kronikah samostanov Sveta Gora in Kostanjevica (1940-1945) temelji, kot je razvidno tudi iz naslova, na kronikah dveh samostanov, ki delujeta v okolici Gorice. V obeh so delovali tuji menihi, ki do kapitulacije Italije vojne pravzaprav niso zaznavali. Organizirana so množična romanja, po njihovem prepričanju vsakdanje življenje teklo normalno, razen tega, da so v samostan na Sveti gori sprejeli begunce, frančiškane iz Maribora. Del kostanjeviškega samostana, ki so ga prej zasedali vojaki, je oktobra 1942 prešel v pristojnost kvesture, ki je tam ustanovila zapore za slovenske ženske, od koder so jih nato premeščali v razne zapore in taborišča po Italiji. Šele vojni dogodki po 8. septembru 1943, t. i. boj za Gorico in partizanska zasedba samostana na Sveti Gori, najdejo mesto v kronikah. Tamkajšnje menihe so partizani aretirali, jih odvedli v Ajdovščino, kjer je prišlo do zanimivega srečanja med njimi in mlado komisarko, bivšo gojenko uršulinskega samostana v Ljubljani, ki je nanje naredila zelo dober vtis. Podrobno so opisani tudi dogodki okrog premeščanja

znamenite Marijine podobe iz samostana na Sveti Gori. Aprila 1944 je okupator ukazal evakuacijo samostana, ki so ga nato zasedli vojaki. Tavano ob teh zapisih ugotavlja, da tuji menihi, v Kostanjevici so bili večinoma iz Trenta, niso razumeli vzrokov in pomena slovenskega osvobodilnega boja in so v slovenskih partizanih videli rušitelje države. Hkrati pa so nanje gledali z naklonjenostjo, saj so opazili njihovo visoko moralno držo. Ne uide jim tudi reafirmacija slovenskih katolikov na Goriškem in hkrati zbežnost italijanskega dela prebivalstva, ki ga je preveval tudi strah pred slovenskimi ozemeljskimi zahtevami.

Luciani De Cillia obravnava Goriško in realnost Osoppa. Ugotavlja, da organizacija Osoppo, ki je v Videmski pokrajini združevala krščanske demokrate, socialiste, pripadnike Stranke akcije, torej nekomuniste, ti pa niso bili vedno tudi protikomunisti, in katere osnovna usmeritev je bila poleg protinacizma in protifašizma tudi obramba italijanstva v teh krajih, na Goriško ni mogla prodreti. Vzroke za to vidi De Cillia v narodnostni razdeljenosti Goriške, tudi razdeljenosti tamkajšnje duhovščine, v tem, da tam ni bilo močnih protinemških predsodkov, in da so v osvobodilnem gibanju prevladovali slovenski IX. korpus in garibaldinske enote. Osoppovci iz Goriške so imeli tako na izbiro le, da se vključijo v te enote, ali pa da odidejo drugam.

Prispevek urednice zbornika Liliane Ferrari Goriška duhovščina v 20. stoletju izpostavi glavne značilnosti delovanja duhovščine le v prvi polovici preteklega stoletja. Avtorica izhaja iz tega, da so bili na Goriškem zaradi ostro začrtane narodnostne meje (izjema je mesto Gorica) v drugi polovici 19. stoletja narodnostni spopadi manj ostri kot na Tržaškem. To sobivanje je pretrgal prihod Italije, ki je bila enonacionalna država, ki je skušala asimilirati t. i. ljudstva brez zgodovine, kar se je še zaostriilo v času fašizma. Avtorica nato oceni delovanje posameznih goriških nadškofov, od Frančiška Sedeja, ki je skušal nacionalna nasprotja umirjati s politiko ekvidistance, do Carla Margottija, ki je vpeljal romanizacijo tamkajšnje Cerkve. Ta je bila tuja ne le slovenskim, ampak tudi furlanskim vernikom, pa tudi duhovnikom, saj je goriško semenišče vzgajalo v terezijanskem duhu, ko duhovnik ni bil le duhovnik, ampak tudi učitelj. Duhovniki na Goriškem so bili tako močno vezani na avstrijsko tradicijo. Cerkveni vrh je na odpore tamkajšnje duhovščine, zlasti slovenske, reagiral z namestitvijo politično zanesljivih italijanskih duhovnikov v povsem slovenske kraje.

Iz ozemeljskih okvirov Goriške, ki je sicer izrecno navedena v naslovu, izstopa prispevek Tamare Griesser Pečar Porajanje osvobodilnega gibanja v Sloveniji : odgovornost za državljansko vojno med Slovenci (1941-1943). Problematika, ki jo obravnava avtorica, zlasti vprašanje državljanske vojne, nikakor ne velja za Goriško, kakor tudi ne za celotno Primorsko. Avtorica sicer v prispevku na kratko prikaže svoje zaključke, ki so bili že večkrat objavljeni, obširneje v njeni knjigi Razdvojeni narod : Slovenija 1941-1945 : okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija; v slovenskem prevodu je leta 2005 izšla pri Mladinski knjigi. Tako med drugim poudarja, da je nujna tudi obsodba komunizma, ne le nacizma, da je bila Protiimperialistična fronta pravzaprav Hitlerjev zaveznik, komunisti pa so bili prvi nacistični konfidenti, da je OF v Sloveniji preprečila vsak drug odpor, da je VOS izvajal likvidacije slovenskih patriotov, ki so bili prepričani protikomunisti itd. Od kolegov, slovenskih zgodovinarjev strokovnjakov za problematiko druge svetovne vojne, še vedno čakamo oceno navedene avtoričine monografije in soočenje z

njenimi trditvami. Na tem mestu bi izpostavila le dvoje. Prva je trditev avtorice, da je partizanski boj zahteval številne nepotrebne žrtve. V tem zborniku je Luciano De Cillia navedel tekst letaka formacij Osoppo, ki med drugim pravi: "Svoboda se ne čaka, se jo pribori, socialna pravičnost se ne sanja, se jo pridobi." In drugo. V italijanskem tekstu (v prevodu) nastopa termin "vaške straže" (v slovenščini), nikjer pa ni najti njihovega uradnega naziva, ki je bil italijanski in pove vsebino teh enot - "Milizia volontaria anticomunista". Mar ni to zadnje tudi ena tistih manipulacij, ki jih avtorica očita drugim zgodovinarjem?

V zborniku je objavljena vrsta zanimivih prispevkov, ki so v veliki meri plod raziskovanja doslej manj znanih ali neznanih virov in zato prinašajo marsikatero novost, s katero dopolnjujejo dosedanje vedenje o problematiki odporništvu oziroma vojnega časa na Goriškem med letoma 1940 in 1945. Ta je bil posebnost, ne le v italijanskem oziroma v slovenskem prostoru, pač pa je imel zaradi prepletanja treh narodnosti, slovenske, italijanske in furlanske, in zaradi prevladujoče katoliške oziroma bolj krščanskosocialne komponente mnoge značilnosti, ki jih drugod na Primorskem ne zasledimo.

Glede na to, da je na posvetovanju tekla tudi obširna in zanimiva diskusija, je škoda, da se urednica ni odločila za njeno vsaj delno objavo.

Nevenka Troha

Alfred Elste, Michael Koschat, Paul Strohmaier, Opfer, Täter, Denunzianten. "Partisanenjustiz" am Beispiel der Verschleppungen in Kärnten und der Steiermark im Mai/Juni 1945: Recht oder Rache? Mohorjeva/Hermagoras. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj 2007, 488 strani, ilustrirano.

Avtorji so se lotili teme, ki je vsa povojna leta bolj ali manj zanimala avstrijsko javnost, nadvse pa dele javnosti na Koroškem. Vprašanje "odvedenih" je bilo ovito v tančico domnev, sumničenj in obtožb na račun slovenskega odporniškega gibanja, partizanstva. Nikakor pa se ne moremo strinjati s trditvijo, da o problematiki ni tekla javna diskusija. Trditev je bila izrečena - verjetno iz prodajnih namenov - ob predstavitvi knjige. Ko sežeš po monografiji, je radovednost, so pričakovanja po novih spoznanjih velika. Zgodovinarji so pogosto opozarjali, da o odvedenih ni na voljo primarnih virov, ki so na avstrijski strani sistematično nastajali od začetka leta 1948 naprej in ponovno po letu 1950 ob novih uradnih avstrijskih poizvedovanjih po usodi pogrešanih odvedenih. Zasluga avtorjev je, da so našli primarne zapiske v fondu (koroškega) Deželnega urada za varstvo ustave in za boj proti terorizmu, Varnostna direkcija za zvezno deželo Koroško. Po vztrajnem in sistematičnem iskanju so našli na 14 fasciklov, na osnovi katerih je z datumom 15. marca 1952 napisal koroški varnostni direktor Josef Stossier že dolgo znano "Uradno poročilo o odvedenih civilnih osebah iz Koroške v letu 1945 po pripadnikih jugoslovanskih partizanskih enot in o usodi na Gorenjskem pogrešanih civilnih uradnikov iz Avstrije" (*Amtliche Darstellung der Verschleppungen von Zivilpersonen aus Kärnten im Jahre 1945 durch Angehörige der jugoslawischen Parti-*

sanenverbände sowie des Schicksals der in Oberkrain vermißten Zivilbeamten aus Österreich). Podobne podatke je zbirala o odvedenih za svoje področje štajerska varnostna direkcija, po mnenju avtorjev pa manj dosledno. Iz primarnih virov, preiskav lokalnih žandarmerijskih postaj, avtorji obširno citirajo v razpravi in deloma v opombah.

Razprava sama vključno z osnovnim znanstvenim aparatom obsega 363 strani. Sledi dodatek (str. 365-443), kjer avtorji imensko navajajo odvedene (ime, datum rojstva, poklic in naslov, članstvo pri NSDAP, domnevni motiv aretacije in odvedbe, pri štajerskih odvedenih še nadaljnje informacije). Dobrodošel za hitro informacijo je register oseb (str. 445-455). Razpravo zaključuje fotografski in dokumentarni del (str. 457-488).

V uvodu avtorji pravijo, da so si zastavili nalogo, uvrstiti aretacije in odvedbe v neposredni vojaški in politični kontekst. Po kritični analizi večinoma na novo dostopnih virov, njihovi kontekstualizaciji in interpretaciji so se po lastni oceni znašli pred naslednjimi vprašanji in nalogami: empirično zajeti žrtve in opisati njihove politične biografije in v tej povezavi odgovoriti na vprašanje, ali so bili odvedeni protagonisti nacističnega režima ali politično neobremenjeni "domovini zvesti"; opisati potek in okoliščine aretacij in odvedb ter nadaljnjo usodo prizadetih; ugotoviti cilje, mehanizme in osnovne poteze akcij v zvezi z odvedenimi in odgovoriti na vprašanje, ali so bile odvedbe prolog v nadaljnje, ki so jih preprečile britanske oblasti z okrepitevijo in utrditvijo svoje prisotnosti; najti bistvene strukture in osnovne dejavnike ter odločujoče činitelje, vendar ne obravnavati jugoslovanskih ozemeljskih zahtev; vizualizirati regionalne razlike pri nastajanju seznamov oseb, ki naj bi zapadle pregonu, in tesno povezanost biografij žrtev in storilcev; obravnavati mednarodnopravne in kazenskopravne aspekte odvedb; strukturno primerjati akcije na Koroškem in Štajerskem in dokumentirati njihove zgodovinske in politične recepcije; opisati pojav tematike v politični razpravi in kulturi spominjanja (str. 10). Avtorji eksplicitno ne definirajo, koga imajo v mislih kot žrtev, koga kot storilca in koga kot denuncianta. Iz pisanega sklepamo: žrtve so odvedeni, storilci osebe, ki so imele opraviti z žrtvami od aretacije do likvidacije, in denuncianti osebe, ki so pripravljale sezname kroga aretiranih in odvedenih. Osrednja pojma, ki se vlečeta skozi vso razpravo, sta "odvedba" (*Verschleppung*) in "odvedeni" (*die Verschleppten*). Prvi naj bi že šestdeset let dolgo odražal "repressivne strukture, ki se ravnaajo po totalitaro-revolucionarnih oblastnih prizadevanjih in nehumanem nacionalističnem revanšizmu". Pojem je starejši in je bil v rabi na primer v terminologiji poročil 13. SS-policijskega regimenta, ki se je bojeval proti partizanom. S pojmom "odveden" so v SS označevali tiste svoje pripadnike, ki so prišli v ujetništvo partizanov. Ne bi govorili o kontinuiteti, ker bi bilo treba rabo pojma še natančneje raziskati, vendar tega dejstva nikakor ne kaže zanemarjati (glej Koroški deželni arhiv, fond: Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11 in 12). Jezik je namreč pogosto lahko tudi zelo razkrivajoč in dokumentira v našem primeru ali miselno kontinuiteto ali neobstoječo senzibilnost oblastnih poizvedovalcev.

Vseh nalog, ki so si jih zastavili, avtorji niso rešili. Pri eni jim je to uspelo bolj, pri drugi manj, pač odvisno predvsem od izpovedne vrednosti ponovno odkritih virov. O problematiki teh virov pozneje.

Uvrstitev aretacij in odvedb v mednarodni vojaški in politični kontekst ni uspešna. V vojnem času so zavezniške in pridružene sile razvile sklop predstav o povojni ureditvi Evrope in pri tem kovale načrte glede nemškogovorečega prebivalstva, o sodelavcih okupatorja itd. Vodstvo slovenskega odpora je za te načrte vedelo in o njih samo razpravljalo, in sicer ločeno, o nemško govorečem prebivalstvu na Štajerskem in Koroškem. Odvedbe iz Koroške pa avtorji predstavijo kot posamezen pojav, če izvzamemo bežno omembo protipartizanskega eposa v italijanskem filmu "Srce v breznu" in citat iz zapisa Jožeta Pirjevca v uvodu (str. 11). Tudi stavek v povzetku visi v zraku in je tu mednarodni okvir prvič nakazan: "Dogodki maja/junija 1945 so glede na zakulisje monsturoznih številka žrtev druge svetovne vojne periferni epilog in predstavljajo marginalno historično notico, individualno trpljenje kot tudi vprašanje politični in etični odgovornosti pa s tem v nobeni obliki nista relativizirana."

Če zgodovinarji menijo, da morajo spregovoriti tudi o mednarodnopravnih in kazenskopravnih aspektih določenega problema, v tem primeru problema odvedenih, se takoj znajdejo v precepu, ker preprosto niso zadosti večši kazenskopravnih postopkov. Imenovani avtorji v uvodu pavijo: "Zadrževanje aktov po eni strani ni zaviralo le objektivne zgodovinske sodbe (sic! A.M.), temveč tudi kazenskopravni pregon in obsodbo storilcev in denunciantov po neodvisnem sodstvu." (str. 9) Pri tem ne upoštevajo, da poizvedovanja varnostnih oblasti ne vodijo nujno k vložitvi tožbe in s tem h kazenskopravnemu postopku. Ta pa spet ne vodi nujno do obsodbe, temveč ga zaznamuje več stopenj in kazenskopravni pregon pozna tudi oprostilno sodbo. H kazenskopravnim pogledom se avtorji vedno znova vračajo, izdatno v poglavju o Karlu Prušniku-Gašperju (str. 194-211). Najkasneje tu bi morali relativizirati misel o linearnosti kazenskopravnega postopka in obsodbe. Pa tudi na drugem mestu pišejo o tem, da obstoječi indici v nobenem primeru niso dovedli do dejanske obsodbe zaradi udeležbe ali soodgovornosti pri odvedbah maja 1945 (str. 241). V poglavju o Karlu Prušniku-Gašperju pa avtorji detajlno opisujejo odnosno obširno navajajo, kako so avstrijske sodne oblasti po ovadbi Prušnika pri državnem tožilstvu v Celovcu v mesecih po podpisu avstrijske državne pogodbe postopale. V tem času je bil Prušnik-Gašper predsednik Zveze koroških partizanov. Nadrejene instance (višje državno tožilstvo v Gradcu, pravosodno ministrstvo na Dunaju ob upoštevanju mnenja ministrstva za zunanje zadeve in ob upoštevanju judikature vrhovnega sodišča) so ovadbo, da je (so)kriv za 11 umorov, obravnavale nadvse previdno, govorile o bornem dokazilnem materialu in naposled razpravljale o tem, da je bila dejavnost partizanov na južnem Koroškem vsekakor naravnana proti fašizmu in nacizmu. Prav v tem stališču višjih in najvišjih sodnih ter sodnoupornih instanc bo najbrž treba videti izhodišče, da sta zgodovinarja Alfred Ogris in Wilhelm Wadl, ki sta vse te vire gotovo dobro poznala, govorila leta 2005 v tem smislu o partizanstvu (Die Partisanen in Kärnten. Kämpfer gegen den Faschismus. Kämpfer für ...?). S tem so avstrijske oblasti posredno upoštevale izhodiščno točko Temeljnih točk Osvobodilne fronte, nikoli pa niso sprejele, temveč so stalno in z vso ognjevitostjo zavračale drugo, to je združitev Slovencev v eni državi. Državno pravdnitvo postopka proti Karlu Prušniku-Gašperju ni niti sprožilo. V posameznih primerih prijave so juristi opozarjali na argumentacijsko šibkost oziroma nevzdržnost obdolžitvev. Državno pravdnitvo se je poslužilo zveznega zakona o amnestiji z dne 21. decembra 1945

in kazenskopравни pregon umaknilo. Ta zakon je določal, da se proti osebam, ki so v boju proti nacizmu ali fašizmu storile kaznivo dejanje, ne sproži kazenskega postopka in če je sprožen, se ukine.

Ali je uspelo aretacije in odvedbe uvrstiti v meddržavni (avstrijsko - jugoslovanski) vojaški in politični kontekst? Ta cilj je avtorjem v večji meri uspel na primeru Štajerske, kjer sledijo delu Milana Ževarta (Lackov odred) in Christiana Flecka (Die Koralm partisanen). Kot odpornika, partizana "izsledijo" poznejšega deželnega glavarja Josefa Krainerja, ki so ga nekateri imenovali "Partisanen-Sepp" (str. 286). Oboroženi odpor v vojnem času in vojaška dogajanja na koroških tleh po kapitulaciji nemškega rajha tematizirajo le ob robu. Obravnavani dogodki so se na Koroškem zgostili v veliki naglici v nekaj dneh, na Štajerskem pa so kulminirali v juniju 1945. Avtorji sicer navajajo nekatera slovenska dela, zasledimo pa le njihovo selektivno recepcijo, deloma pa vsebinske recepcije sploh ni. Enak način sprejemanja ugotovimo tudi pri enkratnem navajanju Koroškega vestnika (predhodnega naslova niti ne navajajo), isto velja za Francija Strleja (Veliki finale na Koroškem) in za recenzijo Draga Druškoviča o Pustovi knjigi (Titostern über Kärnten). V obeh primerih velja opozoriti, da slovenska avtorja govorita o medvojnem in povojnem času na Koroškem in se prav na primeru Pliberka soočata z neposrednim dogajanjem. Druškovič kot neposredno vključeni v dogajanja spregovori tudi o odvedenih, česar v razpravi ne zasledimo. Druškovičev tekst je na voljo v nemškem prevodu. Delo Franceta Škerla (Koroška v borbi za svobodo) seveda poznajo, vendar tudi za to tematiko nudi mnogo več informacij. Tekst je že dolga desetletja na voljo v nemškem prevodu, saj je Urad koroške deželne vlade financiral prevod Koroškega zbornika iz leta 1946. Izvod prevoda si je "organiziral" za ravenko knjižnico prof. Šušnik. Medtem ko prevod v knjižnici Deželnega muzeja v Celovcu ni bil dostopen, v knjižnici na Ravnah glede tega ni bilo problemov. Pri omembi prvih oblik odpora bi lahko pričakovali navedbo razprave Toneta Ferenc Akcije organizacije TIGR, pri omembi zavezniških misij pa delo Božidarja Gorjana-Boga (Zavezniške misije), saj je razprava Marjana Linasija (Še o zavezniških misijah) tudi neke vrste reakcija na Gorjanovo knjigo. Omeniti je treba, da avtorji ne citirajo, oziroma niso upoštevali monografij Knjižnice NOV in POS, kjer bi lahko našli glede na svoje cilje marsikateri podatek o vodilnih funkcionarjih odpora na Koroškem. To npr. velja za obširno delo Ivana Jana o Kokrškem odredu, za delo Milana Gučka o Šercerjevi brigadi in delo Jožaja Marolta o Šercerjevi brigadi na Štajerskem, za knjigo Ladislava Kiaute o Bračičevi brigadi in za delo Ivana Dolničarja (Kako se je končala druga svetovna vojna na Slovenskem), saj je njegov referat na Prušnikovem simpoziju v Šentjanžu, ki ga avtorji navajajo iz Koroškega vestnika, le izvleček oziroma neka sinteza tega obširnega dela. Glede na obširno in intenzivno povzemanje virov, nastalih na avstrijski strani zlasti med leti 1948 in 1952, pa je vsekakor umestno opozorilo na serijo Dokumenti ljudske revolucije z dosedaj (do leta 2005) zadnjim zvezkom Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, ki bi omogočili umestitev v neposredni "slovenski" vojaški in politični kontekst. Med tiskanimi avstrijskimi viri pa bi bilo treba opozoriti na Rot-weiss-rot Buch. Doslednejše upoštevanje slovenske strokovne literature bi bilo glede na osnovne cilje razprave - "izslediti" vodstveni kader, možne avtorje seznamov oseb, neposredne akterje in "storilce" - gotovo potrebno. Navajajo in povzemajo pa razpravi Ljube Dornik-Šubeljve Oddelek za

zaščito naroda za Slovenijo, OZNA : vojaška protiobveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija. Avtorji se tako zadovoljujejo s splošno znanim glede vodstva odporniškega gibanja, omenjajo Dušana Pirjevca-Ahaca, Franca Primožiča-Marka, Egona Remca-Boruta, Janeza Kmeta-Mirka, že omenjenega Karla Prušnika-Gašperja in številne druge, ki jih v fotodokumentaciji tudi "vizualizirajo". Problem je ta, da v neposredni bližini delovanja imenovanih ni bilo odvedenih oseb, če "spregledamo" Celovec, ki so ga avtorji, kot vse druge kraje natančno obdelali, vendar iz pisanja ni mogoče sklepati na vpletenost imenovanih. Karlu Prušniku sicer pripisujejo *sodelovanje* pri sestavi seznamov in *aretacijo* tolmača Floriana Sadounika (str. 121), drugje pa pišejo, da je imenovanega *ukazal* zapreti (str. 211), odvisno od tega, na kateri vir se naslanjajo.

Avtorji napovedujejo kritično analizo virov, govorijo o njihovi kontekstualizaciji in interpretaciji. Težko je ugotoviti, kaj s tem mislijo. Velika večina v drugem, tretjem in četrtem poglavju uporabljenih virov je nastajala več let. Tako pri opisu aretacij, odvedb, nadaljnjih usod odvedenih kot pri poglavju o "storilcih" in denunciantih navajajo iste vire in se pogosto ponavljajo. To je pač pogojeno z zasnovo monografije, ki je v teh poglavjih pregledno strukturirana in prinaša največ novih, deloma tudi presenetljivih dejstev in informacij, vezanih na različne osebe. V številnih primerih pa bi bilo treba preveriti tudi "dejstva, fakte", povzete po teh virih. Tudi policijski organi se namreč občasno zmotijo. Zaverovanost v verodostojnost virov je velika. Neverjetno "prilagodljivost" ljudi v tistih dneh so zaznali tudi pripadniki Jugoslovanske armade in neko notico o tem najdemo celo v ljubljanski *Družini*.

Zakaj je prišlo do časovnega zamika pri poizvedovanjih, avtorji ne omenjajo. V osvobojeni Avstriji avstrijske oblasti sprva niso imele posebnih pristojnosti. Te so bile različne in časovno neuskkljene celo po zasedbenih conah. Po sklepu druge kontrolne pogodbe (28. junija 1946) so zasedbene oblasti - v koroškem primeru Britanci - nekaj več pristojnosti prenesle na avstrijske.

Čeprav Britanci niso dopuščali nobenega dvoma glede svoje politične usmerjenosti in se izkazali kot odločni branitelji zahodnega sveta in njegovih vrednot, so le hoteli zlomiti nacistično miselnost in soditi storilcem. Omenimo naj le proces proti odgovornim ljubeljskega koncentracijskega taborišča. Tako so leta 1945 tudi prvi poizvedovali po odvedenih. Avstrijske varnostne oblasti na Koroškem so to intenzivneje začele po procesih proti vojnim zločincem (sojenje odgovornim za evtanazijo v deželni bolnici v Celovcu, sojenje Aloisu Maier-Kaibitschu). V ta politični kontekst bi bilo treba postaviti avstrijska poizvedovanja, česar pa avtorji niso storili. Procesi in obsodbe so po oceni in prepričanju Avstrijcev namreč dokazali, da z vojnimi zločinci znajo postopati sami. Po drugi strani je obletnica koroškega plebiscita 1947 nudila nekaterim predstavnikom večinskega prebivalstva priložnost, da znova poudarijo enotnost dežele in označijo plebiscitno odločitev glede na pogajanja za avstrijsko državno pogodbo kot dokončno in jugoslovanske ozemeljske zahteve kot brezpredmetne. Prednjačili so ob poudarjanju sloge z "domovini zvestimi Slovenci" predstavniki Ljudske stranke, med njimi državni sekretar Ferdinand Graf, namestnik deželnega glavarja Hans Ferlitsch in deželni svetnik Alois Karisch. Tem se je pridružil proti koncu leta državnozborni poslanec in bivši predsednik Koroškega hajmatbunda Vincenc Schumy. Na zborovanjih v Velikovcu in v Borovljah, "dveh centrih dvojezičnega ozemlja" (Volkszeitung 16. 12. 1947,

str. 1), je Schumy govoril o 550 odvedenih in retorično vprašal, ali so bili odvedeni zaradi svojega delovanja v času plebiscita. Deželnozborski poslanec Josef Glantschnig je dal v Velikovcu izglasovati resolucijo glede odvedenih, naslovljeno na zvezno vlado. Avtorji ta mejnik označujejo kot odločilen trenutek zavzemanja za odvedene po tisku in koroških političnih predstavnikih. Masivno so vsi govorniki nastopili proti zahtevam, ciljem in osebam Osvobodilne fronte. Avtorji opisujejo vlogo medijev v nadaljnjem procesu zanimanja in zavzemanja za to, da se razišče usoda odvedenih in pravijo, da je tematika postala tudi predmet razprav zvezne vlade in pomembna točka odnosov z Jugoslavijo. Že pred medijskim in političnim tematiziranjem je varnostni direktor Josef Stossier, čigar povezav z Ljudsko stranko ne gre prezirati, zaključil svoja poizvedovanja glede odvedenih ter 9. decembra 1947 predal poročilo Zveznemu ministrstvu za notranje zadeve ter dan nato koroškemu deželnemu glavarju Ferdinandu Wedenigu. Od tedaj naprej lahko temu vprašanju stalno sledimo v medijih in v politiki; 6. aprila 1950 je šef deželnih uradov Karl Newole naročil varnostnemu direktorju, da ponovno "skrbno" razišče zadevo. Stossier je segel po materialu, ki ga je njegov urad ponovno sistematično zbiral od avgusta 1948, in žandarmerijske postaje so pričele ponovno vabiti priče na pogovore in le-te zapisovati. Na teh zapisnikih sloni pomemben del razprave. Vendar so prav tu skrite tudi pasti, ki jih avtorji premalo upoštevajo, ker teh virov niso kritično vrednotili: fond teh virov je nastajal leta po dogodkih. Čeprav so se ti gotovo globoko usidrali v spomin posameznikov in tako ostali bolj "prisotni", so zaznavanja povezana s političnim razvojem in tudi "ideološko pobarvana", nanje so vplivali mediji in številni drugi dejavniki hladne vojne - med koroškimi Slovenci gotovo tudi informbirojevski konflikt. Avtorji ne upoštevajo vprašljivost koroške prakse denacifikacije upravnega, sodnega, šolskega in varnostnega aparata. Ničesar ne izvemo o osebah, ki so formulirale zapisnike. So bili med njimi žandarji, ki so svoj poklic izvajali pod vsemi mogočimi režimi: demokratični Avstriji, v avstrijski stanovski državi, pod nacizmom in tudi v novih razmerah? Da so se avtorji problema zavedali, vendar ne aplicirali na svoje področje raziskave, dokazuje njihov zapis o denacifikaciji, ki da se je iztekla v "tiho gibanje amnestije" (str. 254). Kako so zapisniki nastajali? Je varnostna direkcija dajala navodila? Le v primeru Celovca izvemo, po katerih kriterijih oziroma smernicah naj bi bili zaslišani trije "osumljenci" (str. 229). Po kakšnem sistemu so se zapisniki zbirali in ali so imela okrajna glavarstva pri tem besedo? So se ljudje v začetku petdesetih let dejansko še spominjali, kdo je bil maja 1945 v občinskem (krajevnem) odboru OF?

Posamezni koraki oblasti niso bili povezani le z zunanjepolitičnimi prilagajanja, kot pravilno pišejo avtorji, verjetno so večjo vlogo igrali notranjepolitični momenti. Kdo si je, denimo, po izbruhu informbirojevskega konflikta še belil glavo glede moči in pomena Federativne ljudske republike Jugoslavije? V Avstriji pa se je glede na bližajoče volitve vnel boj za glasove manj obremenjenih nacistov, Ljudska stranka se je s cerkvenimi dostojanstveniki vred silno bala cepljenja konservativnih oziroma "meščanskih" sil, socialistična pa je precej uspešno lovila naciste. Na Jugoslavijo se je Avstrija ozirala podobno kot ves zahod, ki je upal, da bo država zajadrala v njegovo vplivno območje. Ni naključje, da je prav tedaj prišlo do organiziranja avstrijskih državljanov s posestvom v Jugoslaviji, kar je precej vplivalo na pogajanja za avstrijsko državno pogodbo. Ne nenazadnje - ali niso žandarmerijski zapisniki neke vrste pričevanja (spomini), strukturirani, vodeni intervjuji in s tem

nujno podvrženi potrebni kritični presoji? Na ta metodološki aspekt avtorji sami indirektno opozarjajo, ko citirajo opozorila Alfreda Ogrisa in Wilhelma Wadla v zvezi s Prušnikovimi Gamsi na plazu, ki da imajo za sodobno zgodovinospisje le omejeno vrednost (str. 196) kot ostala partizanska memoarska literatura. To opozorilo obeh zgodovinarjev je povsem logično, manj logično pa je, da potem eden izmed njih kot urednik ugledne historične revije Carinthia I objavi spominski zapis, ki ga Elste, Koschat in Strohmaier označijo kot "skurilnega" (str. 35). Ni toliko "zasmehljivo" pričevanje Mirka Schnabla, pravzaprav prostaška je objava, ali pa je bil to politično povsem preračunan korak.

Razlike med Koroško in Štajersko so očitne. Na Štajerskem so enote Jugoslovanske armade delovale pod vrhovnim sovjetskim poveljstvom in Britanci so prevzeli njim dodeljeno cono v drugi polovici julija 1945. Avtorji govorijo o vključnosti provizoričnih občinskih odborov, ki so jih sestavljali reprezentantje socialistične in ljudske stranke ter KPA. Zanimiva je ugotovitev, da je VOS na Štajerskem razpolagala s seznama vodilnega nacističnega kadra (str. 334, razne uradne objave). Vprašanje je, ali na Koroškem ni delala na podoben oziroma enak način, saj je delala po direktivah nadrejene instance pri IV. operativni coni in ta je zajemala tako Štajersko kot Koroško. Imena vodilnih lokalnih nacistov pa so se pojavljala pogosto v dnevnem tisku. Preveriti bi bilo treba, ali pri sestavljanju list oseb, ki naj bi jih partizani zaprli, ni šlo v majskih dneh le za dopolnjevanje. Tudi v štajerskem primeru se zdi malo verjetno, da bi se osebe, vključene v postopke aretacij in odvedb, še po štirih letih dobesedno spominjale izjav posameznih akterjev. Vsaj v štajerskem primeru pa je utegnila igrati vlogo tudi odredba z dne 9. maja 1945 o registraciji nacistov.

Razprava je v poglavjih, kjer govori o aretacijah in odvedbah, o usodah aretiranih in odvedenih, o storilcih in denunciantih, zelo detajlna in polna podatkov. Porazdelitev po posameznih krajih nakazuje razlike pri posameznih akcijah in postopkih ter na osnovi žandarmerijskih protokolov in drugega arhivskega materiala riše politične biografije prizadetih, pri čemer avtorji natančno registrirajo njihovo vključenost v NSDAP in vse njene formacije. Na osnovi teh podatkov prihajajo avtorji tudi do zaključnih ocen, vendar opozarjajo, da odvedbe niso bile legalne in da bi morali odvedeni priti, če že, pred avstrijska sodišča. Vprašanje je, ali je bil vsak, ki so ga avstrijske oblasti poklicale kot pričo in ga v protokolih označile kot "partizana", to v resnici, ali pa nekaterim pričam oziroma zaslišanim ne bi prej pristajala oznaka simpatizerja ali podpornika osvobodilnega gibanja. Ugotovili smo, da so na karakterizacijo posameznih oseb vplivali politični dogodki. Klasičen primer je karakterizacija Adolfa Piceja. Njegov prehod na stran Narodnega sveta koroških Slovencev leta 1949, kot se zdi, "blagodejno" vplival tudi na zasliševalni zapisnik, ki ga citirajo avtorji (str. 81, 85 in 86). Priče tudi niso nujno vedno govorile resnice ali pa so del svoje politične biografije enostavno "pozabile". Tako izvemo, da je bil Heinrich Ostermann v majskih dneh na partizanski strani ali pa so partizani menili, da je njihov. Bil je dejansko "konservativni" element (str. 63), kot ga je zaznal Josef Stossier, kar pa je bila že posledica njegovega "spreobrnjenja" (ali tudi ne), kajti že v majskih dneh se je pod njegovo streho znašel Ludvik Puš, ki so ga jugoslovanske oblasti iskale kot vojnega zločinca in so ga britanske varnostne oblasti potem nekaj časa zadržale v zaporu (Ludvik Puš, Na dolgo pot in poročila v *Slovenskem vestniku*, glasilu POOF za Slovensko Koroško). Ostermann

je postal po vojni po milosti deželne vlade eden izmed komisarjev Zveze koroških zadrug. Proti njemu so se ob podpori OF borili vsi predvojni zadrugarji. Varnostni direktor Josef Stossier pa je Ostermanna in nekatere druge izpostavljaj zaradi dokončnega in tudi organizacijskega cepljenja "enotnosti" koroških Slovencev. Varnostna direkcija je zasliševala torej "svojega" človeka.

Avtorji pogosto povzemajo žandarmerijske zapisnike v pogojniku, kar bi lahko interpretirali kot neko kritično distanco do določenih vsebin, pogosto pa zapisnike citirajo dobesedno.

V prologu (str. 16-51) avtorji pišejo o "figuraciji tematike odvedenih v politični debati in kulturi spominjanja". Izvajanja temeljijo na poročilih, ki so jih tiskani mediji objavili zlasti ob postavitvi treh obeležij: prvega in drugega v Celovcu na arealu bivše "jezuitske kasarne" in obeležja v Pliberku na hiši t. i. Grenzlandheima. Jezuitska kasarna je imela in ima svoje mesto v slovenskem zgodovinskem spominu. Slovenci so se znašli v njenih zaporih v plebiscitnem času, ponovno v nacističnem, po vojni pa je bila nekaj dni prehodni "azil" za deportirane Slovence, ki so se vračali iz taborišč v rajhu. Izsledki tega poglavja so primer, kako se zgodovina dela. Nedvomno je, da zgodovinopisci soustvarjajo njeno podobo (Hannes Heer, Walter Manoschek, Alexander Pollak, Ruth Wodak, *Wie Geschichte gemacht wird. Zur Konstruktion von Erinnerungen an Wehrmacht und Zweiten Weltkrieg*). To počenja tudi pričujoča monografija, ne pa prispevek Brigitte Entner, ki je objavljen v *Koroškem vestniku* in ga avtorji šlampasto, ker ne zajamejo njegovega bistva, površno navajajo.

Očitek slovenskemu zgodovinopisju je, češ da ni kazalo dovoljshnje pripravljenosti soočiti se s to tematiko (str. 337), ni verodostojno, za kar vidimo vzrok v nepoznavanju ne le slovenskega zgodovinopisja, temveč tudi v nepoznavanju slovenske literature. Mineva domala 25 let, odkar je izšel roman Lojzeja Kovačiča Prišleki, ki so sedaj na voljo tudi v nemškem prevodu. Zgodovinskih del zadnjih desetletij, ki obravnavajo medvojne in povojne dogodke, ne bomo navajali. In nenazadnje - slovenskemu zgodovinopisju prištevamo tudi tiste številne slovenske in drugojezične publikacije, ki so izšle po svetu ne glede na to, ali z njimi soglašamo ali ne. Na vprašanje po moralni in etični odgovornosti pa bi odgovorili z mislijo, ki jo je formuliral sicer v drugi povezavi in ob drugem, grozljivejšem primeru, Janko Pleterški: "Kdor je sledil tej frakciji SLS, ga ni obvarovala ognja, temveč ga je pripeljala naravnost vanj. In to v najbolj poniževalnih okoliščinah. Z orožjem tujca in pod njegovim poveljstvom je na strankin nasvet pobijal in tujcu izročal Slovence. Zapeljala ga je v moralni polom. V najhujšem primeru se je s tisočimi drugih podobnih nesrečnikov navsezadnje znašel na robu strahotnega brezna. Znašli so se v rokah drugačnih nesrečnikov, ki so ob istem breznu, po skrivni odločitvi tistih, ki so se polastili narodovega boja za osvoboditev in za nove temelje življenja, zapravili svojo človečnost. Tukaj in tam apel, tam in tukaj Kajn." (V senci Ajdovskega Gradca, str. 157). Dodajmo še verze iz Ferenčevega Rekvieama, zapisane maja 1995: "Jaz tokrat praznoval ne bom // ne konca vojne in ne zmage; // zaprl se bom v svoj tihi dom // in molil za Slovence svoje drage // Za njih bom molil, ki so nekoč // bili rdeči, beli, plavi // in vsak v svobodo svojo zroč // izgini in gorja poplavi." (Tone Ferenc, *Dies irae*).

Mitja Ferenc, Želimir Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Prikrita grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji / Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia. Počasni bleiburski vod, Zagreb 2007, 199 strani, ilustrirano.

Pričujoča knjiga avtorjev dr. Mitje Ferenca, docenta na oddelku za zgodovino Filozofska fakultete v Ljubljani in Želimirja Kužatka, upokojenca, je pomemben prispevek k prikazu in še boljši razjasnitvi povojnih množičnih protipravnih paporov na območju Republike Slovenije. Knjiga se osredotoča posebej na žrtve hrvaške narodnosti, to je pripadnike oboroženih sil Neodvisne države Hrvaške (NDH) in civiliste, ki so spomladi (od 5. maja dalje) 1945 bežali pred prodirajočo jugoslovansko vojsko iz NDH prek Slovenije v Avstrijo, kjer naj bi se predali Britancem in Amerikancem. Smeri umika vojske NDH in civilistov nam v knjigi nazorno kaže skica. Umik proti Avstriji je potekal v več smereh. Najpomembnejša smer je vodila prek Celja in Dravograda do Drave in jugoslovansko/slovensko-avstrijske meje.

Ob branju omenjene knjige so mi prihajali v misli spomini Hrvata Zvonimirja Duspera, ki je podrobno opisal potek umika.¹ Dusper je bil rezervni poročnik v hrvaški domobranski vojski. Ob koncu vojne je, kljub svoji mladosti in neizkušeni v vodstvenih funkcijah, dobil ukaz, da popelje veliko skupino domobranov in civilistov v Avstrijo. Namreč, hrvaška vojska, po njegovih besedah, spričo nove nastale situacije ni imela dovolj izkušenega vodstvenega kadra, tako da je morala zaupati odgovorne naloge tudi mlajšim častnikom. Kolona, ki jo je Dusper popeljal na pot, je po njegovih besedah štela najmanj 15-16 tisoč domobranov.² Na koncu kolone so se priključili še civilisti. Prek Zaprešića, Krapine, Rogaške Slatine so 10. maja 1945 prišli v Celje, kjer je že bilo osem kolon hrvaških vojakov in civilistov, veliko število Nemcev in, po njegovih besedah, 2-3 tisoč pripadnikov črnogorske narodne vojske pod poveljstvom dr. Sekule Drljevića.³

Dr. Dražen Živić, geograf zaposlen v Inštitutu društvenih znanosti Ivo Pilar v Zagrebu, ki se ukvarja z demografijo, v predgovoru knjige Prikrita grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji podrobno opiše "hrvaški križev pot", to je usodo umikajočih se hrvaških vojakov in civilistov in nas sooči z vso tragiko, ki jo je doživljal hrvaški narod ob koncu vojne. "Hrvaški križev pot" se je, po njegovih trditvah, začel že pred uradno odločitvijo o postopnem umiku vojske in civilistov s hrvaškega ozemlja proti Sloveniji in Avstriji in ne šele po vdaji in predaji Jugoslovanski armadi. Začel naj bi se že kar v drugi polovici leta 1944, ko je jugoslovanska partizanska vojska postopoma zavzemala vzhodno bosanska in vzhodno hrvaška območja. Opozori na potrebo po primerni umestitvi hrvaške narodne tragedije v hrvaško zgodovino. Najnovejše objektivne zgodovinske in druge znanstvene raziskave naj bi pripomogle k temu, saj je končno že čas, da ta tragična epizoda hrvaškega naroda dobi dostojno mesto v hrvaški zgodovini.

Po preboju na jugoslovansko/slovensko-avstrijski meji se je truma bežečih ustavila na Pliberškem polju. Po dolgem času se je na njihovih obrazih pojavil nasmeh, saj so naivno upali v pravično postopanje zaveznikov, v spoštovanje Ženev-

1 Zvonimir Dusper: U vrtlogu Bleiburga. Rijeka 1993.

2 Prav tam, str. 19.

3 Prav tam, str. 20.

ske konvencije o pravicah ujetnikov in vojnega prava. Na tem mestu je treba poudariti, da zavezniki Neodvisne države Hrvaške niso priznavali. Na veliki zeleni površini pred Pliberkom so hrvaški begunci čakali rezultate pogovorov svojih predstavnikov z lokalnim poveljnikom britanskih sil, brigadnim generalom Patrickom Scottom, in s političnim komisarjem 51. vojvodinske divizije, liškim Srbom Milanom Bastom. Hrvaško delegacijo so sestavljali: generali Herenčič, Metikoš in Servatzy ter profesor Danijel Crljen, sicer minister v vladi NDH. Pogovori so potekali v dvorcu Thurn - Valassina nad Pliberkom. Dan 15. maj 1945 je zapisan kot črni dan v hrvaški zgodovini. Britanci so vztrajali, da se hrvaške oborožene sile in civilisti lahko predajo samo jugoslovanski partizanski vojski. Po navedbah Zvonimirja Duspera naj bi Britanci predali partizanom 300 tisoč hrvaških vojakov različnih redov in še približno 150 tisoč civilistov.⁴ Vprašanje pa je, koliko je sploh bilo teh, ki so bili zbrani na polju pri Pliberku, kajti ocene (ne podatki !) o številčnem stanju oboroženih sil NDH so različne in nasprotujoče.⁵ Dusperova številka je vsekakor previsoka.

V predgovoru Ferenčeve in Kužatkove knjige beremo, da so Britanci do 22. maja izročili jugoslovanski strani okoli 100 tisoč pripadnikov hrvaških oboroženih sil. K temu številu je treba dodati še veliko število civilistov (str. 16). Vsi se niso želeli predati in položiti orožja. Določen del hrvaških begunskih kolon se je uspel prebiti nekoliko globlje v Avstrijo ter se predati tamkajšnjim britanskim vojaškim enotam, ki so jih namestile na Vetrinjskem polju. Tudi te skupine Hrvatov je čakala ista usoda kot tiste, ki so ostali na Pliberškem polju. Bili so vrnjeni Jugoslaviji. Le delu hrvaških beguncev se je uspelo prebiti do ameriškega zasedbenega območja v Avstriji in do begunskih taborišč v Italiji. Velikemu delu hrvaških beguncev ni uspelo nikoli prečkati jugoslovansko/slovensko-avstrijske meje, saj so jih že prej zajeli jugoslovanski partizani in so doživeli isto usodo kot iz Avstrije vrnjeni begunci.

S pomočjo skice v knjigi, ki prikazuje glavne smeri "kolone smrti" (množična morišča - polja smrti) oziroma "hrvaškega križevega pota", je mogoče dobiti jasno predstavo o razpredenosti množičnih morišč v nekdanji Jugoslaviji, kjer so pobijali hrvaške ujetnike brez sojenja in dokazane morebitne krivde za zločine, storjene med vojno. Kot je zapisal Dražen Živić, je bil njihov edini "zločin" ta, da so bili Hrvati. (str. 17)

Udeleženec "kolone smrti" je bil tudi že prej omenjeni Zvonimir Dusper. Ubijanje se je pričelo že 15. maja 1945 zvečer pri Pliberku, a v manjši meri, saj so jugoslovanski partizani pazili, da so to počeli čim manj vpadljivo, glede na to da še niso bili na svojem terenu; bili so na ozemlju Avstrije. Zvonimir Dusper je bil v "koloni smrti", ki se je vila prek Dravograda in se ustavila 15 km pred Mariborom, kjer je bil skupaj z drugimi poslan v smrt, a mu je usoda naklonila življenje. Iz jame smrti se je rešil, ponovno padel v roke jugoslovanskih partizanov, ki so gnali "kolono smrti" čez slovensko ozemlje na Hrvaško do Bjelovarja, Osjeka, Sremske Mitrovice in Vršca, kjer se je "kolona smrti" ustavila. "Kolone smrti" so se vile celo do skrajnega juga Makedonije.

Ob prebiranju knjige Prikrita grobišča Hrvatov v Republiki Sloveniji se mi je večkrat vsiljevala naslednja misel: Tako kot so v življenju za uspeh vsake stvari, ki

⁴ Prav tam, str. 23.

⁵ O različnih ocenah glede številčnosti oboroženih sil NDH glej v članku Martine Grahek Ravančić na str. 78-79 v tej številki Prispevkov.

se je lotimo, potrebni trdni in zdravi temelji, tako mora biti tudi država zgrajena na močnih in predvsem nekrvavih temeljih. Jugoslavija po drugi svetovni vojni to ni bila. Slovenija in ostale nekdanje jugoslovanske republike so prepredene z množičnimi grobišči, o katerih se toliko let ni smelo govoriti. Ljudje, tako tisti, ki so ubijali, kot tisti, ki so izgubili svoje v množičnih povojnih pobojih in morali molčati iz strahu, so s tem vedenjem živeli dolga leta. Le kakšno življenje je to? Življenje rabljev je bilo verjetno, kljub vsemu, nemirno, posebno v trenutkih, ko se je človek prisiljen zazreti sam vase in narediti obračun svojega življenja. Mislim, da temu "obračunu" ne more nihče uiti. Smo samo ljudje. Življenje svojcev žrtev je bilo tudi nemirno, a ti so ali še bodo dobili vsaj malo miru, ko so ali še bodo izvedeli, kje so bili pomorjeni njihovi dragi." In zakaj vsi ti povojni poboji? Zelo kratek in jasen odgovor je dal Milovan Đilas, eden vodilnih jugoslovanskih komunistov, ki je kasneje tudi sam padel v nemilost pri vladajoči komunistični eliti. Dejal je: "Morali so umreti, da bi Jugoslavija lahko živel!" (str. 18)

Upoštevajoč politično dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji se je z razglasitvijo Neodvisne države Hrvaške aprila 1941 za večino hrvaškega naroda uresničila večstoletna težnja po lastni nacionalni državi. Toda povezanost z nacistično Nemčijo je bila usodna. Dražen Živić v predgovoru knjige sicer objektivno opozori na to, da del odgovornosti za hrvaško nacionalno tragedijo nosijo tudi takratni politični in vojaški predstavniki NDH, ki bi že leta 1943 morali jasno videti, da se tehtnica preveša na stran zavezniških sil, pa so še vedno vztrajali v "usodni povezanosti" s Tretjim rajhom. (str. 19) Ne smemo pa pozabiti tudi na ustaške zločine, na Jasenovac in druga ustaška taborišča. Po trditvah Živića je bilo maščevanje nove komunistične oblasti za zločine, "ki so jih med vojno morda zagrešili Hrvati", šele na drugem mestu. Usmrtnice naj bi bile del skrbno pripravljene strategije nove komunistične oblasti in starih velikosrbskih struktur za prevzem oblasti v povojni Jugoslaviji. (str. 19) Med krivce za to hrvaško tragedijo uvršča tudi takratne vojaške in politične predstavnike zahodnih zaveznikov. Pliberško tragedijo in "hrvaški križev pot" pojmuje kot dokaz za "genocid" nad hrvaškim narodom". (str. 19) Uporablja tudi izraz "holokavst nad hrvaškim narodom", kar pa se mi zdi neprimeren izraz, če se spomnimo na ustaške zločine nad Judi v Jasenovcu in drugod, kjer se je dejansko vršil načrten holokavst. V ustaških taboriščih je potekalo načrtno "iztrebljanje" Srbov, Judov, Romov in vseh drugih, ki niso bili po godu novonastali državi NDH. Živić sicer navaja očitke Hrvata Bruna Bušića, avtorja dela Demografski gubici - žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji iz leta 1983, da so ustaški zločini potencirano povečani, medtem ko se partizanski zločini nikoli ne omenjajo, četniški pa se zamolčijo ali zmanjšajo. (str. 21)

Vinko Nikolić, hrvaški emigrant, je v predgovoru spominov Zvonimirja Duspera zapisal misel, ki me je presenetila: "...v emigraciji smo pogosto ponavljali: če bi bila Hrvaška samostojna država, pa čeprav komunistična, bi jo mi priznali kot svojo ... mi smo NDH imeli za svojo, pa čeprav nepopolno državo, toda bila je naša in zato smo jo ljubili, gradili in branili, saj tudi sin ne vpraša, kakšna je njegova mati, njegova je, njo ljubi in spoštuje. In tudi NDH je bila naša..."⁶

Vrnimo se nazaj h knjigi Prikrita grobišča Hrvatov v Republiki Sloveniji in predgovoru Dražena Živića, ki se pri svojem delu ukvarja predvsem z raziskavami, povezanimi s hrvaško demografijo in z demografskimi posledicami vojne. Glede na

⁶ Zvonimir Dusper, str. 5, 6.

to je tudi v predgovoru opozoril na hude in daljnosežne demografske in družbene posledice druge svetovne vojne in povojnega dogajanja, ki jih Hrvaška še vedno občuti. Opozarja, da na tem področju še ni resnejših objektivnih in metodološko utemeljenih raziskav. Ne omenja pa hrvaškega ekonomista Vladimirja Žerjavića, ki je na osnovi statističnega preračunavanja ugotavljal izgube v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Po njegovih izračunih je največ smrtnih žrtev med vojno utrpela Bosna in Hercegovina, ki je s približno 328.000 žrtvami izgubila 10,3% prebivalstva, Hrvaško postavlja na tretje mesto z okoli 295.000 žrtvami (izgubila 7,3% prebivalstva).⁷ V drugi Jugoslaviji je objektivne raziskave zavirala komunistična oblast, saj med vojne žrtve niso sodili tisti, ki so bili na "napačni" strani, pa tudi po pridobitvi hrvaške državne samostojnosti, se vodilni hrvaški demografi v svojih raziskavah niso osredotočali na vprašanje demografskih izgub med drugo svetovno vojno in takoj po njej. Ta "primanjkljaj" razlaga s politično občutljivostjo teme in nezanesljivostjo podatkov. Pomemben korak v tej smeri je odkrivanje in označevanje množičnih grobišč po drugi svetovni vojni.

S to knjigo sta avtorja Mitja Ferenc in Želimir Kužatko v sliki (barvne fotografije izkopavanj in lokacij grobov z mrtvimi hrvaške narodnosti) in besedi predstavila sistematične preiskave do sedaj odkritih hrvaških grobišč na področju Republike Slovenije. To, kar močno otežuje raziskave, je dejstvo, da so pisani viri o povojnih pobojih redki, o lokacijah grobišč pa jih skoraj ni. Zaradi tega dejstva so ustni viri skoraj edina sled. Še živeči ljudje niso pozabili, so vsa ta leta le iz strahu molčali. Skica evidentiranih prikritih grobišč v Sloveniji nas sooči z dejstvom, da najdemo prikrita grobišča po vsej Sloveniji, in to v skoraj polovici slovenskih občin. Prikrita grobišča avtorja razvrščata v štiri skupine: 1. protitankovski jarki, ki so nastali že med vojno kot del nemške obrambne črte (npr. Tezno, Mostec, Celje, ob Mislinji in pri Slovenj Gradcu); evidentiranih je 15 in v vseh naj bi bili tudi Hrvati; 2. kraška brezna (približno 90); 3. rudniški jaški (npr. jašek v Barbarinem rovu pri Hudi luknji, rudniške razpoke v starem Hrastniku) in zaklonišča (npr. v Slovenski Bistrici); evidentiranih je 10; 4. jame, ki so jih morali izkopati.

Na območju Republike Slovenije naj bi bilo, po sedaj znanih podatkih, 129 grobišč, v katerih so tudi ostanki Hrvatov. V knjigi avtorja predstavljata predvsem tista hrvaška grobišča, za katera država že ima podatke in natančno lokacijo. So pa še vedno območja, kjer je hrvaških grobišč veliko, pa ni mogoče določiti njihove natančne lokacije. Veliko hrvaških grobišč je ob glavni cesti, ki vodi iz Velenja proti Slovenj Gradcu. Tu so zakopani hrvaški vojaki (ni še jasno ali enote domobranov ali pripadniki ustaških enot) in civilisti, ki so se poskušali prebiti v Avstrijo, torej žrtve bojov z jugoslovanskimi enotami, ne pobojev. Grobišča hrvaških žrtev so tudi v okolici Kamnika na Gorenjskem. Ti so si poskušale utreti pot v Avstrijo iz štajerske strani čez prelaz Črnivec. Na Gorenjskem so tudi grobišča iz Koroške vrnjenih Hrvatov. V zbirnem taborišču Šentvid nad Ljubljano so bili tudi Hrvati. Med pomorjenimi v Brezarjevem breznu (med 800 in 1000 ujetnikov iz zbirnega taborišča Šentvid) naj bi bili tudi hrvaški domobranci. Veliko hrvaških beguncev niti ni prišlo tako globoko v Slovenijo, saj so bili zaustavljeni že v Bistrici ob Sotli. Večina teh je bila umorjenih pod hribom Čehovec. Množično grobišče je

⁷ Vladimir Žerjavić: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Zagreb 1989, str. 70.

tudi v Krakovskem gozdu, kjer je vidnih deset večjih gomil (šlo naj bi za nekaj tisoč hrvaških vojakov in civilistov), dalje grobišče Hafnarjev graben pri Brestanici, kjer ležijo kosti od 174-186 usmrčenih vojaških oseb hrvaške in srbske narodnosti ter 20 do 30 slovenskih civilistov. Znana so grobišča Hrvatov v Crngrobu, kjer naj bi pomorili del uslužbencev in članov vlade NDH ter njihovih družinskih članov. Postavlja se mi vprašanje, kako so ti prišli tja? Največje grobišče v Sloveniji je v nekdanjem protitankovskem jarku v Tezenskem gozdu pri Mariboru. To je le nekaj od številnih množičnih grobišč.

Knjiga nam za boljšo predstavbo ponuja natančen, v tabeli urejen popis evidentiranih prikritih grobišč v Republiki Sloveniji. Posebej so označena "čisto" hrvaška grobišča in grobišča, kjer poleg ostalih narodnosti ležijo tudi posmrtni ostanki Hrvatov.

Naslednji problem, ki ga avtorja izpostavljata, je urejenost grobišč in njihova označenost. Po osamosvojitvi Slovenije so svojci, društva in drugi začeli v bližini grobišč postavljati različna znamenja, predvsem lesene križe. Od srede devetdesetih let pa so začela nastajati trajnejša znamenja. Tako je bila npr. pri Jami pod Krenom zgrajena kapela. V okolici Jame so bili najdeni predmeti hrvaškega porekla, kar priča o tem, da so v tem grobišču tudi Hrvati. Od 129 grobišč, v katerih so po vsej verjetnosti tudi hrvaške žrtve, jih je kakor koli označenih 45.

Posmrtni ostanki po vojni protipravno pobitih Hrvatov in pri umiku v bojih padlih Hrvatov v Republiki Sloveniji so ali še bodo najdeni. Nekateri bodo, kljub prizadevanju raziskovalcev, ostali neodkriti. Postavlja se vprašanje, kam pokopati oziroma komu izročiti najdene posmrtne ostanke. Avtorja knjige opozarjata na problem prenapolnjenosti skladišč Inštituta za sodno medicino v Ljubljani in opozarjata na potrebo po dokončnem dogovoru med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o tem vprašanju. Naj na tem mestu omenim mnenje hrvaškega emigranta Vinka Nikolića glede pokopa oziroma prekopa pomorjenih Hrvatov na ozemlju Republike Slovenije. V predgovoru spominov Zvonimirja Duspera je zapisal: "...tako kot so dosedaj (pomorjeni Hrvati, op. a.) skupaj počivali, naj ostanejo skupaj tudi v prihodnosti: v trenutku smrti so jih povezovali strah, skupna molitev, žica, s katero so bili zvezani, pa naj zato še naprej ostanejo skupaj."⁸ Skratka, prekopati njihove posmrtne ostanke iz jam na najbližja pokopališča ter nad njihovim skupnim grobom postaviti simbolni spomenik.

Zadnje poglavje knjige, ki prikazuje fotografije grobišč in najdene predmete iz njih, bi opisala z besedami dr. Spomenke Hribar, ki pravi: "... Navadno albumi ali knjige fotografij pričajo o veselih dogodkih; v nas zrejo ljudje nasmejanih obrazov in zaveš se: Življenje je lepo ... Fotografije v pričujočem izboru pa ne kažejo smiselnih dogodkov in dejstev! Tudi ne prikazujejo dogodkov, ki naj bi se po volji usode nekako morali zgoditi in ki jih mora človek brezpogojno sprejeti ..." (str. 186) Res je, fotografije "ne kažejo smiselnih dogodkov", a vseeno odsevajo neki navidezen mir. Naključen popotnik, ki bi hodil npr. pod hribom Čehovec, ne vedoč, da pod zemljo že veliko let počivajo kosti protipravno pomorjenih ljudi, ki so nekoč živeli, imeli družine, prijatelje, bi občudoval naravo in ljudi, ki delajo na polju, saj so ta grobišča, če človek ni poučen o njih, danes mirni in lepi kraji. V vasi Breg je pod idiličnim cvetličnim in zelenjavnim vrtom pokopanih devet pripadnikov hrvaških oboroženih sil, ki so med umikom proti Avstriji padli v boju s

⁸ Zvonimir Dusper, str. 12.

partizansko enoto. So lastniki zraven stoječe idilične hiše to vedeli?! Vožnja skozi Brestanico nam ponuja veličasten pogled na grad, ki se ponosno vzdiguje na hribu, a se ta veličastnost ponovno izgubi, ko se zavedamo, da je v protitankovskem jarku v Hafnarjevem grabnu grobišče okoli 180 vojakov iz Hrvaške in Srbije ter 20-30 slovenskih civilistov. Vsi ti protipravno pomorjeni in pri umiku v bojih padli vojaki in civilisti, katerih posmrtni ostanki ležijo širom po Sloveniji in v drugih delih nekdanje Jugoslavije, si končno zaslužijo dostojen grob. Z besedami ministra za pravosodje Republike Slovenije prof. dr. Lovra Šturma zaključujem svoja razmišljanja o knjigi Prikrita grobišča Hrvatov v Republiki Sloveniji in o tragičnih dogodkih po koncu druge svetovne vojne: "... dozorel je čas, da se urejanja prikritih medvojnih in povojnih grobišč, ne glede na ideološko, politično in versko pripadnost žrtev lotimo strokovno in ideološko neobremenjeno in vsem žrtvam priznamo pravico do imena in groba. V okvir teh prizadevanj sodi tudi knjiga Prikrita grobišča Hrvatov v Sloveniji." (str. 198)

Dunja Dobaja

Zdenko Radelić, Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. : od zajedništva do razlaza. Školska knjiga, Zagreb 2006, 701 stani, ilustrirano.

Slovenci in Hrvati smo sosedje že od "vekomaj", že mnogo pred nastankom modernih narodov in njihove nacionalne zavesti. Sosedje smo tudi sedaj in loči nas državna meja. Prva prava državna meja, kajti Slovenija in Hrvaška sta sedaj suvereni in samostojni državi, ki pa sta imeli dolgo skupno zgodovino bivanja v različnih državnih okvirih, od habsburške monarhije, prek karadžorđevićevske prve Jugoslavije do Titove druge Jugoslavije. Če nič drugega, so Slovence in Hrvate povezovali vladarji, ki so obema narodoma vladali. O času Titove, avnojske Jugoslavije v Hrvaški, torej o času od konca druge svetovne vojne do razpada federativne Jugoslavije v začetku devetdesetih let 20. stoletja, pripoveduje knjiga hrvaškega zgodovinarja dr. Zdenka Radelića (rojen je bil v Mariboru leta 1954, kjer je končal gimnazijo), višjega znanstvenega sodelavca Hrvatskog instituta za povijest.

Slovenci in Hrvati smo sosedje in "mejaki" in morda je imel v mislih glede sosedja, ki naj bo "mejak" in ne "vrag" France Prešeren prav Hrvate. Kljub vprašanju, kje se slovensko neha in hrvaško začne, kar je bilo prisotno na mejnem območju bolj kot za fizično, politično mejo glede "meje v glavah", je bilo že tedaj, ko se je to vprašanje postavilo, znano, kaj je Hrvaška in kaj Slovenija. Jasno vsaj v upravnem smislu in glede politične meje. Meja je bila jasno določena in upoštevana, zgodovina pa je bila kljub temu skupna. Vsaj glede dinastije, ki je vladala obema narodoma. Jasno je bilo to še bolj po uvedbi dualizma v državi, katere vladarji so bili Habsburžani, Slovincem kot cesarji, Hrvatom kot kralji. Glede na državo, ki je bila sicer upravno ločena na nemški in madžarski del, so Slovenci in Hrvati vseeno živeli v eni državi. Pa vendar je zgodovina vsakega naroda do vstopa v skupno državo - jugoslovansko - po prvi svetovni vojni tekla bolj ali manj različno, skupno pa le toliko, kolikor je bil to upravni in politični interes. Tudi po združitvi v enot-

no, centralistično v upravnem in političnem smislu in unitarno glede upoštevanja narodov, njihovih posebnosti in razlik, jugoslovansko državo po prvi svetovni vojni, so razlike in posebnosti ostale.

Dilema, kje se začne hrvaško in kje slovensko, ki je bila prisotna še v 19. stoletju, je v 20. stoletju izginila. V vsem je bila znana razmejitev med narodoma, kljub temu da so Slovenci in Hrvati velik del 20. stoletja živeli v skupnem državne okviru. Najprej celo kot enoten narod, nato pa v krogu "bratskih narodov" po načelu "bratstva in enotnosti". V tem času, po drugi svetovni vojni, ki ga obravnava knjiga Zdenka Radelića, je bilo povsem jasno, kaj je bilo hrvaško in kaj slovensko. Vključno z ozemljem!

V "kratkem 20. stoletju", ki je bilo tako za Slovence kot Hrvate v znaku jugoslovanske države, prve in druge, Karađorđevićvske in Titove, je bil zato razvoj v veliki meri skupen, zelo podoben - vsaj glede upravnih zadev, pa tudi političnih - vendar je bil hkrati različen glede na razmere in razmerja v političnem življenju in političnih pogledih. Na Hrvaškem je bilo v vsem jugoslovanskem obdobju močno prisotno t. i. nacionalno vprašanje kot odnos med Hrvati in Srbi. Ti so živeli že od migracijskih tokov pred Turki v okviru Hrvaške (ne glede na siceršnje upravno razdelitev in ureditev).

Slovenci in Hrvati so v jugoslovansko državo vstopili skupaj, potem ko so skupaj izstopili dober mesec pred tem iz okvira avstroogrške državne tvorbe. Triintriideset dni so imeli Slovenci s Hrvati in Srbi skupno državno - Državo SHS. In prav politične razmere in razmerja na Hrvaškem, politični vpliv hrvaških Srbov (Srbov na Hrvaškem), so v veliki meri pospešili hitro odločitev za nastanek jugoslovanske države pod oblastjo srbske dinastije Karađorđevićev. Srbski politiki na Hrvaškem so namreč kazali izrazito "nervozo" in željo, da se združitev s Srbijo (in Črno goro, ki je nekaj dni pred tem postala del Srbije) zgodi čimprej. Odločitev za združitev je bila tako hitra, da se te ni mogel udeležiti formalni voditelj Države SHS, predsednik Narodnog vijeća kot vrhovnega političnega predstavniškega organa te prve skupne slovensko-hrvaško-srbske države, dr. Anton Korošec, ki je bil na "službeni poti" v Švici, kjer se je dogovarjal s srbskimi politiki o združevanju. A zaradi pritiska "hrvaških" Srbov je združitev - rado se je uporabljal izraz "ujedinjenje" = zedinitev, kajti dejansko je šlo za združitev v eno (v eno državo, v en narod pod enotno vladarsko dinastijo) - njegovo vrnitev prehitela. Tudi položaj Slovencev in Hrvatov kot nesrbskih "plemen" enovitega jugoslovanskega naroda je bil v jugoslovanski državi bolj ali manj enak ali vsaj zelo podoben, kajti Hrvati so doživljali s strani Srbov mnogo hujšo obravnavo in nasilje. Posledica je bilo organiziranje Hrvatov kot ustaškega gibanja z mislijo na svojo, samohrvaško državo. Na drugi strani pa so bili Hrvati v prvi Jugoslaviji njen pomemben dejavnik (očitno za Srbe, ki so držali v svojih rokah bolj ali manj vse vzvode oblasti, pomembnejši "partner" kot Slovenci kot tretje konstitutivno "pleme" jugoslovanske nacije), kar se je pokazalo leta 1939 z ustanovitvijo banovine Hrvaške, ki je imela močne značilnosti avtonomije. Šlo je za "korenček" Hrvatom (namesto palice, ki je bila sicer v uporabi do Hrvatov s strani srbskih oblasti) in nekakšen jugoslovanski dualizem.

Kot je bil vstop Slovencev in Hrvatov v jugoslovansko državo konec leta 1918 skupen, je bil skupen tudi izstop iz nje sredi leta 1991. Oba naroda sta spoznala, da je jugoslovanska ideja in njena izvedba (državno organiziranje) izčrpana in je ni mogoče na noben način obuditi. Pot v Jugoslavijo je bila skupna tudi po načinu,

več razlik v podrobnostih pa je bilo pri razhajanju z Jugoslavijo in izstopanju iz nje, t. i. razdruževanju.

V drugi Jugoslaviji, ki je bila federativno organizirana, v praksi pa mnogokrat centralistično vodena, je bilo nacionalno vprašanje sicer načeloma rešeno, vendar je v praksi živelo naprej in je v veliki meri označilo hrvaško "bivanje" v avnojski Jugoslaviji. Kljub dejstvu, da so imeli Hrvati svojo federalno enoto, svojo državnost v jugoslovanski federativni državi, je bil zanje čas druge Jugoslavije nedosežen ideal neodvisne države. "Sladkost" te so namreč okusili v času druge svetovne vojne, ko so po volji Hitlerja lahko ustanovili svojo narodno - nacionalno državo, imenovano Neodvisna država Hrvaška. Neodvisnost je bila najbrž v imenu zaradi poudarjanja neodvisnosti od prejšnjega državnega okvira, kajti kot članica t. i. Osi oziroma trojnega pakta, kateri so Italijani namenili celo kralja iz svoje kraljeve družine, ni bila zelo neodvisna. Je pa NDH samostojno in neodvisno "reševala" na svojem ozemlju, ki ji ga je opredelil Hitler, nacionalno vprašanje. S Srbi, pa tudi drugimi Nehrvati ni bilo milosti.

V obeh Jugoslavijah, pred drugo svetovno vojno in po njej (pa tudi med njo v času svoje državne neodvisnosti), je bila "rdeča nit" Hrvaške in Hrvatov njihovo razmerje s Srbi, tako tistimi, ki so živeli na Hrvaškem kot tistimi čez Drino. Nacionalna komponenta z odnosom Hrvatov do Srbov in obratno je bila osnovna problematika hrvaške zgodovine v Jugoslaviji. Vse je bilo nekakšna (razumljiva?) reakcija na Srbe. Tako NDH in njena politika med drugo svetovno vojno kot tudi t. i. hrvaška pomlad konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja ter pretrganje državnopravnih vezi hrvaške republike v drugi Jugoslaviji s to državo. Odnos Hrvatov do Srbov (in obratno), ki se je v drugi Jugoslaviji navzven sicer kazal v floskuli o bratstvu in enotnosti (bratstvu med narodi in njihovi državnimi enotnosti), se je običajno zaostрил ob kriznih razmerah, gospodarskih in političnih. Mogoče je zato reči, da je imela zgodovina Hrvaške pred drugo svetovno vojno in po njej svoje bistvo v nacionalnem in se je mnogokrat kazala skozi nacionalizem. Hrvaška zgodovina v prvi in drugi Jugoslaviji je v ozki povezavi z razumevanjem nacionalnega položaja Hrvatov v Jugoslaviji in na Hrvaškem. Nacionalno je bil močan dejavnik v hrvaški zgodovini v 20. stoletju. Čeprav je nacionalno igralo veliko vlogo pri vseh narodih, ki so se združili v jugoslovansko državo, je imelo pri Hrvatih in njihovi zgodovini v Jugoslaviji še posebno poudarjeno vlogo. Zaradi sobivanja s Srbi, ki so bili del prebivalstva v Hrvaški.

Nacionalni predznak je imel zaradi izdaje jugoslovanske ideje in odnosa do Srbov na Hrvaškem povojni obračun s Hrvati, pripadniki oboroženih sil NDH in civilisti, ki so pred "komunisti" bežali iz Hrvaške. Prav tako je imela nacionalni predznak t. i. hrvaška pomlad konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, pa tudi celoten osamosvojitveni proces na začetku devetdesetih let 20. stoletja. Oboje je bila sicer reakcija na "centralizem", ki ga je simboliziral Beograd (v Srbiji).

Zdenko Radelić predstavlja v svoji obsežni in vsebinsko polni knjigi čas druge Jugoslavije in mesto Hrvaške v njej. Gre pravzaprav za jugoslovansko zgodovino s poudarkom na Hrvaški. To je seveda razumljivo, kajti hrvaškega razvoja v drugi Jugoslaviji ni mogoče oddvojiti od jugoslovanskega oziroma ga ni mogoče spremljati in pojasnjevati brez jugoslovanskega državnega okvira. Radelić ve, da je mogoče hrvaški razvoj v času po drugi svetovni vojni, ko je bila Hrvaška del jugoslovanske države, prikazati le z upoštevanjem jugoslovanskega razvoja.

Iz nacionalne samozadostnosti (ozkih nacionalnih, morda kar nacionalističnih) razumevanj jugoslovanskega obdobja se namreč dogaja v zgodovinpisju vseh držav, nastalih na pogorišču jugoslovanske države, da gledajo le na sebe kot nekaj izoliranega, posebnega. To je prisotno tudi v slovenskem zgodovinpisju obdobja po drugi svetovni vojni. Težnja je biti čim bolj samoslovenski, pri čemer je Jugoslavija, katere del je bila Slovenija (in jo je soustvarjala), prikazovana kot tujek, kot nekaj, kar je bilo vsiljeno. Za politične potrebe je takšna razlaga lahko celo razumljiva, ne pa za zgodovinpisje. Brez poznavanja in razumevanja skupnega jugoslovanskega razvoja ni mogoče razumeti in pojasniti slovenskega (ali hrvaškega itd.) razvoja v času druge Jugoslavije. Ne gre pa za vse, kar je bilo v razvoju negativnega, iskati izgovora samo v Jugoslaviji, ampak tudi pri sebi. Temu se je Radelič izognil in je Hrvaško vpel v Jugoslavijo in podal svojo (hrvaško) razlago skupne jugoslovanske zgodovine.

Izhajati velja iz državnega in političnega okvira, ki je vplival na razvoj posameznih republik. Poleg skupnega jugoslovanskega vpliva, ki ga je določal politični sistem in organizacija države (uprave), pa je bil razvoj po posameznih jugoslovanskih republikah v veliki meri odvisen od njihovih notranjih razmer - socialnih, gospodarskih, političnih, nacionalnih. Te so bile na Hrvaškem za razliko od Slovenije, ki je bila nacionalno homogena, posebnost.

Državni okvir in politične razmere v jugoslovanski državi, ki so vplivali na njen razvoj in tudi na razvoj Hrvaške, bistvo jugoslovanske države kot jo vidi, je Radelič predstavil na koncu knjige, v zaključku (ta je kot povzetek celotne "pripovedi" Hrvaške v Jugoslaviji preveden v angleščino). Opozoril je, da je jugoslovanska država nastala kot združevanje narodov (ti so se oblikovali že pred nastankom skupne jugoslovanske države), ki so vanjo prinesli svoje zgodovinske izkušnje in svoje posebnosti. Druga jugoslovanska država je še bolj izrazito nastala z združevanjem narodov (na osnovi načela samoodločbe naroda), kar je imelo vpliv (lahko bi rekli usodni) na njen razvoj glede mednacionalnih odnosov in na njen konec (neslavni) v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Ko so bili interesi zaradi katerih so se narodi združili v skupno državo, tako skupni interesi kot interesi posameznih narodov izčrpani, oziroma so interesi kakšnega od narodov posegli v interese drugega in jih hoteli nadvladati, je bilo jugoslovanske države konec.

Radelič je izpostavil tri dejavnike za nastanek Jugoslavije: združitev malih južnoslovanskih narodov in njihovih držav (Srbija, Črna gora) zaradi nevarnosti imperialističnih teženj sosedov (npr. po letu 1918 Italija, ki je hotela večji del "kolača", kot so ji ga presodile z Londonskim memorandumom antantne sile); interes razširiti svoje območje in vpliv, kar je bil "motiv" Srbije in se je kazalo v vsem jugoslovanskem obdobju kot "piemontizem" Srbije, ki se je poudarjal zlasti v kriznih razmerah, npr. srbski pogledi na Jugoslavijo skozi "usta" Slobodana Miloševića in njegovih občudovalcev konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let; velika jezikovna in kulturna sorodnost, kar pa je bila ne le temelj za združevanje, ampak tudi vzrok razhajanja in spopadov, kot je bilo to pri vprašanju posebnega hrvaškega jezika, ki se ni želel utopiti v enotnem srbsko-hrvaškem (hrvaško-srbskem) jeziku, ki pa je imel sicer značaj neuradnega "jugoslovanskega" jezika. Opozoril je na različnost pogledov na Jugoslavijo in jugoslovanstvo pri Srbih, Hrvatih in Slovencih. Srbi so v vsem obdobju videli ideal jugoslovanske države v centralizirani državi, v kateri bi imeli dominantni položaj in vlogo hegemon,

medtem ko je bila pri Hrvatih ves čas živa misel o neodvisni hrvaški državi - temelječa na načelu etničnega in zgodovinskega prava (to se jim je uresničilo kot NDH) ali v čim bolj samostojni hrvaški državni tvorbi v okviru jugoslovanske države (kar je bila Banovina Hrvaška, pa tudi republika v okviru jugoslovanske federacije po drugi svetovni vojni).

Za Slovence pa je avtor zapisal, da so "težili k obrambi pred germansko-italijanskimi pretenzijami. Glede na njihovo jezikovno ločenost in narodnostno homogenost niso delili s Hrvati enako izraženo previdnost pred srbskim imperializmom in sploh jih ni bilo strah mogočega izdvajanja kateregakoli dela slovenskega ozemlja od matice, kot je bil ta strah na Hrvaškem zaradi območij s precejšnjo srbsko manjšino". (str. 600) S takšnim mnenjem o Slovencih se je mogoče strinjati le do tam, ko gre za vprašanje izdvajanja slovenskega etničnega ozemlja od matice (ali je s tem mišljena Slovenija ali Jugoslavija, je vprašanje?). Kot so Hrvati občutljivi na "izgubljanje" svoje nacionalne identitete na račun Srbov in ozemlja Hrvaške, je ta občutljivost jasno izražana tudi pri Slovencih. Slovenci se niso kar enostavno sprijaznili z izgubo slovenskega etničnega prostora v Italiji in Avstriji.

Zdenko Radelić je prikaz zgodovine Hrvaške v Jugoslaviji od konca druge svetovne vojne do konca jugoslovanske države razdelil na osem poglavij. V njih je prikazal šest tematskih sklopov po kronološkem načelu; komunistično oblast v času do konca petdesetih let, razhajanja v šestdesetih letih, "hrvaško pomlad" konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, konfederalizacijo jugoslovanske države v začetku sedemdesetih let in razpad Jugoslavije.

Najprej je predstavil nastanek Jugoslavije in položaj Hrvaške v njej med svetovnjima vojnama, nato pa v dveh poglavjih komunistično oblast; kako so komunisti prevzeli oblast in kako so jo izvajali. Najprej predstavi prevzemanje oblasti od leta 1941 do volitev v ustavodajno skupščino novembra 1945. Pri tem je treba povedati, da gre v času druge svetovne vojne glede osvobodilnega boja, narodne osvoboditve in socialne (razredne) revolucije pri Hrvatih za določeno razliko od drugih delov Jugoslavije, predvsem od Slovenije. Hrvati so namreč imeli v času vojne svojo "narodno" (nacionalno) državo - NDH. Partizansko osvobodilno gibanje je bilo zato, glede na podatke, ki jih navaja Radelić, sprva bolj stvar Srbov, ki so se bili prisiljeni boriti za svoje preživetje glede na endehajevsko politiko do nehrvaškega prebivalstva. Srbsko-hrvaško vprašanje je bilo tako odprto tudi v partizanskem gibanju. Leta 1941 je bilo med partizani na Hrvaškem večina Srbov (od vseh kar 85%), nato pa je iz leta v leto delež Hrvatov rasel in na koncu vojne je bilo v partizanskem gibanju 61% Hrvatov in 28% Srbov. Pri tem ne gre spregledati dejstvo, da je bil delež Hrvatov v partizanskem gibanju za 15% manjši, kot je bil delež Hrvatov v prebivalstvu Hrvaške, delež Srbov pa je za 70% presegal njihov delež v sestavi prebivalstva Hrvaške. Ugotavljal je tudi nacionalno sestavo članov Komunistične partije Hrvaške, ki je bila ob koncu leta 1945 zelo blizu deležu Hrvatov in Srbov v partizanskem gibanju. Predstavlja tudi nacionalno sestavo častnikov jugoslovanske vojske, pri čemer je vidno, da bil delež hrvaških častnikov manjši, kot je bil delež Hrvatov v skupnem številu prebivalstva Jugoslavije. Za razliko od Hrvatov je bil delež srbskih oficirjev krepko čez delež v prebivalstvu. Navaja tudi podatek, za katerega je sicer napisal "po nekaterih nepreverjenih trditvah", da je bilo kar 78% policistov (miličnikov) na Hrvaškem Srbov, v BIH 82%. Takšna situacija je bila tudi kasneje, npr. v začetku sedemdesetih let, ko je

bilo v policiji 70% Srbov, v Službi državne varnosti ("politični policiji") 80%, v republiških državnih telesih pa okoli četrtina. Nasploh je bila narodnostna neuravnoteženost v državnih in partijskih organih boleč problem v Hrvaški za Hrvate. Prepričanje, da Srbi v Hrvaški dominirajo glede na njihovo zastopanost v partijskih in državnih organih, v policiji, v vojski (leta 1969 je bilo med oficirji JLA 14,7% Hrvatov, kar je bilo za 9,3% manj kot je bil delež Hrvatov v jugoslovanskem prebivalstvu; podoben problem je bil glede slovenskih oficirjev, medtem ko so Srbi in Črnogorci imeli v JLA absolutno prevlado v oficirskem kadru) in da jih oblast protežira, je bilo prevladujoče javno mnenje med Hrvati. To je bila tudi ena točk v t. i. hrvaški pomladi, ki je zato imela veliko podporo javnosti.

Na Hrvaškem je imelo nacionalno obeležje tudi informbirojevstvo. Trije predstavniki državno partijskega vodstva na Hrvaškem srbske narodnosti (Duško Brkić, Rade Žigić, Stanka Opačić) so menili, da so srbski "vstajniški" predeli na Hrvaškem glede razvoja zapostavljeni, zaradi česar so bili odstavljani s položajev in obtoženi informbirojevstva; Brkića in Žigića so poslali na Goli otok. S tem se je na Hrvaškem v političnem življenju po drugi svetovni vojni, kljub federativni ureditvi, ki je po prepričanju vladajočih rešila nacionalno vprašanje, odprlo prav to. Radelić pravi, da se z Informbirojem položaj Srbov v Komunistični partiji Hrvaške ni poslabšal, čeprav je bilo število ("po nezanesljivih podatkih") Srbov med zaprtimi informbirojevci večje, kot je bil delež Srbov v skupnem številu prebivalstva v Hrvaški. Od leta 1949 do 1952 je bilo v Hrvaški na osnovi "informbirojevstva" med aretiranimi 22% Srbov, kar je bilo več, kot je bil delež Srbov v prebivalstvu v Hrvaški.

Nasploh se v vsakem poglavju, torej v vsakem obdobju, ukvarja z mednacionalnimi odnosi, to je z razmerjem med Hrvati in Srbi. To je bilo namreč eno ključnih vprašanj v Hrvaški v vsem obdobju, ki ga je prikazal Radelić. Zato je zapisal: "Odnos Hrvatov in Srbov v Hrvaški kot tudi v Jugoslaviji je bil eden od temeljnih kamnov skupnosti, hkrati pa tudi nevaren vir razhajanj in nasprotij". (str. 261)

V poglavjih, v katerih Radelić obravnava komunistično oblast v Hrvaški, je zelo poudaril njihovo osvajanje oziroma prevzemanje oblasti. Poglavje o osvojitvi oblasti je v primerjavi z drugimi precej dolgo, kajti predstavil je eno od hrvaških posebnosti iz tega časa. To je bila močna, organizirana politična opozicija, ki je obstajala in skušala delovati v Hrvaški. Za problematiko opozicije, ki je ena od posebnosti Hrvaške v prvem obdobju po vojni, je Radelić specialist, saj je avtor študij, objavljenih v knjigah o Hrvatski seljački stranki v letih 1945 do 1950 (Zagreb 1996), o politiku HSS Božidarju Magovcu (Zagreb 1999) in o vojaško organizirani gverili, t. i. Križarjih (Zagreb 2002).

V poglavju o "oblikovanju komunistične Hrvaške in Jugoslavije" v obdobju do 1954 (to obdobje, ki ima različne oznake, npr. administrativni socializem, revolucionarni etatizem, sicer v periodizaciji običajno zamejujemo z letom 1953) je prikazana komunistična oblast, njeni ukrepi in njena politika na gospodarskem in socialnem področju, organizacija jugoslovanske države na federativni osnovi in centralizem in mednacionalni odnosi.

Po vojni je Hrvaška sicer postalo ime države oziroma federalne enote, imenovane republika v okviru jugoslovanske federativne države, vendar kot je zapisal Radelić, je postala Hrvaška drugi sklon - rodilnik. Hrvaška je bila razglašena za politično zemljepisni pojem in ne nacionalni; nacionalne označbe so zamenjale zemljepisne.

S petdesetimi in šestdesetimi leti 20. stoletja v Jugoslaviji in v Hrvaški se je ukvarjal v dveh poglavjih (Samostojna pot (1948-1966), Razhajanja v ZKJ in državi (1954-1971)). Prva polovica petdesetih let so bile razmere v Jugoslaviji zaznamovane z mnogimi reformnimi potezami, ki naj bi politični sistem in oblast naredile bolj demokratično, kar pa je odprlo nacionalno vprašanje. Značilno zanj je bilo vprašanje različnega pogleda na centralizem in decentralizacijo in drugačen položaj in na vlogo republik v delovanju države, zlasti na gospodarskem področju v zvezi z investicijami. Konec petdesetih let sta se zaradi dveh nasprotujočih si pogledov na vlogo centralnih oblasti in vlogo republik oblikovala dva bloka - razviti republiki, Slovenija in Hrvaška, ter nerazviti. Ti so želeli večjo moč centra, za kar pa je imela največji interes Srbija. Politični "spopadi" med blokoma "centralistov" in "federalistov", ki so želeli večjo federalizacijo jugoslovanske federacije, so potekali v partijskem in državnem vrhu dejansko do leta 1966, ko je "politično padel" eden od zagovornikov centralizma (ki se je napajal v srbstvu), drugi najmočnejši človek v Jugoslaviji Aleksandar Ranković. Vendar to ni pomenilo konec problema glede vloge državnega centra v Beogradu in njegove moči glede delitve sredstev za razvoj posameznih predelov države. Na tej točki pa je "počilo". V Sloveniji je nastala poleti 1969 zaradi nestrinjanja z delitvijo sredstev za gradnjo avtomobilskih cest (sredstev Mednarodne banke za razvoj) t. i. cestna afera, ki pa je šla precej mirno mimo javnosti. Na Hrvaškem pa je stvar postala bolj vroča, kajti tam so dokazovali, da se sredstva, ki jih ustvarja Hrvaška s turizmom in so šla v zvezni blagajno, ne vračajo v ustrezni višini na Hrvaško. To nezadovoljstvo je bila ena od bistvenih točk, ki so jih izražali Hrvati množično in odločno v t. i. hrvaški pomladi. Hrvaške turistične devize so bile eden od generatorjev hrvaške pomladi.

Poleg nekako romantičnega naziva Hrvaška pomlad, je celotno dogajanje v Hrvaški od 1967 do 1971 dobilo ime tudi maspok kot skrajšano za masovni pokret = množično gibanje. In res je bilo množično, saj so vprašanja od samostojnosti hrvaškega jezika do sredstev za razvoj Hrvaške razgibal v Hrvaški široko javnost. Predvsem Hrvate. Vzpon in padec hrvaške pomladi, vzroke in posledice je Zdenko Radelić prikazal v dveh poglavjih: Hrvaška pomlad, Nova politika: med narodom in razredom.

Hrvaška pomlad je bila ena od značilnosti Hrvaške v drugi Jugoslaviji. Štejemo jo lahko za središče hrvaškega dogajanja v drugi Jugoslaviji. V njej so se pokazali vsi problemi Hrvaške v Jugoslaviji in razumevanja Jugoslavije pri Hrvatih. Hrvaška pomlad, ki se je izražala kot množično in burno izjasnjevanje Hrvatov glede Hrvaške v Jugoslaviji in Hrvatov v njej, je pomenila zaostritev hrvaškega odnosa do Jugoslavije. Jasno je bilo postavljeno vprašanje položaja Hrvaške v Jugoslaviji in Hrvatov v Hrvaški. Začelo se je z vprašanjem hrvaškega jezika kot enega od ključnih označevalcev naroda. Šlo je za vprašanje samostojnosti hrvaščine in upoštevanja njenih posebnosti v primerjavi s srbščino, s katero sta se "zlila" v srbohrvaški jezik (da je bil volk sit in koza cela, je veljala tudi različica hrvaškosrbski jezik). Šlo je za upor proti jezikovnemu unitarizmu, ki je bil uveden leta 1954 s t. i. novosadskim dogovorom, da sta srbski in hrvaški enoten jezik, z eno slovnico in z dvema pisavama. Za Hrvate pa je bil ta enotni jezik, ki je postal nekakšen vsejugoslovanski jezik sporazumevanja, srbščina pisana v latinici. Svoj jezik so Hrvati "smatrali za pomembno določilo narodnostne individualnosti", zato so "zlitje" v srbohrvaščino doživljali kot ogrožanje svoje nacionalne identitete. Želeli so svoj

samostojni jezik. Od zahteve po priznavanju hrvaškega jezika so se zahteve hrvaške pomladi izoblikovale v zahteve po "čistih računih" pa vse do skrajnih zahtev po samostojni Hrvaški. Na tej točki pa je bil lok očitno preveč napet in je počil.

Ena od ključnih osebnosti hrvaške pomladi Savka Dabčević-Kučar, predsednica hrvaške vlade 1967 do 1968 in nato na čelu Zveze komunistov Hrvaške do 1971, ko je zaradi svoje vloge v hrvaški pomladi morala oditi iz politike, je pojasnila, da je bila v Hrvaški demokracija razumljena predvsem kot razširitev pravic hrvaškega naroda in krepitve socializma, ne pa kot boj za liberalno-demokratske ideje. Te so bile izpostavljane pri srbskem partijskem "liberalnem" vodstvu. To je bil namreč čas t. i. partijskega liberalizma, ko so v vsaki republiki želeli izvesti določene reforme v zvezi komunistov in v njeni oblasti. In partijski "liberalizem" se je na Hrvaškem kazal v takrat najbolj jasnem problemu - v nacionalnem vprašanju in položaju Hrvatov in Hrvaške.

Za začetek hrvaške pomladi je mogoče šteti vprašanje enakopravnosti hrvaškega jezika, ki se je odprlo marca 1967, ko je bila objavljena Deklaracija o imenu in položaju hrvaškega knjižnega jezika. Prvi javni poziv, da se morajo ustavna določila o enakopravnosti jezikov dosledno spoštovati, je sicer prišel že pol leta pred tem iz Slovenije, vendar je bilo hrvaško sklicevanje na neodtujljivo pravico vsakega naroda v Jugoslaviji, da ima svoj jezik, ki se tudi imenuje s svojim imenom, ocenjeno za izraz hrvaškega šovinizma in nacionalizma. Nekateri podpisniki izjave o položaju hrvaščine, ki so bili člani zveze komunistov, so bili kaznovani; npr. Franjo Tuđman, takrat direktor Inštituta za zgodovino hrvaškega delavskega gibanja, ki je bil zamenjan in vržen iz "partije".

Odrplo pa se je tudi vprašanje neenakomernega razvoja republik, pri čemer so letele obtožbe na račun "Beograda" in mnenja o izkoriščanju Hrvaške, ki da daje več kot dobiva. Prevladovalo je prepričanje, da je Hrvaška izkoriščana in to med vsemi republikami najbolj. Po podatkih nemškega raziskovalca je Hrvaška z 22% prebivalstva SFRJ ustvarila 28% celotnega družbenega proizvoda in 30% deviz, pri čemer so njena podjetja lahko samostojno razpolagala le s 7 do 10% deviz. "Večina deviz se je ustvarjala na hrvaških tleh, ampak dve tretjini finančnega kapitala je bilo skoncentrirano v Beogradu in bilo v rokah odločitev teles, v katerih so imeli Srbi prevlado", je bilo stališče hrvaškega političnega vodstva in Savka Dabčević-Kučar je povedala, da se hrvaške zahteve v zvezni vladi in upravnem aparatu ignorirajo, medtem ko Srbija zaradi svojih ljudi v državni upravi rešuje svoje probleme po upravni poti, mimo političnih in oblastnih organov. Šlo je za zahtevo po čistih računih, kar je bilo splošno stališče razvitih republik, Hrvaške in Slovenije. Zahteva po "čistih računih" pa je bila označena kot izraz hrvaškega nacionalizma in je bila predstavljena kot bistven razlog za hrvaško pomlad ali maspok.

Vprašanje glede "čistih računov" se je jasno pokazalo junija 1968 na seji vodstva ZKJ v času, ko je bilo dogajanje v Beogradu dramatično zaostreno zaradi študentskih protestov. Tito se je bolj zavzel za hrvaške zahteve kot za protiargumente s srbske strani, kajti večjo nevarnost je videl v centralizmu in unitarizmu. Hrvaško politično vodstvo je Tito dejansko dolgo podpiral in ga toleriral, vendar je nazadnje svoje stališče do njega spremenil in ga je "torpediral". Vodstvo Zveze komunistov Hrvaške je bilo za večjo politično in gospodarsko samostojnost Hrvaške. Jasno in javno so svoje poglede predstavili konec januarja 1970 na 10. seji CK ZK Hrvaške, ki jo je v celoti prenašala televizija. (Takrat naj bi v Jugoslaviji

prvič neposredno prenašali sejo političnega organa v celoti.) Na tej seji je Savka Dabčević-Kučar opozorila na nevarnost unitarizma kot ideologije in na centralistične težnje kot prakso. Zavzela se je za hrvaško nacionalno politiko.

V hrvaški pomladi, ki je v začetku sedemdesetih resnično množično razgibala Hrvate, so bili poleg vodstva hrvaških komunistov (ki pa je imelo znotraj vodstva nasprotnike) še drugi dejavniki. Drugi je bila Matica hrvatska, tretji pa so bili študenti oziroma študentsko vodstvo zagrebške univerze - "vseučilišča". Matica in študentski "prvaki" so predstavljali predvsem glas javnosti, ki je postajala v svojih pogledih in zahtevah čedalje bolj odločna in radikalna. Medtem ko je bilo stališče hrvaškega političnega vodstva (komunističnega) predvsem zahteva po "čistih računih" in za drugačno, bolj samostojno vlogo Hrvaške v jugoslovanski državi (za reformo federacije, ki je bila v teku, in konec junija 1971 so bili sprejeti ustavni amandmaji, ki so nakazovali nadaljnjo federalizacijo federacije), so bili tisti, ki so vzburljali hrvaško javnost, bolj odločni. Bili so proti socialističnemu političnemu sistemu in za uvedbo večstrankarstva.

Celotno politično dogajanje tako v okviru Zveze komunistov Hrvaške kot Matice hrvatske, ki je izdajala časopise v velikih nakladah, v katerih so pisci dokazovali krivice, ki se godijo Hrvatom v Jugoslaviji in v Hrvaški in predlagali rešitve, se je začelo leta 1971 prenašati iz sejnih dvoran in kabinetov na ulice. Študenti so organizirali mitinge, na katerih so se slišali tudi predlogi ali zahteve po spremembi imena države, npr. v Zveza jugoslovanskih socialističnih samoupravnih republik z glavnim mestom Novi Beograd. Zahteve po razbitju Jugoslavije in samostojni Hrvaški niso postavljali, so pa na svojih mitingih študenti izražali zahteve po hrvaški avtonomiji. Da niso bile javno izražane zahteve po samostojnosti Hrvaške in posledično po razpadu Jugoslavije, je najbrž dokaz, da kaj takšnega niso opazili ali slišali britanski diplomati (konzul v Zagrebu), ki so z zanimanjem spremljali dogajanje in o njem poročali. Kljub temu pa je bila splošna sodba Velike Britanije, kot kažejo britanski diplomatski viri, poročila britanskega konzula iz Zagreba v Foreign Office (objavil jih je Milovoj Đilas v tedniku Nacional leta 2002), da je hrvaška pomlad izraz nacionalističnega gibanja, ki bi lahko povzročilo razpad Jugoslavije. Tega pa ni želela nobena velesila, niti ZDA niti Sovjetska zveza.

Eno ključnih vprašanj, povezanih s hrvaško pomladjo, je povezanost "pomladnikov" s hrvaško politično (ustaško) emigracijo in vprašanje povezanosti le-teh s sovjetsko obveščevalno službo. Eno in drugo naj bi bil konstrukt Službe državne varnosti, ki naj bi podatke o povezanosti hrvaškega nacionalnega gibanja in protijugoslovanske emigracije ustvarila in jih posredovala v javnost. Po navajanju Radelića je šlo za intrigo SDV oziroma obveščevalne službe jugoslovanskega zunanjega ministrstva; jugoslovanski zunanji minister je bil tedaj Mirko Tepavac, ki naj bi bil kot srbski "liberal" nasprotnik hrvaškega političnega in državnega vodstva. Tajne službe naj bi namreč "odkrile" povezanost hrvaškega partijskega vodstva z ustaško emigracijo, zato so od Tita o tem zahtevali preiskavo. To je vodil Stane Dolanc; ugotovljeno je bilo, da je šlo za intrigo, kdo pa je bil pobudnik zanj, (ali Marko Bulc?) ni bilo ugotovljeno. Prav tako pa je bila lažna povezava hrvaške politične emigracije s Sovjetsko zvezo. Ta naj bi namreč podpirala Hrvate v njihovih zahtevah po čim večji samostojnosti ali celo izdvojitvi Hrvaške iz Jugoslavije. Takšna sovjetska podpora hrvaški osamosvojitvi naj bi bila povezana s sovjetskimi željami, da bi jim Jugoslavija omogočila baze za njihove vojne ladje na jadranski

obali. To je Tito zavrnil, ker ni imel do Sovjetske zveze kot imperialistične sile velikega zaupanja. Namen vseh teh obveščevalnih konstruktov je bil predvsem odvrniti Tita od njegove podpore hrvaškemu političnemu vodstvu. To jim je celo uspelo, kajti govornice o hrvaški izdvojitvi iz Jugoslavije in s tem njeno razbitje, so imele nedvomno za posledico Titovo odločitev, da je treba hrvaško pomlad končati. Dva dejavnika, ki so ju "podtaknile" obveščevalne službe, hrvaška politična ustaška emigracija in njeno dozdevno povezovanje s Sovjetsko zvezo, torej vmešanost Sovjetske zveze, sta Titu pomenila zadosten razlog, da je sklenil hrvaško pomlad zatreti.

Dejstvo je, da je Sovjetska zveza oziroma njen partijski voditelj Brežnjev "hrvaško situacijo" pazljivo spremljala in se vanjo tudi vmešavala. Ko se je konec aprila 1971 sestal na Brionih jugoslovanski partijski vrh in razpravljajal o hrvaški pomladi (tudi o dozdevni zaroti obveščevalne službe zunanjega ministrstva glede sodelovanja hrvaške politične emigracije s Sovjetsko zvezo, kar so v hrvaškem političnem vodstvu ocenili za zaroto proti njim), je dramatičnost povečal telefonski klic Brežnjeva med samo sejo. Brežnjev je, ker je dobil podatke (očitno obveščevalne), da je v Jugoslaviji kriza in da so se začeli premiki jugoslovanske vojske, ponudil Titu pomoč. Ali je bil to s strani Brežnjeva pritisk na Tita, najbrž tudi z namenom "omehčati" ga, da bi pristal na sovjetske mornariške baze na jugoslovanski (hrvaški in črnogorski) obali, ali je bila to njegova iskrena skrb za usodo Jugoslavije? Nasploh je v celotni zgodbi hrvaške pomladi in reakciji nanjo kot tudi pri "vdoru" oboroženih hrvaških emigrantov v Jugoslavijo poleti 1972 neznanka vloga Sovjetske zveze in Brežnjeva oziroma sovjetskih obveščevalnih služb. Šlo je nedvomno za "igro" obveščevalnih služb. Zato bi bilo zanimivo videti gradivo obveščevalnih služb, sovjetskih in jugoslovanskih o teh vprašanih. Zanimivo bi bilo tudi vedeti, ali sta Tito in Brežnjev jeseni 1971, ko sta se ob državno-partijskem obisku vodstva Sovjetske zveze dalj časa pogovarjala na štiri oči (še pred uradnimi pogovori), spregovorila tudi kaj o situaciji na Hrvaškem, ki je bila tedaj že zelo segreta. Sigurno sta o tem takrat kaj rekla. Čeprav je Brežnjev prek obveščevalnih služb in njihovih "obveščevalnih konstruktov" o povezavi hrvaške politične emigracije s Sovjetsko zvezo pritiskal na Tita glede sovjetskih baz na Jadranu in mu hkrati ponujal pomoč pri zadužitvi hrvaške pomladi, ni bil preveč naklonjen hrvaškemu političnemu vodstvu. Brežnjev je v njihovi politiki videl preveč "meščansko-demokratskih" političnih prvin, kar bi lahko po njegovem mnenju bil slab zgled za druge komunistične države iz sovjetskega "lagerja". Zadeva s praško pomladjo mu je bila še zelo blizu in živo v spominu. Zato je bil Brežnjev zelo za to, da se hrvaška pomlad na vsak način zatre. Ustrezala pa mu je tudi obveščevalska "manipulacija" kot sredstvo pritiska na Tita, da bi ta Jugoslavijo bolj vezal na Sovjetsko zvezo in Varšavski pakt.

Eno od vprašanj glede hrvaške pomladi je tudi vloga Tita pri njej in pri njenem koncu. Najprej je Tito s simpatijami spremljal politiko hrvaškega političnega vodstva, ko je zahtevalo "politiko čistih računov", kajti to je bilo stališče proti centralizmu, ki je imel osnovo v Srbiji. Hrvate je Tito uporabil proti Srbom. S Titom pa naj se ne bi strinjal Kardelj, ki je hrvaško vodstvo videl ves čas kot preveč nacionalistično.

Kardelj naj bi zato preprečil, da bi Titova podpora 10. seji CK ZKH iz konca januarja 1970 bila javna; iz Titovega zaključnega govora na razširjeni seji Izvr-

šilnega biroja Predsedstva ZKJ, ki je bil sredi marca 1970, v katerem je pohvalil hrvaško vodstvo in njihova stališča povedana na 10. seji CJ ZKH, naj bi zaradi Kardeljevega priporočila izpadle te za hrvaško vodstvo pohvalne Titove misli. To naj bi storil Kardelj prek Jožeta Smoleta, ki je bil tedaj Titov osebni sekretar in je za javnost pripravljajl Titove govore. To naj bi bil vzrok, da je moral Smole oditi iz Titovega kabineta. Smoletova razlaga odhoda iz Titovega kabineta je sicer drugačna, namreč da je moral oditi (to mu je sporočil Dolanc in ne Tito), ker naj bi imel slabe odnose z vojsko oziroma obrambnim ministrstvom in da naj bi Tita užalila izjava, ki naj bi jo Smole izrekel v Sloveniji (ne javno), da v Titovem kabinetu "troši bogom dane dane". Šlo je za intrigo; kdo jo je proti Smoletu ustvaril in ali so ti razlogi, ki jih je Smoletu navedel Dolanc, resnično pravi, je vprašanje. Morda pa je resnično šlo za "maščevanje" hrvaškega vodstva, ki ni bilo s Smoletom zadovoljno (kot tudi ne z Markom Vrhuncem, ki je bil tudi Slovenec in je vodil Titov kabinet in je po Vrhunčevih navedbah želela Savka Dabčević-Kučar doseči njegovo zamenjavo z "njenim" človekom na tem občutljivem položaju), zaradi "incidenta" (tako ga je imenoval Smole) v zvezi z redigirano razpravo Tita, na razširjeni seji IB CK ZKJ. Po Smoletovih navedbah ni bil problem v vsebini redigirane razprave (ki jo je kot vedno pripravil Smole, kar je bila njegova delovna zadolžitev kot osebnega Titovega sekretarja), ampak v tem da te razprave, ki je bila za hrvaško politično vodstvo in Hrvaško ugodna, niso poslali vsem republiškim vodstvom, kar je želelo hrvaško vodstvo, da bi vsi spoznali, da je Tito na hrvaški strani. Ker ta Titova razprava ni bila razposlana, kajti eden od članov IB CK ZKJ (Smole ni v spominih, navedel kdo je to bil, vendar je mogoče sklepati, da je šlo za Kardelja) je to odsvetoval, s čimer naj bi se strinjal tudi Tito (po Smoletovi navedbi celo pisno), je hrvaško vodstvo obtožilo Smoleta, da je vplival na Tita za takšno odločitev (Jože Smole: Spomini Titovega sekretarja 1968-1970, Ljubljana 1992, str. 105-106).

Vir za to Smoletovo oziroma Kardeljevo "nečednost" do hrvaškega vodstva, ki ga navaja Radelić, so spomini Savke Dabčević-Kučar, Mike Tripala, obeh "protagonistov" hrvaške pomladi s strani hrvaške "partije" in študija Dušana Bilandžića Hrvatska moderna povijest. Torj Bilandžićevo delo nastalo po osamosvojitvi Hrvaške (leta 1999). Nasploh je uporabil Radelić za predstavitev politike v hrvaški pomladi najpogostejši vir kasnejša dela spominskega značaja glavnih tvorcev tedanje hrvaške politike. To je sicer razumljivo, vseeno pa bi pričakovali kakšno arhivsko gradivo. Veljalo bi preveriti, ali spominski zapisi potrjujejo ali demantirajo arhivske vire. Seveda, če le-tem gre zaupati glede na mahinacije, ki so jih opisali v zvezi s Titovo podporo hrvaškemu vodstvu in Kardeljevo (Smoletovo) "redakcijo". Kardelja naj bi (po navedbi Tripala, Hrvatsko proljeće, str. 138) za to javno dobrohotno okrcal tudi Tito v nagovoru, ki ga je imel v Opatiji na večerji s hrvaškim vodstvom v začetku maja 1970. Zanimivo, da Marko Vrhunec, ki je bil tedaj šef Titovega kabineta, teh dveh obiskov na Hrvaškem v svojem spominjanju na delo pri Titu (Šest let s Titom, Ljubljana 2001), ne omenja. Omenja pa Titovo zdravico septembra 1971 v Zagrebu (v hotelu Esplanade), v kateri naj bi Tito podprl hrvaško vodstvo, pri čemer pa naj bi bilo sporočilo zdravice prirejeno tako s strani hrvaškega vodstva. Snemalcu iz Titovega kabineta, ki je sicer snemal vse Titove nastope, je bilo namreč to takrat onemogočeno in je zato Titovo zdravico posnela le hrvaška stran in jo po svoje poslala v javnost (Vrhunec, str. 263). Vse-

kakor so se v hrvaškem vodstvu borili za Titovo naklonjenost in izraze podpore njihovim pogledom in politiki. Na ta način so mu priznavali vlogo avtoritete in osebnosti, kar je Titu nedvomno zelo godilo, glede na njegovo zaverovanost vase in glede na to, da je s strani srbskega "liberalnega" vodstva doživljal prav obraten sprejem. Ti so bili do Tita osebno kritični, zdel se jim je prestar za vodenje države in so posredno zahtevali njegovo "abdikacijo". Tudi ta "nevarna razmerja" s Titom je treba pri razumevanju situacije, kakršna je bila v času hrvaške pomladi, upoštevati.

Če je imel Tito dolgo časa do hrvaške pomladi, zlasti dokler je hrvaško politično vodstvo lahko obvladalo hrvaške množice, pozitiven in dobrohoten odnos, to ni veljalo za Kardelja. Ta se je "bal" vsakega nacionalizma in je proti njemu nestrpnost nastopil. Kakršnakoli zahteva iz republik ali narodov po večjih pravicah ene ali druge, je naletela na Kardeljevo kritiko. To so doživeli slovenski politiki ob cestni aferi poleti 1969. Kako ukrojiti jugoslovansko federacijo in do katere mere jo reformirati, je bila pač njegova domena in je vsak "pritisk" od koder koli odklonil. Tako tudi hrvaškega, kot leta 1969 ob cestni aferi slovenskega. Poleg tega pa je Kardelj odklanjal reformo partije, kar je bilo eno od vodil partijskega "liberalizma" v vseh republikah. Pri tem pa je imel "liberalizem" v vsaki jugoslovanski republici določen nacionalni naboj. Razredno se je mešalo z nacionalnim. V "liberalizmu" je tako videl Kardelj način razbijanja partije, to pa je smatral za ve-zivo druge Jugoslavije, pa tudi razbijanja Jugoslavije. Nacionalizem ali nacionaliz-me je smatral za protirevolucionarnost. Zato je bil podobno, kot je bil proti srbskemu "unitarističnemu" nacionalizmu, tudi proti hrvaškemu "avtonomističnemu" nacionalizmu. Morda ga je pri tem vodila misel, da bi preveč poudarjani hrvaški nacionalizem lahko obudil velikosrbski hegemonizem, ki naj bi bil z Rankovićevim političnim padcem "premagan". Hkrati pa se je bal za socializem, za ohranitev oblasti partije, ki bi s prevlado nacionalizma izgubila v Hrvaški podporo in oblast. Razredni pogled je pri njem, kot tudi pri Hrvatu Vladimirju Bakariću, ki se je odvrnil od pomladnega hrvaškega vodstva spomladi 1971, prevladal nad nacionalnim.

Glede ocene vsebine hrvaške pomladi in posledično njenega konca naj bi odgovornost bolj kot na Titu, ki je hrvaško vodstvo skušal razumeti in ga podpirati, najbrž zaradi odnosa tega vodstva do srbskega, ki Titu osebno ni bilo naklonjeno, ležala na Kardelju. Očitno je bil Kardelj "tožnik" v vseh zadevah v drugi Jugoslaviji, ki so se končale s političnim padcem nekoga iz političnega vrha. Vprašanje pa je, koliko je lahko glede hrvaške pomladi Kardelj vplival na Tita. Ta je imel v rokah škarje in platno in škarje; te je tudi uporabil za politični rez, s katerim je odrezal hrvaško pomladno partijsko vodstvo.

Ko se je hrvaška pomlad razbohotila in dobila več cvetov, ki pa Titu niso bili povsem po godu, namreč delovanje Matice hrvatske in študentskih liderjev, ki so bili izrazito protikomunistično nastrojeni, se je Titov odnos do hrvaške pomladi ohladil. Takrat naj bi odkrito razmišljal o uporabi jugoslovanske vojske proti udeležencem množičnih hrvaških manifestacij. Konec aprila 1971 naj bi - po spominih Tripala - Tito v prisotnosti Kardelja, Bakarića in Tripala na glas razmišljal, da bi za uvedbo reda v državi uporabil vojsko in da bo za takšno odločitev v vsaki republici našel koga, ki ga bo v tem podprl. Razmišljal naj bi tudi o zamenjavi političnih vodstev po republikah in celo o aretacijah najekstremnejših nacionalistov. Tako

Tripalo (Hrvatsko proljeće, str. 178), ki je očitno za to edini vir. Z vojsko je hrvaškemu vodstvu grozil tudi 4. julija 1971, ko se je z njim sestal v Zagrebu (v vili Zagorje). Tudi o tem poročila v svojih političnih spominih Tripalo (str. 184); uradni zapisnik se namreč ni vodil. Tito je ocenil, da situacije v Hrvaški ni mogoče obvladati več politično, z opozarjanjem in z grožnjami v govorih na ljudskih zborovanjih; takrat je (naj bi) Tito rekel: "Jaz bom prej z našo vojsko napravil red, kot bom dopustil, da napravijo to drugi... Tu je potreben kirurški nož, kateremu se ne bom odrekel, verjemite mi, da se mu ne bom". V oklepaju je Tripalo zapisal besede ene od udeleženk sestanka, članice Izvršnega komiteja CK ZKH: "Bolje vaš nož, čeprav Tito ni kirurg, kot ruski nož...". Očitno je bil Tito pod vtisom Brežnjeve skrbi iz konca aprila, ko mu je ponudil "bratsko" pomoč, ali pa kakšnih novjših obveščevalnih informacij o sovjetski pripravljenosti pomagati Jugoslaviji proti hrvaškemu pomladnikom. Sovjetske "pomoči" pa se je Tito bal, kajti imel naj bi informacije, da proti njemu pripravljajo zaroto ob sovjetski pomoči upokojeni visoki oficirji JLA (vir Latinka Perović, Zatvaranje kruga : ishod političkog rascepa u SKJ 1971-1972. Sarajevo 1991, str. 258).

Ponovno pa je Titu postala ideja o uporabi vojske blizu novembra 1971, ko je dosegla hrvaška pomlad vrh z množičnimi pouličnimi manifestacijami in protesti, predvsem študentov, ki so svoje poglede radikalizirali do skrajnosti (glede na razumevanja oblasti). Takrat naj bi mu Koča Popović (po navedbi L. Perović, str. 257), s katerim sta si bila že zelo narazen, kajti Popović je bil do Tita in njegove oblasti zelo kritičen (bil je blizu srbskim "liberalom", ki jih je vodila L. Perović), rekel, da z vojsko lahko reagira vsak latinskoameriški general, da pa se od njega pričakuje državniška, to je rešitev situacije s političnimi sredstvi (koliko so bila ta demokratična, pa je stvar razprave in pogledov na demokracijo v določenem času in okolju).

Vse, kar je bilo v zvezi s Titovimi razmišljanji ali napovedmi o posredovanju z vojsko, je iz posrednega vira, iz zapisov takratnih politikov, ki jih je kasneje Tito zamenjal in jih odstranil iz politike. To je pri tem treba vsaj malo kritično upoštevati. Vsekakor bi bilo dobro imeti za celovitejšo sliko in možnost ocenjevanja na razpolago gradivo vojske, kajti vojaški vrh, kateremu je Tito najbolj zaupal, je nedvomno o možnosti uporabe vojske proti lastnim državljanom razpravljajal. Morda so bile celo napravljene že kakšne operativne rešitve oziroma so bile dane že konkretne komande.

Brez posredovanja vojske je jesen in nato zima hrvaške pomladi prišla pozno jeseni 1971. Še na vojaških manevrih, enih največjih v povojnem obdobju v Jugoslaviji, ki so septembra potekali v Hrvaški na ozemljih, kjer je bilo mnogo srbskega prebivalstva (Lika, Kordun, Banija) in tudi v obmejnih predelih Slovenije pod imenom Svoboda '71, je Tito še kazal naklonjenost hrvaškemu vodstvu. Do preloma je najbrž prišlo takrat, ko so se začeli študentski mitingi v Zagrebu, na katerih so študenti v svojih stališčih in zahtevah po Titovem mnenju prestopili Rubikon. Tito ni več verjel, da hrvaško politično vodstvo zmore samo obvladati množične proteste, ki so imeli čedalje bolj protijugoslovansko sporočilnost. Hrvaško politično vodstvo je postalo dejansko lastni talec, kajti nad protestniki ni imelo več vpliva in moči. V začetku septembra 1971 je Tito še imel pozitiven odnos do hrvaškega vodstva in naj bi v nagovoru, ki ga je imel na večerji s hrvaškim vodstvom, namenjenemu javnosti, zanikal, da v Hrvaški cveti šovinizem ter naj bi tudi podprl zahteve hrvaškega vodstva. Pri tem velja opozoriti, da je to

sporočilo poslalo v javnost hrvaško vodstvo (glej str. 231). Vendar se je njegovo stališče hitro in korenito spremenilo zaradi množičnih protestov študentov in njihovih stališč. Hrvaško vodstvo ni moglo preprečiti študentske stavke oziroma prepričati študente, da naj se umirijo, da bi lahko tako pokazali Titu, da obvladajo situacijo. Zahteva, da naj Hrvaška postane članica OZN (kot sta bili Ukrajina in Belorusija), izražena na študentskem zborovanju konec oktobra 1971, je bila razumljena kot razbijanje Jugoslavije. Študentska stavka z bojkotom predavanj konec novembra, kar je bilo ob podpori Matice hrvatske, v kateri so videli zamelek politične stranke in strankarskega življenja nasploh, je izbila sodu dno. Tito je sklenil "vreči" hrvaško pomladno politično vodstvo.

Sledil je hiter "obračun" s hrvaškim političnim vodstvom; po "pranju možganov" na seji CK ZKJ v Karadžordevem so bili vsi pomladni hrvaški partijsko-državni voditelji prisiljeni podati ostavke. Podporo, ki so jo nameravali dati študenti "odstopljenemu" vodstvu, so preprečile močne policijske sile v Zagrebu; v pripravljenosti je bila tudi vojska in sicer v moči treh polkov. Sledile so aretacije študentskih voditeljev in tudi sodno preganjanje pripadnikov Matice hrvatske. Na sodnih procesih so sodišča na krivdo obtoženih gledala bolj skozi politična očala in ne povsem pravna, kar naj bi bilo tako Titovo stališče oziroma napotilo. Hrvaški pomladi je tako sledila dolga in huda zima v Hrvaški. Hrvati so s celotnim dogajanjem v hrvaški pomladi prišli iz dežja pod kap.

Zaradi študentskih protestov v Zagrebu na dan, ko je CK ZKH sprejel odstopo pomladnega partijskega vodstva, je bila situacija očitno zelo razgreta. Zvezno notranje ministrstvo je tako od slovenskega zahtevalo bataljon policije, da bi pomagal intervenirati v Zagrebu. O tej zahtevi je še istega dne (12. decembra 1971) razpravljala slovenski politični vrh (v zelo ozki sestavi) in sklenili, da so pripravljeni, če bo treba, poslati v Zagreb slovenske policiste, vendar naj bi ti le varovali objekte in se z demonstranti ne spopadali. Stališče je bilo, da bolje poslati policijo ("le v skrajnem primeru") v pomoč kot pa da bi red in varnost zagotavljala vojska. Zavedali so se, da ne sme v državi, ki se je uvrščala med demokratične (in je bila cenjena tako na Zahodu kot na Vzhodu), priti na ulice vojska. Dvajset let kasneje je v Sloveniji vojska, sicer v drugih okoliščinah, storila prav to, kar pa ni bilo sprejeto, zlasti na Zahodu, z velikim razumevanjem.

Konec hrvaške pomladi je bil povezan s prevlado razrednega nad nacionalnim. Ker so tisti dejavniki hrvaške pomladi, ki niso izhajali iz hrvaškega komunističnega vodstva in so bili političnemu sistemu, kateremu na čelu so bili komunisti, celo nasprotni, pretiravali v svojih protijugoslovanskih, protisrbskih in protikomunističnih stališčih, je državno-partijska oblast sklenila zaščititi državno celovitost in politični sistem. Čeprav je bilo jasno, da je hrvaška pomlad nacionalno gibanje z močnimi nacionalističnimi prvini, je uživala naklonjenost dolgo časa, dokler niso hrvaški patriotizem zamenjali nacionalistični pogledi z zahtevami po spremembi političnega sistema, in dokler se niso ti, ki so izražali takšne zahteve, povezali (napajali) s hrvaško politično emigracijo ustaškega porekla, je kljub vsemu hrvaška pomlad cvetela. Da je šlo pri hrvaški pomladi za nacionalistično gibanje, ki bi lahko povzročilo razpad Jugoslavije, so bile ocene tudi na Zahodu, npr. britanski diplomatski viri (poročila britanskega konzula iz Zagreba). Tako Zahod kot Vzhod sta želela stabilno Jugoslavijo in Tito je zato užival pri zatrtju hrvaške pomladi razumevanje obeh svetovnih velesil.

Vprašanje je, koliko so na Tita pri vsej navidez hitri spremembi "kurza" glede podpore hrvaškemu političnemu vodstvu vplivali zunanjepolitični dejavniki. Da je bila Sovjetska zveza v hrvaško pomlad vmešanaje jasno, pa čeprav naj bi šlo za konstrukt obveščevalne službe jugoslovanskega zunanjega ministrstva, kar je nedvomno vplivalo na Titovo stališče glede toleriranja hrvaške pomladi. Ni pa znano, ali je in koliko na Titov preobrat vplival njegov pogovor z Brežnjevom na štiri oči ob obisku sovjetske delegacije v Jugoslaviji. Takrat je namreč hotel Brežnjev Tita prepričati, da se mu pokori, kar je Tito zavrnil. Koliko pa so na Titova stališča do hrvaške pomladi vplivali domači dejavniki, pa je tudi eno od vprašanj. Zakaj je Tito podpiral hrvaško vodstvo? To, da je bil Hrvat, najbrž ni zadosten razlog. Razlogi so bili bolj politični. Podpora hrvaškemu vodstvu in njegovim zahtevam je bila sredstvo proti srbskemu vodstvu. Tito je namreč rabil podporo hrvaškega vodstva pri spreminjanju oziroma dopolnjevanju jugoslovanske ustave. Šlo je za nadaljnjo federalizacijo, kateri pa v Srbiji vsi niso bili pretirano naklonjeni. Ko so bili konec junija 1971 amandmaji k ustavi sprejeti, pa ta podpora ni bila več toliko potrebna. Ko pa so se nacionalistične zahteve v Hrvaški stopnjevale in jih politično vodstvo ni moglo več brzdati in obvladati, je podpora začela usihati. Tito pa je moral na drugi strani zadovoljiti vedno glasnejše zagovornike centralizma, ki so z amandmaji doživeli hladen tuš. Na Tita pa je pri tej odločitvi nedvomno vplival tudi vojaški vrh, ki je bil izrazito centralističen in unitarističen, kakor je bila nasploh narava jugoslovanske vojske. Pa še vprašanje teritorialne obrambe kot zametka republiških vojaških enot ni bilo pogodu vojaškemu vrhu. Tito je moral pokazati, da ne podlega nacionalnemu na račun razrednega. Hrvaško vodstvo se je namreč preveč očitno postavilo, morda pod vplivom drugih dejavnikov hrvaške pomladi, ki so bili do oblasti partije zelo kritični in odklonilni, proti partijskemu političnemu monopolizmu. Šlo je za ključno vprašanje glede reform v Jugoslaviji: kdo jih je vodil in izvajal? V partijskem in državnem vodstvu so bili za spremembe in reforme, ampak le tiste, ki so jim ustrezale. To pa ni prišlo v poštev v primeru "partije". Ta je bila glede kakršnihkoli sprememb, razen nekaterih organizacijskih, nedotakljiva in je lahko vsakdo, ki je želel kakršnekoli spremembe v vlogi in položaju zveze komunistov, računal na neuspeh.

Da je večji problem kot v vprašanju federalizacije države v oblastnem monopolizmu zveze komunistov, se je pokazalo v letu 1972, ko je bilo konec "liberalcev" tako v Sloveniji kot v Srbiji. S koncem "liberalizma" v Zvezi komunistov, ki je imel v vsaki jugoslovanski republiki drugačno obliko in je dejansko izhajal iz nacionalnih oziroma republiških posebnosti in je bil zato znanilec republiških nacionalizmov, pri čemer pa je vsem republiškim "liberalizmom" bila skupna točka pogled na nujnost sprememb v gospodarstvu v smeri večjega uveljavljanja trga, je bilo konec tudi možnosti za uvedbo tržnega gospodarstva. Zveza komunistov si je povrnila monopol oblasti in bila hkrati pripravljena na nadaljevanje federalizacije države v smeri konfederalizma, ki ga je v določeni obliki in določeni meri vzpostavila ustava, sprejeta 1974.

Prikaz hrvaške pomladi je Radelić gradil na sicer številnih delih, pri čemer pa so mu za "smernice" in ocene služila predvsem spominska dela najvišjih hrvaških partijskih voditeljev, ki so hrvaško pomlad vodili in jo poosebljajo, Savke Dabčević-Kučar in Mika Tripala. Nedvomno gre za "vir" prve vrste, za tvorce in priče dogajanja. Vendar pa bi bilo za celovitost podobe dogajanj dobro imeti na

razpolago tudi vire "druge strani", npr. poročila Službe državne varnosti (naslednice Udbe), ki je nedvomno natančno spremljala in poročala o dogajanjih v času hrvaške pomladi. Poročila SDV in ocene so namreč gotovo imele velik vpliv na dogajanja in konec hrvaške pomladi in na tisto, kar je koncu sledilo.

Na koncu poglavja o višku in koncu hrvaške pomladi, ki je zaradi pretiranega nacionalnega povzročila reakcijo razrednega momenta, ter o tem, kaj je prinesla nova ustava SFRJ, predstavi Radelić še Srbe v Hrvaški (po ustavi so se imenovali "srbski narod v Hrvaški"), njihove institucije in srbsko pravoslavno cerkev. V vsakem obdobju, ki ga obravnava, predstavi Radelić tudi odnos med državo in cerkvijo, konkretno Rimskokatoliško cerkvijo. To je očitno stalna (in pomembna) tema tako v slovenskem kot hrvaškem zgodovinoepisju obdobja po drugi svetovni vojni. Pri tem pa se predstavlja samo odnos države do Rimskokatoliške cerkve, ne pa samo njeno delovanje kot stalne nasprotnice "svetne" oblasti.

V zadnjem, osmem poglavju je Zdenko Radelić predstavil osemdeseta leta 20. stoletja. Gre za čas politične in gospodarske krize, ki je bila vsejugoslovanski pojav. Konča se z razpadom jugoslovanske države. V prikazu tega obdobja se je osredotočil na pokazatelje razvoja Jugoslavije, na gospodarske kazalce odnosov med republikami, ki so imele že veliko atributov države, na demografske in kulturološke kazalce odnosov med republikami. Na področju političnih odnosov je predstavil centraliste in ustavorušitelje, torej tiste, ki niso bili zadovoljni z ustavo iz leta 1974, ker je bila po njihovem mnenju preveč konfederalistična. Ti so bili predvsem v Srbiji. Glede Hrvaške je predstavil stanje v hrvaških partijsko-državnih strukturah, kjer je bil delež Srbov v političnih, oblastnih organih, policiji in v vojski večji kot je bil delež prebivalstva srbske narodnosti v Hrvaški.

Vodstvo v odporu proti poskusom ponovno uvesti centralizem, za kar so se odkrito zavzemali v Srbiji ob pomoči JLA, katere vrh se je začel neposredno vključevati v politično življenje na strani Srbije, je prevzela Slovenija. Ta naj bi bila po mnenju Radelića (hrvaškem javnem mnenju) "zveznemu centru tradicionalno naklonjena". Konec pa je bilo tudi "hrvaškega molka", značilnega za čas po koncu hrvaške pomladi. V Zvezi komunistov Hrvaške so se začeli pridruževati slovenskim komunistom v nasprotovanjih Miloševiću. Hrvaškega "molka", ki je bil posledica reakcije komunističnih oblasti na hrvaško pomlad, je bilo konec zaradi enakega razloga, kot ga je vsebovala hrvaška pomlad. Zaradi izražanja nacionalnih zahtev. Le da jih tokrat niso izražali Hrvati, ampak Srbi (v Srbiji) in to na zelo jassen in glasen način (na t. i. mitingih). Vsebina in način izražanja njihovih nacionalnih zahtev sta bili takšni, da so se začeli drugi narodi v Jugoslaviji čutiti ogrožene. Tudi Hrvati. Nacionalno vprašanje, ki so ga sprožili Srbi, je zato imelo za posledico, da se je končal "hrvaški molk". Prekinili so ga hrvaški komunisti, zlasti mlajši, ki so bili manj obremenjeni z "bremenom" hrvaške pomladi. V nasprotovanju Miloševićevim pogledom glede oblikovanja jugoslovanske države po srbskem modelu so se pridružili slovenskim komunistom, ki so bili nosilci "odpora" proti Miloševiću (poosebljenju srbskih hegemonističnih, centralističnih zahtev). Hrvaški komunisti so se pridružili slovenskim, ki so protestno zaradi nepripravljenosti razpravljati o slovenskih predlogih za reševanje krize v ZKJ zapustili 14. kongres ZKJ januarja 1990. Morda je bil prav odhod hrvaških delegatov tista kaplja čez rob, ki je povzročila razpad ZKJ in posledično Jugoslavije. Odhod slovenskih "težavnežev" bi še prenesli, odhod Hrvatov kot izraz političnega stri-

njanja s Slovenci pa je pomenil konec možnosti za to, da bi se razbiti lonec jugoslovanske komunistične organizacije še lahko zlepil. In ker je bila Zveza komunistov eno od veziv jugoslovanske federacije, je bila ta brez ZK obsojena na propad.

Temu dejavniku propada jugoslovanske države, ki je bila že itak obsojena na to, se je pridružilo še novo nastalo politično strankarstvo. Na Hrvaškem in v Sloveniji so nastajale politične stranke, med katerimi jih je večina gledala na Jugoslavijo kot na nekaj minulega. V stranki sta se preobrazili tudi komunistični organizaciji v Sloveniji in v Hrvaški. Novo nastale stranke so želele doseči za svojo republiko oziroma za svoj narod določeno stopnjo samostojnosti ali čim manjšo povezanost z Jugoslavijo in drugimi republikami. Na volitvah aprila 1990 so v Sloveniji in na Hrvaškem zmagale stranke, ki so bile protikomunistične in protijugoslovanske. Zaradi volilnega sistema, kakršnega je na Hrvaškem uzakonila še komunistična skupščina, oziroma so ga pripravili še vladajoči komunisti (ti niso poslušali priporočil svojih slovenskih kolegov), ki so očitno verjeli, da bodo volitve dobili, ker so postali hrvaško nacionalni, je popolno zmago požela Hrvaška demokratična skupnost (HDZ), kateri na čelu je bil nekdanji jugoslovanski general in zgodovinar, ki se je zaradi svojih preveč hrvaških pogledov jugoslovanskim komunističnim oblastem zameril, Franjo Tuđman. Volilni sistem je bil na Hrvaškem večinski, za razliko od Slovenije, kjer se je v skupščinski zbor, v katerega so se volili neposredno strankarski ljudje, volilo po proporcionalnem sistemu. Zmaga HDZ je pomenila nekakšno novo hrvaško pomlad. V nacionalnem smislu.

Nastanku nove, druge hrvaške pomladi so botrovali vplivi od "zunaj", iz Srbije. Njena vsebina je bila bolj obrambnega značaja, kot je bila hrvaška pomlad konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let. Takrat so postavljali svoje zahteve po več pravicah v Hrvaški Hrvati, konec osemdesetih pa Srbi (iz Srbije in anto tudi Hrvaške).

Razpadanje Jugoslavije, dejansko proces demokratizacije in osamosvajanja v Hrvaški, ki je potekal hkratno z istovrstnim v Sloveniji, z mnogimi razlikami, ampak istim ciljem, je Radelić obdelal v knjigi zgoščeno in se ni spuščal v podrobnosti in posebnosti. Res je, da je to za zgodovinopisje še precej "živo" obdobje, vendar je v Sloveniji, za slovensko dogajanje to že obsežno in poglobljeno obdelano, predvsem s strani prof. dr. Boža Repeta (Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002; Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, del 1: Opozicija in oblast, del 2: Slovenci in federacija, del 3: Osamosvojitvev in mednarodno priznanje. Ljubljana 2002, 2003, 2004). Za to pa je predpogoj imeti na razpolago prave vire. Radelić se pri prikazu procesa osamosvajanja (kar je pogled s stališča Slovenije in Hrvaške, ki sta 25. junija 1991 obe razglasili samostojnost in se osamosvojili od Jugoslavije) oziroma razpadanja Jugoslavije (kar je bolj srbski pogled) ni spuščal v podrobnosti dogajanja, ki je bilo bolj dramatično kot v Sloveniji. Neposredno po volitvah so se začeli vrstiti nacionalni/nacionalistični incidenti s Srbi v predelih Hrvaške, kjer so ti živeli strnjeno in so se končali s t. i. hlodovsko (balvan) revolucijo sredi avgusta 1990 (blokade cest s hlodi, kar je povzročalo zmedo in jezo zlasti med turisti, ki so se vračali iz Dalmacije) in razglasitvijo Kninske krajine, srbskega avtonomnega območja na Hrvaškem. Na to hrvaška oblast takrat ni imela učinkovitega odgovora.

V procesu razpadanja Jugoslavije se je vse vrtelo okoli "srbskega vprašanja", ki ga je sprožil srbski "vodja" Slobodan Milošević (in njegovi idejni skrbniki iz vrst srbskih akademikov). Zaradi ideje o Veliki Srbiji, ki bi ozemeljsko zajela vse Srbe ne glede na jugoslovansko obstoječo, t. i. avnojsko ureditev, se je odprlo vprašanje Srbov tudi v Hrvaški. Ti so postali zelo samozavestni do oblasti v Zagrebu (že pred volitvami), agresivni in zahtevni. Na drugi strani pa je po volitvah nova oblast, na čelu katere je bila strogo hrvaško nacionalno orientirana HDZ, s posameznimi izjavami in napovedmi glede prihodnjega položaja Srbov v Hrvaški njihovi "borbenosti", ki so jo črpali iz Miloševića, dajala novega goriva. Na eni strani so sami kazali agresivnost, na drugi pa so se počutili ogrožene. Ni preprostega odgovora, ali se je "srbsko vprašanje" v Hrvaški konec osemdesetih in v začetku devetdesetih odprlo zaradi Srbov (iz Srbije oziroma Miloševića) ali je bila nacionalistična dejavnost Srbov iz Hrvaške, njihova organiziranost in delovanje, reakcija na hrvaške nacionalno-nacionalistične izjave in poteze. Ali gre za vlogo hrvaških Srbov pri nastajanju Velike Srbije ali za njihovo "samoobrambno" reagiranje. Vsekakor je to vprašanje na ravni kure in jajca in tega, kaj je bilo prej. Dejstvo je, da se je odnos med hrvaško državo in v njej živečimi Srbi zaostрил do te mere, da so se Srbi lotili to reševati z orožjem. Najprej so se politično organizirali (pod vodstvom psihiatra Jovana Raškovića), kmalu pa je politična retorika bila premalo in so se odločili za "odpor". Priti temu pa hrvaška oblast ni našla prave rešitve. "Srbsko vprašanje" je bilo nedvomno eno tistih, ki so označila proces demokratizacije in osamosvajanja v Hrvaški. Glede na pomen tega, bi lahko o tem Radelić napisal nekoliko več.

Iz knjige bi bilo dobro nekoliko več zvedeti o prvem letu Tuđmanove oblasti, o njenih pogledih in postopkih in o odnosu med političnimi strankami. Razlog za takšno avtorjevo odločitev je najbrž v njegovem prepričanju, da to poznajo do potankosti vsi na Hrvaškem iz lastnih izkušenj, medijev in novejših zgodovinsko-pisnih del. Res pa je, da bi natančnejša predstavitev tega obdobja zahtevala veliko prostora, vprašljivi pa so bili najbrž tudi viri. Ali so za hrvaško osamosvajanje tako dostopni kot pri nas in javni zaradi objave ki jo je pripravil Božo Repe. Zakaj se je odločil Radelić za prikaz demokratizacije in osamosvajanja "po vrhu", bolj na "normativni" ravni na kronističen način? Najbrž zaradi dejstva, da bi bolj poglobljen študijski pristop zahteval več prostora ob že tako obsežni knjigi.

V času od volitev in "prevzema" oblasti v roke HDZ-Tuđmana, ta se je za razliko od slovenskega predsednika predsedstva Kučana postavil v vlogo pravega vladarja, je do razglasitve osamosvojitve podobno kot Slovenija spremenila ime države; julija 1990 so opustili pridevnik "socialistična" (v Sloveniji je to storila že "komunistična" skupščina marca 1990, torej pred volitvami). Spremenjena je bila zastava, v kateri je peterokrako rdečo zvezdo zamenjal hrvaški zgodovinski grb z rdeče-belo šahovnico (v tem je Hrvaška prehitela Slovenijo, ki se je za novo zastavo odločila le dan pred razglasitvijo samostojnosti). Nasploh je bila pot iz Jugoslavije kljub nekaterim skupnim potezom in novima oblastema v obeh državah, katerima je bilo skupno protikomunistično stališče, različna. Medtem ko je proces osamosvajanja v Sloveniji potekal počasi, previdno in v okviru "legalizma", so na Hrvaškem storili nekaj hitrih korakov. Vendar ti niso vzbudili toliko hude krvi kot slovenski koraki, npr. decembrski plebiscit leta 1990. V istem času je bila v Hrvaški sprejeta ustava Republike Hrvaške (amandmaji k prejšnji pet mesecev

pred tem), kar pa ni bistveno spremenilo položaja Hrvaške v jugoslovanski državi; z novo ustavo se Hrvaška ni avtomatično osamosvojila (da je to možno z ustavo, so razmišljali tudi v Sloveniji, a so se raje odločili za plebiscit in osamosvojitve na osnovi le-tega), spremenila pa se je politična ureditev Hrvaške. Predvsem se je z ustavo okrepila vloga in moč predsednika države in njegove stranke. Referendum o suverenosti in samostojnosti Hrvaške so izvedli 19. maja 1991; od 83, 56% volilcev, ki so glasovali, jih je bilo 93,24% za; na drugo vprašanje - ali naj Republika Hrvaška ostane v okviru Jugoslavije - je bilo proti 92,18% volilcev. 25. junij 1991 je Republika Hrvaška razglasila samostojnost. Nastala je druga hrvaška samostojna država v 20. stoletju.

Kot v Sloveniji je sledila tudi na Hrvaškem vojna, ki se sicer ni začela le dan po osamosvojitvi, pač pa v začetku julija 1991. Pri tem pa ni šlo le za spopad med jugoslovansko vojsko kot v Sloveniji, ampak za spopadanje s srbskimi paravojaškimi enotami (v katerih so sodelovali tudi prostovoljci iz Srbije), ki jih je jugoslovanska vojska podpirala, kar je dajalo vojni v Hrvaški drugačne, bolj krvave razsežnosti. Vojna na Hrvaškem, ki je dobila ime domovinska vojna, se je dejansko začela takrat, ko je v Sloveniji z t. i. brionskim sporazumom prenehala. Pa ne zardi tega!

Poseben sklop vprašanj v procesu osamosvajanja Hrvaške predstavlja odnos z jugoslovansko vojsko. Ta je bil od začetka leta 1991 zelo dramatičen, saj je vojaški vrh (v kar je vpregel zvezno državno predsedstvo) skušal z vojaškimi ukrepi preprečiti hrvaško osamosvajanje. Spomladi 1991 je glavni "sovražnik" jugoslovanske vojske postala Hrvaška. Slovenija je vsaj glede vojaških vprašanj (razen glede vprašanja pošiljanja slovenskih nabornikov v JLA) postala manj zanimiva (vsaj javno, čeprav so o ukrepanju proti njej očitno razmišljali). Jugoslovanska vojska je podpirala "hrvaške" Srbe proti Hrvaški. Vojaškemu vrhu in v Srbiji jim je šla "v nos" nova organizacija hrvaška policija in nastajanje hrvaške vojaške organizacije Zbora narodne garde. Zato so želeli zakonsko prepovedati vse t. i. paravojaške organizacije, tako da bi imela orožje le vojska, ki bi zato lahko z lahkoto vzpostavljala red v Jugoslaviji, kakršnega si je zamislil Milošević in vojaški vrh, ki se mu je pridružil. Kljub temu, da se je Radelić nekako izognil vojaški problematiki, bi lahko vseeno predstavil problematiko v zvezi z nakupom orožja za hrvaške oborožene sile na Madžarskem in "zaroto", ki jo je pripravila zato proti hrvaškemu obrambnemu ministru Martinu Špeglju, ne dolgo tega generalu JLA, obveščevalna služba JLA. Pa tudi "srbske vojaške dejavnosti" spomladi 1991 na Hrvaškem, ko so zahrbtno začeli napadati hrvaške policiste (npr. v začetku aprila na Plitvicah, maja v Borovem selu).

Zdenko Radelić je svojo dolgo in temeljito pripoved o Hrvaški v Jugoslaviji zaključil z osamosvojitvijo Hrvaške in sprejemom brionskega sporazuma, katerega določila o trimesečni zamrznitvi osamosvojitvenih dejavnosti (ne pa osamosvojitve, ki je bila zagotovljena), so veljala tudi za Hrvaško. Vojne na Hrvaškem ne obravnava. Takrat Hrvaška ni bila več del Jugoslavije. O ustvarjanju hrvaške države in domovinski vojni je posebna knjiga, v kateri je na začetku strnjen Radelićev prikaz o Hrvaški v Jugoslaviji, drugi avtorji pa so še Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić (Zagreb 2006; knjiga je izšla hkrati z Radelićevo).

Knjigo je Radelić zgradil na arhivskih virih iz Hrvaškega državnega arhiva (HDA), na objavljenih virih, npr. zbranih delih, partijskem gradivu, kot so bili kongresi ipd. in statističnem gradivu ter resnično obsežni literaturi. Pripomniti velja, da je uporabljal tudi dela slovenskih zgodovinarjev (kar je zanje pomembno

tudi zaradi podatkov o citiranosti njihovih del!). Knjiga je resnično polna podatkov, ki kažejo Hrvaško v Jugoslaviji. Te je mogoče hitro najti v številnih tabelah (objavljenih je 171). Na koncu knjige so objavljene tudi številne priloge kot pomagala, npr. poimenski seznam najvplivnejših hrvaških politikov v času od 1945 do 1991 z njihovimi funkcijami, tekst zaobljube vojakov JLA, ki so jo kot "prisego" morali dati, popis praznikov po republikah, spisek medrepubliških "spopadov", pa tudi nekaj političnih vicev, večina bolj ali manj iz časa hrvaške pomladi in se nanašajo na odnos Hrvati-Srbi.

Ob branju lahko preveč natančnemu slovenskemu bralcu padejo v oči nekatere napake (opažene niso plod sistematičnega iskanja) v zvezi s slovensko zgodovino, vendar te niso bistvene za prikaz dogajanja, ki ga je Radelić v knjigi temeljito predstavil. Takšna majhna napaka je navedba, da je bil Franc Leskošek-Luka član Politbiroja CK KPS, ko pa je bil na čelu partije kot sekretar od ustanovitve KPS (1937) do decembra 1945 (str. 36); to se namreč "pozablja" tudi pri obravnavi slovenske komunistične partije v času vojne pri slovenskih avtorjih. Deseti kongres ZK Slovenije, na katerem je postal voditelj slovenskih komunistov Milan Kučan in se je začel proces "prenoviteljstva" in "sestopanja z oblasti" ni bil aprila 1985, ampak leto dni kasneje, aprila 1986 (str. 583). Večstranskarske volitve v Sloveniji (prve po letu 1927) niso bile marca 1990, ampak 8. aprila 1990, oziroma drugi krog predsedniških volitev in v nekatere zборе skupščin 22. aprila (str. 590). Te, po naključju najdene napakice Radelićevemu velikemu delu seveda ne jemljejo vsebinske verodostojnosti.

Knjigo o Hrvaški v Jugoslaviji je napisal hrvaški zgodovinar. Zato je napisana s hrvaškega stališča. Vsakdo pozna najbolje svojo zgodovino, kaj jo je ustvarjalo in kateri so bili poglobitni dejavniki razvoja. Pozna tudi vire. Pri tem pa je možnost, da gleda preveč "odznatraj" in ne upošteva tudi drugih okoliščin, ki so nastajale drugod in ne le v Hrvaški. To pa je še bolj opazno glede vrednotenja dogajanja in procesov. Kar se je zdelo (se zdi) Hrvatom izraz patriotizma, npr. dogajanja v času hrvaške pomladi, se je zdelo (se zdi) drugim zaradi načina izražanja (terminologije) izraz nacionalizma. Torej izključevanje drugih narodov oziroma gledanje na druge narode tako, da se čutijo ti ali ponižani ali ogroženi. Pa to ne velja le za Srbe, ki so bili del Hrvaške. Kar vidijo eni kot domoljubje, vidijo drugi kot nacionalizem. In to se je zgodilo v Hrvaški tako v času hrvaške pomladi kot leta 1990/91 v času demokratizacije in osamosvajanja Hrvaške. Oboje je imelo močan nacionalni predznak. Tega pa je mogoče videti drugače "odzunaj" kot "odznatraj"; ta je nedvomno drugačen od pogleda "od zunaj". Kljub temu da je avtor pričujočega dela hrvaški zgodovinar in izhaja iz hrvaškega zgodovinopisja, se mu je uspelo tej "pasti" v veliki meri izogniti. V njegovem delu je zato "nacionalni naboj", ta je očitno bil bistveno gibalo večjega dela hrvaške zgodovine v Jugoslaviji (ne le v Titovi), ki ga lahko pričakuješ v taki knjigi, prav odmerjen in umirjen. Knjiga ima tudi zato značaj znanstvenega dela, ki lahko služi za spoznavanje hrvaške zgodovine v drugi Jugoslaviji tudi drugim, tistim "zunaj" hrvaškega nacionalnega kroga. In to je velika kvaliteta monografije Zdenka Radelića.

S svojim obsežnim in vsebinsko bogatim delom je dr. Zdenko Radelić postavil dober "model" za pisanje zgodovine druge Jugoslavije. Po vsebini in po stilu. Vsebina namreč ni omejena le na politično zgodovino, ampak tudi na socialno (npr. o gradnji stanovanj, standardu, turizmu, ipd.) ter tudi na zgodovino "vsak-

dana". Stil, v katerem je knjiga napisana, je sproščen in poveden in je zato knjiga kljub "težavnosti" obdobja (npr. političnega izrazoslovja), ki ga avtor obravnava, lahko berljiva. To pa je odlika te knjige, ki ima namen predstaviti celovitost obdobja in problematike v njem za širši krog bralcev in ne le za poznavalce. Gre torej za sveže in pregledno napisano delo. Teh ima sodobno hrvaško zgodovino-pisje kar precej (več kot Slovenci), pri čemer ima Radeličeva knjiga, ki je pisana z metodo znanstvenega zgodovino-pisja, posebno mesto. Nedvomno stoji ob boku delom staroste hrvaškega zgodovino-pisja (čeprav je avtor politolog in politik) Dušana Bilandžića. V mnogem ga je Radelič tako kot je svoje delo zasnoval in ga napisal, nadgradil. Predvsem gre za zgodovino-pisno delo in ne za politološko razmišljanje. Avtor in tudi hrvaško zgodovino-pisje (avtorjevi kolegi) so lahko na knjigo Hrvaška v Jugoslaviji 1945-1991 ponosni.

Zdenko Čepič

Iz zgodovine Celja 1945-1991. Muzej novejše zgodovine, Celje 2006, 286 strani, ilustrirano (Odsevi preteklosti)

Ni veliko mest pri nas, ki tako cenijo svojo preteklost kot v Celju. In to ne le preteklost kar tako, z vsemi legendami in zgodbicami, ampak jo tudi predstavijo na zgodovino-pisni način. Torej gledajo na zgodovino skozi oči oziroma metode znanstvenega zgodovino-pisja. Celje je takorekoč edino mesto v Sloveniji, ki se je preučevanja in predstavljanja svoje zgodovine od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja lotilo organizirano in sistematično. Nastal je pregled v petih knjigah oziroma v petih zbornikih razprav, v katerih je predstavljena zgodovina Celja od konca 18. do konca 20. stoletja (in še malo čez). Gre za nekaj nad 200 let zgodovine predvsem mesta Celja in njegove bližnje okolice.

Zbirka Odsevi preteklosti, ki ima skupen naslov Iz zgodovine Celja, se je začela pred desetimi leti. Celotno serijo je izdal in založil Muzej novejše zgodovine Celje, ki je poleg zelo dejavnega stanovskega društva zgodovinarjev - Zgodovinskega društva Celje - središče za predstavljanje zgodovine Celja tako v tretji dimenziji skozi muzejsko dejavnost kot tudi v besedi, skozi različne publikacije. Redki so krajevni ali pokrajinski muzeji, ki tako načrtno in sistematično preučujejo zgodovino kraja ali območja, kot je celjski muzej novejše zgodovine. In zbirka Odsevi preteklosti je resnično "dragulj" v njihovi publicistični dejavnosti.

V predgovoru celotne zbirke sta v prvi knjigi urednici (Andreja Rihter in Marija Počivavšek) razložili načrt oziroma namen celotnega dela. Ta je bil v petih zbornikih, knjigah zgodovino-pisnih razprav razdeljenih v pet zgodovinskih obdobjih, predstaviti pogloblitve dogodke, procese in "poteze" zgodovinskega razvoja Celja v novejši zgodovini. Torej namen je bil v kronološkem redu, po obdobjih, ki imajo utemeljitev v obči zgodovini, v časovno in vsebinsko zaokroženih celotah skozi nekakšne stalne "rubrike", kot je npr. upravni, prostorski, politični, gospodarski razvoj, in skozi razvoj t. i. družbenih panog (kultura, šolstvo, zdravstvo) predstaviti zgodovinski razvoj Celja.

Opredelili sta tudi izhodišče in to je misel nemškega filozofa in tudi zgodovinarja Gottfrieda Wilhelma Leibniza, da je izvor sedanosti v preteklosti in da je treba vse spoznavati pri vzrokih. Torej vzročno-posledično. Namen zbirke zbornikov, ki so sedaj, ko so izšli v celoti, dejansko izbrana poglavja iz zgodovine Celja v zadnjih dveh stoletjih (in nekaj čez) - po Erichu Hobsbawmu v "dolgem" 19. in "kratkem" 20. stoletju -, pa je predstaviti dejstva, dogodke, procese, torej tisto, kar razumemo kot zgodovino. In to iz različnih zornih kotov, iz različnih področij življenja Celja kot kraja in Celjanov kot njegovih prebivalcev v preteklosti.

S tem, ko je ta serija zgodovinskega znanstvenih razprav objavljenih v petih zvezkih zbirke *Odsevi preteklosti* končana, je Celje glede svoje zgodovine korak pred drugimi slovenskimi mesti. Zakaj je Celju to uspelo, je več dejavnikov, od organizacijskih do bolj subjektivnih. Predvsem pa je poglavitno dejstvo, da je tam, kjer je volja, hotenje, tudi pot in dosežen cilj. In v Celju so hoteli in zmogli. Gre za spoj želja, sposobnosti, ki so tako organizacijske kot tudi vsebinske. To velja na eni strani za ustanovo, ki je delo izdala (Muzej novejšje zgodovine Celje) kot na drugi za pisce, ki so hoteli in znali pisati. Pri tem velja poudariti, da so v Celju zgodovinarji, ki raziskujejo zgodovino mesta in pišejo o njem, zelo angažirani in dobro organizirani. V Celju namreč - najbrž bolj po naključju - deluje številčno močna skupina tvornih, pišočih zgodovinarjev približno iz iste generacije, kar se kaže tudi v številnih zgodovinskih publikacijah, ki izhajajo v Celju in so jih ustvarili ti zgodovinarji (revija *Zgodovina za vse*, knjižna zbirka *Zgodovini-ce*, *Odsevi preteklosti*); so tudi stalni sodelavci sicer že uveljavljenega Celjskega zbornika, ki pa mu s svojimi prispevki dajejo vsebino. Celotna zbirka prikazuje razvoj Celja in življenje v njem, vse tisto, kar je dajalo Celju značaj in pomen, ki ju je imelo mesto v preteklosti in kar ima sedaj. To pa je v veliki meri prav posledica zgodovinskega razvoja, ki ga prikazuje zbirka *Odsevi preteklosti*. Prvi zvezek je izšel leta 1996 in nato so knjige izhajale redno na dve oziroma tri leta. Zadnji je izšel po dobrih desetih letih, februarja 2007.

Kaj v slovenski zgodovini (ali vsaj zgodovini prostora) pomeni Celje, ni treba posebej poudarjati. In to v vseh zgodovinskih obdobjih, od antike do danes. Od rimske *Celeie* prek celjskih grofov (danes raje imenovanih knezov), do obdobja, ki ga je zajela zbirka *Odsevov preteklosti*. To je čas, ki ga je glede na eno od periodizacij v zgodovini mogoče označiti za čas meščanstva. Treba pa je definirati, kaj je meščanstvo. Iz pravnega, socialnega, kulturnega ali "mentalnega" stališča. Ali pa kar iz subjektivnega. Pri tem je manjša "lepotna napaka" druge polovice 20. stoletja, čas socializma, lahko zanemarljiva. Dejstvo je, da so bili meščani tudi v proletarskem, socialističnem obdobju. Kakšna je kvaliteta tega meščanstva gledano iz nekakšnega tradicionalističnega, meščanskega, elitističnega razumevanja meščanstva, lahko pa bi rekli tudi iz malomeščanskega stališča, pa je drugo vprašanje. Morda je zato bolje vzeti kriterij določitve časa, ki ga zbirka *Odsevi preteklosti* predstavlja, manj terminološko in vsebinsko "sporno" oznako in označiti dvestoletno dobo za čas industrializacije in to vseh faz ali podob industrijske revolucije, ki smo ji bili priča na Slovenskem.

Dvesto in še nekaj let preteklosti Celja je predstavljenih po kronoloških obdobjih. Ta so klasična, takšna kot jih pozna naše in tudi tuje zgodovinske pisce. Lahko bi jih poimenovali po osebah, ki so vsakokratni čas kot vladarji zaznamovala. Prvi zbornik predstavlja tako čas od Jožefa II. do začetka vladanja Franca Jožefa

(1780-1848), torej tisto, kar imenujemo predmarčna doba. Lahko bi rekli, da je to tudi čas pred železnico. Drugi zbornik zajema čas Franca Jožefa (1848-1918; Franc Jožef je sicer umrl leta 1916), tretji čas Karađorđevićev, torej t. i. prve Jugoslavije (1918-1941), četrti čas druge svetovne vojne (1941-1945) in peti čas Titove, druge Jugoslavije do njenega neslavnega konca v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Z nekoliko drznosti bi lahko rekli, da gre za čas Habsburžanov, ob predpostavki, da sprejmemo oznako, ki jo je za Tita dal angleški zgodovinar A.J.P. Taylor, ko ga je označil kot poslednjega Habsburžana. Pa ne zaradi stila življenja in vladanja (kar se danes iz ideološko političnih potreb rado interpretira), ampak zaradi uresničitve ideje, ki se Habsburžanom ni nikoli v celoti posrečila, namreč da v eni državi združijo vse južnoslovanske narode oziroma ozemlje velikega dela balkanskega polotoka.

Sedaj, ko je to veliko delo zaključeno, veliko tako po vsebini, ki jo prinašajo objavljene razprave, kot po obsegu, saj je objavljano 1516 strani tekstov, lahko ugotovimo, da se je uspešno uveljavil rek misli globalno, deluj lokalno. Odsevi preteklosti : Iz zgodovine Celja so sicer resda lokalna zgodovina, vendar vpeta v širše zgodovinsko dogajanje časa, ki ga obravnava v vsakem zvezku - zborniku posebej. To je zgodovina, gledana globalno in obdelana lokalno. In to zelo uspešno. Pomembno pri tem je, da se je uspela izogniti lokalpatriotizmu in provincializmu, kar je mnogokrat (žal) značilnost tovrstnega pisanja. Bolj je namreč pomembno lokalno zgodovino in posebnosti vpeti v širšo povezavo, kot pa na lokalni ravni s tem dvigniti domačijskost in samozadostnost.

Že dejstvo, da ima vsaka objavljena zgodovinska študija daljši povzetek v angleščini in nemščini, na koncu pa so objavljeni izvlečki v angleščini, kaže, da celotno delo ni namenjeno le poznavanju krajevne preteklosti za domače potrebe in krepitvi lokalpatriotizma, ampak ima ambicijo predstaviti Celje v zgodovinskem razvoju tudi drugim.

V petih knjigah je objavljenih 52 znanstvenih razprav (z opombami pod črto). Avtorjev, ki so predstavili poglobitve poteze iz razvoja mesta Celja v njegovi novejši dobi, je bilo 29. Mnogi avtorji so sodelovali v več zbornikih in to z isto tematiko, tako da je v njihovih prispevkih v vsakem obdobju rdeča nit razvoja Celja oziroma nekega področja v Celju; nekaj jih je napisalo za posamezni zbornik več prispevkov. Skozi vse zbornike je kot rdeča nit predstavljena upravna ureditev mesta (občine) Celja, prostorski, gospodarski razvoj, politično življenje oziroma razmere (razmerja) v politiki, šolstvo, zdravstvo, sociala, kultura in družabno življenje, njegova organiziranost (npr. društva) oziroma način življenja (bivanjski vsakdanjik, posestne razmere, turizem, šport). Nekoliko odstopa od te zasnove zbornik, v katerem je predstavljena druga svetovna vojna v Celju. Vojna ima pač svoje "zakonitosti", ki se kažejo tudi v posebnem zgodovinopisnem obravnavanju tega obdobja slovenske zgodovine.

Zbirka se zaključuje s peto knjigo, ko se preteklost sreča s sodobnostjo. Časovno gre za dobo druge Jugoslavije, torej od konca druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije. Zadnji prispevek posega celo v prva leta 21. stoletja.

V peti knjigi zbirke Odsevi preteklosti : Iz zgodovine Celja 1945-1991 so zbrane v enajstih prispevkih poglobitve zgodovinske značilnosti, ki predstavljajo bistvene poteze celjske zgodovine v času druge Jugoslavije (1945-1991). Glede samih prikazov gre za resne zgodovinopisne študije, ki so jih avtorji "gradili" na arhiv-

skem in časopisnem gradivu. Kljub znanstvenosti pa so pisani tako, da jih je lahko brati in zato lahko predstavljajo resnično zgodovino Celja. Objavljeni prispevki so urejeni po ustaljenem "vzorcu" iz drugih knjig-zbornikov, od upravnega razvoja do t. i. družbene nadgradnje.

Upravni razvoj celotnega obdobja je predstavila mag. Savina Četina Žuraj. Izhajala je iz misli, da ima vsako mesto svojo celostno podobo, ki je rezultat zunanjih pogojev in lastnih interesov iz preteklosti in da je upravni razvoj mesta neločljiv segment mestnega unikuma s samo njemu lastno zgodovino. S prvim delom te misli se je mogoče povsem strinjati, medtem ko z drugim le delno. Namreč upravni razvoj (v sodobnost) ni toliko posebst (unikum) nekega kraja, ampak je ta odvisen od državne ureditve in od volje politične (državne) oblasti. Seveda pa je poseben upravno ozemeljski razvoj kraja ali nekega upravno političnega območja. Nedvomno vpliva upravna ureditev na razvoj kraja in širšega območja. V tem prispevku gre dejansko za upravni razvoj ne le mesta ampak vsakokratne upravne enote, katere center je bilo mesto Celje.

Upravni razvoj je ozko povezan s političnim življenjem. Tega je za čas od konca vojne do začetka šestdesetih let 20. stoletja obdelala dr. Mateja Režek in je celjsko politično življenje vpela v jugoslovanski politični razvoj. Oris celjskega političnega življenja je sicer zelo temeljit in poveden, vendar je žal prikazala le določeno obdobje. Na vsedržavnem okviru je ločnica seveda razumljiva, vendar ustava, sprejeta 1963, in sprememba imena države za lokalno raven ne more biti poglobljena prelomnica. Življenje, tudi politično, je teklo naprej in Celje ter njegova oblast se je soočala nenehno z novimi težavami. Režkova je v obdobju, za katerega je prikazala politično življenje v Celju, sledila v vseh "klasičnih" zgodovinsko-političnih točkah jugoslovanskega političnega razvoja in je jugoslovansko politično dogajanje aplicirala na Celje. To je bil čas, ko je bilo Celje svojevrsten "politični fevd" Franca Leskoška-Luke, enega najvišjih in najvplivnejših partijskih voditeljev tistega časa, ki je svojo politično pot začel med obema vojnoma v Celju. Režkova orisuje, kako so se v Celju politični dejavniki, predvsem Komunistična partija - Zveza komunistov na občinski ravni, odzivali na politična "vozlišča" tistega časa, npr. na Informbiro, kolektivizacijo (treba je opozoriti, da pri tem ne gre toliko za kolektivizacijo zemljiške lastnine ali za razlastitev, ampak za kolektivizacijo pri obdelovanju; tak pogled je stalna napaka v slovenskem zgodovinopisju, ki se tudi na tem primeru kaže kot politično in ideološko obremenjeno), in druga dogajanja v petdesetih letih (npr. t. i. prvi partijski liberalizem - djilasovščina) in v začetku šestdesetih let. Pri predstavitvi celjskega političnega življenja se je osredotočila predvsem na prikaz delovanja "partije, kar je sicer razumljivo, saj je "partija" obvladovala in vodila vse politično dogajanje. Vendar bi bilo treba upoštevati tudi "oblastno linijo", to je delo mestnega ljudskega odbora in "županstva", kajti ti so se ukvarjali z bolj konkretnimi življenjskimi problemi Celja in Celjanov. Iz gradiva lokalne uprave je mogoče videti lokalno problematiko in njeno reševanje. Svoje delo je Režkova zgradila večinoma na arhivskem gradivu celjskega partijskega komiteja, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Ob tem še pripomba bolj uredniškega značaja: podobno kot so v prvem zborniku v prilogi objavljeni spiski mestnih upravnih organov in funkcionarjev, bi bilo nekaj takega dobrodošlo tudi v tem primeru.

Režkova je predstavila pogloblitve probleme, s katerimi se je srečevala celjska oblast, od preskrbe po vojni (racionirane in zagotovljene) in navaja podatek, da naj

bi bilo leta 1954, ko se je vodena in kontrolirana preskrba sprostila, Celje najdražje mesto v Jugoslaviji. Metodološka pripomba pa velja k podatku o smrtnih žrtvah v času druge svetovne vojne in zaradi nje. Navaja število smrtnih žrtev med prebivalci Celja in najbližje okolice, ki ga je dobila iz Seznama žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje, raziskave Inštituta za novejšo zgodovino. Pri tem pa ni jasno, ali gre za tiste, ki jih je smrt (nasilna) doletela v Celju, ali gre za tiste, ki so bili rojeni v Celju (in najbližji okolici) ali so bili pred vojno in med njo stanujoči v Celju. Kriterij bi vsekakor bolj določno opredelil število smrtnih žrtev iz Celja in njegove bližnje okolice (!?); število smrtnih žrtev, ki jih navaja je namreč sorazmerno visoko - 1017. Vprašanje krajevnega kriterija žrtev druge svetovne vojne ni namreč problematične le za Celje, ampak na splošno. In je predmet različnih manipulacij.

Gospodarski razvoj in problematiko le-tega v Celju pa je za celotno dobo druge Jugoslavije predstavil dr. Jože Princič. Na začetku obdobja, kot ugotavlja Princič, je bilo Celje tipično industrijsko mesto, saj je bila industrija nosilec gospodarske rasti in je zaposlovala največ ljudi. Takrat sta obrt in trgovina kot druga in tretja najpomembnejša gospodarska panoga začeli izgubljati pomen. Ugotavlja pa tudi, da je Celje takrat zaradi centralno določane in vodene gospodarske politike začelo izgubljati identiteto gospodarskega središča. Z njemu lastno natančnostjo prikazuje Princič faze v gospodarskem razvoju Celja in "celjskega gospodarskega bazena" od obnove po vojni, prek podržavljanja (nacionalizacije), kar je pomenilo odpravo zasebnega podjetništva in uvedbo novega gospodarsko-političnega okvira, do planske industrializacije, ki je temu sledila. Ugotavlja, da pri načrtovanju gospodarski načrtovalci "niso imeli srečne roke" in da je skoraj deset let trajajoče obdobje pospešene industrializacije v okviru prve petletke v celjskem gospodarstvu pustilo manj sledi, kot se je pričakovalo. Na gospodarski razvoj Celja so nato bolj ugodno vplivale politične in politično-gospodarske spremembe v drugi polovici petdesetih let, ko so v gospodarstvu dobile večje pristojnosti mestne oblasti. Gospodarski optimizem pa je bil bolj kratke sape, kajti to ni pomenilo novih investicij, ampak je bila zamisel, da se iz obstoječega iztisne čim več. Kljub temu pa je v začetku šestdesetih let nastalo nekaj novih ali vsaj prenovljenih obratov, npr. v Cinkarni, Aeru, Železarni Štore, Metki, Tovarni emajlirane posode, Savinji. Gospodarska kriza v začetku šestdesetih let je voz celjskega gospodarstva upočasnila, pričakovani pa ni izpolnila niti gospodarska reforma, sprejeta leta 1965. Ob zatonu reforme, ob koncu šestdesetih, so se v težavah znašle številne "klasične" celjske tovarne (Emo, Metka) in Železarna Štore, predvsem pa Cinkarna. Eden mejnikov v razvoju gospodarske politike v Celju je bil v začetku sedemdesetih let, ko so bili v družbenem planu razvoja občine Celje za leta 1971-1975 postavljeni cilji: prestrukturiranje industrije, hitrejši razvoj terciarnih dejavnosti in večji vpliv znanosti na gospodarski razvoj. Za sedemdeseta leta je bilo značilno t. i. dogovorno gospodarstvo, samoupravljanje in t. i. tozdiranje, ustanavljanje številnih temeljnih organizacij združenega dela (sic! težko je na kratko pojasniti, kaj je bila vsebina teh izrazov) z lastnimi računi. Iz Celja, tovarne Toper, je znan primer absurdnosti tozdiranja, ko je le črta, potegnjena po tleh tovarniške hale, ločila gospodarsko uspešen del podjetja (tozd) od neuspešnega, čeprav so vse šivilje delale na enakih strojih. Razlika je bila le v artiklu (pižame in bunde) in kdo je svoje izdelke bolje prodajal. Kljub težavam z likvidnostjo pa so mnoga podjetja s krediti investirala v nove objekte. Gospodarska kriza v osemdesetih letih je na eni strani dala

nekaterim podjetjem možnost razcveta (npr. Aeru), druga pa so "tonila", kar je povzročalo brezposelnost. Kljub načrtom za prestrukturiranje celjskega gospodarstva je "voz drsel še vedno navzdol" in v drugi polovici osemdesetih je večina celjskih podjetij poslovala na robu uspešnosti. Začeli so se stečajni "paradnih konj" celjskega gospodarstva, pa tudi "detozdiranje", ko so se ozdi in tozdi preoblikovali v samostojna podjetja. V začetku devetdesetih je bilo tudi Celje priča "divje privatizacije" in denacionalizacije.

O devetdesetih letih v Celju, o času, ki smo ga doživeli, vendar je že zgodovina, o času t. i. demokratizacije in osamosvajanja, je napisal prispevek celjski novinar Brane Piano (v knjigi je objavljen kot zadnji prispevek - kot nekakšen epilog) in ga naslovil Kamilice s kadmijem. V naslovu je kemijski element kadmij zaradi njegove strupenosti uporabljen najbrž kot prisposoba slabih gospodarskih razmer, stečajev in likvidacij podjetij ter večanja brezposelnosti. Ta je v Celju bila med najvišjimi, vendar ob tem niso nastajali preveliki socialni in politični konflikti. Vsaj ne v primerjavi z Mariborom. Piano navaja tudi, da se število prebivalstva mesta Celja zaradi odseljavanja manjša in to v zadnjem desetletju za 5%. Svoj nekoliko kritičen oris poglobitvinih potez političnih, gospodarskih in socialnih potez Celja zaključuje z ugotovitvijo: "Kakor vsa leta od osamosvojitve Slovenije naprej Celje deli z državo tako svojo politično podobo kakor ekonomsko usodo".

Posebnost tega zvezka je glede na druga obdobja obravnava sodstva. To je sicer razumljivo zaradi vloge sodstva kot dela državnega represivnega aparata pri uspostavljanju nove oblasti, ki je izhajala iz revolucije, izvedene med drugo svetovno vojno. Sodstvo kot veja državne oblasti, ki je imelo svojo funkcijo tudi v drugih obdobjih in drugih političnih sistemih, ni bilo v drugih obdobjih celotne zbirke Odsevi preteklosti predstavljeno. S sodstvom se ukvarjata dva prispevka. Mag. Stane Rozman predstavlja sicer časovno kratko, a vsebinsko polno delovanje sodišča narodne časti v Celju in na Celjskem; delovalo je od začetka julija do začetka avgusta 1945. V Celju in na Celjskem, kot kaže razprava, je imel tamkajšnji senat tega "revolucijskega" sodišče (izhodišče je bilo v nacionalnem, razlogi in posledice pa v razrednem) sorazmerno velik obseg dela, saj je preganjal tiste, ki so s sodelovanjem z okupatorjem prekršili narodno dostojanstvo. Teh pa je bilo v Celju in okolici kar nekaj. Navaja zanimive primere, ki kažejo npr., zakaj je bil nekdo član Kulturbunda in zakaj je bil za "nemštvo", pa tudi kaj so bile za sodišča olajševalne okoliščine (npr. dementnost, starost, nepismenost, duševna zaostalost). Torej gre za vzroke, ki imajo zgodovinski pomen, sodišče narodne časti pa je bolj posledica.

O pravosodju in njegovi organiziranosti v času druge Jugoslavije je prispevek napisal dr. Milko Mikola. Zgodovinar, ki je postal "ekspert" za sodstvo v času socializma in njegove "deviacije". Predstavil je razvoj in organizacijo sodstva ne le v Celju in v upravno teritorialni enoti, katere središče je bilo Celje, ampak v vsej Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka devetdesetih let. V tekstu je sistematično nanizal podatke za vse pravosodne organe, ki so imeli sedež v Celju, tako sodišča kot ostali pravosodni organi (od javnega tožilstva do sodišča za prekrške). To pokaže na koncu s tabelo pregleda pravosodnih institucij s sedežem v Celju.

Za zgodovinski razvoj Celja je pomemben del prostorski razvoj mesta, ki je prikaz urbanizacijskega razvoja mesta. Mesto se je po vojni zaradi industrializacije širilo. Industrializacija kot gospodarski, politični in sociološki proces je pogojevala

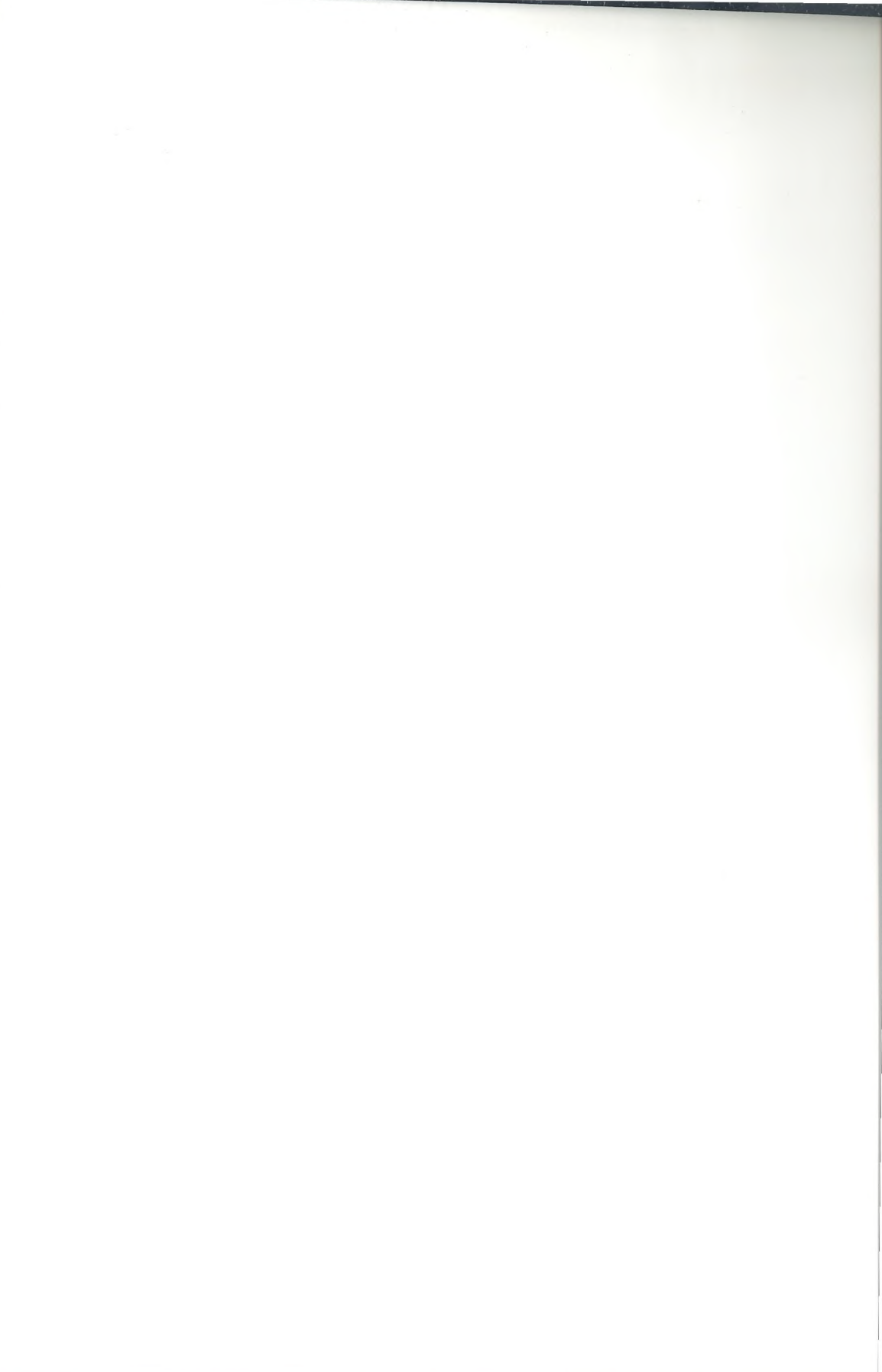
urbanizacijo (v vseh pomenih tega pojma, ne le prostorskem). Prikazana je urbanizacija glede na prostorski razvoj, ne pa urbanizacija prebivalstva ali celo spreminjanje "mentalitete" in načina življenja. Predstavljene so pravne osnove in urbanistični plani v obdobjih 1945-51, 1951-1976 in 1976 -1991 in tudi kaj in kje se je v mestu gradilo. Avtorja sta mag. Branko Goropevšek, ki je sicer obdelal prostorski razvoj tudi v vseh drugih obdobjih dvestoletnega razvoja Celja, kot ga prikazuje zbirka *Odsevi preteklosti*, in mag. Miran Gajšek.

V štirih razpravah predstavljajo avtorji tudi t. i. družbene dejavnosti (imenovano tudi družbena infrastruktura), kulturo, šolstvo, znanost, zdravstvo, socialno skrbstvo, pa tudi telesno kulturo in šport. Dr. Aleš Gabrič je skozi razvoj in delovanje nekaj kulturnih ustanov (gledališče, od ljubiteljskega, amaterskega do poklicnega, založništvo v podobi Mohorjeve družbe, muzejsko dejavnost, knjižnice, likovni salon, zborovski mladinski pevski festival) predstavil Celje kot regijsko kulturno središče. Njegova sklepna misel je: "Celje je bilo še v prvi polovici 20. stoletja mesto, ki je imelo sicer nekatere prednosti pred primerljivimi slovenskimi regionalnimi središči, toda večina njegovih ustanov in prireditev vendarle datira v začetek druge polovice 20. stoletja, ko so se začela slovenska upravna regionalna središča spreminjati tudi v regionalna kulturna središča." Kot skozi ves čas, ki ga zbirka *Odsevi preteklosti* obravnava (več kot dvesto let) je o šolstvu, zdravstvu in socialnem varstvu napisala članka dr. Ivanka Zajc Cizelj. V prispevku o šolstvu je podala pregled šol, od osnovnih, strokovnih, srednjih, višjih in visokih v Celju z osnovnimi podatki, v prispevku o zdravstvu in socialnem varstvu (skrbstvu) pa prav tako, katere zdravstvene ustanove so delovale v Celju po drugi svetovni vojni in kakšna je bila organizacija socialnega in mladinskega skrbstva. O telesni kulturi in športu, pomembnih spremljevalcih življenja Celjanov in dejavniku uveljavljanja Celja v širšem prostoru (slovenskem, jugoslovanskem, evropskem, pa tudi svetovnem) je pregledno razpravo napisal dr. Tomaž Pavlin. Predstavil je telesno kulturo kot množično, ljubiteljsko ukvarjanje s telesno aktivnostjo predvsem skozi organizacijski razvoj društev. Šport kot tekmovalni del telesne kulture v Celju, ki je lokalni ponos in je izraz celjske uspešnosti v širšem okolju, pa je predstavil skozi najznačilnejše športne panoge, ki so jih gojili (jih gojijo) v Celju in so, vsaj nekatere, danes "celjski ponos" in zaščitna znamka Celja (npr. rokomet). Različne športne panoge so v različnih obdobjih doživljale vzpone in padce in se niso prebile v širše okolje ali celo v "svet". V "svetu" je bilo Celje znano po atletiki oziroma celjskih atletih, kegljanju (ženskem) in seveda rokometu. Nedvomno pomeni šport glede na tekmovalno uspešnost pomemben pečat mesta, njegove prepoznavnosti in uspešnosti.

Izid celotne zbirke *Odsevov preteklosti* : iz zgodovine Celja 1790-1991 je velik dosežek, ne le za Celje in Celjane, za avtorje in za Muzej novejše zgodovine Celje, ki je to veliko "podjetje" uspešno vodil in ga pripeljal do uspešnega konca, marveč za slovensko zgodovinopisje. To je velik prispevek slovenskih zgodovinarjev k poznavanju zgodovine in to ne le Celja, marveč širše. Hkrati pomeni umestitev Celja med zgodovinska mesta, saj ima na ta način predstavljano svojo zgodovino tudi za zadnjih dvesto let. Je uspešno zlitje informativnosti in afirmativnosti, saj predstavlja na eni strani podatkovnost, na drugi pa s to dokazuje pomen, ki ga ima za Celje zgodovina.

Celjani so ponosni na svojo zgodovino (predvsem na "svojo" knežnost!), lahko so ponosni pa tudi na svoje zgodovinarje in mestne ustanove, kakršna je Muzej novejšje zgodovine v Celju, ki je to zbirko izdal in tako obogatil zgodovino Celja. S tem delom pa se lahko ponaša tudi vse slovensko zgodovinopisje. Z njim je postavljeno merilo, kako je treba prikazati krajevno (lokalno) preteklost, da "zaživi" v prostoru in času.

Zdenko Čepič

INŠTITUT
ZA
IN
NOVEJŠO
Z
ZGODOVINO

UDC

949.172¹18/19¹ (05)

UDK

ISSN 0353-0329